

**Feridun A. Celilov'un "Azerbaycan Dilinin
Morfonologiyası" Adlı Eserinin Türkiye
Türkçesine Aktarımı ve Azerbaycan
Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Biçim
Bilimsel Ses Bilim (Morfonologiya)
Açısından Karşılaştırılması**

(Yüksek Lisans Tezi)

Ayfer AYTAÇ

2007

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**FERİDUN A. CELİLOV'UN "AZERBAYCAN DİLİNİN
MORFONOLOGİYASI" ADLI ESERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE
AKTARIMI VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİ İLE TÜRKİYE
TÜRKÇESİNİN BİÇİM BİLİMSEL SES BİLİM (Morfonologiya)
AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mehmet İSMAİL

Hazırlayan
Ayfer AYTAÇ

Çanakkale - 2007

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Ayfer AYTAÇ'a ait "Feridun A. Celilov'un 'Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası' Adlı Eserinin Türkiye Türkçesine Aktarımı ve Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Biçim Bilimsel Ses Bilim (Morfonologiya) Açısından Karşılaştırılması" adlı çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan .....

Prof. Dr. Zafer ÖNLER

Üye .....

Doç. Dr. Mehmet İSMAİL (Danışman)

Üye .....

Yrd. Doç. Dr. Yusuf AVCI

ÖZET

Biçimsel ses bilgisi dil bilgisinin dilin ses sistemi ile sözcük yapısı arasındaki etkileşimini konu alan dalıdır. Türkiye’de doğrudan biçimsel ses bilgisi başlığı ile yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Çalışmamızda bu alanda yapılacak incelemelere kaynak olması amacıyla Feridun Ağasıoğlu Celilov’un “Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası” adlı eseri Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Celilov’un bu çalışmasında biçimsel ses bilgisinin temel bilgileri verilmektedir. Eser, Azerbaycan Türkçesi temel alınarak Türkçenin biçimsel ses bilgisi üzerine yapılmış ilk çalışma olması nedeniyle oldukça önemlidir.

Çalışmada ayrıca Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi genel olarak biçimsel ses bilgisi özellikleri açısından karşılaştırılmıştır.

SUMMARY

Morphology is a branch of linguistics which refers to the interaction of word formation with the sound system of language. There aren't so many studies on this branch in Turkey. In this study the book "Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası" which belongs to Feridun Ağasıoğlu Celilov – who is the one of the most important Turcologists of Azerbaijan – was translated to Turkey Turkish. His research on morphology is very important because of being the first study on Turkish morphology. This book gives us the main knowledges about the morphophonology.

The study includes a brief comparison of the Turkey Turkish and Azerbaijani Turkish also. General knowledges about the differences of the morphemes of Turkey Turkish and Azerbaijani Turkish and the features of the interaction of morphemes which occur when they attached to the roots.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
SUMMARY	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	viii
ÖN SÖZ	ix
GİRİŞ	1
1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ	4
1. 1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	4
1. 2. AZERBAYCAN AĞIZLARI.....	8
1. 3. AZERBAYCANDA KULLANILAN ALFABELER.....	11
2. TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR	11
AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI	
1. SES BİRİM DAĞILIMI	15
1. 1. SES DÜŞMESİ	16
1. 2. SES TÜREMESİ.....	17
1. 3. DARALMA.....	17
1. 4. İNCELME.....	19
1. 5. KALINLAŞMA.....	21
1. 6. DÜZLEŞME VE YUVARLAKLAŞMA.....	21
1. 7. SIZICILAŞMA.....	22
1. 8. ÖTÜMLÜLEŞME.....	25
1. 9. ÜNSÜZ UYUMU.....	26
1. 10. BENZEŞME.....	27
1. 11. İKİZ ÜNSÜZLER.....	27

1. 12. İKİ ÜNLÜNÜN YAN YANA KULLANILMASI.....	28
1. 13. é SESİNİN KULLANIMI.....	29
2. HECE.....	29
2. 1. İSİMLERİN HECE KURULUŞU (VC, CVC, CV, V, VCC, CVCC)....	31
2. 2. EYLEMLERİN HECE KURULUŞU (CV, VC, CVC).....	33
3. BİÇİM BİLGİSİ ULAMLARININ BİÇİMSEL SES BİLGİSİ.....	35
3. 1. DURUM EKLERİ.....	37
3. 2. DERECELENDİRME EKLERİ.....	38
3. 3. ÇATI EKLERİ.....	38
3. 4. KİP, ZAMAN VE KİŞİ EKLERİ.....	39
3. 4. 1. KİŞİ EKLERİ.....	39
3. 4. 1. BİLDİRME KİPLERİ.....	40
3. 4. 2. DİLEK KİPLERİ.....	42

AZERBAJCAN DİLİNİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

GİRİŞ.....	45
------------	----

1. BÖLÜM

BİÇİMSEL SES BİLGİSİNİN KURAMSAL SORUNLARI.....	53
--	-----------

2. BÖLÜM

BİÇİMSEL SES BİLGİSİNİN DİĞER DİL BİLGİSİ DALLARIYLA İLİŞKİSİ.....	86
---	-----------

1. BİÇİMSEL SES BİLGİSİNİN SES BİLGİSİ İLE İLİŞKİSİ.....	87
---	-----------

1. 1. SES BİRİM DAĞILIM.....	87
------------------------------	----

1. 2. HECE.....	89
-----------------	----

1. 3. VURGU.....	91
------------------	----

1. 4. SES OLAYLARI.....	93
1. 4. 1. SIZICILAŞMA VE PATLAYICILAŞMA.....	94
1. 4. 2. ÖTÜMSÜZLEŞME VE ÖTÜMLÜLŞEME.....	95
1. 4. 3. SES DÜŞMESİ VE SES TÜREMESİ.....	97
1. 4. 4. DARALMA VE GENİŞLEME.....	99
1. 4. 5. İNCELME VE KALINLAŞMA.....	100
1. 4. 6. YUVARLAKLAŞMA VE DÜZLEŞME.....	101
1. 4. 7. BENZEŞME VE BAŞKALAŞMA.....	102
1. 5. SES UYUMU.....	103
1. 6. BOĞUMLANMA NOKTASI (Ses Yuvaları).....	108
1. 6. 1. ÜNLÜLERDE BOĞUMLANMA NOKTASI.....	110
1. 6. 2. ÜNSÜZLERDE BOĞUMLANMA NOKTASI.....	115
2. SÖYLEYİŞ VE YAZIM KURALLARINDA BİÇİMSEL SES BİLGİSİ İLE İLGİLİ KURALLAR.....	120
3. BİÇİMSEL SES BİLGİSİNİN BİÇİM BİLGİSİ İLE İLİŞKİSİ.....	131
4. SÖZLÜK BİLİMDE BİÇİMSEL SES BİLGİSİ SORUNLARI.....	139
5. BİÇİMSEL SES BİLGİSİ YOLUYLA SÖZCÜK TÜRETME.....	144
6. LEHÇE BİLİMDE BİÇİMSEL SES BİLGİSİ SORUNLARI.....	153
6.1. ESKİ AZERBAYCAN DİYALEKTLERİ.....	155
6.2. ESKİ k//s DİYALEKT FARKI.....	157
6.3. ESKİ l//ş DİYALEKT FARKI.....	159
6.4. ESKİ r//z DİYALEKT FARKI.....	162
6.5. ESKİ Ø//k DİYALEKT FARKI.....	168
6.6. ESKİ d//y DİYALEKT FARKI.....	171
7. ETİMOLOJİNİN BİÇİMSEL SESBİLGİSİ ESASI.....	173

3. BÖLÜM

SÖZCÜK TÜRLERİNİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ.....	185
--	------------

1. İSİMLERİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ.....	185
1.1. VC KURULUŞLU İSİMLER.....	186

1.2. CVC KURULUŞLU İSİMLER.....	192
1.3. CV, V, VCC, CVCC KURULUŞLU İSİMLER.....	196
2. SIFATLARIN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ.....	197
3. ZAMİRLERİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ.....	202
4. SAYILARIN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ.....	211
5. EYLEMLERİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ.....	227
5.1.CV KURULUŞLU EYLEMLER.....	228
5.2. VC KURULUŞLU EYLEMLER.....	230
5.3. CVC KURULUŞLU EYLEMLER.....	234
6. ZARFLARIN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ.....	239

4. BÖLÜM

BİÇİMSEL ULAMLARIN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ.....

1. ÇOKLUK ULAMI.....	245
1.1. –an// –ın BİÇİM BİRİMİ.....	247
1.2. –la// –lı BİÇİM BİRİMİ.....	249
1.3. –ar// –er BİÇİM BİRİMİ.....	250
1.4. –lar// –ler BİÇİM BİRİMİ.....	252
1.5. –ağ// –ek BİÇİM BİRİMİ.....	253
1.6. –ız BİÇİM BİRİMİ.....	255
1.7. –at// –ıt BİÇİM BİRİMİ.....	256
1.8. –gil BİÇİM BİRİMİ.....	257
1.9. –ba// –bu BİÇİM BİRİMİ.....	258
1.10. –s// –ş BİÇİM BİRİMİ.....	259
2. İYELİK ULAMI.....	260
3. DURUM ULAMI.....	269
3.1. YALIN DURUM.....	270
3.2. BULUNMA DURUMU.....	271
3.3. ÇIKMA DURUMU.....	272
3.4. YÖNELME DURUMU.....	273

3.5. ARAÇ DURUMU (Birgelik – Alet).....	276
3.6. BELİRTME DURUMU.....	279
3.7. İLGİ DURUMU.....	281
4. DERECE ULAMI.....	284
4.1. AZALTMA DERECEŚİ.....	285
4.2. ÇOĞALTMA DERECEŚİ.....	288
5. ÇATI ULAMI.....	297
5.1. DÖNÜŞLÜ ÇATI (P1).....	299
5.2. EDİLGEN ÇATI (P2).....	300
5.3. İŞTEŞ ÇATI (P3).....	302
5.4. ETTİRGEN ÇATI (A1).....	303
6. OLUMSUZLUK ULAMI.....	307
7. KİP, ZAMAN VE KİŞİ ULAMLARI.....	312
SONUÇ.....	319
KISALTMALAR.....	337
KAYNAKÇA.....	341
SONUÇ.....	355
KAYNAKÇA.....	356

KISALTMALAR

Azerb.	Azerbaycan
İng.	İngilizce
Fr.	Fransızca
di.	Diyalekt
Bkz.	Bakınız
V	Hecede ünlüyü gösterir.
C	Hecede ünsüzü gösterir.
Ø	Karşılığı bulunmayan
>	Değişmeyi gösterir.
:	Ses birimden sonra uzunluk gösterir.

ÖN SÖZ

Celilov'un doktora çalışması olan "Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası" adlı çalışması 1988 yılında Bakü'de yayınlanmıştır. Eser başlıca dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde *Biçimsel Ses Bilgisinin Kuramsal Sorunları* başlığı altında genel olarak biçimsel ses bilgisinin inceleme alanı, Türkologların görüşleri ve temel biçimsel ses bilgisi kurallarına değinilmiştir. İkinci bölümde biçimsel ses bilgisinin diğer dil bilim dallarıyla ilişkisi, üçüncü bölümde ise sözcük türlerinin biçimsel ses bilgisi özellikleri ele alınmıştır. *Biçimsel Uamların Biçimsel Ses Bilgisi Özellikleri* başlığını taşıyan son bölümde ise eklerde (çokluk, iyelik, durum, çatı, kişi ve zaman) görülen biçimsel ses bilgisi özellikleri üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmada öncelikle dil bilgisinin bu alanında çalışacak olanların yararlanabilmesi için Feridun Ağasıoğlu Celilov'un "Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası" adlı eseri Türkiye Türkçesine aktarılmış ve bu eserden de yararlanılarak Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi genel biçimsel ses bilgisi özellikleri açısından karşılaştırılmıştır.

Giriş bölümünde kısaca Azerbaycan tarihi, Azerbaycan Türkçesinin Türk dili içerisindeki yeri, tarihsel gelişimi ve devreleri, ağızları ve son olarak da ele aldığımız eserin kiril alfabesiyle yazılmış olması dolayısıyla Azerbaycan'da kullanılan alfabeler konularına değinilmiştir. Ayrıca Türkiye Türkçesinin biçimsel ses bilgisi üzerine yapılmış çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamda bana yol gösteren danışmanım Doç. Dr. Mehmet İSMAIL'e ve Prof. Dr. Zafer ÖNLER'e, ayrıca yardımlarından dolayı Arş. Gör. Özgül Özbek'e teşekkür ediyorum.

Ayfer AYTAÇ
Çanakkale, 2007

GİRİŞ

Oğuzların Azerbaycan'a yerleşmesi Oğuz diline dayalı Azerbaycan Türkçesinin gelişiminin de başlangıcı olmuştur. Bölgeye Türkler ilk olarak milattan önce 7. yüzyılda Sakaların göçleri sırasında yerleşmişler, 10. ve 11. yüzyıllarda ise Oğuzlar buraya göç etmeye başlamışlardır (Saray 1993: 12). Ancak bu konuda görüş birliği bulunmamaktadır. *Az* boy adından türetilmiş yer adları, çeşitli Türk boylarının adları vb. verilere dayanılarak Azerbaycan Türklerinin kökenini oluşturan *Az* ve *Azer* boylarının Azerbaycan'ın yerli halkı olduğu görüşü de bazı kaynaklarda yer almaktadır (Celilov 2000: 12-18).

Azerbaycan adının nereden geldiği konusunda da çeşitli görüşler vardır. Sözcüğün Farsça ateş anlamındaki *azer* sözcüğünden geldiği görüşü oldukça yaygındır. Buna göre Büyük İskender'in ölümünden sonra bölgede kurulan devletin adı olan *Atropatan* "*Ateş Yurdu*" zamanla Arapların kullandığı *Azerbaycan* biçimiyle yerleşmiştir (Saray 1993: 12). Diğer bir görüş de yukarıda söz edildiği gibi *Az* boy adının yer adı olarak da kullanılması sonucunda oluştuğudur. Çeşitli ses değişimlerine uğrayarak günümüze *Azerbaycan* olarak gelmiştir:

Az>Azer>Azebi>Azerbiğan>Azerbican>Azerbaycan (Celilov 2000: 12-25).

Azerbaycan'ın Türkleşmesi Malazgirt savaşından sonra Oğuzların buraya yerleşmesiyle olmuştur. Bu tarihten sonra belirli dönemlerde Moğol, Osmanlı ve İran hakimiyetine giren Azerbaycan 19. yüzyılda Rusların egemenliğine girer. İşgalden sonra Rusya ve İran arasında 1813 ve 1828'de imzalanan anlaşmalarla Güney ve Kuzey Azerbaycan olarak ikiye ayrılmıştır. Böylece Güney Azerbaycan İran, Kuzey Azerbaycan ise Rus toprakları içerisinde kalır. Kuzey Azerbaycan'da 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığın ilan edilmesine rağmen Azerbaycan'ın tam olarak bağımsızlığını kazanması ancak 1991'de Sovyetler Birliğinin dağılması ile mümkün olur (Saray 1993: 20-29).

Azerbaycan'ın Rus egemenliğinde kaldığı dönemlerde Türkiye ile bağlantıları tamamen kopmuştur. Bağımsızlığın kazanılmasıyla Türkiye ile olan ilişkileri de yakınlaşma imkanı bulur. Güney ve Kuzey Azerbaycan arasında da zaman içerisinde hem dil olarak hem de kültürel açıdan büyük ayrılıklar ortaya çıktığı görülmektedir. Türkçenin resmi dil olarak kullanılamaması, ana dili ile eğitim öğretimin yapılamaması gibi olumsuzluklar Güney Azerbaycan'da Türkçenin gelişmesini de engellemiştir. Bu nedenle hem dil çalışmaları hem de edebiyat açısından Azerbaycan Türkçesiyle verilmiş eserlerin büyük çoğunluğu Kuzey Azerbaycan'a aittir.

Azerbaycan'da çalışmalarıyla Türkolojiye büyük katkılar sağlamış birçok Türkolog da yetişmiştir. Özellikle Türkolojide oldukça ileri düzeyde olan Rus Türkologların çalışmalarından faydalanılarak ortaya konulan çalışmalar Türkçenin birçok sorunlarının aydınlatılmasında kaynak olarak kullanılmaktadır. Çalışmamızın konusu olan “Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası” adlı eserin yazarı Feridun Ağasıoğlu Celilov da Azerbaycan'da yetişmiş önemli Türkologlardan biridir. Azerbaycan Türkçesi üzerine birçok çalışma yapmış olan araştırmacı, 1947 yılında bugün Ermenistan sınırları içinde olan Gökçe'de doğmuştur. Bakü Devlet Üniversitesi'nin Filoloji bölümünden 1972 yılında mezun olmuş ve uzun yıllar Bakü Devlet Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev almıştır. Yazarın yayınlanmış diğer kitapları şunlardır: *Azerbaycan Dilinden Çalışmalar (1977)*, *Azerbaycan Dilinin Ses Guruluşu (1982)*, *Mürekkebe Cümle Sintaksisi (1983)*, *Azerbaycan Dilinin Morfonologiyasından Oçerkler (1985)*, *Azerbaycan Dili (1989)*. Ayrıca hem Azerbaycan'da hem de yurtdışında yayınlanmış birçok makaleleri ve *Azerbaycan Türkçesi (1993)* ve *Azerbaycan Türkçesi-İngiliz ve Rusca (1994)* adında ortak yazarlık iki eseri daha bulunmaktadır (Celilov 2000: 420).

Türkolojide pek değinilmeyen bir alan olan biçimsel ses bilim ve biçimsel ses bilgisi hakkında kuramsal bilgilerin de yer aldığı “Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası” adlı eseri hem dil biliminin bu dalını tanıtmaya hem de Rus Türkolojisinin gelenekleri çerçevesinde Türkçeyi farklı bir bakış açısıyla değerlendirmesi bakımından önemlidir. Hem genel olarak Türkçe hem de

Azerbaycan Türkçesi üzerine bu alandaki ilk çalışma olması nedeniyle eserde yol gösterici olması amacı güdülerek Azerbaycan Türkçesinin biçimsel ses bilgisi açısından genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Dört bölümden oluşan eserin ilk iki bölümü biçimsel ses bilgisinin inceleme alanı, Türkologların bu alanla ilgili görüşleri, diğer dil bilim dallarıyla olan ilişkisi gibi tamamen dil bilimsel konulara ayrılmıştır. Celilov'un çalışmasında belirttiği gibi dil bilgisinde sözcük türlerinin her biri ya da farklı kategorilerin ekleri ayrı ayrı ele alınıp biçimsel ses bilgisi açısından bütün yönleriyle incelenebilir (Celilov 1988: 138). Ancak böyle bir inceleme çalışmanın kapsamını fazlasıyla genişleteceğinden bizim çalışmamızda da yazarla aynı yöntem izlenerek Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi genel biçimsel ses bilgisi özellikleri açısından karşılaştırılmıştır. Bu nedenle bu bölümde ses bilgisi özelliklerinden kaynaklanan seslerin dizimiyle ilgili farklılıklar, ses olayları ve ek biçim birimlerde görülen ses değişimleri ele alınmıştır. Ancak yazardan farklı olarak yalnızca eş zamanlı yöntem kullanılmıştır. Yine çalışmada biçimsel ses bilgisi, Azerbaycan Türkçesi üzerine bu alanda yapılmış çalışmalar ve Azerbaycanlı Türkologların görüşlerine geniş ölçüde yer verilmiş olması nedeniyle Türkiye Türkçesinde yapılan çalışmalarla ilgili bilgi verilmesi yeterli görülmüştür.

Eserin Türkiye Türkçesine aktarılmasındaki en büyük sorun dil bilim terimlerinin karşılıklarının tespit edilebileceği bir kaynağın olmamasıdır. Azerbaycan Türkçesinin dil bilgisi terimleri üzerine yapılmış çalışmalar bulunmasına rağmen (Naskali 1997; Üstünova 2000) dil bilim terimlerinin tamamını içeren bir çalışma bulunmamaktadır. Azerbaycan dil bilgisi ve dil bilim terimlerinin büyük çoğunluğu yabancı kökenlidir. Dil bilgisi terimleri daha çok Arapça, dil bilim terimleri ise İngilizce ve Rusçadaki karşılıklarıyla kullanılmaktadır. Bu nedenle dil bilim terimlerinin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları İngilizce ve Rusça terimlerden yola çıkılarak tespit edilmiştir. Ayrıca kaynakçada belirtilmiş olan bütün eserlerin dizinlerinden ve sözlüklerinden yararlanılmıştır.

1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ

Oğuz grubu lehçelerinden olan Azerbaycan Türkçesi Türkmence ve Gagauzca ile birlikte Türkiye Türkçesine en yakın lehçeleri oluşturmaktadır. Genel olarak Güney ve Kuzey Azerbaycanda konuşulur. Ancak diğer Türk Cumhuriyetlerinde de Azerbaycan Türkçesini kullanan topluluklar bulunmaktadır.

1. 1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Oğuzca ile ilgili ilk bilgilere Divanu Lügati't - Türk'te rastlanır. Ancak yazı dili olarak kendini göstermesi 13. yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir. Genel olarak Türkçenin bu yüzyıla kadar tek bir koldan gelişimini sürdürdüğü kabul edilmektedir. Bu tarihten sonra Batı Türkçesinin bir kolu olan Azerbaycan Türkçesinin de ayrı bir kol olarak kendini göstermeye başladığı görülür.

Azerbaycan Türkçesi, Kaşgarlı Mahmut'tan itibaren birçok Türkolog tarafından farklı yöntemlerle sınıflandırılmış olan Türk lehçeleri içinde Güney – batı (Oğuz) grubu Türk lehçeleri içerisinde yer almaktadır (Bkz. Arat 1953; Dilaçar; 1964: 40-60):

Radloff tasnifinde Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin atası olan Osmanlı Türkçesini Güney Diyalektleri başlığıyla almıştır. Buna göre güney diyalektleri grubuna şunlar girer: 1. *Türkmen*, 2. *Azerbaycan*, 3. *Kafkasya diyalektleri*, 4. *Anadolu diyalektleri (Hüdavendigâr diyalekti, Karaman diyalekti)*, 5. *Kırım diyalekti (Karaim)*, 6. *Osmanlı diyalekti*. Önemli tasniflerden biri de Samoyloviç' e aittir. Onun tasnifine göre ise Azerbaycan, Anadolu, İstanbul bölgeleri *ol-grubu (Türkmen, Güney-Batı)* olarak ayrılmıştır (Tekin 2005: 363).

Gerhard Doerfer de Oğuz dillerinin şu şekilde sınıflandırılmasını önermiş ve Azerbaycan Türkçesini Merkezi Oğuzca olarak adlandırmıştır (Doerfer 1992: 264):

- a) Batı Oğuzca (Türkiye Türkçesi)
- b) Merkezî Oğuzca (Azerbaycan Türkçesi)
- c) Güney Oğuzca (Kaşgayca ve bu dile yakın ağızlar)
- d) Kuzey Oğuzca (Türkmençe)
- e) Doğu Oğuzca (Horasan Türkçesi)

Muharrem Ergin Azerbaycan Türkçesini doğu Oğuzcası, Osmanlı Türkçesini ise batı Oğuzcası şeklinde adlandırmış ve Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi kollarının oluşmasını beş sebebe bağlamıştır. Bunları şöyle özetleyebiliriz (Ergin 1981: VII-XII):

1. Eski Anadolu Türkçesinin bir geçiş devresi olması nedeniyle hem Eski Türkçenin özellikleri devam etmiş hem de Oğuz Türkçesi özellikleri görülmeye başlanmıştır. Dildeki bu karışıklık Azeri ve Osmanlı sahalarında farklı kullanımların tercih edilmesiyle bu iki alan ayrılmaya başlamıştır.
2. Anadolu ve Azerbaycan'ın Türkleşmesinden sonra bu bölgelere farklı Oğuz boylarının yerleşmesi ve bu boyların ağızlarında da farklılıkların olması. Azeri ve Osmanlı sahaları arasındaki ayrılıkların bir kısmı bu boylara dayanan ağız farklarından kaynaklanmaktadır.
3. Özellikle Azerbaycan Türkçesi üzerinde diğer Türk lehçelerinin etkisi.
4. Azerbaycan Türkçesinde İlhanlılar dolayısıyla, bazı Moğolca unsurların kalmış olması.

5. Her iki sahada görülen komşu dillerin etkileri. Osmanlı Türkçesine daha çok batı dilleri, Azerbaycan Türkçesine ise Farsça ve Rusça etki etmiştir.

Talat Tekin'in Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesini XII. grup olan *dağlı grubuna* dahil ettiği sınıflandırması ise şöyledir (Tekin 2005: 381):¹

ÖZELLİKLER												
1	r/l	z/ş										
2	Ø-	h-	Ø-									
3	r	d	t	d	z	y						
4	-ĩ	-uḥ	-ĩ	-ig			-u	-ū	-ıq	-ı		
5	u/ -ıv	ag	ıa	ag			ū	ō	ag	aw	ag	
6	t-		d-	t-							d-	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII

Bu iki lehçenin birbirine olan yakınlığı nedeniyle diğer sınıflandırmalarda da Azerbaycan Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi ve onun devamı olan Türkiye Türkçesi farklı adlandırmalarla da olsa aynı grupta gösterilir. En önemli değişiklikler farklı

¹ I. r-l: Çuvaşça.

II. hadaq grubu: Halaçça.

III. atah grubu: Yakutça.

IV. adaq grubu: Tuvaca (Karagas diyalekti ile birlikte).

V. azaq grubu: Hakasça; Orta çulım, Mrass, Taştıp, Matur ve Yukarı Tom diyalektleri; Sarı Uygurca.

VI. tağlıq grubu: Kuze Altay diyalektleri (Tuba, Kumandū, Çalkandū, Aşağı çulım, Kondom, Aşağı Tom).

VII. tūlu grubu: Altayca (Güney Diyalektleri: Asıl Altay, Telengit; Teleüt).

VIII. tōlü grubu: Kırgızca

IX. tağlıq grubu: Özbekçe, Yeni Uygurca.

X. tawlı grubu: Tatarca, Başkurtça, Kazakça (Karakalpakça ile birlikte), Nogayca, Kumukça; Karaçayca-Balkarca, Karayca, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası.

XI. tağlı grubu: Salarca.

XII. dağlı grubu: Türkmence, Horosani, Özbekçenin Harezim-Oğuz diyalektleri Azeri (Kaşkay-Aynallu, Kerkük, Erbil diyalektleri ile birlikte), Türkçe (Gagauzca ile birlikte).

Ayrıca birden fazla diyalekt bulunan V, IX, X, XII. grupları da kendi içinde alt gruplara ayırmıştır. Bu alt gruplarda Azerbaycan Türkçesi *gal- alt grubuna*, Türkiye Türkçesi ise *ev bölümü* olarak sınıflandırmıştır. (Bkz. Tekin 2005: 381.- 386.)

topluluklarla ilişkiden dolayı söz varlığında gerçekleşmiştir. Diğer Türk Lehçeleri de incelendiğinde bunların herbirinin farklı dillerden etkilendikleri görülmektedir. *Yabancı dilden gelen kelimeler batıda Slav dillerindedir, güneyde Arapça ve Farsça'dan doğuda Moğolca'dan ve kuzeyde çoğunlukla Samoyedçe ve Tunguzca'dandır* (Jyrkanlallio 1992: 9-10).

Azerbaycan Türkçesi Eski Anadolu Türkçesinden ayrılmaya başladığı 13. yüzyıldan itibaren edebiyat ve yazı dili olarak gelişmeye başlamıştır. Huduyev (1992: 546) 13. yüzyıl öncesini üç aşamaya ayırarak değerlendirmiştir:

1. Başlangıcından milattan önceki ilk bin yıl ortalarına kadar görülen göçler ve diller arası ilişkiler sonucunda Türk ve Altay kökenli topluluklar arasında ilk etkileşimin olduğu dönem
2. Milattan önceki bu dönemden itibaren miladın ilk yüzyıllarına kadar Azerbaycan halk dilinin ilk biçimlenme dönemi
3. Tarihte Türklerin güçlenmesiyle Azerbaycan halk dilinin gelişimini sürdürdüğü miladın ilk yüzyıllarından 3.– 7. yüzyıllar arasındaki dönem.

Yazı dilinin şekillenmesinde rolü olduğu düşünülen bu üç dönem genel olarak Azerbaycan halk dilinin ilk teşekkül dönemi kabul edilir. 3. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar olan dönemde Kıpçak, 13. yüzyıldan sonraki dönemde ise artık Oğuz dil özellikleri etkisini göstermiştir. Edebi dilin oluşumu ve yaygınlaşması ise 13. – 17. yüzyıllar arası ve 17. yüzyıldan günümüze kadar olan dönem olarak ikiye ayrılır. 17. yüzyıldan sonra dil artık milli bir yazı dili olarak biçimlenmeye başlamıştır. (Huduyev 1992: 547; 1995: 4).

Azerbaycan Türkçesi 13. yüzyıldan itibaren artık tam bir yazı dili olmasına rağmen 1930'lara kadar ayrı bir kol olarak nitelendirilmemiştir. Çeşitli resmi belgelerde ve bu tarihler arasında yazılmış eserlerde *Türk dili, Türk-Tatar dili, Türk-*

Azerbaycan dili, Tatar dili, Tatar-Azerbaycan dili, Tatar-Azerbaycan lehçesi, Zagaf-Gaziya Tatarlarının dili vb. adlandırmalarla karşılaşılır (Hacıyev-Veliyev 1983: 9). “Azerbaycan Dili” adlandırması ise Sovyet döneminden sonra yerleşmiştir.²

“Modern Azerbaycan Türkçesi” olarak adlandırabileceğimiz son döneme kadar Azerbaycan Türkçesi özellikle şiir dili olarak yaygın olarak kullanılmıştır. 13. – 17. yüzyıllar arasında bu lehçe ile eser vermiş birçok şair yetiştiği görülür. Bunların en önemlileri arasında 14. yüzyılda Nesimi ve Kadı Burhanettin’i sayabiliriz. 14. – 15. yüzyıllarda Farsçanın Türkçe üzerindeki etkisine rağmen Türkçeye verilen önemin artmasıyla dilin gelişmeye başladığı görülür. Bu dilin asıl gelişimi ise 16. yüzyılda Fuzuli ile olmuştur.

1. 2. AZERBAYCAN AĞIZLARI

Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yazı diline ölçü olarak alınan temel bir ağız yoktur. “Azerbaycanın ortak edebi dili denilen dil, başlıca Şuşa, Gence, Kazah ve Şamahı ağızlarına dayanan ortalama bir dildir.” (Dilaçar 1964: 116)

Azerbaycan Türkçesi ağızlarının kaynaklarda farklı biçimlerde sınıflandırıldığı görülmektedir. Öncelikle Güney Azerbaycan Türkçesi ve Kuzey Azerbaycan Türkçesi olarak iki ana ağız bölgesine ayrılır. Bu iki bölge de kendi içinde farklı ağızları içerir. Ancak bu şekilde iki ana gruba ayrılmadan genel olarak da sınıflandırılmaktadır:

---

² Bugün de hem Azerbaycan Türkleri için (Azer Halkı, Azeri, Azerbaycan Türkü vb.) hem de Azerbaycan Türkçesi için (Azerice, Azerbaycan dili, Azerbaycan Türkçesi vb.) çeşitli adlandırmalar kullanılmaktadır. Celilov’un eserinde de *Azerbaycan dili* şeklindedir. Yazarın dilini korumak amacıyla çeviride bu şekilde bırakılmış ancak diğer bölümlerde daha yaygın olması nedeniyle *Azerbaycan Türkçesi* kullanılmıştır.

1. Doğu kolu: *Kuba, Bakü ağızları*
2. Batı kolu: *Kazak, Gence, Karabağ ağızları*
3. Kuzey kolu: *Nuha ağızları*.
4. Güney kolu: *Nahçıvan, Orduba, Tebriz ağızları* (Kaydarov-Orazov 1999: 152)

Dilaçar Kuzey ve Güney olarak ikiye ayırmış ve Kuzey Azerbaycan Ağızlarını kendi içinde beş gruba ayırmıştır (Dilaçar 1964: 114):

1. Doğu-Kuzeydoğu Grubu: *Kuba, Derbent, Bakü, Şamaha, Salyan, Lenkeran.*
2. Batı-Kuzeybatı Grubu: *Kazah, Borçalı, Ayrım.*
3. Kuzey Grubu: *Nuha, Zakatala, Kutkaşen.*
4. Güney Grubu: *Erevan, Nahçıvan, Ordubad.*
5. Merkez Grubu: *Kirovabad (Gence), Karabağ (Şuşa).*

Güney Azerbaycan Türkçesi ise Kuzey İran olarak bilinen bölgede *Eynallu* ve *Kaşkay* ağızları dışındaki ağızları içermektedir. Bu bölgenin ağızları da şunlardır:

1. Merkezde: *Tebriz, Marağa, Türkmənçay*
2. Doğuda: *Erdebil (Sevelan), Halhal*
3. Batıda: *Rızaiye (Rumiye), Şahpur*
4. Kuzeyde: *Berend, Eher*
5. Kuzeybatıda: *Hoy, Maku*
6. Kuzeydoğuda: *Bekrabad, Bacervan*
7. Güneyde: *Sayinkale, Sakız*
8. Güneydoğuda: *Zencan (Hamse)*
9. Güneybatıda: *Soğukbulak, Serdest* (Dilaçar 1964: 115)

Kuzey Azerbaycan Türkçesinin oldukça gelişmiş olmasına rağmen Farsçanın etkisi altında bulunan Güney Azerbaycan Türkçesinin resmi dil olarak

kullanılmamasından dolayı gelişmesi mümkün olamamıştır.³ Kuzey Azerbaycan Türkçesi ise edebiyat ve bilim dili olarak kullanılmaktadır.

Azerbaycan ağızları üzerine birçok çalışma yapılmıştır. M. Şireliyev, M. İslamov, S. Behbubov, B. M. Tağıyev, M. Hasanov, K. T. Ramazanov vb. Türkologların çalışmaları, daha önce yapılmış tez ve araştırmalar sonucunda elde edilen Azerbaycan ağızlarıyla ilgili veriler bir araya toplanarak “Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti” (I 1999; II 2003) adıyla Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır.

Azerbaycan Türkçesi ile Anadolu ağızları arasında birçok paralellik bulunmaktadır. Leyla Karahan (1996: 54) doğu grubunda görülen bu yakınlığı ağızların “siyasi sınırları aşarak” birleşmesi olarak tanımlamıştır. Azerbaycan ağızları ile Anadolu ağızlarının ortak özelliklerinden bazıları şunlardır:

1. Alıntı sözcüklerdeki uzun ünlülerin kısalması
2. Tek heceli sözcüklerde ünlülerin incelmesi: *gelb* > *AT gelb* “kalp”
3. *k* > *h* değişmesinin yaygın olarak görülmesi
4. Bazı sözcüklerde ön sesteki *y*’lerin düşmesi: *igit* > *AT igid*
5. İsimden isim yapım eki *-çı*’nın ötümlü biçiminin kullanılmaması
6. *Öyle, böyle* sözcüklerinin *éle, béle* şeklinde kullanılması vb.

---

³ Elövset Zakiroğlu Abdullayev (1996: 110 - 111) İran Azerbaycanı olarak tanımladığı bölgede ana diliyle eğitim ve öğretim verilmediğini belirterek Güney Azerbaycan Türkçesinin durumunu şöyle açıklamıştır: “Dili bireyleştiren, birleştiren, bütünleştiren araçlar olarak basın ve yayın, televizyon verilişlerinin, tiyatro ve sinemanın önemi gayet büyüktür. Ana dilinde bu araçlardan yoksunluk nedeniyle İran’dan gelen Azerîlerin her biri türlü yönde konuşur. Kimi vakit onları anlamak da güç oluyor. Çünkü halkın konuşması gereken tek bir dili bulunmuyor. Halkın birleşmesinde, konsolidasyon sürecinde her şeyden önce dil birliği zarurîdir.”

1. 3. AZERBAYCANDA KULLANILAN ALFABELER

Azerbaycan tarihinde Arap, Latin ve Kiril olmak üzere üç alfabe kullanılmıştır. 19. yüzyılda Rus egemenliğine girmesine kadar Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi Arap alfabesi kullanıldığı görülür.

Kaynaklarda Latin alfabesine ilk olarak geçmek isteyen Türklerin (1850'lerde) Yakutlar olduğu belirtilmektedir (Şimşir 1992: 97). Latin alfabesini ilk kullanan (1917) Türk topluluğu da Sahalar olmuştur (Ercilasun 1995: 738). Azerbaycan'da ise 1918 yılından sonra Latin alfabesine geçme konusunda tartışmalar yapılmaya başlanmıştır. 22 Temmuz 1922 yılında Azerbaycan MİK, Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kullanılmasını kararlaştırır. Bir süre iki alfabenin bir arada kullanılmasının ardından 1924 yılında resmi alfabe olarak kabul edilmiştir. Yeni alfabenin okullarda öğretilmesi ise 1928'de mümkün olur (Abdullayev 1996: 105-109).

1940 yılında Azerbaycan'da ve diğer Türk topluluklarında Sovyetler Birliğinin isteği ile kiril alfabesine geçilmiştir. Sovyetler birliğinin dağılmasına kadar da bu alfabe kullanılmıştır.

2. TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı *morfonologiya* olan *Biçimsel ses bilgisi* (İng. morpho(pho)nology, morphophonemics; Fr. Morpho(pho)nologie; Alm. morpho(pho)nologie, morpho(pho)nemik) biçim, yapı anlamındaki *morpho* ve ses bilim anlamındaki *phonology* sözcüklerinden oluşmuş bir birleşik sözcüktür (Aksan

2003: II, 51, 77). Hece düşmesi sonucunda morphonology (morfonoloji) biçimini almıştır.

Biçimsel ses bilgisi dilin ses ve biçim yapısının ortak noktasını oluşturmaktadır. Seslerin sözcük oluşumunda aldığı görev ve dizim sırasında kök ve eklerde görülen ses değişmelerinin incelenmesi bu alanın temel amacıdır. F. Ağasıoğlu Celilov *Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası* adlı eserinin Azerbaycan Türkçesinin biçimsel ses bilgisi üzerine yapılmış ilk çalışma olduğunu ve daha önce dil bilgisi kitaplarında bu konuya değinilse bile farklı başlıklar altında yer verildiğini belirtmektedir (Celilov 1988: 14).

Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de biçimsel ses bilgisi alanındaki çalışmaların çoğunlukla dil bilgisinin diğer dallarıyla ilgili çalışmalar içerisinde bir bölüm olarak ele alındığı ya da farklı başlıklar altında değerlendirildiği görülmektedir. Ancak farklı başlıklar altında olsa da bu dalın inceleme alanına giren konuları ele alıp inceleyen çalışmalar da vardır. Hemen bütün dil bilgisi kitaplarında biçimsel ses bilgisi konularına değinildiği görülür. Genel olarak ses bilgisinden kaynaklanan ses olayları, ses değişimleri, hece, vurgu ve tonlama gibi biçimsel ses bilgisini ilgilendiren konular ses bilgisi başlığı altında ele alınmaktadır. Daha çok biçim bilgisi ile ilgili olan kök ve eklerde görülen bazı ses nöbetleşmeleri, kök ve gövdelere getirilen eklerin ses dizim özelliklerine göre nasıl seçildiği gibi konular ise biçim bilgisi bölümünde değerlendirilir.

Türkiye Türkçesinde *biçimsel ses bilgisi* bakış açısıyla yapılan çalışmaların daha çok eski tarihli olduğu görülmektedir. Bu konuda sözünü etmemiz gereken ilk çalışma Besim Atalay'ın *Türk Dilinde Ana Kelimeler veya Türkçede Türetme sözlüğü* (1967) adlı çalışmasıdır. Atalay'ın bu çalışmasında Celilov'un *sözcük yuvası* olarak adlandırdığı kök sözcüklerin türevleri verilmiştir. Ancak bu çalışma Atalay'ın ölümünden sonra yayınlanmış notlarından oluşmaktadır. Bu nedenle yazar tarafından gerekli düzeltmeler ve açıklamalar yapılamamıştır. Ayrıca sözlüğün oluşturulmasında yalnızca Türkiye Türkçesi temel alınmamış diğer lehçelerde

türetilmiş sözcüklere de yer verilmiştir. Bu nedenle Türkiye Türkçesinin ayrıca türetme sözlüğünün hazırlanması gerekmektedir. Yine sözcük kökleri ile ilgili bir çalışma da Kamile İmer'in *Türkiye Türkçesinde Kökler* (1976) adlı çalışmasıdır. İmer çalışmasında Türkçedeki köklerin özellikleri, ad ve eylem kökleri, ikili kökler hakkında bilgi vermiştir. Oya Adalı ise *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler* (1976) çalışmasında biçim birimleri öncül – ardıl biçim birimler, özgür – bağımlı biçim birimler, sözlüksel – görevsel biçim birimler şeklinde sınıflandırarak incelemiştir.

Biçimsel ses bilgisi ile ilgili bir çalışma da Vecihe Hatipoğlu'nun *Pekiştirme ve Kuralları* (1973) adlı çalışmasıdır. Hatipoğlu çalışmasında pekiştirmeli sözcükleri inceleyerek bu tür sözcüklerin oluşturulmasında seslerin belirli görevleri ve özellikleri olduğunu belirtmiştir. Türk Dil Kurumunun tanıtma yayınlarından olan bu küçük çalışma konuya *biçimsel ses bilgisi* açısından yaklaşmış olması nedeniyle önemlidir. Buna benzer bir çalışmayı da Osman Nedim Tuna ikilemeler üzerine yapmıştır. Tuna, "*Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi*" (1986) adlı çalışmasında ikilemelerin oluşturulmasında bazı ses kurallarının bulunduğunu sözcüklerin rastlantıyla bir araya getirilmediğini göstermiştir. Örneğin "*baba ana*" değil "*ana baba*", "*çocuk çoluk*" değil "*çoluk çocuk*" biçiminde sıralanmaktadır.

Bu şekilde tek bir konu ele alınıp biçimsel ses bilgisi açısından değerlendirilen başka çalışmalardan da söz edilebilir. Ancak ayrı bir çalışma olarak Ömer Demircan'ın *Kök Ek Birleşmeleri* adlı eserinden söz etmek gerekir. Demircan çalışmasında Türkçedeki eklerin özellikleri, birkaç biçimi olan eklerin kök ve gövdelere getirilirken izlenen kurallar gibi biçim bilgisinden kaynaklanan biçim bilimsel ses bilimsel özellikleri incelemiştir. Yine aynı yazara ait olan *Türkçenin Ses Dizimi* adlı çalışmanın III. bölümünde *Sesdizimsel Etkileşim* başlığı altında biçimsel ses bilgisinin konularına yer verilmiştir. Bu çalışmada *Sesdizimsel Etkileşim* başlığı ile verilen bölümün konusu, "anlamli biçimler, yani biçimbirimler dizilirken oluşan sessel etkileşimdir" (Demircan 2001: s. 65). Yazar bu bölümde, "sözcük ve çekimli biçim düzeyinde kalınarak, kök denilen bağımsız biçimbirimlerle onlara katılan

bağımlı biçimbirimler, yani ekler arasındaki sesdizimsel etkileşimde, ya da sözcüklere uygulanan anlamlama işlemlerinde oluşan ses değişimleri” ni ele almıştır (Demircan 2001: 65). Bu da biçimsel ses bilgisinin inceleme alanına girmektedir.

Türkiye Türkçesinin biçimsel ses bilgisinin incelenmesinde yararlanılacak önemli bir kaynak da Efrasiyap Gemalmaz’ın önderliğinde hazırlanmış olan *Türkçe Sözlük’ün Ters dizimi* adlı çalışmasıdır. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçenin söz varlığının tersten dizilmesi dilin yapısı ile ilgili birçok değerlendirmenin yapılmasını kolaylaştırmaktadır. İşlek olan ve az kullanılan ekleri, eklerin türettikleri sözcüklerdeki işlevlerini, hangi eklerin hangi sözcüklere getirildiğini ters diziminden kolaylıkla belirlemek mümkündür.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi genel dil bilgisi kuralları açısından büyük benzerlik göstermektedir. Ancak biçimsel ses bilgisinin bakış açısıyla incelendiğinde farklı dillerden ve toplumlardan etkilenme, coğrafi ayrılık gibi çeşitli nedenlerle iki lehçenin ayrıldığı durumlar da bulunmaktadır. Aslında Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesini birbirinden ayıran temel nitelik biçimsel ses bilgisinde görülen bu ayrılıklardır.

1. SES BİRİM DAĞILIMI

Biçimsel ses bilgisi dilin seslerinin dizim özelliklerini ve kökle ek birleşiminde görülen etkileşimi incelemektedir. Ses bilgisi ve biçim bilgisinde görülen biçimsel ses bilgisi özelliklerinin büyük çoğunluğu ses birim dağılımı özelliklerinin bir sonucudur. Hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde dilin zaman içerisinde gösterdiği gelişim doğrultusunda ses birim dağılımı değişebilmektedir. Özellikle alıntı sözcüklerin her zaman Türkçenin ses dizimi özelliklerine uydurulamadığı görülür.

Celilov'un (1988: 45) "söz ve biçim birim terkininin çeşitli yerlerinde ses birim birleşmelerini sınırlayan kurallar" olarak tanımladığı ses birim dağılımı (Fonotaktika) terimi Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitaplarında kullanılmamaktadır. Genel olarak Türkçenin ses özellikleri başlığı altında dilin dağılım özellikleri verilmeye çalışılmaktadır.

Banguoğlu *Kelime İçinde Sesler* başlığı ile ele alarak ön seste, iç seste ve son seste seslerin özelliklerini ayrıntılı olarak açıklar (Banguoğlu 1959: 73–101).

Muharrem Ergin de ses dağılımı özelliklerini *Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Hususiyetleri* ve *Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Değişmeleri* bölümünde vermiştir (Ergin 1999: 52–79, 80–111). Diğer dil bilgisi kitaplarında da konunun Türkçenin ses özellikleri başlığı altında verildiği görülmektedir. Dil bilim terimleri sözlüğünde dağılım; “bir ses birimin, anlam birimin ya da dizimin değişik kullanım ya da bağlamlardaki çevrelerinin tümü” (Vardar 1998: 67) olarak tanımlanmaktadır. Demircan’ın *Türkçenin Ses Dizimi* adlı çalışmasında ise *dağılım* teriminin tanımına uygun olarak *Ölçü Dilde Sesbirimler ve Çevresel Özellikleri* başlığıyla ele alınmıştır.

Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi genel dağılım özellikleri açısından incelendiğinde sözcük başında, ortasında ve sonunda bulunabilen seslerin farklılık göstermesi Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin biçimsel ses bilgisi özelliklerini birbirinden ayırır. Seslerde meydana gelen düşme, kalınlaşma, sızcılaşıma, ötümlüleşme vb. ses olayları da dağılım özelliklerinin sonucudur.

1. 1. SES DÜŞMESİ

Azerbaycan Türkçesinde ön sesteki y ünsüzü çoğunlukla düşer. İkinci ünsüzü *i* sesi olan bu tür sözcüklerde Azerbaycan Türkçesinde ön seste bu sesin bulunmaması nedeniyle *i* sesine dönüşür:

il “yıl”

ilan “yılan”

ıldırım “yıldırım”

ildönümü “yıldönümü”

ilhi ‘yılki’

İkinci ünlüsü *i*, *ü*, *u* seslerinden biri olduğunda ise sözcüğün bu sesinde değişiklik olmaz:

ürek “yürek”

üz “yüz”

üzmek “yüzmek”

üzük “yüzük”

igid “yiğit”

İç seste y düşmesine uğrayan sözcükler de bulunmaktadır: *élemek* “eylemek”, *éle* “öyle”, *béle* “böyle”.

1. 2. SES TÜREMESİ

Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde bazı sözcüklerde ön seste *h* sesi türediği görülür:

himlemek “imlemek”

hin “in”

his “is”

hislenmek “islenmek”

hördürmek “ördürmek”

hörgü “örgü”

hürkek “ürkek”

hürkmek “ürkmek”

1. 3. DARALMA

Azerbaycan Türkçesinde daralma *a>ı*, *a>é*, *a>u*, *e>ü*, *e>i*, *o>u*, *ö>ü* değişmeleriyle olur (Celilov 1988: 56). Bağlayıcı ünsüz y sesinden önceki ünlü bu sesin etkisiyle daralmaktadır:

bağçaya>bağçaya

bohçaya>bohçaya

gocaya>gocuya
küçeye>küçüye
méşeye>méşiye
tahçaya>tahçıya

Türkiye Türkçesinde ise y ünsüzünün daraltıcı özelliği yalnızca şimdiki zaman ekinde görülmektedir: *almıyor>almıyor*, *görmüyor>görmüyor* Bağlayıcı ünsüzden önce daralma olmaz. Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman eki *-ır, -ir, -ur, -ür* şeklindedir. Ünlüyle biten sözcüklerde bağlayıcı ünsüz almaktadır. Bu nedenle şimdiki zaman ekinde görülen daralma olayı da bağlayıcı ünsüzün daraltıcı etkisinden kaynaklanır. Ek ünlüyle biten sözcüklere getirildiğinde sözcüğün ünlüsü daralır.

ağlayır>ağlıyır
isteyir>istiyir
oynayır>oynuyur
gözleyir>gözlüyür

Ayrıca Türkiye Türkçesinde yuvarlak ünlüyle telaffuz edilen birçok sözcüğün Azerbaycan Türkçesinde daralmaya uğradığı görülmektedir. Daralma genellikle ilk hecede gerçekleşir:

buğum “boğum”
buynuz “boynuz”
çerçive “çerçeve”
fitva “fetva”
güzgü “gözü, ayna”

kise “kese”
nifret “nefret”
sintéz “sentez”
üzr “özü”

1. 4. İNCELME

Azerbaycan Türkçesinde sözcük başında *ı* sesi kullanılmamaktadır. Türkiye Türkçesinde bu ses ile başlayan sözcükler Azerbaycan Türkçesinde *i* sesi ile kullanılır:

<i>ilğım</i> “ılgım”	<i>islağ</i> “ıslak”
<i>ilğ</i> “ılık”	<i>islatma</i> “ıslatma”
<i>irag</i> “ırak”	<i>ismarla-</i> “ısmarla-“
<i>irğ</i> “ırk”	<i>israr</i> “ısrar”
<i>irsi</i> “ırsi”	<i>issız</i> “ıssız”
<i>irz</i> “ırz”	<i>işığ</i> “ışık”
<i>isinme</i> “ısınma”	<i>iztirab</i> “ıstırap”

Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerin büyük çoğunluğu incelme ve kalınlaşma ile ünlü uyumuna uydurulur. Özellikle *k>ğ* değişimine uğramış sözcüklerde *ğ* sesinden sonraki ünlünün incelme olduğu görülmektedir. Ancak bu ses değişiminin bulunmadığı sözcüklerde de incelme olur. İncelmenin özellikle Arapça ve Farsça sözcüklerde görülmesinde bu tür sözcüklerin alındıkları dilde *k* sesinin *g*'ye yakın ve bu sestem sonra gelen ünlülerinin de daha ince telaffuz edilmesinin etkisi bulunmaktadır:

<i>ğebir</i> “kibir”	<i>ğedir</i> “kadir”
<i>ğebiz</i> “kabız”	<i>ğida</i> “gıda”
<i>ğebul</i> “kabil”	<i>ğehve</i> “kahve”
<i>ğeddar</i> “gaddar”	<i>ğelb</i> “kalp”
<i>ğedeh</i> “kadeh”	<i>ğelem</i> “kalem”
<i>ğedem</i> “kadem”	<i>ğelib</i> “kalıp”
<i>ğedeme</i> “kademe”	<i>değig</i> “dakik”
<i>ğible</i> “kible”	<i>elağe</i> “alaka”

Sözcük başı *h* ve *h̄* seslerinin de inceltici özelliği bulunur. *k>ğ* değişiminde olduğu gibi Arapça ve Farsçada *h* ve *h̄* seslerinden sonra ünlünün ince telaffuz edilmesinden kaynaklanmaktadır. Türkiye Türkçesinde kalın ses tercih edilirken Azerbaycan Türkçesinde ince söyleyiş tercih edilmiştir:

<i>hemd</i> “hamd”	<i>herem</i> “harem”
<i>hemsî</i> “hamsî”	<i>herf</i> “harf”
<i>hendan</i> “handan”	<i>heris</i> “haris”
<i>herbiyye</i> “harbiye”	<i>hesed</i> “hased”
<i>herc</i> “harç”	<i>hesir</i> “hasır”
<i>hereke</i> “hareke”	<i>hesret</i> “hasret”
<i>hereket</i> “hareket”	<i>hessas</i> “hassas”

Bunların dışında incelmeye uğramış sözcükler incelendiğinde Arapça ve Farsça sözcüklerde bulunan *ayn*, *f*, *m* seslerinin de Azerbaycan Türkçesinde inceltme özelliği bulunduğu anlaşılmaktadır:

<i>ebd</i> “abd”	<i>feğət</i> “fakat”
<i>eded</i> “adet”	<i>feğət</i> “fakat”
<i>eğyar</i> “ağyar”	<i>feğir</i> “fakir”
<i>ereb</i> “arap”	<i>fehri</i> “fahri”
<i>esebi</i> “asabi”	<i>ferah</i> “ferah”
<i>esger</i> “asker”	<i>ferğ</i> “fark”
<i>esl</i> “asıl”	<i>fezilet</i> “fazilet”
<i>eyan</i> “ayan”	<i>firğət</i> “firkat”
<i>ezab</i> “azap”	<i>fitret</i> “fitrat”
<i>ezemet</i> “azamet”	<i>meğale</i> “makale”
<i>ezim</i> “azim”	<i>meğrib</i> “mağrip”
<i>eziz</i> “aziz”	<i>melum</i> “malum”
<i>ezrail</i> “azrail”	<i>mena</i> “mana”

1. 5. KALINLAŞMA

Azerbaycan Türkçesinde içerisinde uzun ünlü bulunan alıntı sözcüklerin ince ünlüleri ünlü uyumuna uydurularak kalın telaffuz edilir. Türkiye Türkçesinde ise ince ünlüler korunmaktadır:

<i>zarafat</i> “zerafet”	<i>davam</i> “devam”
<i>amanat</i> “emanet”	<i>camal</i> “cemalet”
<i>dastan</i> “destan”	<i>cahan</i> “cihan”
<i>halal</i> “helal”	<i>cavab</i> “cevap”
<i>salam</i> “selam”	<i>cavahir</i> “cevahir”
<i>camaat</i> “cemaat”	

1. 6. DÜZLEŞME VE YUVARLAKLAŞMA

Azerbaycan Türkçesinde *b, m, p, f, v* ünsüzlerinin etkisiyle *a>o, e>ö, ı>u, i>ü* ses değişimlerinin yaygın olarak oluştuğu görülür (Celilov 1988: 58). Özellikle *v* sesinin önündeki ünlünün *a>o, e>ö* değişimine uğraması oldukça yaygındır:

<i>ovuç</i> “avuç”	<i>ovun-</i> “avun-“
<i>övlad</i> “evlat”	<i>dövlet</i> “devlet”
<i>övliya</i> “evliya”	<i>dovşan</i> “tavşan”
<i>tövle</i> “tavla”	<i>cövher</i> “cevher”
<i>kövkeb</i> “kevkeb”	<i>dövr</i> “devr”
<i>alov</i> “lev”	<i>mövt</i> “mevt”
<i>ov</i> “av”	

ı>u, i>ü değişimi daha az görülür:

burah “bırak”
mövsüm “mevsim”
çuvalduz “çuvaldız”
ovçu “avcı”.

Düzleşme ise *u>ı* değişiminde görülür. Burada yine alıntı sözcüklerin ünlü uyumuna uydurulması söz konusudur:

çamır “çamur”
ğabıg “kabuk”
ğabırğa “kaburga”
ğarpız “karpuz”

Türkiye Türkeçesinde ön seste *i* olan bazı sözcükler de düzleşerek *e* olmuştur. Bunun nedeni kapalı *e* sesinin Azerbaycan Türkeçesinde oldukça yaygın olmasıdır: *élave* “ilave”, *elac* “ilaç”.

1. 7. SIZICILAŞMA

Azerbaycan Türkeçesinde sızıcılaşma olayı *k>y*, *k>h*, *g>ğ*, *g>y* değişimleriyle oluşur. *k>y* değişimi son seste kök ve ek birleşiminde gerçekleşir. Son sesteki *k* Türkiye Türkeçesinde sözcüğe ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde *k>ğ* değişimine uğrar. Art damak ve ön damak ayrımı yapılmaz: *yemek-i>yemeği*, *ekmek-i>ekmeği*, *çiçek-i>çiçeği*, *kapak-ı>kapağı*, *kulak-ı>kulağı* vb. Ancak Azerbaycan Türkeçesinde sızıcılaşma sonucunda art damak *k* ünsüzü *k>ğ*, ön damak *k* ünsüzü ise *k>y* değişimine uğrar:

<i>çiçek-i > çiçeyi</i>	<i>ğasnağ-ı>ğasnağı</i>
<i>şişlik-i > şişliyi</i>	<i>ğabağ-ı>ğabağı</i>
<i>etek-i>eteyi</i>	<i>çırağ-ı>çırağı</i>

Türkiye Türkçesinde içerisinde art damak k sesi bulunan sözcükler Azerbaycan Türkçesinde h sesi ile kullanılır. Bu değişim iç seste daha yaygındır:

<i>ahça</i> “akçe”	<i>çoh</i> “çok”
<i>ahan</i> “akan”	<i>dohsan</i> “doksan”
<i>ah</i> “ah”	<i>ğahmağ</i> “kakmak”
<i>bahıcı</i> “bakıcı”	<i>burahmağ</i> “bırakmak”
<i>çihmağ</i> “çıkmağ”	<i>ilhi</i> ‘yılıkı’

Bazı sözcüklerde *h>h* biçiminde kullanılması ise aslında değişim değil alıntı sözcüklerin aslını korumasıdır. Türkiye Türkçesinde h sesi yazı dilinde kullanılmamaktadır. Bu nedenle Arapça ve Farsçadaki kullanımında bu sesin bulunduğu sözcükler de *h* ile yazılır. Azerbaycan Türkçesinde ise sesin yazı dilinde bulunması nedeniyle alıntı sözcüklerin yazımında korunduğu görülür:

<i>beht</i> “baht”	<i>ihtiyar</i> “ihtiyar”
<i>beş</i> “bahş”	<i>hezine</i> “hazine”
<i>hırman</i> “harman”	<i>humar</i> “humar”
<i>taht</i> “taht”	<i>hunhar</i> “hunhar”
<i>ihtilaf</i> “ihtilaf”	

Türkiye Türkçesindeki iç seste bulunan sızıcı ğ ünsüzü Azerbaycan Türkçesinde akıcılaşarak *y* ünsüzüne dönüşür. Bu ses değişimi ünsüzle başlayan sözcüklerde iki ünlü arasında gerçekleşmektedir. *y* sesinden sonra ünsüz bulunan sözcüklerde ise orta hece ünlüsünün düşmüş olduğu anlaşılıyor: *eğ(i)r-i>ey(i)ri*.

<i>ciyer</i> “çiğer”	<i>deyenek</i> “değnek”
<i>deyiş-</i> “değiş-“	<i>düyme</i> “düğme”
<i>deyirmen</i> “değirmen”	<i>eyri</i> “eğri”
<i>beyenmek</i> “beğenmek”	<i>çéyne-</i> “çiğne-“
<i>böyür</i> “böğür”	<i>iyde</i> “iğde”
<i>deyir-</i> “değir-“	<i>iyne</i> “iğne”

Sözcük içindeki *g* sesinden önce akıcı veya sızıcı ünsüzler bulunduğu durumlarda ise *g>ğ* değişimi gerçekleşir:

<i>bayğın</i> “baygın”	<i>duyğu</i> “duygu”
<i>belğem</i> “balgam”	<i>ğabırğa</i> “kaburga”
<i>burğu</i> “burgu”	<i>ğarğı</i> “kargı”
<i>dalğıc</i> “dalgiç”	<i>ğasırğa</i> “kasırğa”
<i>damğa</i> “damga”	<i>ğayğı</i> “kayğı”
<i>darğın</i> “dargin”	<i>ğovğa</i> “kavga”
<i>dolğun</i> “dolgun”	<i>vurğu</i> “vurgu”
<i>durğun</i> “durgun”	

g sesinden önce ötümsüz ünsüz bulduran sözcükler Türkiye Türkçesinde art damak *k* sesi ile yazılan sözcüklerdir ve Azerbaycan Türkçesinde *k>ğ* değişimine uğramışlardır. Bu nedenle bu sözcüklerde *g>ğ* değişimi olmaz :

<i>başğa</i> “başka”	<i>alğış</i> “alkış
<i>batğın</i> “batkın (batmış, çökmüş)”	<i>halğa</i> “halka”
<i>çalışgan</i> “çalışkan”	<i>basğın</i> “basgın”

Ayrıca *-ga*, *-gı*, *-gu*, *-gan*, *-gın*, *-gun* biçim birimlerinin ince ünlülü değişkelerinde de *g>ğ* değişimi görülmez:

<i>bilge</i> “bilge”	<i>ölgün</i> “ölgün”
<i>özge</i> “özge”	<i>düzgün</i> “düzgün”
<i>silgi</i> “silgi”	<i>süzgün</i> “süzgün”
<i>çekingen</i> “çekingen”	<i>hörgü</i> “örgü”

1. 8. ÖTÜMLÜLEŞME

Türkiye Türkçesinde genel olarak bazı alıntı sözcükler dışında son seste *b*, *c*, *d*, *g* sesleri bulunmaz. Alıntı sözcüklerin büyük bir çoğunluğu bu ses birim dağılımı kuralına uydurulur. Ancak bu tür sözcükler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında yeniden ötümlüleşerek eski biçimine döner. Azerbaycan Türkçesinde ise son seste ötümlü ünsüzler bulunabilmesi nedeniyle ünlüyle başlayan ek almaları durumunda da aynen korunurlar:

<i>ac</i> ‘aç’	<i>inad</i> ‘inat’
<i>and</i> ‘ant’	<i>isnad</i> ‘isnat’
<i>dalğıc</i> ‘dalğıç’	<i>kitab</i> ‘kitap’
<i>dörd</i> ‘dört’	<i>murad</i> ‘murat’
<i>hetib</i> ‘hatip’	<i>tac</i> ‘taç’
<i>iltihab</i> ‘iltihap’	<i>tedğig</i> ‘tetkik’
<i>imdad</i> ‘imdat’	<i>uc</i> ‘uç’

Azerbaycan Türkçesinde Türkçe sözcüklerde Eski Türkçedeki *t*’li biçiminin korunduğu örnekler bulunmaktadır: *tohun-* ‘dokun-‘ *tök-* ‘dök-‘ vb. Ancak Türkiye Türkçesinde *t*’li olan sözcükler Azerbaycan Türkçesinde çoğunlukla ötümlüleşerek *d*’li olarak kullanılmaktadır:

<i>daban</i> ‘taban’	<i>daşğın</i> ‘taşkın’
<i>dad</i> ‘tat’	<i>dat-duz</i> ‘tat tuz’
<i>danğır-dunğur</i> ‘tangır tungur’	<i>derzi</i> ‘terzi’
<i>darağ</i> ‘tarak’	<i>dezgah</i> ‘tezgah’
<i>daramağ</i> ‘taramak’	<i>dırmanmak</i> ‘tırmanmak’
<i>darçın</i> ‘tarçın’	<i>dırnağ</i> ‘turnağ’
<i>dartı</i> ‘tartı’	<i>diksin-</i> ‘tiksin-‘
<i>dartılmağ</i> ‘tartılmak’	<i>dutsağ</i> ‘tutsak’
<i>dartışma</i> ‘tartışma’	<i>duz</i> ‘tuz’

t>d değişimi sözcük içinde ve sözcük sonunda da görülür:

idhal “ithal”

tedęig “tetkik”

and ‘ant’

dörd “dört”

imdad “imdat”

Azerbaycan Türkçesinde görülen bir ötümlüleşme olayı da art damak *k* sesinin özellikle ön seste ve son seste *k>ę* değişimine uğramasıdır:

ęerar “karar”

ęebir “kibir”

ęayda “kaide”

ęaş “kaş”

ęarışę “karışık”

ęoyun “koyun”

istiğlal “istiklal”

istiğamet “istikamet”

1. 9. ÜNSÜZ UYUMU

Azerbaycan Türkçesinde ünsüz uyumu bulunmamaktadır. Türkiye Türkçesinde ötümsüz ünsüz kendinden sonra gelen ekin ötümlü ünsüzünü benzeşme ile ötümsüzleştirir. Biçim birim değişkelerinde görülen farklılaşma nedeniyle Türkiye Türkçesinin ses birim dağılımına göre bir arada kullanılmayan ötümlü ve ötümsüz seslerin Azerbaycan Türkçesinde yan yana gelebildiği görülür:

daşęın “taşkın”

dişçik “dişçik”

içirtirmek “içirtirmek”

ilişdirilmek

kirimişçe “sessizce”

südüçülük

1. 10 BENZEŞME

Türkiye Türkçesinde benzeşme ile *m*'ye dönüşen *n* sesi Azerbaycan Türkçesinde korunmuştur:

<i>anbar</i> “ambar”	<i>penbe</i> “pembe”
<i>canbaz</i> “cambaz”	<i>sünbül</i> “sümbül”
<i>ğonşu</i> “komşu”	<i>tenbel</i> “tembel”

1. 11. İKİZ ÜNSÜZLER

Azerbaycan Türkçesinde ikiz ünsüz kullanımı yaygındır. Sayı adlarında, yansıma sözcüklerde ünsüz ikizleşmesi görülmektedir:

<i>çağğal</i> “çakal”	<i>sagğal</i> “sakal”
<i>dığğılda-</i> “vırıl-da-“	<i>sekkiz</i> “sekiz”
<i>doğğuz</i> “dokuz”	<i>şagğalı</i> “geniş omuzlu”
<i>ğagğılda-</i> “bağır-”	<i>şappala-</i> “tokatla-“
<i>kommunist</i> “komünist”	<i>yeddi</i> “yedi”

Alıntı sözcüklerde ise Türkiye Türkçesinde sondaki ikiz ünsüzlerden biri düşer. Sözcüğün aslında bu şekilde ikiz ünsüz bulunan sözcükler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında düşen ünsüz yeniden türeyerek eski biçimini alır: *hak-ı>hakkı*. Azerbaycan Türkçesinde ise son sesteki bu ikiz ünsüz korunmaktadır. Bu nedenle düşme ve türeme de olmaz:

<i>hağğ</i> “hak”	<i>hedd</i> “hat”	<i>hecc</i> “haç”
<i>sirr</i> “sır”	<i>hezz</i> “haz”	
<i>hiss</i> “his”	<i>zenn</i> “zan”	

Azerbaycan Türkçesinde alıntı sözcüklerin iç seste bulunan ikiz ünsüzü de korunmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu sözcükler tek ünsüzle yazılır:

icraiyye “yerine getirme”

ictimaiyyet “içtimaiyat”

insaniyyet “insaniyet”

islamiyyet “İslamiyet”

fehriyye “fahriye”

nezeriyye nazariye”

Bu dağılım özelliği aynı zamanda yazım kurallarıyla da ilgilidir. Celilov, Azerbaycan Türkçesinde Türkçenin yapısına uymayan ikiz ünsüzlerin korunmasının gereksiz olduğunu ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi tek ünsüzle yazılmasında hiçbir sakınca olmadığını belirtmektedir (Celilov 1988: 80).

1. 12. İKİ ÜNLÜNÜN YAN YANA KULLANILMASI

Ses birim dağılımında görülen önemli bir özellik de sözcük içinde iki ünlünün yan yana gelmesi durumunun Azerbaycan Türkçesinde daha yaygın olmasıdır. Türkiye Türkçesinde arada y türemesiyle kullanılan bir çok sözcük Azerbaycan Türkçesinde alındıkları dilde olduğu gibi iki ünlü yan yana biçimiyle kullanılır:

bioğrafik “biyografik”

biokimya “biyokimya”

biosfér “biyosfer”

diabét “diyabet”

diagram “diyagram”

dialékt “diyalekt”

dialog “diyalog”

fiziokrat “fizyokrat”

fiziolog “fizyolog”

funksional “fonksiyonel”

ion “iyon”

okéan “okyanus”

1. 13. é SESİNİN KULLANIMI

Azerbaycan Türkçesinde é sesi yazıda gösterilmektedir. Eski Türkçede é sesi ile kullanılan *dé-*, *yé-* vb. sözcükler Azerbaycan Türkçesinde korunmuştur. Oldukça yaygın olan bu ses asıl biçiminde bulunmayan sözcüklerde ve alıntı sözcüklerde de kullanılmaktadır:

tabé “tabi”

mané “mani”

éynen “aynen”

élçi “elçi”

éhsan “ihsan”

él “el”

idéal “ideal”

héyyan “hayvan”

éyib “ayıp”

éyni “aynı”

éhkam “ahkam”

2. HECE

Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde heceleme sistemi ve yapısı açısından bir farklılık yoktur. Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de Türkçe sözcüklerde tek başına bir kelime olarak görülebilen altı hece biçimi vardır:

V ‘a, e, ı, i, o, ö, u, ü’

VC ‘at, eş, ev, ol-’

VCC ‘alt, ant, ast, ilk, üst,’

CV ‘bu, da, su, şu, ye-’

CVC ‘göz, kaş, tür, yüz’

CVCC ‘fark, kırk, sarp, sürt-, Türk’

Bazı sözcüklerin iki lehçede farklı biçimlerde hecelenmeleriyle oluşan biçim bilimsel ses bilimsel farklılıklar ise yazım kurallarının farklı olması ve sözcüklerin başka ses olaylarından etkilenerek gelişim göstermesi gibi nedenlerle ilgilidir. Özellikle alıntı sözcüklerin ve birleşik sözcüklerin yazımları biçim bilimsel ses bilimsel farklılaşmaya neden olur.

Türkçenin tek doruklu bir dil olması nedeniyle sonda iki ünsüzün yan yana bulunduğu tek heceli sözcükler incelendiğinde yalnızca bazı ünsüz çiftlerinin hece sonunda bulunabildiği görülür (Banguoğlu 1959: 62-68). Bu durum alıntı sözcüklerin hece başında görülen ünsüzleri için de geçerlidir. Yan yana gelen ilk ünsüz *l, m, n, s, ş, r* seslerinden biri olabilmektedir. İkinci ünsüz ise genellikle ötümsüz ünsüzdür: *kalp, sert, kurt, alp, kent* vb. Yabancı sözcüklerde Türkçenin bu sesbirim dağılımı kuralına uymayan sözcükler Türkiye Türkçesinde iki ünsüz arasına ünlü getirilerek Türkçenin hece yapısına uydurulur. Azerbaycan Türkçesinde ise iki ünsüzün yan yana geldiği alıntı sözcükler genellikle asıl biçimini korumaktadır. Bu durum bu tür sözcüklerin her iki lehçede farklı biçimde hecelenmesine neden olur:

Türkiye Türkçesi

devir CV-CVC

emir V-CVC

fehim CV-CVC

hüzün CV-CVC

küfür CV-CVC

zikir CV-CVC

zulüm CV-CVC

Azerbaycan Türkçesi

dévr CVCC

emr VCC

fehm CVCC

hüzn CVCC

küfr CVCC

zıkr CVCC

zülm CVCC

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünlü türemesiyle hece sistemine uydurulmuş sözcüklere de rastlanmaktadır: *şükür* > AT. *şükür, fikir* > AT. *fikir*

Hecelenmede yazım kurallarının farklılığından kaynaklanan biçim bilimsel ses bilimsel özellikler ise sözcüklerin birleşik yazımıyla ilgilidir. Türkiye Türkçesinde birleşik yazılan etmek, olmak vb. yardımcı eylemlerle kurulan sözcükler Azerbaycan Türkçesinde ayrı yazılmaktadır. Bu durumda bu sözcüklerin hecelere ayrılmasında da farklılaşma görülür:

Türkiye Türkçesi

dev-ret-mek CVC-CVC-CVC

em-ret-mek VC-CVC-CVC

haz-met-mek CVC-CVC-CVC

kah-rol-mak CVC-CVC-CVC

kay-do-lun-mak CVC-CV-CVC-CVC

Azerbaycan Türkçesi

dévr étmek CVCC VC-CVC

emr étmek VCC VC-CVC

hezm ét-mek CVCC VC-CVC

ğehr olmağ CVCC VC-CVC

ğeyd olunmak CVCC V-CVC-CVC

Görüldüğü gibi hece ile ilgili biçimsel ses bilgisi ayrılıkları ses olayları ve yazım kurallarının sonucudur. Hecenin yapısı ve heceleme sisteminde genel olarak bir farklılık bulunmaz.

2. 1. İSİMLERİN HECE KURULUŞU (VC, CVC, CV, V, VCC, CVCC)

Kök durumundaki VC kuruluşlu isimler incelendiğinde genelde bu tür isimlerin iki lehçede ortak olduğu görülmektedir. Ancak ses birim dağılımından kaynaklanan farklılıklar bulunmaktadır. Sondaki ötümsüz ünsüzler Azerbaycan Türkçesinde ötümlüleşmiştir: *ağ, ac, uc*. Türkiye Türkçesinde son sesteki *k* genel olarak Azerbaycan Türkçesinde *h* olmaktadır. Bu değişime uğramış VC kuruluşlu isimler de bulunmaktadır: *oh* “ok”

Bu kuruluştaki isimlerde görülen önemli bir özellik de Türkiye Türkçesinde CVC kuruluşunda olan ön sestey ünsüzü bulunan isimlerin ses düşmesi nedeniyle Azerbaycan Türkçesinde VC kuruluşunda olmasıdır: *üz, il*

Azerbaycan Türkçesinde alfabede ayrı bir ses birim olarak gösterilen *é* sesi VC kuruluşlu isimlerde de bulunur: *év* “ev”, *él* “el, yabancı”. Türkiye Türkçesinde bu sesin sözcüklerde oluşturduğu anlam farkı yazıda gösterilmemektedir.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki VC kuruluşlu isimlerin bazıları şunlardır:

<i>ad</i>	“ad”	<i>év</i>	“ev”	<i>ot</i>	“ot”
<i>at</i>	“at”	<i>él</i>	“el, yabancı”	<i>oh</i>	“ok”
<i>ac</i>	“aç”	<i>el</i>	“el”	<i>öd</i>	“öd”
<i>aş</i>	“aş”	<i>én</i>	“en”	<i>ön</i>	“ön”
<i>al(hile)</i>	“al”	<i>iz</i>	“iz”	<i>uc</i>	“uç”
<i>an</i>	“an”	<i>it</i>	“it”	<i>ur</i>	“ur”
<i>ar</i>	“ar”	<i>iç</i>	“iç”	<i>un</i>	“un”
<i>ay</i>	“ay”	<i>iş</i>	“iş”	<i>üz</i>	“yüz”
<i>ağ</i>	“ak”	<i>il</i>	“yıl”	<i>ün</i>	“ün”
<i>et</i>	“et”	<i>ov</i>	“av”		
<i>er</i>	“er”	<i>od</i>	“od”		

CVC kuruluşundaki isimler hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde diğer hece yapılarına göre daha yaygındır. CVC kuruluşlu isimlere şunları örnek verebiliriz:

<i>bağ</i>	“bağ”	<i>bud</i>	”boy”	<i>dağ</i>	”dağ”	<i>gil</i>	”kıl”
<i>bal</i>	”bal”	<i>buz</i>	”buz”	<i>daş</i>	”taş”	<i>gır</i>	”kır”
<i>baş</i>	”baş”	<i>cam</i>	”cam”	<i>dil</i>	”dil”	<i>gız</i>	”kız”
<i>bel</i>	”bel”	<i>can</i>	”can”	<i>diş</i>	”diş”	<i>goç</i>	”koç”
<i>bey</i>	”bey”	<i>çöl</i>	”çöl”	<i>diz</i>	”diz”	<i>gol</i>	”kol”
<i>béz</i>	”bez”	<i>çöp</i>	”çöp”	<i>don</i>	”don”	<i>goz</i>	”koz”
<i>bit</i>	”bit”	<i>çul</i>	”çul”	<i>gaş</i>	”kaş”	<i>gum</i>	”kum”

<i>guş</i> "kuş"	<i>hal</i> "hal"	<i>kol</i> "kol"	<i>mal</i> "mal"
<i>güç</i> "güç"	<i>han</i> "han"	<i>köz</i> "göz"	<i>pul</i> "pul"
<i>gül</i> "gül"	<i>his</i> "his"	<i>kül</i> "kül"	<i>sac</i> "saç"
<i>gün</i> "gün"	<i>kel</i> "kel"	<i>küz</i> "güz"	
<i>haç</i> "haç"	<i>kir</i> "kir"	<i>gış</i> "kış"	

Türkiye Türkçesinde üçüncü tekil kişi zamiri *o* dışında tek bir ünlüden oluşan isim bulunmamaktadır. CV kuruluşu da Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi nadir görülür. VCC ve CVCC heceleri ise daha yaygındır:

<i>and</i> "ant"	<i>kend</i> "kent"
<i>alp</i> "alp"	<i>kürk</i> "kürk"
<i>börk</i> "börk"	<i>gulp</i> "kulp"
<i>gurd</i> "kurt"	

2. 2. EYLEMLERİN HECE KURULUŞU (CV, VC, CVC)

Celilov Azerbaycan Türkçesinde tek heceli eylemlerde alıntı sözcük bulunmadığını belirtmektedir (Celilov 1988: 173). Ayrıca CVCC ve VCC biçimindeki *sürt-*, *yirt-*, vb. bazı eylemlerin sonundaki *sür-*, *yır-* vb. biçimlerde kullanılmasına dayanarak bu tür sözcüklerin gövde olduğunu belirtmiştir (CELİLOV 1988: 174). Bu tür sonda iki ünsüzün yan yana geldiği eylemlerde birinci ünsüz sızıcıdır.

CV biçimindeki eylemler her iki lehçede de oldukça sınırlıdır. Bunlara ortak olarak kullanılan *de-*, *ye-*, *yu-* eylemleri örnek gösterilebilir. VC kuruluşundaki eylemler ise bunlara oranla daha fazladır. Bunların da büyük çoğunluğu ortak olarak kullanılmaktadır:

<i>aç-</i> “aç”	<i>iç-</i> “iç-”
<i>al-</i> “al-”	<i>ol-</i> “ol-”
<i>an-</i> “an-”	<i>ov-</i> “ov-”
<i>as-</i> “as”	<i>oy-</i> “oy-”
<i>aş-</i> “aş-”	<i>öl-</i> “öl-”
<i>at-</i> “at-”	<i>öp-</i> “öp-”
<i>az-</i> “az-”	<i>uç-</i> “uç-”
<i>eğ-</i> “eğ-”	<i>um-</i> “um-”
<i>ek-</i> “ek-”	<i>uy-</i> “uy-”
<i>em-</i> “em-”	<i>üt-</i> “üt-”
<i>ez-</i> “ez-”	

Bunların dışında biçimsel ses bilgisi açısından farklılık gösteren VC kuruluşlu eylemlerden bazıları ön seste y düşmesi sonucunda oluşmuştur:

<i>it-</i> “it-, yit-”
<i>ud-</i> “ut-, yud-”
<i>üz-</i> “üz-, yüz-”.

Türkiye Türkçesinde bulunmayan *é*, *h* sesleriyle kullanılan VC kuruluşlu eylemler de vardır: *ah-* “ak-”, *ér-* “er-”, *éş-* “eş-”, *ét-* “et-”, *én-* “in-”. *Övmek* sözcüğü ise *v>y* değişimi ile *öy-* biçiminde kullanılır. Ayrıca *üz-*, *öt-* sözcüklerinin Türkiye Türkçesindeki anlamlarının yanı sıra Eski Türkçedeki “kes- CVC” ve “geç- CVC” anlamlarını korudukları görülür. Eski Türkçede acıkmak anlamında kullanılan *ac-* eylemi de Azerbaycan Türkçesinde yaşamaktadır. Türkiye Türkçesinde bu eylem kökü unutulduğu için *aç* “tok olmayan” isim kökünden *ac-* ile aynı anlamlı *acık-* eylemi türetilmiştir.

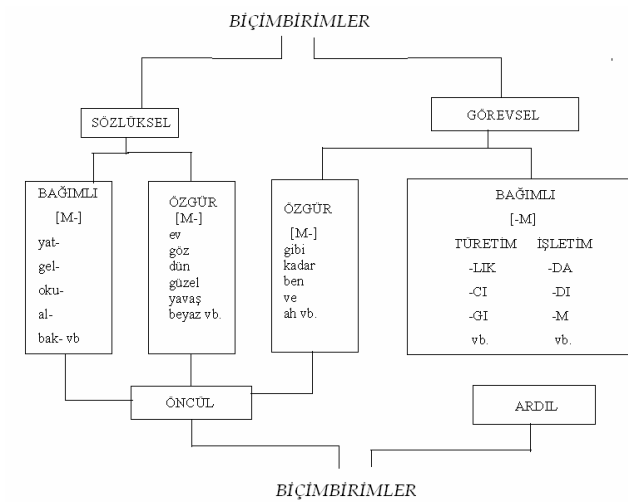
Hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde kök durumundaki eylemlerin büyük çoğunluğu CVC hece yapısındadır. Diğer hecelerde olduğu gibi

bunlarda da Azerbaycan Türkçesinin ses dizim kurallarına uygun olarak ses olaylarında incelediğimiz değişimleri ($k > \underline{h}$, $e > i$ vb.) gösterirler:

<i>ğaz-</i> “kaz-“	<i>ğıy-</i> “kıy-“	<i>bah-</i> “bak-“
<i>ğal-</i> “kal-“	<i>kéç-</i> “geç-“	<i>boğ-</i> “boğ-“
<i>ğan-</i> “kal-“	<i>küs-</i> “küs-“	<i>bük-</i> “bük-“
<i>ğap-</i> “kap-“	<i>köç-</i> ,”göç-“	<i>büz-</i> “bük-“
<i>ğat-</i> “kat-“	<i>géy-</i> “giy-“	<i>vér-</i> “ver-“
<i>ğır-</i> “kır-“	<i>ğét-</i> “git-“	<i>min-</i> “bin-“
<i>ğız-</i> “kız-“	<i>ğüd-</i> “güt-“	<i>dey-</i> “değ-“

3. BİÇİM BİLGİSİ ULAMLARININ BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

Biçim bilgisi ulamları Oya Adalı'nın *ardıl* adını verdiği bağımlı biçim birimlerdir (Adalı 1979: 27):

Sözcük türlerinin kök durumundaki biçimleri bağımlı biçim birim olarak adlandırılmaktadır. Kamile İmer sözcük türlerini *ad* ve *eylem* olarak ikiye ayırmış ve Türkiye Türkçesindeki köklerin temel özelliklerini şöyle belirtmiştir (İmer 1976: 32):

1. Genel olarak tek sestem oluşan bir sözcük yoktur.
2. Kök durumundaki biçimbirimler daha çok tek hecelidir.
3. Köklerde önseste ünsüz yığılması bulunmaz.
4. Kökler sözcüğün başında bulunur.
5. Herhangi bir kök ya da eylem köküdür. Ancak hem ad hem eylem olarak kullanılan sözcükler de bulunmaktadır.

Oya Adalı ise Türkiye Türkçesindeki biçim birimleri ele aldığı çalışmasında öncelikle biçim birimleri *öcüller* ve *ardıllar* olmak üzere ikiye ayırmıştır. Burada *öncüller* bağımsız biçim birim olarak adlandırılan köklerdir. Ardıllar ise bağımlı biçimleri oluşturan eklerdir. Adalı sözcük türlerini *İlişkileri Açısından Türkçede Biçimbirimler* başlığı ile ele alarak kendi içinde bölümlere ayırmıştır (Adalı 1979: 35)

1. Sözlüksel – bağımlı biçim birimler: *eylemler*
2. Sözlüksel – özgür biçim birimler: *isimler, sıfatlar, zarflar*
3. Görevsel – özgür biçim birimler: *zamirler, edatlar*
4. Görevsel – bağımlı biçim birimler: *ekler*

Eylemler sözlüksel bir anlam taşımalarına rağmen cümle içinde tek başlarına kullanılamazlar. Bu durumda zaman, kişi vb eklerle ihtiyaç duyarlar. Bu nedenle bağımlıdır. İsimler, sıfatlar ve zarflar ise yine sözlüksel olmakla aynı zamanda bağımsızdır herhangi bir eke ihtiyaç duymazlar.

Burada Adalı'nın *görevsel – bağımlı* olarak nitelendirdiği *işletim biçim birimleri* ele alınmıştır. Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin çokluk, olumsuzluk, iyelik eklerinde biçimsel ses bilgisi açısından fark bulunmamaktadır. Bunlar ekin getirileceği kök ve gövdelerin ses özelliklerine göre ses uyumu dikkate alınarak sözcüğe eklenir.

3. 1. DURUM EKLERİ

Durum eklerinde yönelme ve ilgi durumlarında biçimsel ses bilgisi açısından farklılık bulunmaz. Belirtme durumunda ise Eski Türkçede yaygın olarak kullanılan *-nı, -ni, -nu, -nü* ekinin Azerbaycan Türkçesinde korunduğu görülür: *ğuzunu* “kuzuyu”. Türkiye Türkçesinde *-ı, -i, -u, -ü* olarak kullanılan bu ek ünlüyle biten sözcüklere getirildiğinde araya bağlayıcı ünsüz alır.

Ayrılma ve bulunma durumu eklerinde ise Azerbaycan Türkçesinin ses birim dağılımı özelliğine uygun olarak eklerin ötümsüz değişkeleri kullanılmamaktadır. Buna göre durum ekleri şöyledir:

	<u>Türkiye Türkçesi</u>	<u>Azerbaycan Türkçesi</u>
İlgi:	<i>-ın, -in, un, -ün, -nın, -nin, nun, -nün</i>	<i>-ın, -in, un, -ün, -nın, -nin, nun, -nün</i>
Yönelme:	<i>-a, -e</i>	<i>-a, -e</i>
Belirtme:	<i>-ı, -i, -u, -ü</i>	<i>-ı, -i, -u, -ü, -nı, -ni, -nu, -nü</i>
Bulunma:	<i>-da, -de, -ta, -te</i>	<i>-da, -de</i>
Ayrılma:	<i>-dan, -den, -tan, -ten</i>	<i>-dan, -den</i>

3. 2. DERECELENDİRME EKLERİ

Derecelendirme ekleri genelde ortaktır. Biçimsel ses bilgisi açısından Azerbaycan Türkçesinde ön damak ve art damak *k* sesleri ayrılır: *torbacık*, *yahşırak*. Türkiye Türkçesinde *k* sesi yazıda gösterilmediğinden böyle bir ayırım söz konusu değildir.

Türkiye Türkçesi

-cık, -cik, -cuk, -cük
-mtrak
-rak, -rek

Azerbaycan Türkçesi

-cık, -cik, -cuk, -cük
-mtrak
-rak, -rek

Bunların dışında Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde bulunmayan ve derece ifade eden ekler de vardır. -mtrak eki ile aynı işlevde olan -tul, -tul, -tüül, -umtul, -umtul, -ümtül Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır: *ağımtul*, *yaşılımtul* “yeşilimtrak”. Sevgi ve küçültme ifade eden -cağız, -ceğiz ekleri ise Azerbaycan Türkçesinde -cığaz, -ciyez, -cuğaz, -cüyez şeklinde yaygınlık kazanmıştır: *gızcığaz*, *ğuşcuğaz*. Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bir ek de -mtrak ve -ca, -ce eklerinin işlevinde olan -sov, -msov ekleridir: *ağımsov* “beyazımtrak”, *uzunsov* “uzunca”, *délisov* “delice”.

3. 3. ÇATI EKLERİ

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde çatı eklerinin biçimsel ses bilgisi açısından farklılık yoktur. Ancak yalnızca işteş çatıda Azerbaycan Türkçesinde -ş, -ış, -iş, -uş, -üş deşikelerinin yanı sıra -aş, -eş biçimlerinin de az sayıda sözcükte kullanıldığı görülür: *tut-aş*.

İşleklik açısından bakıldığında çatı ekleri Azerbaycan Türkçesinde daha yaygındır. Birçok sözcüğün çatı ekleriyle türetilmiş ve Türkiye Türkçesinde kullanılmayan türevleri bulunur: *ayağlaşmağ, ayağlatmak, eşiddirmek, eşiddirilmek, içdirmek, ezizleme, ezizlemek, ezizlendirme, ezizlendirmek, ezizlenmek, ezizletme, ezizleşme, ezizleşmek* vb.

3. 4. KİP, ZAMAN VE KİŞİ EKLERİ

3. 4. 1. KİŞİ EKLERİ

Kişi eklerinin çekiminde zamir kökenli kişi eklerinin birinci ve ikinci kişileri birbirinden ayrılmaktadır. Bu çekimler Azerbaycan Türkçesinde Eski Türkçedeki zamirle çekimin izini taşımaktadır:

<u>Türkiye Türkçesi</u>	<u>Azerbaycan Türkçesi</u>
1. Tekil Kişi: <i>-ım, -im, -um, -üm</i>	<i>-am, -em</i>
2. Tekil Kişi: <i>-sın, -sin, -sun, -sün</i>	<i>-san, -sen</i>
3. Tekil Kişi: $\emptyset$	$\emptyset$
1. Çoğul Kişi: <i>-ız, -iz, -uz, -üz</i>	<i>-ıg, -ik, uğ, -ük</i>
2. Çoğul Kişi: <i>-siniz, -sınız, -sunuz, -sünüz</i>	<i>-siniz, -sınız, -sunuz, -sünüz</i>
3. Çoğul Kişi: <i>-ler, -lar</i>	<i>-ler, -lar</i>

Bu kişi ekleri Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman, gelecek zaman, öğrenilen geçmiş zaman, istek ve gereklilik kiplerinde kullanılır. İyelik kökenli kişi eklerinde ise fark yoktur. Yalnızca birinci çoğul kişi de art damak sesinin *k>ğ* değişimi ile kullanıldığı görülmektedir:

Türkiye Türkçesinde**Azerbaycan Türkçesinde**

1. Tekil Kişi: <i>-m</i>	<i>-m</i>
2. Tekil Kişi: <i>-n</i>	<i>-n</i>
3. Tekil Kişi: $\emptyset$	$\emptyset$
1. Çoğul Kişi: <i>-k, -k̄</i>	<i>-k, -ğ</i>
2. Çoğul Kişi: <i>-niz, -niz, -nuz, -nüz</i>	<i>-niz, -niz, -nuz, -nüz</i>
3. Çoğul Kişi: <i>-ler, -lar</i>	<i>-ler, -lar</i>

İyelik kökenli kişi ekleri ise görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılır.

3. 4. 2. BİLDİRME KİPLERİ

Azerbaycan Türkçesinde bildirme kipleri şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, kesin gelecek zaman ve kesin olmayan gelecek zaman olarak sınıflandırılmaktadır. Geniş zaman kavramının Azerbaycan Türkçesinde *kesin olmayan gelecek zaman* olarak adlandırıldığı görülmektedir. Geniş zaman ekleri *-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, r'*dir. Azerbaycan Türkçesinde yaygın olarak *-ar, -er* kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde bu zamanın olumsuz birinci teklik ve çokluk çekiminde *-mar, -mer* ile yapılır (Zeynalov 1993: 378):

Türkiye Türkçesi**Azerbaycan Türkçesi**

<i>bakmam</i>	<i>ba<u>h</u>maram</i>
<i>bakmazsın</i>	<i>ba<u>h</u>mazsan</i>
<i>bakmaz</i>	<i>ba<u>h</u>maz</i>
<i>bakmayız</i>	<i>ba<u>h</u>marı<u>ğ</u></i>
<i>bakmazsınız</i>	<i>ba<u>h</u>mazsınız</i>
<i>bakmazlar</i>	<i>ba<u>h</u>mazlar</i>

Kesin gelecek zaman ise Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-acak, -ecek* ekleriyle yapılır. Azerbaycan Türkçesinde iki ünlü arasında bulunan ön damak *k* sesinin sızıcılaşarak *y* olması edeniyle birinci kişinin teklik ve çokluk çekiminde ekin sonundaki *k* sesi *k>y* değişimine uğrar:

Türkiye Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

geleceğim

geleceyem

geleceksin

geleceksen

gelecek

gelecek

geleceğiz

geleceyik

geleceksiniz

geleceksiniz

gelecekler

gelecekler

Şimdiki zaman çekiminde de farklılık vardır. Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman eki *-ır, -ir, -ur, -ür* şeklindedir. Ünlüyle biten sözcüklerde bağlayıcı ünsüz almaktadır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi şimdiki zaman eki ünlüyle biten sözcüklere getirildiğinde sözcüğün ünlüsü daralır. Ancak buradaki daralma şimdiki zaman ekinden değil bağlayıcı ünsüzden kaynaklanır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman ekinin tek bir biçimi olması nedeniyle ünlü uyumuna uymaz.

ağlıyır “ağlıyor”

itsiyir ” istiyor”

ohuyır “okuyor”

Şimdiki zamanı karşılamak için *-makta, -mekte* (AT *-mağda, -mekte*) ve *-mada, -mede* eklerinden de yararlanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde *-mada, -mede* kullanılmaz. Devamlılık anlamı veren *-mağta, -mekte* ekleri ise eylemin devam şekli olarak adlandırılır: *gelmektesen*.

Görülen geçmiş zaman her iki lehçede de *-dı, -di, -du, -dü* ekleriyle yapılır. Ancak Azerbaycan Türkçesinde ünsüz uyumu bulunmaması nedeniyle ekin *t*'li biçimleri kullanılmaz:

Türkiye Türkçesi**Azerbaycan Türkçesi**

<i>yaktım</i>	<i>yah<u>d</u>ım</i>
<i>yaktın</i>	<i>yah<u>d</u>ın</i>
<i>yaktı</i>	<i>yah<u>d</u>ı</i>
<i>yaktık</i>	<i>yah<u>d</u>ığ</i>
<i>yaktınız</i>	<i>yah<u>d</u>ınız</i>
<i>yaktular</i>	<i>yah<u>d</u>ular</i>

Öğrenilen geçmiş zamanda ise Azerbaycan Türkçesinde *-muş, -miş, -muş, -miş* ekinin yanı sıra *-ib, -ib, -ub, -üb* eki de kullanılmaktadır: *gelibsen, gelibdir, gelibsiniz, gelibler* (Zeynalov 1993: 366). Ancak bu ekin birinci kişinin tekil ve çoğul biçimlerinde çekimi yoktur. *-muş* ile çakım ise şöyledir:

Türkiye Türkçesi**Azerbaycan Türkçesi**

<i>okumuşum</i>	<i>oh<u>u</u>muşam</i>
<i>okumuşsun</i>	<i>oh<u>u</u>muşsan</i>
<i>okumuş</i>	<i>oh<u>u</u>muş</i>
<i>okumuşuz</i>	<i>oh<u>u</u>muşuğ</i>
<i>okumuşsunuz</i>	<i>oh<u>u</u>muşsunuz</i>
<i>okumuşlar</i>	<i>oh<u>u</u>muşlar</i>

3. 4. 3. DİLEK KİPLERİ

Dilek kiplerinin sınıflandırılması Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklıdır. Azerbaycan Türkçesinde eylemlerde kip kavramı *heber, emr, arzu, vacib, şert, lazım, sual, davam ve bacarığ (yeterlilik)* olarak ayrılmıştır. Ferhat Zeynalov *sual, davam ve bacarığ* biçimlerinin kip olarak ayrılmasının doğru

olmadığını belirtir (Zeynalov 1993: 342-343) Devam kipi yukarıda belirtildiği gibi -*mağda/-mekte* ekleriyle yapılır.

Emir kipinin birinci tekil kişi çekimi Azerbaycan Türkçesinde -*ağ, -ek* ekleriyle yapılmaktadır: *alag, gélek*. Türkiye Türkçesinde bu çekim -*alım, -elim* ekleriyle kurulur: *gelelim*. İstek kipinde ise Azerbaycan Türklerinde birinci tekil kişi için -*am, -em* kullanılır: *gelem*.

-*meli, -malı* ile yapılan gereklilik ve -*sa, -se* ekleriyle yapılan şart kiplerinin çekimleri her iki lehçede de aynıdır:

Türkiye Türkçesi

okumalıyım

okumalısın

okumalı

okumalıyız

okumalısınız

okumalılar

Azerbaycan Türkçesi

ohumalıyam

ohumalısan

ohumalı

ohumalıyığ

ohumalısınız

ohumalılar

Türkiye Türkçesi

çırpsam

çırpsan

çırpsa

çırpsak

çırpsanı

çırpsalar

Azerbaycan Türkçesi

çırpsam

çırpsan

çırpsa

çırpsağ

çırpsanız

çırpsalar

Bir tür gereklilik kipi olarak sayılabilecek olan *Lazım kipi* çekimi ise -*ası, -esi* ekleriyle yapılır. Eski Türkçeden günümüze kadar bu ek çoğunlukla istek işlevindedir. Türkiye Türkçesinde de sıfat fiil eki olarak kullanılan ek bu eski istek

anlamını taşır: *öpülesi el*. Azerbaycan Türkçesinde bu ek ile yapılan kip hareketin yapılmasının lüzumlu olduğunu belirtir:

déyesiyem

déyesisen

déyesidir

déyesiyik

déyesisiniz

déyesiler

AZERBAYCAN DİLİNİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

GİRİŞ

Son yıllarda çeşitli dillerin biçimsel ses bilgisine ait yazılan eserler dilin bu alanında yapılacak çalışmaların gerekliliğini bütün açıklığı ile gösterdi. Dilin biçim bilgisi özelliklerini belirlemek, dil sisteminin eski dönemlerine inmek ve onun iç oluşum eğilimlerini ortaya çıkarmak olanağına sahip olan biçimsel ses bilgisinin incelenmesi Azerbaycan dilciliği karşısında duran en güncel ve önemli sorunlardandır.

Biçimsel ses bilgisi alanında yapılacak çalışmalarla elde edilecek sonuçlar sadece Azerbaycan dilinin değil, başka Türk dillerinin tarihine de yeni bir bakış açısıyla yaklaşmaya olanak sağlar. Türk dilleri sisteminin yüzyıllar önce aldığı durumda bozulmadan devam etmesi (S. E. Malov, N. Y. Marr) ve genel oluşum eğilimleri esasında bugünkü durumuna gelmesi biçimsel ses bilgisi çalışmalarıyla daha açık görülür. Hatta Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisi üzerinde yapılan ilk incelemeler doğrultusunda söylenen fikirler genel dilcilik açısından da büyük önem arz edebilir (Aleksperov, 1986, 102).

Biçimsel ses bilgisi incelemelerinin kuramsal öneminin yanında, pratik önemi de şüphesiz çok büyüktür. Şöyle ki, biçimsel ses bilgisine ait ölçü ve kuralların art süremli ses bilgisi, diyalektoloji ve etimoloji alanlarında yapılan araştırmalarda temel alınan özellikleri ortaya çıkarır, Söyleyiş ve yazım kurallarından, söz varlığı ve sözcük türetmeye kadar dilin çeşitli bölümlerinde biçimsel ses bilgisi araştırmalarından faydalanılır. Etimoloji sözlüklerinin hazırlanmasında da biçimsel ses bilgisinin pratik önemi inkar edilemez. Biçimsel ses bilgisinde kesinleştirilmiş yeniden oluşturma denemeleri, arketiplerin belirlenmesi, özellikle “seslerin boğumlanma noktaları” etimolojik araştırmalarda açığa çıkarılır, çünkü biçimsel ses bilgisinin bakış açısından dilin birimler arası ilişkisinin dinamik durumu ortaya çıkar,

biçim bilgisi ve ses bilgisi ile ilgili birimlerin karşılıklı oluşum yolları açıkça görünür.

Biçimsel ses bilgisi yükseköğrenim öğrencileri için şu nedenle gerekli bir bilim dalıdır ki, dilin sistemini öğrenmek ve diğer bölümlerini derinden benimsemek için eşsiz bir malzeme verir. Son yıllarda yazılan dil bilgisi kitaplarında biçimsel ses bilgisine özel bölüm ayrılması hiç de tesadüfi değildir.

Dil bilim tarihinde N. S. Trubetskoy'a kadar hiç kimse biçimsel ses bilgisinden ayrı bir bölüm olarak bahsetmemiştir. Bu nedenle de herhangi bir biçimsel ses bilgisi özelliği ses bilgisi veya biçim bilgisi bölümünde incelenmemiştir. Doğrudur, bu incelemelerde biçimsel ses bilgisini ilgilendiren olayların asıl niteliği, onun birimler arası işlevi, fonetik ve biçimsel sistemin oluşumundaki rolü ele alınmamıştır, ancak dil bilgisi kuruluşunun birleşik sisteminde biçimsel ses bilgisi meselelerinin (çeşitli adlar altında olsa da) dikkat çekmesi ve onlar hakkında fikir söylenmesinin özü de biçimsel ses bilgisi alanındaki çalışmaların tarihi bakımından ilgi çekicidir.

Hint dilciliğinde biçimsel ses bilgisinin ilk ve hem de dahiyane yorumlarının öncüsü Panini olmuştur. Onun sekiz bölümden oluşan dil bilgisi traktatlarında biçimsel ses bilgisinin özelliklerine (prathyahara, savariya) geniş yer verilmiş, ses birim dağılımını yansıtan kuralları, sıfır biçim birim anlayışı, iç bükün (vrddhi, guna), biçim birim birleşimindeki değişme (sandhi), ses birim dağılımına bağlı olan ve ses değişmesi şeklinde gerçekleşen biçim birim alması (değişmesi) açıklanmıştır. Genellikle, ses bilgisi ile biçim bilgisi ilişkisi üzerine kurulan Panini'nin dil bilgisinde biçimsel ses bilgisi meselelerinin yorumu günümüz araştırmacılarının bu alanda yapabileceği değerlendirmeler seviyesindedir. Ancak ne yazık ki, biçimsel ses bilgisinin fikir tarihinden bahseden dilcilerin hiçbiri bu büyük dilcinin adına yer vermemiştir.

Antik dönem dilciliğinde kök ve eklerin ses birleşimine önem verilmediği için daha sonraları Latin dil bilgisi sistemini devam ettiren Hint – Avrupa dilciliği de geçen asra kadar biçimsel ses bilgisine ilgisiz kalmıştır.

Bodyen de Kurtene Polyak dilinde yazdığı “Fonetik Alternasiyalar Nezeriyyesi” (1894) adlı eserinde ses değişmelerinin biçimsel nitelik taşıdığını bilimsel ölçülere dayandırarak açıklamıştır. İlk defa ses bilgisi ile biçim bilgisinin ilişkisi bu eserde ortaya konmuştur. Dildeki almaşmaları mantıksal açıdan sınıflandıran araştırmacı onları üç ana bölüme ayırdı: a) Oluşmakta olan (зарождающиеся), b) Faaliyette olan (живые), c) Sönen (угасшие) almaşmalar (Kurtene, 1963, 285). Bu sınıflandırma ses değişmelerinin art süremliliğini değerlendirmeye yardım eder. Alimin hizmeti şundadır ki, fonetik almaşmanın biçimsel rolünü, anlamsal işlevini açıklayabilmiştir ve bugün bazı dilcilerin “biçimsel ses birim” anlamında kullandığı “alternant” terimini dilciliğe getirmiştir. Onun öğrencisi N. V. Kruşevski’nin de almaşmalar üzerinde ilgi çekici değerlendirmeleri olmuştur.

Dil bilimin en önemli isimlerinden olan Ferdinand de Saussure “biçimsel ses bilgisi” terimini kullanmasa da, biçimsel ses bilgisi meselelerinden geniş ölçüde söz etmiştir (Saussure, 1977, 86—88, 186—194). Örneğin, “Seslerin Söz Zincirinde İncelenmesinin Gerekliliği” başlığı ile verilen bölümde seslerin dizimleri, özellikle de ses birim dağılımının incelenmesinin önemine dikkat çekilmiş, “Ses Bilgisel Oluşumun Dil Bilgisel Sonuçları” adlı bölümde ise birleşik sözcüklerin biçimsel kuruluşunun ses değişmesi ile bozulması, anlamsal dallanmada ses değişmelerinin rolü, düzenli ses değişmeleri şeklinde kendini gösteren değişimlerin “alternasiya (almaşma)” (чередование) adı ile ayrılmış olması ve almaşmanın ses bilgisel değil, dil bilgisel bir olay olması, almaşma ve dil bilgisinin ilişkisi meselesi, almaşma kanunları açıklanmıştır ki, bu meselelerin hepsi doğrudan biçimsel ses bilgisinin konusuna dahildir.

N. S. Trubetskoy’a kadarki dilciler almaşma kuramı ile meşgul olurdularsa da, N. S. Trubetskoy bu kuramdaki rasyonel tohumları geliştirerek kendi dahiyane görüş sistemini kurabildi. Bu görüşte önce almaşmanın bağımlı ve bağımsız türleri keskin bir biçimde birbirinden ayrıldı ve her iki almaşma türü ile birlikte, biçim birimlerin biçimsel ses bilgisi kuruluşu da biçimsel ses bilgisinin ana konusu olarak belirlendi. Araştırmacı “Morfonologiyaya Dair Bazı Fikirler” adlı makalesinde biçim

birimlerin ses bilgisel kuruluşunu b i r i n c i b ö l ü m, biçim birim birleşmelerinde ayrı ayrı biçim birimlerdeki düzenleyici ses değişmelerini i k i n c i b ö l ü m, biçimsel görev taşıyan ses değişmelerini ise ü ç ü n c ü b ö l ü m olarak ele alıp, biçimsel ses bilgisinin üç bölümden ibaret olduğunu gösterdi (Trubetskoy, 1967, 115—118).

N. S. Trubetskoy sözünü ettiğimiz ileri sürdüğü kuramsal görüşlerini daha sonra yazdığı “Rus Dilinin Morfonoloji Sistemi” (1934) adlı eserinde uygulamaya geçirdi. Eş süremlili inceleme yöntemiyle yazılan bu incelemede biçim birimin ses birleşimi, düzenleyici değişme gibi meselelere az yer verilse de, esas ağırlık biçimsel görev taşıyan ses değişmelerine düşmüştür. Bu eser Rus ve diğer Slav dillerinin biçimsel ses bilgisi üzerine daha sonra yapılan birçok çalışmaya kaynaklık etmiştir (Yakobson, 1948; Reformatzkiy, 1955; 1966; 1975; Redkin, 1966; Makaev, Kubryakova, 1969; Berişteyn, 1974; Aronson, 1974; Çurganova, 1973; Lopatin, Uluhanov, 1980; İlina, 1980; SİBYA, 1981; Varbot, 1984 vb.).

N. S. Trubetskoy’un biçimsel ses bilgisi alanındaki hizmeti bu sözü edilenlerle bitmez, o, biçimsel ses bilgisini dil bilgisinin bir bölümü haline getirmiş ve onu ses bilgisi ile biçim bilgisi arasına yerleştirmiştir. Hint – Avrupa dilciliğinde, özellikle Slav dilciliğinde N. S. Trubetskoy’un kuramsal görüşleri ve inceleme yöntemleri üzerinde yapılan tartışmaların hala devam ettiği doğrudur ve araştırmacının dil bilim görüşleri Slav dillerinden yola çıkılarak değerlendirilir, ancak Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisi açısından incelenmesi büyük dilcinin genel görüşlerini doğrular.

Biçimsel ses bilgisi meseleleri yabancı dilcilerin eserlerinde çeşitli açılardan değerlendirilir ki, bu da araştırmacıların mensup olduğu herhangi bir dil bilim ekolünün görüşleri ile bağlantılıdır. Örneğin, L. Bloomfield fonetik ve kendiliğinden gerçekleşen değişmeleri düzenli ve düzensiz biçimde gerçekleşen dil bilgisel değişmelere karşı koyar, aynı biçimsel ulamın çeşitli ekleri bulunmasını kurallı değişme olarak adlandırır, ses değişmeleri dizisine ait ses birimlerden birini (esas alternantı) seçip onu “biçimsel ses birim (morfofonem)” olarak sunar. Aynı ilke Y. Hayda’nın eserlerinde de kendini gösterir, ancak o, ses birim değişmelerini daha çok

biçim birimsel değişmelerle açıklar. Biçim birimsel değişke anlayışı H. Glisson'un görüş sisteminde de ön plana alınır. Ç. Hokket dilin biçimsel ses bilgisi sistemini dil bilgisi ve ses sistemini bir bütüne bağlayan kod" olarak değerlendirir. 3. Harris ise biçimsel ses birim anlayışını sembollerle açıklamaya çalıştığı için onun incelemesinde ses bilgisi ve biçimsel ses bilgisi özellikleri ile yapılan çeviri yazılar örtüşmüştür.¹ Yabancı dilcilerden M. Haslev'in biçimsel ses bilgisi meselelerini eş sürem ve art sürem açısından değerlendirdiği eserini özel olarak kaydetmek istiyoruz, çünkü burada biçimsel ses bilgisi olayları çoğu zaman tip bilimsel sınıflandırma açısından yorumlanır. Burada Türk dili özelliklerine de yer verilmiştir. Örneğin, eklemeli kuruluş, ses uyumu kuralı, ek (-ler) biçim birimlerin biçim birimsel değişmesini ortaya çıkaran dizi, *çoluğ-çocuğ, cocuğ-mocuğ, kitab-mitab* biçimindeki ikilemeler ve benzeri meseleler tip bilimsel bakış açısıyla incelenmiştir (Haslev, 1972, 28, 43—44, 54, 105 vs.). Kitapta ses birim dağılımı, sık görülen ve nadir olan ses değişmeleri, yeniden oluşturma meseleleri de araştırılmıştır; biçimsel ses bilgisiyle ilgili değerlendirme hem eş süremlili dil bilim hem de art süremlili dil bilim açısından ele alınmıştır ki, bu da bizim seçtiğimiz inceleme yöntemi ile örtüşür.

Son yıllarda German dillerinin biçimsel ses bilgisine dair Sovyet dilcilerinin çok ilgi çekici araştırmaları yayınlanmıştır. Demek oluyor ki, "German Dillerinin Tarihi – Tipoloji Morfologiyası" adlı üç ciltlik kitabın yazar ekibi bütün inceleme ilkesini biçimsel ses bilgisi yorumları üzere kurmuştur. (İTMGYA, I—II, 1977; III, 1978). "Ad Kategoriyası Paradigmasının Fonomorfologiyası" adını taşıyan birinci kitapta biçimsel ses bilgisinin konusu, inceleme yöntemi geniş bir şekilde açıklanmıştır (İTMGYA, I, 1977, 13—145).

Afrika dilleri biçim bilgisinin bükünlü özelliği biçimsel ses bilgisi değerlendirmesinde incelenir. B. G. Çurganova'nın yazdığına göre, başka dillerde bu bakış açısıyla yapılmış çalışmalar vardır (Çurganova, 1973, 5). Bu alanda Sovyet dilcileri de bazı çalışmalar yapmışlardır. Ortak yazarlı "Morfonologiya i Morfologiya Klassov Slov v Yazıkah Afriki" (M., 1979) ve "Klassı Slov v Yazıkah Afriki" (M.,

¹ Biçimsel ses bilgisi ile ilgili çeşitli yorumlar konusunda Hovard Aronson geniş bilgi vermiştir. (Aronson, 1974).

1984) adlı kitaplarda ad ve eylem ulamlarının bazı meseleleri biçimsel ses bilgisinin süzgecinden geçirilmiştir.

Sami dillerinin biçimsel ses bilgisini de biçim bilgisi yorumları olmadan düşünmek mümkün değildir. Bunun en güzel örneğini büyük Türkolog ve Semitolog S. S. Mayzel'in ölümünden 30 yıl sonra yayınlanan doktora tezinde görmek mümkündür. Bu eserde alıntı sözcüklerin benimsenme sistemi, diyalekt farklarının oluşmasında metatezin rolü, ses kuruluşunun yapısı, biçimsel ses kuruluşunun koruyuculuğu, ses birimlerin anlam değiştirici işlevi (fonosemantika) ve biçimsel ses bilgisi ile doğrudan ilişkisi olan benzer meselelerden söz edilmiştir. Ses değişmesinin anlamsal yük taşıdığını gösteren yazar şöyle der; Sami dillerinde yazıya kadar olan dönemde ünlü değişmeleri geniş yayılmıştı ve daha önceleri seslerin etnik özelliklerine bağlı olarak gerçekleşen böyle değişmeler sonraları anlamsal amaçla işlenmiştir (Mayzel, 1983, 147).

Türkolojide biçimsel ses bilgisi ayrı bir alan olarak araştırılmasa da, bazı biçimsel ses bilgisi değerlendirmeleriyle karşılaşmak mümkündür. Hint dilciliğinde biçimsel ses bilgisi yorumları Panini ile başladığı gibi, "Türkolojide" de ilk değerlendirmeler Kaşgarlı Mahmut'un eserinde görülmektedir. Dahi Türkolog doğrudan biçimsel ses bilgisinin konusuna dahil olan meselelere oldukça geniş yer vermiştir. Örneğin, *b//m*, *t//d* değişmelerinden, *r//z* diyalekt farkından, ses düşmesi, ses türemesi olaylarından, ince ve kalın ünlülü sözcüklerde *ğ//ğ* değişmesinden söz etmiştir (MK., 1, 52—69). Türkolojide geçen yüzyıldan günümüze kadar ses bilgisi, biçim bilgisi, lehçe bilim, tarihi sözlük bilime ait eserlerde, etimoloji araştırmalarında ister istemez biçimsel ses bilgisi konularına değinilmiştir. Örneğin, ses uyumu, kök ve eklerin hece kuruluşu, ses değişmeleri ve ses olayları hakkındaki görüşlerde biçimsel ses bilgisi yorumları dikkate çarpar. Aynı durum Azerbaycan dilciliğinde de kendini gösterir.

Hint – Avrupa dilciliğinde N. S. Trubetskoy'a kadar biçimsel ses bilgisi konuları ayrı ayrı dil bilgisinin çeşitli bölümlerine serpildiği gibi, Türkolojide de 80. yıllara kadar biçim bilimsel ses bilim ayrı bir dil bilim dalı olarak araştırmalara konu edilmemişti. 1974—1975 yıllarında İ. P. Pavlov'un Çuvaş dilinin biçimsel ses

bilgisine dair iki makalesi yayınlanmış, 1976'da E. R. Tenişev Sarı Uygur ve Salar dillerinin dil bilgisine dair kitaplarında “Fono – Morfoloji özellikler” adlı bir bölüm ayırmış, 1979'da N. A. Baskakov Türk dillerinin tarihsel – tip bilimsel biçim bilgisine dair yazdığı eserde biçimsel ses bilgisinin bazı konularına değinmiş, 1980'da V. İ. Zolhoyev “İltisagi Dillerde Fonologiya ve Morfonologiya” adlı kitabında ses birim sisteminin işlevsel yükü doğrultusunda biçim bilimsel ses bilimin bazı meselelerinden söz etmiş, 1981'de A. A. Yuldaşev “Başgurd Dilinin Grammatikası” adlı çalışmasında “Fonomorfoloji hakkında bilgi” adlı bölümü yazmıştır. Biçimsel ses bilgisine dair daha geniş bilgi M. Z. Zekiyev'in 1984'te yayınlanan “Türk Dillerinin Morfonologiyasına Dair” adlı makalesinde verilmiştir ve burada sözünü ettiğimiz Türkoloji araştırmaları orada da verilmiştir (Zakiev, 1984). Yeri geldikçe bu araştırmalardan söz edeceğimizi dikkate alarak onların içeriklerine burada değinmiyoruz.

Türkolojide biçimsel ses bilgisi araştırmalarının tarihi henüz çok yeni olsa da, artık bu alanda yapılan incelemeler belirli bir yol alabilmiştir. Özellikle son yıllarda biçim bilimsel ses bilimsel araştırmalara olan meyil daha çok güçlenmiştir.² Bu eser de Türkolojide ilk deneme olduğundan imkan dahilinde burada biçimsel ses bilgisinin bütün meselelerine değinilir. Tabii ki, dilciliğin bu yeni alanını ana hatlarıyla tanıtmak amacı taşıyan böyle bir eser biçimsel ses bilgisinin özel konularını tam olarak içeremez, bunun için özel araştırmalar gereklidir.

Çalışmada verilen örnekler çeşitli dillerin sözlüklerinden (iki dilli, açıklamalı, diyalektoloji ve etimolojik) ve çeşitli Türkoloji edebiyattan alınmıştır. A. M. Şerbak'ın Türk dillerinin ses bilgisi ve biçim bilgisine dair yazdığı ve biçimsel ses bilgisi konuları ve yorumlar açısından zengin olan üç temel eserinin malzemesinden daha çok yararlanılmıştır (Şerbak, 1970; 1977; 1981). Matbaa imkanları dikkate

² Hatta bu eserin basıma verilmesinden sonra geçen bu kısa süre içerisinde bile biçimsel ses bilgisi ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkisi olan ilginç araştırma eserleri yayınlanmıştır: M. İslamov. Türk Dillerinde Evezlik (1986); P. G u k a s y a n, V. Aslanov. İssledovaniya po İstorii Azerbaydjanskogo Yazıka Donisemeniogo Pėrnoda (1986); A. T. K a y d a r o v, Struktura Odnoslojnx Korney i Osnov v Kazaıckom Yazıke (1986); D a y t m u r a t o v. Torkskié Ztonimi (1986); E. Z. K a j i b e k o v. Glagolno – İmennaya Korrelyatsiya Gomogennıı Korney v Torkskih Yazıkah (1986) vb. D. Salihova ise Tatar dilinin biçimsel ses bilgisinden adaylık tezi (doktora tezi) yazmıştır (S a l i h o v a 1986).

alınıp, çeşitli dillere ait kaynaklardan seçilen örnekler Azerbaycan alfabesi ile verilmiştir, yalnız özel durumlarda kaynaktaki transkript sistemi korunmuştur.

Yazar eseri dikkatle okuyup basılmasını onaylayan E. M. Cavadov'un ve Y. G. Memmedov'un emeğini özel olarak kaydetmeyi kendine borç bilir, kitabı büyük heves ve ciddi uzman kalem ile gözden geçirerek yanlışları düzelter, birçok sorunun çözülmesinde payı olan A. G. Elekberov'a derin minnettarlığını bildirir.

I. BÖLÜM

BİÇİMSEL SES BİLGİSİNİN KURAMSAL SORUNLARI

Dilin biçimsel ses bilgisi özelliklerini incelemek, bu konudaki araştırmaların yönünü düzgün belirlemek için biçimsel ses bilgisinin konusu, amacı ve inceleme yöntemleri konusunda görüş aydınlığı olmalıdır. Türkologlar biçimsel ses bilgisinin bazı konularına değinmekle biçimsel ses bilgisi araştırmalarının genel yönünü belirlemek yolunda büyük iş görmüşler, ancak hala bir görüş birliğine ulaşamamıştır.

İ. P. Pavlov biçim birimlerin ses birim bilimsel kuruluşunu ve biçim birim birleşmelerindeki kuralları biçim bilimsel ses bilimin inceleme konusu sayar (Pavlov, 1974). Büyük Türkolog E. R. Tenişev ses uyumu kuralları, ünsüzlerin benzeşmesi, ses birim değişimleri gibi konuları biçimsel ses bilgisine (fonomorfolojiyaya) dahil etmiştir (Tenişev, 1976, 39-46; 1976 a, 93-99). A. A. Yuldaşev yapım ve çekim dizisindeki ses değişmelerini, biçim birim birleşmesinde meydana gelen hece ve vurgu değişmesini, kök ve ek birleşmesinde ortaya çıkan ses değişmelerini, ikilemelerin oluşumunda görülen ses değişmelerini biçimsel ses bilgisine dahil etmiş ve bunun gibi meseleleri Başkurt Türkçesi üzerinde göstermiştir. (Yuldaşev, 1981, 79-87). V. İ. Zolhoyev de ses birimlerin biçim birim oluşumundaki işlevini biçimsel ses bilgisinin konusu olarak ele almıştır (Zolhoyev, 1980).

Görüldüğü gibi, ayrı ayrı Türk dillerinin biçimsel ses bilgisi konusundaki görüşlerde farklılıklar olsa da, bir kısmı örtüşür. M. Z. Zekiyev bu görüşlerin yanlışlığını gösterdikten sonra ne Rus dil biliminde, ne de Türkolojide biçimsel ses bilgisi ve onun temel özelliklerini ortaya koyan tek bir ilkenin hala bulunmadığını belirtmektedir (Zakiev, 1984, 39). Türk dillerinin biçimsel ses bilgisinin konusu ve görevleri üzerinde durmanın vaktinin geldiğini kaydeden alim bu alanda yapılacak çalışmaların yönünü belirler ve diğer Türkologlar gibi, o da ses değişmelerinin her iki türünü (bağımlı ve bağımsız) biçimsel ses bilgisinin inceleme alanına dahil eder,

ancak ses birim dağılımı, biçim birimlerin ses birim birleşimi gibi konuları biçimsel ses bilgisine dahil etmez (Zakiev, 1984, 40 41). Araştırmacının bazı görüşleri tartışmalı olsa da, onun yazdığı makalenin Türkoloji açısından büyük önemi vardır, çünkü biçimsel ses bilgisi sorununun güncelliği ilk defa Türkoloji seviyesinde bu makalede ortaya konulmuştur.

Yukarıda bahsedilen biçimsel ses bilgisine ait yorumlar açık bir şekilde gösterir ki, biçimsel ses bilgisinin dil bilgisinin ayrı bir dalı olarak ele alınıp alınmamasının dışında, bu bölümün inceleme alanı konusunda da bir görüş birliği yoktur ve hala biçimsel ses bilgisine ait incelemeler “hece bilen yapabilir” ilkesi ile ele alınmaktadır. Özellikle Türkolojide bunun gibi yaklaşımlar daha çok göze çarpar.

Türk dillerinin biçimsel ses bilgisini incelemek için N. S. Trubetskoy’un biçimsel ses bilgisi kuramını örnek almak gerekir: “bütün biçimsel ses bilgisi kuramı şu üç bölümden oluşmaktadır: 1) Biçim birimlerin ses kuruluşu kuramı; 2) Biçim birim birleşmelerinde ayrı ayrı biçim birimlerindeki düzenleyici ses değişimleri kuramı; 3) Biçimsel görev taşıyan ses değişimleri kuramı” (Trubetskoy, 1967).

Çeşitli biçimsel kuruluşlu dilleri inceleyen alim son iki bölümün bazı dillerin biçimsel ses bilgisinde zayıf şekilde görülebileceğini veya hiç olmayacağını da özellikle kaydetmiştir. Ancak birinci bölümün uluslararası karakter taşıdığını ve her dilin kendine has özelliği olabileceğini de göstermiştir.

Tekrar söyleyelim ki, N. S. Trubetskoy’un bu kuramsal kayıtları Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisi üzerinde yapılan çalışmalarda doğrulanmıştır, şöyle ki, art süremli görünümde her üç bölümün, eş süremli görünümde ise ilk iki bölümün bu dilin biçimsel ses bilgisi kuruluşunda esas yer tuttuğu açık olarak görülmüştür.

Dil biliminde biçimsel ses bilgisi bölümünün sınırları, inceleme alanı ve inceleme yöntemi üzerindeki tartışmalar hala devam ettiği gibi, “biçimsel ses birim” terimi de çeşitli anlamlarda sunulur. Biçimsel ses bilgisi meselelerinden bahseden Sovyet dilcilerinin çoğunluğunun (O. S. Ahmanova, A. A. Reformatski, S. B. Berişteyi, B. A. Redkin, E. A. Mkayev, E. S. Kubryakova vb.) bu terimi

kullanmadığı doğrudur, ancak bazı dilciler (B. İ. Zolhoyev ve D. A. Salihova) benzer terimleri kullanırlar ve ayrıca ondan farklı şekilde yararlanırlar.

Bu terimi ilk olarak dil bilime kazandıran Polyak alimi H. Ulaşın onu ses birim anlamında kullanmıştır. Onun görüşüne göre, doğal sesleri “ses”, konuşma seslerini “ses birim”, ses birimlerin anlam değiştirici işlevini ise “biçimsel ses birim” adlandırmak amaca uygundur (Ulaşın, 1931, 58). N. S. Trubetskoy ise aynı terimi Boduen de Kurtene’nin belirlediği alternant anlamında kullanmıştır, yani *puka* (el)//*puçka* (kalem) tipli sözcüklerdeki *k//ç* gibi değişmelerin bütün ifadesi “biçimsel ses birim” terimi ile verilmiştir. Halbuki bu şekildeki değişmelerde iştirak eden konuşma seslerinin “fonemniy ryad (ses birim dizisi)” (R. İ. Avanesov) terimi ile verilmesi daha uygundur, çünkü buradaki dil faktörü soyut anlamı (biçimsel ses birim) değil, tam ses birimleri yansıtır (Aleksperov, 1971, 23).

Türk dillerinin biçimsel ses bilgisi kuruluşunda biçimsel ses birimleri saptayan Türkologlar kendileri de farkında olmadan “biçimsel ses birim” terimi altında ses birimden bahsetmişler, yani H. Ulaşın’ın “biçimsel ses birim” terimine verdiği anlamı tekrar etmişlerdir. Örneğin, B. İ. Zolhoyev Yakut dilindeki *attan* “от коня (attan)”, *urtan* “от шишки (şişten, urdan)”, *olton* “от стрелы (oktan)”, *dəttən* “от дома (evden)”, *üttön* “от печи (oddan, alevden)” sözcüklerinde ayrılma hali ekinin birleşimindeki *a//o//ə//ö* ünlülerini tek başına “allomorfon”, tamamını birlikte ise “morfonema I” adlandırır ve bu ilkeyle beş ünlü biçimsel ses birim belirler, elbette, ek birleşiminde işlenen ünlü ses birim sırasını “biçimsel ses birim”, bunun gibi sıradaki ses birimleri ise “allomorfon” terimleri ile adlandırmak ne biçimsel ses bilgisine, ne de dilciliğe yeni bir yarar sağlamamaktadır, terim karmaşası ise yanlış görüşlere sebep olmaktadır.¹

Biçimsel ses bilgisine dair eserlerde “biçimsel ses birim” teriminin işlenmesi, ve bu terimin de çeşitli anlamlarda verilmesi biçimsel ses bilgisinin konusu hakkında

¹ “Morfonnéma I (a, o, ə, ö) — Geniş ve kısa ses birimler olan a, o, ə, ö ses birimlerin sıralanış kurallarına uymaları ve yuvarlaklaşmaya uğramaları sonucunda oluşmuştur.” (Zolhoyev, 1980, 56). İşleniş sırasına ve yuvarlaklaşmaya göre değişimin gerçekleştiğini düşünen yazar peki bu ünlüleri nasıl ayırabilir? Görüldüğü gibi, burada ses bilimin temel ilkesi bu şekilde bozulmuştur.

ortak bir görüşün olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu terimi kullanan dilcilerin biçimsel ses bilgisini çok dar bir çerçevede ele aldıkları ve görüşlerini de şu doğrultuda sundukları görülmektedir: madem ki, biçimsel ses bilgisi bölümü var, o halde, onun “biçimsel ses birim” adlı bir bölümü de olmalıdır. Bu yanlış görüş Sovyet dilciliğinde defalarca eleştirilmiş olmasına rağmen (Reformatskiy, 1975), yukarıda kaydettiğimiz gibi, Türkolojide kabul görmüştür.

Biçimsel ses bilgisi dilin hem ses kuruluşu, hem de biçimsel kuruluşu ile yakından ilişkilidir. Ses kuruluşunun birimleri ile (ses birim, hece, vurgu vb.) biçimsel birimlerin karşılıklı ilişkisi biçimsel ses bilgisi kuruluşunun özelliğini belirlediğinden ses bilgisi ve biçim bilgisinde görülen değişiklik biçimsel ses bilgisinde derin iz bırakır. Bu nedenle de N. S. Trubetskoy’un kaydettiği gibi, amorf, bükünlü ve eklemeli dillerin biçimsel ses bilgisi birbirinden farklı özelliklere sahip olur.

Çeşitli dillerin (German, Slav vb.) biçimsel ses bilgisini konu edinen eserlerde inceleme alanı olarak daha çok vurgu, serbest (tarihsel) ses değişimleri seçilir ve bu meseleler eş süremlil dil bilim veya art süremlil dil bilim açısından değerlendirilir. Bazı durumlarda ise biçim birimlerin ses birleşimi de incelemede ele alınır. Ancak bu eserlerde bir çok biçimsel ses bilgisi meselelerine (heceleme, ses uyumu kuralları, ses birim dağılımı vb.) yer verilmemektedir, bu da dillerin biçimsel ses bilgisi kuruluşu ile ilgilidir. Azerbaycan dilinin hatta bütün Türk dillerinin biçimsel ses bilgisi kuruluşu ise inceleme alanının genişletilmesini gerektirir.

Azerbaycan dilciliğinde biçimsel ses bilgisine çeşitli bölümlerde (ses bilgisi, yazım kuralları, biçim bilgisi, sözcük türetme vb.) verilmiştir, bu nedenle de bazı konuların asıl içeriğine yer verilmemiştir. Örneğin, ses bilgisi yoluyla yeni sözcüklerin türetilmesi, eklerin türeme yollarının fonetik esası, fonetik değişikli sözler (singarmonik modeller), hece ve heceleme ilkeleri, vurgunun anlam değiştirici işlevi, ses birim dağılımı (fonotaktika), ses uyumu kanunu, ses değişimleri (ses geçişleri ve değişimleri) ile ortaya çıkan anlamsal yakınlık, sözcük ve biçim birimlerin ses birleşimi, yazım kurallarının biçimsel ses bilgisi ile ilgili ilkeleri, girişim ve örneksime kanunları, arketiplerin oluşum yolları ve onlarca böyle

biçimsel ses bilgisi meselesi dilciliğin ayrı ayrı bölümlerine serpilmiştir. Artık benzer meseleleri bir yere toplayıp biçimsel ses bilgisinde incelemenin vakti gelmiştir.

Biçimsel ses bilgisinin inceleme alanını daha açık bir şekilde belirleyebilmek için dilin birimleri sisteminde biçimsel ses bilgisinin yerini ve onun inceleme alanına giren konuları ayırmak gereklidir. Dilin sistem karakteri bellidir ve şu da açıktır ki, her hangi bir sistemi oluşturan birimler birbiri ile ilişkilidir. Bu açık mantığa göre dil sistemindeki birimlerin de karşılıklı ilgisi olmalıdır.

Çeşitli dil birimlerinin arasındaki ilişkiyi görmek için ilk olarak geleneksel bakış açısını değiştirmek gerekir. Dilin kuruluşunda inceleme konusu olarak ele alınmış her hangi bir element çeşitli bakış açılarından incelenebilir ve her açıdan bunun gibi elementlerin bazı belirtileri görünür. Bu nedenle de incelenen konunun daha karakteristik yönlerini görmek için bakış açısını öyle seçmek gerekir ki, en uygun şekilde bilgi almaya imkan tanınsın. Örneğin, ses birim ile biçim biriminin ayrı ayrı ele alınıp incelenmesi onların karşılıklı ilişkisini ortaya çıkarmak imkanına sahip değildir, yani bu ilişki ne ses bilgisinde, ne de biçim bilgisinde ortaya çıkmaz, bu nedenle de ilişki görülemez, ancak bakış açısı biçimsel ses bilgisine çevrildiğinde, yani araştırmanın yönü ses birim ve biçim birim arasındaki ilişkiye yöneltildiğinde bu ilişkinin bir sıra ilkelere dayandığı açık bir şekilde görülür.

Dilin çeşitli birimleri arasındaki ilişki onların dahil olduğu birimlerin (katların) arasındaki ilişkiyle yakından ilgilidir. Bellidir ki, dilin birbirinden farklılık gösteren ses birim, biçim birim, sözlük birim, söz dizimi (söz birleşmesi ve cümle) gibi esas birimleri vardır ve bu birimlerin herbiri dilin bir katına aittir:

Dil sistemindeki bu beş basamaklı birimler arasında aşamalı bir ilişki vardır; aşağı katın birimi bir basamak yukarı katın birimini oluşturan yapısal elementtir, bu nedenle de yukarı katın birimi aşağı katın birimlerine bölünebilir. Gösterilen birimler

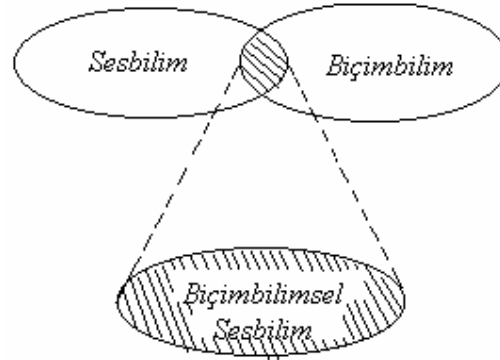
dilin beş temel bölümünü yansıtır, yani dilin sistemindeki bu beş katın aşamalı ilişkisi doğrultusunda beş ana kat ayrılır.

Dilin söyleyiş işlevinde her katın birimi üzerine belirli bir yük düşer. Dil bilgisi incelemeleri yapılırken bu yükün ne olduğunu tespit etmek o kadar da zor olmaz, çünkü esas katın birimi hem yapısına, hem de işlevine göre açık bir şekilde görülür. Ancak dilin sisteminde yer alan esas birimlerden başka, bir de birimler arası kat vardır ve bu katın da kendine has birimleri bulunur. Böyle birimlerin dil bilimsel incelemesinde büyük zorluklar bulunduğundan her zaman dil biliminde tartışmalara yol açmıştır.

Birimler arasında yer alan birimlerin esas niteliği birimler arasındaki ilişkinin görüldüğü bakış açısından daha iyi anlaşılır. Bu nedenle de bakış açısını öyle kurmak gerekir ki, aşamalı bir ilişkide olan bütün birimlerin bölümleri arasındaki diyalektik ilişkiyi görmek mümkün olsun. Yukarıdaki şekilde ana birimler arasında yer alan (sınırlanmış bölüm) birimler arası katların bölümlerini karakter itibarıyla ikiye ayırmak mümkündür:

a) Birimler arası birimlerin birinci türü yapı ve anlamı olan (hem kendinden önceki birimler hem de kendinden sonraki birimle ilişkisi bulunan) birimlere aittir. Biçim birim ve sözlük birim arasında yer alan yardımcı sözcük türleri, sözlük birim ve söz birleşmesi arasında bulunan deyimler, sözcük öbekleri ve cümle arasındaki eylem öbekleri böyle birimlerdendir. Art süremlil dil bilim bakımından ana kat biriminin dönüşümü şeklinde ortaya çıkan benzer birimler komşu birimlerin (ana birimlerin) arasında geçiş alanında yer alır. Ara birimler (transformlar) yapısına göre yukarı kata, işlevine göre ise aşağı kata girer. Geçiş aşamasını yaşayan birimde eğer oluşum devam ederse tamamen aşağı katın birimine çevrilebilir. Geçiş aşamasını yaşayan yardımcı sözcük türleri (servemler) yapıca sözlük birime, işlevine göre ise biçim birime, deyimler (frazemler) yapıca sözcük öbeklerine, işlevine göre ise sözlük birime, eylem öbekleri yapıca cümleye, işlevine göre ise sözcük öbeklerine dahil olur. Bu birimlerin dil bilimsel incelemesinde art süremlil dil bilim ve dilin birimleri sistemindeki gelişim seyri dikkate alınmalıdır.

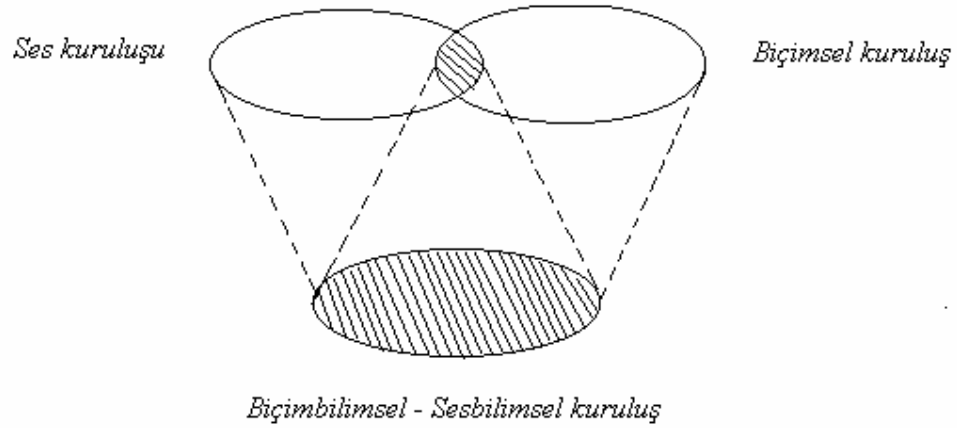
b) Birimler arasında bulunan birimlerin ikinci türü ise kendinden önce ilişkili olduğu başka bir birim bulunmayan fonetik birimlerle hem önceki hem sonraki birimle ilişkisi bulunan biçimsel birimlerin karşılıklı ilişkisinden doğan modelleri gösterir. Bu ilişkiyi ve modelleri ise dil bilgisinin biçimsel ses bilgisi bölümü inceler. Yani ses bilgisinde fonetik birimler, biçim bilgisinde biçimsel birimler, biçimsel ses bilgisinde ise bu birimlerin karşılıklı ilişkisi incelenir.

Ses bilgisi ve biçim bilgisi birimlerinin ilişkisi tam olarak birimler arası katın (biçimsel ses bilgisinin) izdüşümünde görülür. Biçimsel ses bilgisinin bakış açısı altına düşen bu izdüşümde aşağı (ses bilgisi) katla yukarı (biçim bilgisi) kat arasındaki karşılıklı ilişkinin karakteri, biçimsel ses bilgisinin inceleme alanına giren konularda açık bir şekilde görünür.

Dilin birimleri sisteminde birimler arası bölümlerin birinci türü geçiş karakterli birimlere aitse, ikinci türü birimler arasında ilişki kuran köprüdür. Dilin ses bilgisi ve biçim bilgisi birimlerinin karşılıklı ilişkisi bu köprü ile gerçekleşir.

Biçimsel ses bilgisi birimler arası kata ait olduğundan biçimsel kuruluş incelenirken komşu birimlerin (ses ve biçim) kuruluşu dikkate alınmalıdır. Çünkü dilin ses kuruluşu ve biçimsel kuruluşundaki sistemin oluşum seyri komşu kattaki değişimlere duyarlı olan biçimsel ses bilgisinde görülür. Dilin ses bilgisinde ve biçim bilgisinde oluşum doğrultusunda görülen değişimler bir taraftan biçimsel ses bilgisi kuruluşunun daha iyi oluşmasına sebep olursa, diğer taraftan bu kuruluştaki ölçüler komşu birimlerdeki değişimlerin düzenlenmesine yardım eder. Dilin biçimsel ses bilgisi kuruluşunun karakteri ses kuruluşuna ve biçimsel kuruluşuna bağlıdır.

Çağdaş Azerbaycan dilinin ses kuruluşunun kendine has özellikleri bulunduğu görülür. Şöyle ki, simetrik bağlantılı bir yapıya sahip olan Azerbaycan dilinin ses kuruluşunda bir taraftan bazı eski elementler korunur, diğer taraftan en yeni buluşlar kendini gösterir. İlk bakışta uygunsuz görünen bu özelliğin hem dil içinde, hem de dil dışında esasları vardır: iki dillilik sürecinde yaşayan toplulukların birleşmesi ile biçimlenen eski Azerbaycan dili kendine has bir oluşum sürecinden geçmiştir.

Ses birim dağılımında ötümlü başlangıca üstünlük verilmesi ve bazı eski özelliklerin korunmasıyla birlikte, ses kuruluşunda ses birimler (özellikle, ünsüzler) sisteminin güçlü oluşumu ve simetrik bağlantının kurulması yolunda boşlukların dolması gibi yenileşme durumları da vardır. Bu özellikler Azerbaycan dilinin ses kuruluşunu diğer Türk dillerinden ayırsa da, Türkçenin genel karakterine uyan özellikleri onu diğer Türk dillerinin ses kuruluşu ile birleştirir. Bu nedenle de Azerbaycan dilinin ses kuruluşu ile diğer Türk dillerinin ses kuruluşu arasında bulunan farklı ve benzer yönleri belirlemekle Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisi kuruluşundaki ses bilgisine dayanan özelliklerini ortaya çıkarmış oluruz.

Bilindiği gibi dünya dillerinin sınıflandırılmasında biçimsel kuruluş esas ölçü olarak kabul edilir ve amorf (kök), eklemeli (agglütinatif) ve bükünlü diller şeklinde sınıflandırılan diller kendi içinde de alt bölümlere ayrılır. Elbette, biçimsel kuruluş tipine göre farklılık gösteren dillerin biçimsel ses bilgisi kuruluşu da farklı belirtilere

sahiptir. Türk dilleri eklemeli dillerden sayılsa da, burada diğer türlere has olan özelliklere de geniş ölçüde değinilmiştir ki, bu da doğaldır, çünkü dillerin hiçbiri tek bir biçim bilimsel ses bilimsel tipin özelliklerini göstermez.

Araştırmacıların çoğunluğu da bu görüş doğrultusunda, Ana Türkçe döneminde dilin daha önceleri tek heceli özelliğe sahip olduğunu söylemektedir (SİGTYA, Fonetika 1984, 411). Bu da şu demektir ki, Türk dillerinin kökü tek heceli (amorf) dillere benzer kuruluşa sahip olan ana Türkçe döneminin dilinden meydana gelmiştir. Daha açık söyleyecek olursak, eski dilde kök ve ek bulunmaz, yalnız tek heceli (monosillabik) sözcüklerden oluşan bu dilde “hece vurguları” (A. M. Şerbak) tek heceden oluşan bu sözcüklerin anlamında ve işlevinde değişikliğe sebep olmuştur. Örneğin, Çin dilinde “benim başım ağrıyor” söylemi *ben baş ağrı* (Vo tou ten) şeklinde verildiği gibi, Azerbaycan dilinde de tek heceli sözcüklerden oluşmuş cümle kurmak mümkündür: *Bu il borç var ya yox?* Böyle söylemdeki titremleme gerginliği iştme yolu ile de hissedilir.

Türkçe kökenli sözcüklerin biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturumu, ad – eylem eşsesliliğini yansıtan tek heceli sözcüklerin önceki biçimleri eski Türkçede birçok ikili kök olduğunu ortaya çıkarır. Daha eski dönemde böyle hem ad hem eylem olan sözlerin değişiklik göstermesi, elbette, tonlar yoluyla mümkün olabilirdi ki, bu durum da bu devirde tek heceli kuruluşun olasılığına imkan sağlar.

Amorf tipten eklemeli tipe geçişin ne zaman başladığını bilmesek de, İlk Türkçe döneminde ses uyumunun oluşması ve sözcüklerin ek şeklini alması sürecinin bulunması gösterir ki, bu geçiş devri Ana Türkçe döneminin ilk aşamalarında başlamıştır. İlginçtir ki, Ana Türkçe dönemi için sözcüklerin ilk biçimi kabul edilen yapılarda eklemeli belirtilerle beraber, az da olsa, bükünlülük (ablaut, kaynaşma) belirtileri de göze çarpar. Bu ise şu demektir ki, tek heceli kuruluşun bozulması ilk çağlarda hem eklemeli, hem de bükünlü belirtilerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Görülüyor ki, bir süre dilde bir arada yaşayan bükünlülükle eklemelilik arasında düzenlenme doğrultusunda çekişme devam etmiş, sonuçta eklemelilik üstün gelmiştir. Elbette, bu süreçte bükünlü tipin öne çıkması yolunda ses kuruluşunun büyük rolü olmuştur, özellikle o dönemin ses bilgisi sisteminde oluşmuş

beş ünlü, biçimsel ses bilgisi kuruluşunda ses uyumunu ortaya çıkarmış, bu kanun ise biçim birimlerin değişkelerini ortaya çıkarmıştır.

Görüldüğü gibi, çağdaş dilin biçimsel ses bilgisi kuruluşu komşu birimlerin kuruluşunda görülen evrim ile yakından ilgilidir. Azerbaycan dilinde biçimsel ses bilgisi kuruluşunun oluşum sürecini izlemek için mutlaka bu dilin ses yapısı ve biçimsel kuruluşunun geçirdiği aşamaları dikkate almak gerekir. Çünkü bu aşamaları değerlendirmeden biçimsel ses bilgisi kuruluşunun oluşum seyrini, bu kuruluşun sisteminde faaliyet gösteren ölçüleri ve kuralları tam olarak açıklamak mümkün değildir.

Ses kuruluşu ile biçimsel kuruluşun karşılıklı ilişkisi, bu ilişkiyi oluşturan etmenler biçimsel ses bilgisinin inceleme alanına girer, biçim birimlerin hece kuruluşu, hecelenme modelleri, vurgu sistemi, ses birim dağılımı kuralları, ses uyumu biçimsel ses bilgisi kuruluşunun özelliklerini teşkil eder. Bu nedenle de eklemeli kuruluşun meydana gelmesi yolunda dönüm noktası olan ses uyumunun oluşması ister art süremlili dil bilim ister eş süremlili dil bilim bakımından; ayrıca ses dizimi, hece ve biçimsel birimlerin, ulamların ses özellikleri biçimsel ses bilgisinin inceleme alanına dahil olur.

Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisinin incelenmesi Türkoloji’de ilk denemedir. Bütün bilim dallarında olduğu gibi, her zaman ilk denemeyi hayata geçirmek için kuramsal fikirlerle beraber, izlenecek yöntem de hazırlanmalıdır. Biçimsel ses bilgisi eş süremlili dil bilim veya art süremlili dil bilim bakımından incelenebilir, ancak bu ilk denemede her ikisine de yer verilmiş ve tarihsel-karşılaştırmalı yöntem kullanılarak biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun oluşum yolları araştırılmıştır.

Eğer kuramsal fikirler biçimsel ses bilgisi araştırmalarının yoluna ışık tutarsa, en uygun yöntemler biçimsel ses bilgisinin yorum ilkelerini doğru seçmeye imkan sağlar. Şu da açıktır ki, incelenen konunun özellikleri inceleme yöntemini belirler, yani konunun özü kesin yöntemin seçilmesine yardım eder. Araştırmacının konu hakkındaki bilgi birikimi de yöntem seçişini güncelleştirir. Biçimsel ses bilgisi

araştırmacılarının sözleri ile söyleyecek olursak, “biçimsel ses bilgisini incelemek isteyen araştırmacıdan dilin hem ses bilgisi, hem de biçim bilgisi sistemine dair derin bir bilgi birikimine sahip olması beklenir” (Kubryakova, Pankradts, 1983, 6). Konu hakkında en uygun bilginin elde edilmesi ise araştırmacının bakış açısını oluşturma yeteneğine bağlıdır.

Burada biçim bilimsel ses bilimsel araştırma, temel olarak, tarihsel – karşılaştırmalı yöntemle dayansa da, bir çok durumda sadece bu görüşle yetinmek yeterli değildir, çünkü bazı dillere ferdi yaklaşmak gerekir ve değişiklik gösteren örnekler, çeşitli karakterli dil birimleri ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Bu nedenle de burada art süremlili dil bilim ve eş süremlili dil bilim yöntemleri birbiriyle bağlantılı olarak ele alınır ve yeri geldikçe tip bilimsel kurallardan, alan dilciliği ölçülerinden yararlanır. Örneklerin açıklanmasında dil bilimsel yorumların yanında, bazen dil bilim dışı konulara da yer verilir. Çeşitli yöntemlerin böyle bir arada ele alınması inceleme konusunun karakteri ile ilgili olsa da, çoklu yöntem daha çok dilin kuruluşundaki gelişim seyrini açıklayabilmek olanağına sahip olması bakımından elverişlidir.

Biçimsel ses bilgisinin hangi konuları ele alması gerektiği konusunda görüş birliği olmadığı gibi, eş süremlili ve art süremlili biçimsel ses bilgisinin de inceleme alanı dilcilikte hala belirlenmemiştir (İTMGYA, I, 1977, 14). Dilin sistemindeki elementlerin zaman içerisinde geçtiği yol ve bütün sistemin tarihsel oluşumu art süremlili dil bilgisi, bu oluşumun belirli bir dönemdeki durumu, belirli şartlarla sınırlanmış tarihsel bir aşaması eş süremlili dil bilgisi olarak adlandırılır. Bu bakımdan, çağdaş Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisini, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunu açıklayan bölüme eş süremlili biçimsel ses bilgisi adını vermek mümkündür.

Eş süremlili biçimsel ses bilgisinde ses birim dağılımı kuralları, biçim birimlerin fonetik birleşimi, hece kuruluşu ve hecelenme modelleri, vurgunun anlam değiştirici işlevi, fonetik değişikli sözler, ses olayların dil bilgisindeki işlevi incelenir ve belirtilen bu konularda kendini gösteren biçim bilimsel ses bilimsel ölçü ve kanunlar incelenir. Örneğin, sadece ses düşmesi olayı ile ilgili Azerbaycan dilinde

yirmiden fazla biçim bilimsel ses bilimsel kural bulunur. Yalnız dar ünlünün düşmesini yansıtan bazı kuralları gözden geçirelim:

Kural 1. Addan eylem yapan *a//e* eki iki heceli (V—CVC, CV—CVC) sözcüklere getirildiğinde ikinci hecenin dar ünlüsü düşer:² *oyun-a>oyna, beniz-e>benze, dinış-e>dinşe, uğur-a >ugra* vb.

Kural 2. İkinci hecesi akıcı ve sızıcı – ötümlü (*l, n, ğ, z, r*) ünsüzlerden ve dar ünlüden oluşan V—CVC kuruluşlu isimlere aitlik eki getirildiğinde dar ünlü düşer:

oğul — oğl-um // -un // -u // -umuz // -unuz

ağıl — ağıl-ım // -ın // -ı // -ımız // -ınız

alın — aln-ım // -ın // -ı // -ımız // -ınız

uğur — uğr-um // -un // -u // -umuz // -unuz

ağız — ağız-ım // -nı // -ı // -ımız // -ınız

Kural 3. İkinci hecesi akıcı ve sızıcı – ötümlü (*r, l, n, y, ğ, z*) ünsüzlerden ve dar ünlüden oluşan CV—CVC kuruluşlu isimlere iyelik eki getirildiğinde bu dar ünlü düşer:³

bağır — bağır-ım // -ın // -ı // -ımız // -ınız

boyun — boyn-um // -un // -u // -umuz // -unuz

béyin — béyn-ım // -in // -i // -imiz // -iniz

burun — burn-um // -un // -u // -umuz // -unuz

garın — garn-ım // -ın // -ı // -ımız // -ınız

böyür — böyr-üm // -ün // -ü // -ümüz // -ünüz

² Bu dizi eylem köklerinde de kendini gösterir: *tit (i) re, büd (ü) re* (Sevortyan, 1962, 215).

³ Bu biçim bilimsel ses bilimsel kural dizisine giren *béyin, burun, garın, gayın, göyun, könül, çiyin* sözcüklerine iyelik ekleri (*-ı, -ın*) ile fonetik birleşime sahip olan belirtme (*-ı*) ve ilgi (*-ın*) durum ekleri getirildiğinde ses düşmesi olayı gerçekleşmez. Bu durum bir kez daha gösterir ki, “kural 3” biçim bilimsel ses bilimsel nitelik taşır. Bu kural diğer Türk dillerinde de geniş bir şekilde yayıldığı için onu Türk dillerinin biçimsel ses bilgisinde genel nitelikli biçim bilimsel ses bilimsel kural olarak adlandırmak mümkündür.

Kural 4. Birleşiminde *-ır* eki olan geçişli eylemlere ad yapan *-ı* eki getirildiğinde *-ırn* yapısı *-rı* şekline dönüşür, yani eylemin ikinci hecesindeki dar ünlü zayıflar:

doğur-u > doğru, eyir-i > eyri, ayır-ı > ayrı
sivir-i > sivri, *oğur-u > oğru, *ağır-ı > ağır

Kural 5. Birleşiminde *-ır* eki olan geçişli eylemleri geçişsiz eylemlere çevirmek için onlara *-ıl* eki getirildiğinde birinci ekin dar ünlüsü düşer, yani *-ır+ıl* birleşmesi *-ırl>-rıl* değişimini uğrar:

govur-ul > govurul, gıvır-ıl > gıvrıl, eyir-il > eyril
sovur-ul > sovurul, yoğur-ul > yoğrul, ayır-il > ayrıl
siyir-il > siyril, çévir-il > çévril

Görüldüğü gibi, eş süremlî biçimsel ses bilgisinde betimlenen biçim bilimsel ses bilimsel olaylar dilin sisteminde kendini gösteren örneklerin çağdaş durumunu yansıtır. Çağdaş Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisini incelemek için seçilen yöntemlerde eş süremlî dil bilgisi ön plana çekilmelidir, yani yukarıdaki kurallarda verilen inceleme yöntemi temel alınmalıdır.

Art süremlî biçimsel ses bilgisi biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun geçtiği oluşum yollarını ele alır. Burada incelenen birimlerin statik durumu değil, gelişim seyri ön plana alınır. İster fonetik, isterse biçimsel birimlerin biçim bilimsel ses bilimsel gelişimi, oluşum aşamaları art süremlî yöntemde değerlendirilir. Örneğin, CVCC hece kuruluşunun CVC—VC kuruluşundan meydana gelmesi, “v” sesinin “b”den türemesi gibi gerçekler art süremlî değerlendirmeye yorumlanır, ancak belirli bir dönemde (eş süremlî açıdan) benzer birimlerin denkliği (*köküs//köks, éb//év*) meselesi eş süremlî olarak incelenebilir.

Eş süremlî ve art süremlî biçimsel ses bilgisinin kesişen ve ayrılan konuları da inceleme sırasında dikkate alınır. Örneğin, Boduen de Kurtene “porosénok” (domuz yavrusu) anlamındaki sözcüğün Slav dillerinde işlenen fonetik değişkelerine dayanarak **pors-* kökünü belirler, bu arketipin Litva, Latin, German dillerindeki

parş-//-pork//farh biçim birimsel değişmeleri ile karşılaştırmasını verir, diller arası uygunluğu gösteren *ş//s//k//h* değişmelerini ortaya çıkarır. Bu değişmeleri sağlayan ses birimlerin (alternantların) etimolojik akrabalığını ayrı olarak değil, yalnızca karşılaştırdığı biçim birimlerin oluşumunda açıklar ki, bu da bizim “ses yuvası (boğumlanma noktası)” adını verdiğimiz mesele ile örtüşür. Araştırmacı bu konuda şöyle yazar; değişmede yer alan ses birimler (alternantlar) köken bakımından daima akraba olmalıdır, yani bu ses birimler tek bir ses birimden türemişlerdir (Kurtene, 1963, 289), Görüldüğü gibi, almaşma burada art süremlilik bakımından incelenmiştir. F. de Saussure ise almaşma konusunda şöyle yazar: “Almaşma materyalinin seslerden oluşturulduğunu ve onun temelinde ses değişmelerinin bulunduğunu dikkate alıp, almaşmayı ses olayı sayan dilciler şimdiye kadar yanılmışlardır. Çünkü almaşma, aslında, hem kaynağına, hem de son durumuna göre daima yalnız dil bilgisine ve eş süremlilik dil bilimine aittir” (Saussure, 1977, 191). Almaşmayı biçimsel (dil bilgisel) olay kabul eden büyük dilcinin görüşü açıktır, ancak onun son cümlesindeki “eş süremlilik dil bilim” ifadesine “art süremlilik dil bilim” sözünü de ilave etmek gerekir, çünkü almaşmayı hem eş süremlilik biçiminde (Panini), hem de ses evrimi açısından (Boduen de Kurtene, N. V. Kruşevski), açıklamak gerekir. Almaşmanın bağımlı ve bağımsız türleri (N. S. Trubetskoy) yalnızca bu ayrılık üzerinde değerlendirilmiştir.

Biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu oluşturan birimlerin ilişkisini ve bu ilişkide yer alan birimlerin (fonetik ve biçimsel) biçim bilimsel ses bilimsel işlevini ele alan biçimsel ses bilgisi temel konunun hem durgun, hem de hareketli durumunu inceleyebilir. Burada biz ikinci duruma daha çok yer verdik, yani hem ses kuruluşunun, hem de biçimsel kuruluşun oluşum seyrini izlemeye çalıştık, bununla da biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun mükemmelleşme ve düzenlenme yollarını, olanaklarını belirlemek istedik. Bu nedenle de fonetik ve biçimsel birimlerin karşılıklı oluşum yolları, bu birimlerin oluşum olanakları art süremlilik dil bilgisinde ele alınmıştır.

Hem eş süremlilik, hem de art süremlilik araştırmada biçim bilimsel ses bilimsel ölçü ve kuralları ortaya çıkarmak ve onların biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşta

taşıdığı işlevini belirlemek gerekir. Dilde biçim bilimsel ses bilimsel ölçüler birdenbire meydana gelmez, her ölçü dilin oluşumu yolunda bir eğilimin ilke haline gelmesi ile yapısını kazanır. Bu süreç bazen bir neslin dilinde, bazen de bir çok asır veya bin yıllar süresinde ortaya çıkar. Böyle süreçlerde biçim bilimsel ses bilimsel ölçü ilk biçim bilimsel ses bilimsel ölçünün aynı oluşum hattının sonucu olup, biri diğerinin oluşumunun sebebidir. Bu nedenle de dilde ilke haline gelen biçim bilimsel ses bilimsel kuralların açıklanması bu kuralların meydana gelmesini sağlayan biçim bilimsel ses bilimsel ölçü ile daha açık yorumlanır. Örneğin, yukarıda dar ünlünün düşmesi ile ilgili verdiğimiz beş biçim bilimsel ses bilimsel kuralın tamamı bir biçim bilimsel ses bilimsel ölçü ile meydana gelir ki, bu da düşen ünlünün yerinde birleşen ünsüzlerin dağılımıdır. Bu biçim bilimsel ses bilimsel (ses dizimsel) ölçüye göre bunun gibi durumlarda işlenen ünsüzlerden biri esasen akıcı ünsüz olmalıdır, bu nedenle de bu biçim bilimsel ses bilimsel ölçü daha çok *-vr-//yr-//ğr-//yn-//rn-//ln-//nz-//ğz-//ğl-* dağılımı ile söz konusu biçim bilimsel ses bilimsel kuralları meydana getirir. Yahut 5. kuralın biçim bilimsel ses bilimsel ölçüsü *-vr-//ğr-//yr-* dağılımıdır. Bu nedenle de yazımda *ğayırıl*, *eyiril*, *çağırıl* şeklinde verilen sözlerin *ğayrıl*, *eyril*, *çağrıl* yazılış biçimleri eksik sayılmamalıdır, ancak *kemiril*, *sümürül*, *ötürül* gibi sözcükler hakkında bunu söylemek doğru olmaz, çünkü burada meydana gelebilecek ünsüz dağılımı (*-mr-*, *-tr-*) bu ses düşmesi dizisinde (kural 5) hala kurallaşmamıştır.

Biçim bilimsel ses bilimsel ölçü ve kurallar birbirleriyle bağlantılıdır. Örneğin, ses birim dağılımındaki biçim bilimsel ses bilimsel ölçü bağımlı değişmeyi ortaya çıkarır ve bir süre düzenleyici değişme gibi faaliyet gösteren böyle değişmelerin sebebi ortadan kalktığı anda artık değişmenin biçim bilimsel ses bilimsel karakteri değişir, bağımlı değişme bağımsız değişmeye çevrilir. Yahut biçim bilimsel ses bilimsel ölçü kendi özelliğini korumak için bazı ses olaylarını ortaya çıkarır. Örneğin, Azerbaycan dilinin ses birim dağılımı iki ötümsüz işlenmesine olanak vermez ve biçim bilimsel ses bilimsel ölçü şeklindeki dağılımını ses birim dağılımında düzenlemeye çalışır (*açtı>aştı*). Bu düzenlenme sızıcılaşma ses olayı ile sonuçlanır. Bu değişmede sızıcılaşma olayı ses bilgisi bölümüne aittir, yani ses

bilgisinin inceleme konusudur, bunun gibi değişmelerin sonucu (ses dizimsel ölçünün düzenlenmesi) ise biçimsel ses bilgisine aittir.

Dilin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşundaki kurallar sisteme çevrildiğinde artık biçim bilimsel ses bilimsel kanun karakteri alır. Biçim bilimsel ses bilimsel ölçüler biçim bilimsel ses bilimsel kuralları, onlar da kendi sırasında biçim bilimsel ses bilimsel kanunları oluşturur. Biçim bilimsel ses bilimsel kanunlar ise biçim bilimsel ses bilimsel ölçüleri gerektirir, onların düzenlenmesini gerektirmez. Görüldüğü gibi, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluştaki ölçü, kural ve kanunlar birbiri ile yakından ilgili olup, sarmal biçimdeki ilişkiyi, iç oluşum seyrini, diyalektik ilişkisini yansıtır. biçim bilimsel ses bilimsel kuruluş sistemindeki bu özellik eş süremlî dil bilgisi değerlendirmeleri ile bir arada ele alınan art süremlî dil bilgisinde daha iyi anlaşılır, yani bu özelliğın araştırılmasında her iki yöntemin (eş süremlî, art süremlî) kesişiminden yararlanmak gerekir.

Biçimsel ses bilgisinin her üç bölümünde (N. S. Trubetskoy) kendini gösteren biçim bilimsel ses bilimsel kurallar da birbiriyle yakından ilgilidir. Şöyle ki, düzenleyici değişmenin (II. bölüm) sebebi ses birim dağılımında (I. bölüm), sonucu ise bağımsız değişmede (III. bölüm) açık bir şekilde gösterilebilir. Biçimsel ses bilgisinin alt bölümleri arasındaki bu ilişki art süremlî dil bilgisi ile daha iyi anlaşılır.

Biçim bilimsel ses bilimsel ölçü ve ilkeler o zaman kanun gibi değerlendirilir ki, onların faaliyet dairesi çeşitli biçim birimleri kapsayabilir. Böyle kanunların tespit edilmesinin öneminden bahseden R. Yakobson şöyle yazar: “Genel olarak, Grammon gibi, ben de şöyle düşünüyorum ki, hiç bir kanun olmamasındansa, düzeltilmeye ihtiyacı olan kanunun bulunması daha iyidir” (Yakobson, 1963, 100—101).

Dil biliminde böyle kanunların belirlenmesi, daha doğrusu, ortaya çıkarılması her zaman ileriye atılmış bir adım olarak değerlendirilir ve çoğu zaman onu tespit eden dilcinin adı ile anılır. Örneğın, sadece vurgu ile ilgili bir çok kanun ortaya çıkarılmıştır: German dillerinde vurgulu heceden sonraki ünlüler arası durumda patlayıcılaşan ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesi *Berner kanunu*, Yunan dilindeki üç heceli sözcüklerde hece vezniyle ilişkili vurgunun sondan öne geçmesi *Uiler kanunu*,

örneksemeyle ilgili durumun Attik diyalektinde son hecenin kısalığına bağlı olması *Vandries kanunu* adıyla anılır.⁴

Bir dil veya dil ailesi için tespit edilen biçim bilimsel ses bilimsel kanun bazen bütün diller için geçerli olabilir. Bu nitelikteki kanunlardan genel dilcilikte geniş ölçüde yararlanır. Bu nedenle de Azerbaycan dilinin biçim bilimsel ses bilimsel değişmelerini böyle kanunların yardımıyla tespit etmeye çalışmak yanlış bir yöntem sayılmamalıdır. Örneğin, *A. Şifner kanunu* önsesle sonesin birbiri ile ilişkisi, birinin diğerine bağlı olması kuralına dayanır. Azerbaycan dilindeki *ben>men*, *bin>min* değişmeleri bu kanunu yansıtır.

Ses dizimsel ölçülerin ortaya çıkardığı biçim bilimsel ses bilimsel kurallarla daha çok Hint – Avrupa dilciliğinde karşılaşılır. Örneğin, *Bartoleme kanunu* belirtir ki, nefesli ünsüzlerdeki kurala uygun olarak, nefesli yarı ötümlü ünsüz patlayıcılaşan ötümsüz ünsüzden önce geldiğinde de ötümsüzleşir: *gh+l=kl*. *Zibs kanunu* ise nefesli ötümlü ünsüzün ön ek olan *s* ünsüzünden sonra nefesli ötümsüz ünsüze çevrildiğini gösterir: *s+gh=skh*. Bu tür kural ve kanunları Türk dillerinin biçim bilimsel ses bilimsel süzgecinden geçirip değerlendirmek ve incelemeler sonucunda doğrulanan kanunlardan yararlanmak biçim bilimsel ses bilimsel araştırmanın tip bilimsel yöntemini teşkil eder.

Tip bilimsel kanunlar aynı dil ailesi içerisinde de ortaya çıkarılabilir. Azerbaycan ve diğer Türk dillerinin biçimsel ses bilgisini karşılaştırmakla tip bilimsel ölçü, ilke ve kanunları belirlemek mümkün olur. Örneğin, ünlüler arası durumda patlayıcı ünsüzlerin ötümlüleşmesi (*gét-iş>gédiş*) ve sızıcılaşması (*igid>iyid*) Türk dillerinde tip bilimsel nitelik taşır, ancak bu biçim bilimsel ses bilimsel kurallar bir dilde aktif, diğer dilde pasif şekilde kendini gösterir.

⁴ Akıcı seslerin dağılımında kendini gösteren bir eğilimin sebebini ilk önce E. Zivers belirlemiş, daha sonra da onu F. Ecerton geliştirmiştir. Şimdi *Zivers - Ecerton kanunu* adı verilen bu biçim bilimsel ses bilimsel kurala göre, yan yana gelen iki akıcı ünsüzün arasında ünlü türemesi bu akıcılardan önce işlenen sesle ilgilidir, Örneğin, kısa ünlüden sonra *dy* birleşmesi korunur: **edyo*, uzun ünlüden ve ünsüzden sonra ise bu dağılım bozulup arasına ünlü getirilir: **ediyo*, **gdiyo* vb.

Tip bilimden bahsederken onun iki türünü birbirinden ayırmak gerekir: genetik bakımdan akraba olan diller arasındaki tip bilim ve akraba olmayan diller arasında belirli bağlantılar sonucunda ortaya çıkan tip bilim.

Azerbaycan dilinde biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun geçtiği oluşum yolları Türk dillerinin tip bilimsel değerlendirmesi ile daha iyi görülür, çünkü bu dillerin genetik akrabalığı sonraki ayrı oluşum dönemlerinde dilin eski yapısındaki biçim bilimsel ses bilimsel ölçülerin tip bilimsel oluşumunu gerektirir. Bu nedenle de biçim bilimsel ses bilimsel araştırmada Türk dilleri ailesi içerisinde kendini gösteren tipbilimsel olayların karşılaştırmasına geniş yer verilir.

Akraba olmayan dillerin biçimsel ses bilgisinde kendini gösteren tip bilimsel olayların karşılaştırılması, özellikle bağlantı sonucunda ortaya çıkan denklikler biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmada gereklidir. Çeşitli sistemli dillerin biçimsel ses bilgisindeki denklik tesadüfi benzerlik olsa bile, yine tip bilimsel açıdan karşılaştırılabilir, çünkü dilin bütün özelliklerini ortaya çıkaran biçim bilimsel ses bilimsel ölçüleri karşılaştırma ile belirlemek mümkün olur. Ancak Hint – Avrupa dilciliğinde batıya göç eden halkların dilinde, özellikle biçim bilgisinde meydana gelen değişikliği iç oluşum gibi açıklamalar ve bu açıklamada dil ilişkisi göz ardı edilir, tip bilimsel değerlendirmeye yer verilmez. Örneğin, Ermeni, Fars, eski Hint⁵ ve Türk dillerinin eylem dizisindeki kişi ulamının ses dizimsel çevresi ve biçimsel göstericileri bazen örtüşür:

(Ermeni)	(Türk dillerinde)	
galis-em	gälir-äm	“иду”
galis-es	gälir-sän	“идешь”
galis-a	gälir-Ø	“идет”

⁵ Büyük dilci B. Pizani ise Proto Sanskritçenin temelinde “Türk diline benzer” başka bir sistemli dille karışımını görür (Pizani, 1966, 4).

(Fars)	(Türk dillerinde)	
räft-äm	gét-d-im	“я ушел”
räft-i	gét-d-in	“ты ушел”
räft-Ø	gét-di-Ø	“он ушел”
(Eski Hint)	(Türk dillerinde)	
bhar-a-mi	*apar-a-man	“ношу”
bhar-a-si	*apar-a-san	“носишь”
bhar-a-ti	*apar-a-dı	“носит”

Buradaki tip bilimsel özellik Türkologların ilgisini çekmemektedir, çünkü Altay kuramı Ermeni, Fars ve eski Hint dilinin biçim biliminde kendini gösteren “Türkçeye özgü nitelikleri” açıklamak için ön Türklerin anayurdunu Altay ve Moğolistan’dan Ön Asya’ya taşımaktadır, bu ise kuramın bölgesel görüşler sistemine uygun olmaz. Ya da eski Türkçe sözcüğün (örneğin, *kut* “*duşa*») Hatt ve Hett dillerinde işlenmesi durumu (İvanov, 1985, 44) ne Hint – Avrupa dilciliği yöntemleri, ne de altayistlerin görüşleri ile açıklanamaz. Nostratik kuramın böyle gerçekleri genetik akrabalık bakımından incelediği doğrudur, ancak bu yorum da kendini doğrulamamaktadır, çünkü eski alıntılar nostratik kuramda genetik akrabalık olarak sunulur.

Açıktır ki, Altay kuramına göre Türk dilleri Moğol, Mançu – Tunguz, Kore (hatta Japon) dilleri ile akraba sayılır ve bu dillerin tamamına “Altay dilleri” adı verilir. Ancak Türk dillerini (ve Ana Türkçeyi) Altay dil ailesine bağlayan araştırmacıların bütün araştırma ve çabalarına rağmen, hala Altay kuramı kanıtlanmamıştır ve dilcilikte, özellikle Türkoloji’de bu kurama şüpheyle yaklaşılmaktadır. Tarihsel – karşılaştırmalı dilcilikle ilgilenen dilcilerin çoğu ise (A. M. Şerbak, B. A. Serebrennikov, C. Klouson, G. Doerfer, G. D. Sanjeyev, K. M. Musayev, F. R. Zeynalov vb.) Türk dilleri ile diğer Altay dilleri arasında olan denklikleri genetik akrabalıkla değil, bölgesel yakınlık ve uzun süreli ilişki ile açıklarlar. Elbette, 3-4 bin yıl devam eden doğrudan ve dolaylı ilişki sonucunda her iki dilde de birçok denklik meydana gelebilir. G. Doerfer kaydeder ki, en derin katta iki farklı dilin birleşmesi hatta bazı sözcüklerin (sayıların, organ adlarının vb.),

eklerin alınması ile sonuçlanabilir, ancak böyle derin kattaki alıntılarla birlikte, herhalde belirli farklar da korunur ve Altay dilleri de eylem sistemi bakımından belirgin bir şekilde farklılık gösterir (BYA, 1972, NO:3, 54). Bu nedenle de Türk – Altay (Moğol, Mançu – Tunguz vb.) denkliklerinden söz ederken genetik akrabalık değil, uzun süreli dil ilişkileri dikkate alınmalıdır.

Aynı sözcükleri Ural – Altay, boreal ve nostratik kuramlar için de söylemek mümkündür. Çünkü bunun gibi kuramlarda Altay dillerinin daha büyük dil ailelerine akraba olduğu görüşü vardır, halbuki Altay dillerinin kendi içindeki akrabalık ilişkisi hala kanıtlanamamıştır.

Biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun oluşumu aslında dilin iç oluşum kanunları ile hayata geçer, bu süreçte fonetik ve biçim bilimsel ses bilimsel birimler karşılıklı şekilde oluşur. Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmada böyle oluşum yolları dikkate alınmalıdır, çünkü neyin neden meydana geldiği sorusuna cevap vermek için öncelikle neden ne oluşabileceği sorusuna cevap vermek gerekir. Örneğin, herhangi bir sözcüğün arketipi belirlenmek istendiğinde onun hem ses birleşimini, hem de anlam yakınlıklarının geçtiği oluşum yolunu izlememiz gerekir ve bu incelemede mümkün ses geçişleri ve anlamsal değişimler temel alınır. Buradaki temel biçim bilimsel ses bilimsel ölçü, kural ve kanunlara, ayrıca anlamsal oluşum kanunlarına dayanır. Eğer anlamsal oluşumun esas kanunu “özelden genele doğru” ilkesine dayanırsa, biçim bilimsel ses bilimsel kanunlar çeşitli ölçü ve kurallarla ilgilidir. Bu nedenle de arketipin anlam bilimsel özelliğine oranla fonetik kuruluşunun belirlenmesinde belirli zorluklarla karşılaşılır. Dilin kendi iç kanunlarına, dil bilgisi sistemine dayanan yuva yönteminden biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmada geniş ölçüde yararlanır.

Sözcük ve eklerin yeniden oluşturmada onların türevleri karşılaştırılır ve bütün dizide yer alan biçim birimsel değişkelerin içerisinde yuva usulü ile değişke seçilir. Yuva usulü biçim birim arketipini tespit etmek açısından elverişli olduğu gibi, ses birim sistemindeki ilk biçimlerin belirlenmesi için de gerekli araçtır. Yuva anlamının üç türünü birbirinden ayırmak gerekir: sözcük yuvası, biçim birim (ek) yuvası ve ses yuvası. Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmada bu yuvaların

tamamından yararlanır. Türkoloji çalışmalarında sözcük ve biçim birim yuvalarından söz edilmiştir, özellikle etimolojik araştırmalarda türetici sözcük yuvalarına daha çok rastlanır, ancak ses yuvaları konusunda bunu söylemek mümkün değildir ve özellikle art süremliliği ses bilgisi incelenmemiş Azerbaycan dilinde bu durum daha çok göze çarpar.

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmada temel olarak yararlanan ses yuvalarını belirlemek için en elverişli yol ses olaylarıyla ortaya çıkan mümkün ses değişimlerinde, ses geçitlerinde değişim yönünün dikkate alınmasıdır. Ana Türkçedeki ses birimler sistemini belirlemek için runik alfabeden de yardımcı olarak yararlanmak mümkündür.⁶ Orhon – Yenisey yazıtlarının ses bilgisi eski ses birimler sistemi hakkında az bilgi verdiği doğrudur, çünkü bu yazıtların yazıldığı dönemde Türk dilleri artık birbirinden çok uzaklaşmıştı, ancak yazıtların alfabeti (runik işaretler) eski ses birim sistemi bakımından ilgi çekicidir. Şöyle ki, bu işaretlerin (harflerin) bildirdiği sesler genel oluşum sürecinde değişseler de, işaretlerin çoğu eski sesleri bildiren harflerdir. Bu bakımdan eski Türk runik alfabeti ile diğer alfabelerin karşılaştırılması daha ilginç sonuçlar verir. Çünkü Ana Türkçe dönemi için belirlenen ses birimlerden çoğunun işareti eski alfabelerle örtüşür, Türk dillerinde daha sonra meydana gelmiş seslerin işaretleri ise farklılık gösterir. Türk runik alfabetindeki bazı işaretlerin Etrusk, Fenike, Ermeni alfabetleri ve diğer runiklerle karşılaştırılması bu benzerliği açık bir şekilde gösterir.⁷

⁶ Türk runik alfabetinin grafik fonduğunu inceleyen D. D. Vasilyev'in vardığı sonuç şöyledir ki, eski Türklerde yazı sanatı çok yaygındır ve yazıdan yalnızca hakim daireler değil, geniş bir halk kitlesi de yararlanmıştır (Vasilev, 1983, 10—15). Elbette, bundan bin beş yüz yıl evvel böyle geniş yayılmış olan yazı sanatının birdenbire meydana geldiğini düşünmek saflık olurdu, bu nedenle de runik yazı geleneğinin daha eski köklerini ortaya çıkarmak lazımdır.

⁷ Bazı alimler Türk runik alfabetinin kaynağını çeşitli alfabelere (Hint, Soğud, Pehlevi vb.) bağlamak istemişler, Soğud alfabetinin kaynak olarak görülmesi görüşü (A. N. Kononov, F. İohannes, V. A. Livşits vb.) ise daha derin kök salmıştır. Ancak çeşitli sistemlere sahip alfabetlerin oluşmasını karşılaştıran A. M. Kondratov Soğud, Avesta, Pehlevi alfabetleri ile Türk runik alfabeti arasında ilişki olmadığını göstermiştir (Kondratov, 1975, 168).

Türk runik alfabetinin Akdeniz etrafında kullanılan alfabelerle karşılaştırılması yeni değildir, A. S. Amanjolov ve K. Mirşan biraz farklı şekilde olsa da, böyle bir karşılaştırmayı yapmışlardır (Vasilev, 1983, 9).

Bildirdiği Ses	Etrusk	Fenike	Türk	Ermeni	Diğer Runlar
i	l	-	ll	h	l l
b	-	99	3 3	f	B
k	3	4	7 4	4	3 4
q, kh	↓	↓	↓	-	↓ ʏ
t, th	⊗	⊗	⊗	-	⊗
t	†	† f	h	p	† f
n	ʏ	5 ʏ	h	h	ʏ ʏ
l	↓	↓	↓ ↓	L	↓ l
p	1	1 1	1	1	1 1

Karşılaştırmadan görüldüğü gibi, aynı sesi (*i, b, p, k, t, n, l* vb.) bildiren işaretler çeşitli alfabelerde korunmuştur ve bu işaretler Türk dillerinde daha sonra oluşan sesleri (*v, f, j, g, c, h* vb.) değil, daha eski sesleri gösterir. Ayrıca aynı sesin karşılaştırılan alfabelerde de aynı işaret ile verilmesi benzer alfabelerin aynı kaynaktan geldiğini gösterir.⁸

Ses yuvalarının tespit edilmesi mümkün ses geçişleri üzerinde kurulursa ve tip bilimsel kanunlara dayanan genel ses kuruluşunun oluşum yolları temel alınır, sözcük ve ek yuvalarını tespit etmek için dilin biçimsel kuruluşu esas kabul edilir. Biçim birimin arketipi belirlendiğinde mutlaka onun art süremlili oluşumunu dilin biçimsel kuruluşu doğrultusunda ele almak gereklidir, dilin tarihsel değişiklikleri

⁸ İlk kaynaktan alfabeyi benimseyen çeşitli dilli milletlerin sonraki dönemlerdeki göçü runik alfabenin geniş alana yayılmasına sebep olmuştur. Şimdi bu yazılar “İber runu”, “German runu”, “Türk runu”, “Etrusk runu” şeklinde tanınır ve esas grafik fondunu koruyan bu alfabeler artık çözülmüştür ve işaretlerin bir kısmının artık ayrı ayrı sesleri ifade ettiği belli olmuştur. Bu da doğaldır, çünkü çağdaş alfabeler de aynı yoldan geçmiştir. Örneğin, aynı kaynaktan olan “s” harfi ayrı ayrı alfabelerde *s, k, ts, ç, c* seslerini bildirir. Bu runik işaretler ne kadar değişikliğe uğrasalar da, yukarıdaki karşılaştırma gösterir ki, bir çok işaret önceki ses özelliğini saklayabilmiştir. Hatta V. yüzyılda bile Mesrop Maştos Ermeni alfabesini düzenlerken yararlandığı alfabedeki işaretlerin üzerinde kaligrafik değişiklikler yapsa da, kaynaktaki işaretlerin bir kısmını korumuştur.

karşılaştırılmadan sözcüklerin birleşim özelliklerini ayırmak zordur. Sözcüğü oluşturan biçim birimler doğru ayrılmadığında çıkarılan sonuç da doğru olmaz. Örneğin, büyük bir Türkolog olan A. P. Potseluyevski yalnız çağdaş biçimleri dikkate alarak zamirleri şu şekilde bileşenlerine ayırır:

ş-ol > şol
b-éle > béle
m-ana > mana vb.

Buradaki *ş-*, *b-*, *m-* elementlerine “ön ek” adını veren Türkolog eklemeli kuruluştaki yapıyı dikkate almamış ve biçim birimleri doğru ayıramamıştır (Potseluyevski, 1975, 137). Onun bu yorumu “Dede Korkut”un dilinde Ermeni kökenli sözcükler ortaya çıkaran Türkolojiyle ilgisi olmayan Türkoloğun (R. A. Bagramyan) inceleme yöntemine benzer, çünkü bunun gibi yazar da “*şu*” zamirinin yön durumundaki biçimini (*şu-na*) terkip hisselerine *şun-a* biçiminde ayırır ve bu da yanlış sonuç çıkarılmasına neden olur. Burada sözcüğün kökü olan (*şun*) Ermeni dilindeki “*it*” sözcüğüdür (Bagramyan, 1974. 171).

Görüldüğü gibi, her iki yorumda da kökle ek arasında biçim birim ayrımı bozulmuş, dilin biçimsel kuruluşu dikkate alınmamıştır, bu nedenle de çıkarılan sonuçlar doğru olmamıştır. Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmada biçimsel kuruluşun yanında, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun özellikleri de dikkate alınmalıdır.

İncelemeler gösterir ki, Azerbaycan dilinin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu son bin yılda çok az değişmiştir. Ses diziminde görülen küçük farkları, bazı sözcük ve biçim birimlerindeki ses değişmelerini istisna sayarsak, eski yazıtların biçimsel ses bilgisi ile çağdaş biçimsel ses bilgisi arasında öyle ciddi bir fark görülmediğini söylemek mümkündür. Biçim bilimsel ses bilimsel kuruluştaki bu sabitlik mükemmel sistemin bozulmasını önleyen, onu yaşatan ve daha iyi duruma gelmesine imkan veren bir araçtır. Türk dillerindeki bu sabitlik araştırmacıların

dikkatini çoktan çekmiştir.⁹ Eğer Hint – Avrupa dillerinden herhangi biri bin yılda tanınmaz derecede değişirse, bu durumun Türk dillerinde de görüleceğini söylemek doğru olmaz, çünkü Türk dilleri yüzyıllardan beri biçimsel kuruluşunda eklemeli yapının gücü, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunda hece modellerinin en uygun sayısı, vurgunun oluşum seyri, ses uyumu kanunu, ses diziminin sadeliği, ses kuruluşunda ses birimler sisteminin biçimi ile dilin mükemmel iç sistemini koruyabilmiştir. Türk dillerinde cins ulamının olmaması, eylemlerin çevikliği ile oluşan diziler, söz dizimi gibi konular da bu sabitliği gerektiren belirtilerdir. Bu nedenle de biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmada bu sabitlik dikkate alınmalıdır, bükünlü dillerde uygulanan yöntemle Türk dillerinde uygulanan yöntemleri birbirinden ayırmak gerekir. K. M. Musayev doğru olarak şöyle yazar, çoğu zaman yeniden oluşturmaya yapılan Hint – Avrupa dillerinin ilk biçimi Türk dillerinde işlenen çağdaş biçime daha yakındır (Musayev, 1984, 10).

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmada dilin iç oluşum kanunlarından, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluş özelliklerinden, tip bilimsel ve genel nitelik taşıyan kanunlardan yararlanıldığı gibi, alan dilciliği yöntemlerini de temel almak gerekir. Çünkü sözcük ve eklerin tespit edilen arketipi bazen alan izoglosu olarak ortaya çıkar. Böyle durumlarda ister istemez dil denkliklerinden ve eski dil bağlantılarından söz etmemiz gerekir.

Türk dilleri ile diğer diller arasında olan denklikleri çeşitli gruplara ayırmak mümkündür: tip bilimsel ve tesadüfi benzerlik, alıntılar, kökeni karanlık olan alan izoglosları. Tip bilimsel benzerlikten ve biçim bilimsel ses bilimsel incelemede ondan yararlanılmasının öneminden yukarıda bahsedilmiştir, denkliklerdeki tesadüfi benzerlik ise belirli bir sistem oluşturamadığı için incelemenin dışında kalır. Bağlantı ve bölge bakımından denkliklerdeki alıntıların özelliği — başka dillerden Türk dillerine geçen ve Türk dillerinden başka dillere geçen alıntılar, yani alıntının yönü ve biçim bilimsel ses bilimsel özelliği ilgi çeker. Alan izogloslarının biçim bilimsel

⁹ N. Y. M a r r bundan çok önce bu sabitlik aşamasındaki kuruluşu dikkate alarak şöyle yazar: “Denilebilir ki, Türk dilleri büyük toplumsal çabalardan ve dinamik dil yaratıcılığı sürecinden geçtiği için bu kadar istatistiksel bir duruma gelmiş ve muhafazakarlığa ulaşmıştır. (Marr, 192, 31).

ses bilimsel incelemesi ise birbiriyle ilişkisi olan dillerin tarihine, hem de ilişkilerin kronolojisine ve bölgesine ışık tutar.

Diller arası denkliklerden söz ederken “akraba” ve “komşu” diller tanımlarının anlam farkları belirtilmelidir, çünkü hem akraba, hem de komşu dillerin bağlantısı ile denklikler ortaya çıkabilir. Böyle denkliklerin farklarını ortaya koymak için akraba dillere bağlı “dil ailesi” (yazıkovaya sémya) ile komşu dillerin uzun süreli ilişkisine bağlı “dil birliği” (yazıkovie soyuzu) anlamını birbirinden ayırmak gerekir. Bu bakımdan Altay ve nostratik dil ailelerine dahil edilen dillerle Türk dillerinin akrabalığı değil, belirli dönemlerdeki ilişkileri (komşuluğu) ön plana alınmalıdır. Yani Türk – Moğol, Türk – Slav, Türk – Sami, Türk – Dravid, Türk – Kartvel, Türk – Ermeni ve bunun gibi denklikler genetik akrabalığı değil, belirli bir dönemdeki bölgesel bağlantıyı gösterir.

K. M. Musayev böyle bağlantıları dikkate alarak şöyle yazar: “Türk dilleri ile ilişkisi olan dünya dilleri arasında Türk – Slav ve Türk – Moğol dil ilişkileri daha çok incelenmiştir” (Musaev, 1984, 119). Türk dilleri ile diğer dillerin arasındaki bağlantıların incelenmesinin önemini belirten araştırmacı Dravid, Hint – Avrupa, Kartvel ve benzeri dillerle olan eski ilişkiler üzerinde özel olarak durur ve “Türk – İskit – Avrupa ve Türk – Dravid – Sanskrit izogloslarının hem Türkologlar, hem de Hint – Avrupa dilcilerinde büyük merak uyandırabileceğini” gösterir (Musaev, 1984, 129).

Azerbaycan dilinin biçimlendiği bölge budun dil bilim açısından çeşitliliği ile seçilir. Şöyle ki, bir taraftan Kafkas, diğer taraftan Hint – Avrupa halkları ile çevrelenmiş bu bölgede daima iki dillilik hüküm sürmüştür. Böyle iki dillilik çevresinde çeşitli karışık diyalektlerin olması da doğaldır. Eski Azerbaycan diyalektleri ve çeşitli komşu halklarla ilişkide olan alt diyalektler kendini daha çok biçim bilimsel ses bilimsel incelemede açığa çıkarır.

İran ve Kafkas’taki çeşitli dilli halklar tarih boyu Türk toplulukları ile birbirini anlamak için belirli alt diyalekte anlaşmışlar ki, bu da bir taraftan Türk topluluklarının dili, diğer taraftan komşu dilin alt diyalekti şeklinde kendini

gösterebilirdi. Böyle iki dillilik durumunda ise dil denkliklerinin, alan izogloslarının ortaya çıkması doğaldır. Osetin dilinin tarihsel etimolojik sözlüğünü yazan büyük dilci V. İ. Abayev şöyle yazar, bu sözlük hala tamamlanmamış olsa da (3 cildi yayınlanmıştır), artık Osetin dilindeki alıntı sözcükler arasında birinci sırayı Türkçe kökenli sözcüklerin tuttuğunu söylemek mümkündür (TİPEİ, 1985, 23). H. R. Açaryan ise Ermeni dilindeki Türkçe sözcüklere üzerine ayrıca kitap yazmıştır (Açaryan, 1902). Kafkas'taki iki dillilik bölgesi 1404'de İoann de Galonifontibus tarafından şöyle betimlenmiştir: “Bu ülkede daha çok Hristiyan vardır: Yunanlar, çeşitli Ermeniler, Zikler, Gotlar, Tatlar, Volyaklar, Ruslar, Çerkezler, Lekler, Yaslar, Alanlar, Avarlar, Gazıkumuklar ve onların tamamı esasen Tatar dili konuşurlar” (İoann, 1980, 15).

Azerbaycan dili biçimlendiği bölgede halklar arası karşılıklı ilişki aracına çevrilebilmiştir ve bu gelenek geçen asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Son bin yılda bazı Ermeni söz ustalarının Azerbaycan Türkçesiyle eserler vermesi de bu geleneğe bağlıdır. Sulhan – Saba Orbeliani de hazırladığı Gürcü dilinin sözlüğünde, daha açık olsun diye, çoğu zaman sözcüklerin karşılığını (açıklamasını) Türkçe sözcükler ile vermiştir (Abuladze, 1964).

Dil çalışmalarında Türk – Gürcü, Türk – Udi, Türk – Lezgi, Türk – Fars, Türk – Ermeni ve bunun gibi denklikleri açıklarken orta asırlardan sonraki dil ilişkileri dikkate alınır, hatta benzer denkliklerdeki Türkçe kökenli sözcükler Azerbaycan dilinden alıntı sayılır. Ancak bu durum yöntem açısından doğru değildir, çünkü bu görüşe göre son bin – bin beş yüz yıllık ilişki dikkate alınır, halbuki bu diller arasındaki bağlantı Azerbaycan dilinin oluştuğu dönemlerde de olmuştur. Bu nedenle de araştırmacıların ortaya çıkardığı denklikler arasında öyleleriyle karşılaşılır ki, bunlar Azerbaycan dilinde ya işlenmez, ya da çoktan arkaik olmuştur. Şu halde, daha derin kattaki ilişkiden söz ederken “Azerbaycan dili” adını vermek doğru olmaz, bunu erken veya eski Azerbaycan dili şeklinde adlandırmak uygun değildir, çünkü milattan önceki ilişki döneminde hala Azerbaycan dili oluşmamıştı, bu nedenle de bu dönemlerdeki ilişkiden söz edildiğinde “Ön Azerbaycan dili” terimini kullanmamız gerekir.

“Ön Azerbaycan” dendiğinde, milattan önceki bin yılda Kafkas—İran—Anadolu üçgeni çerisinde çeşitli bölgelere yayılan Türk topluluklarının dili dikkate alınır. Son zamanlarda tanınmış Türkologlar alan dilciliğinden bahsederken Azerbaycan’da milattan önce Türk dilli toplulukların bulunması durumuna ciddi bir şekilde yanaşırlar ve bu konunun incelenmesinin önemini özel olarak kaydederler (Gadjieva, 1979, 225—232; Musaev, 1984, 153—162). Azerbaycan dil bilimcileri de eski bağlantıları gösteren bir çok denklikler tespit etmişlerdir (AFM, 1983; 1984).

Gösterilen bu üçgen içerisindeki Türk dillini konuşan toplulukların bir bölümü daha sonraları Kumuk, Karaçay – Balkar halklarının, diğer bölümü ise Azerbaycanlıların kökeninde aktif olarak yer almıştır.¹⁰ Azerbaycan’daki Türk dilini konuşan topluluklar (Ön Azerbaycan toplulukları) daha sonraları zaman zaman buraya çeşitli adlarla (Buntürk, Kıpçak, Bulgar, Hun, Hazar, Oğuz vb.) gelen diğer Türk topluluklarının bir bölümü ile birleşmiştir. Böyle birleşmeler miladın başlangıcında Azerbaycan halkının biçimlenmesi ile sonuçlanmış ve çeşitli diyalektlerin birleşmesi ile meydana gelen Azerbaycan dili artık IV—V. yüzyıllarda halkın genel dili seviyesine kadar yükselebilmiştir.¹¹ Bu nedenle de “Azerbaycan dili” teriminin anlamı (erken, eski, köhne vb. aşamalar da dahil olmakla) milattan sonraki devirleri kapsar, “Ön Azerbaycan dili” ise milattan önceki devirlere aittir, hem de tek bir toplumun değil, çeşitli diyalektli Türk dillini konuşan toplulukların dilidir. Azerbaycan dilinin kaynağında yalnızca bu toplulukların dili durduğu için onlara Ön Azerbaycan toplulukları adını vermek uygundur.

Eski devirlerdeki diller arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmak için komşu toplumların dilindeki denklikleri incelemenin önemi oldukça büyüktür. Şöyle ki, çeşitli devirlerdeki bağlantının izini yaşatan benzer denklikler Azerbaycan dilinin çeşitli devirlerdeki biçim bilimsel ses bilimsel özelliğini yansıtır. Komşu toplumların

¹⁰ Belirtilen bölgede Ön Azerbaycan topluluklarının (Az, Sak, Tur//Turan//Türk, Kamer, Düger, Kenger, Göger, Bayat vb.) izini tarihi kaynaklar milattan önceki II—I bininci yıllarda gösterir, ancak daha derin bir araştırma bin yıl daha önceye inilmesine olanak sağlayabilir, çünkü Azerbaycan’da M.Ö. III bininci yılda yaşayan toplulukların (Su, Kassit, Lulubi, Kutı) dili konusunda hala kesin bir fikir yoktur.

¹¹ Akademik M. Ş. Ş i r e l i y e v Azerbaycan dilinin biçimlenmesini IV—V. yüzyıllara dahil eder (Şiraliév, 1985, 4).

yazılı eserlerinde (gürcü, Ermeni, Fars vb.) görülen denklikler kronoloji bakımından da ilgi çekicidir.

Eski dönemlerdeki Gürcü – Türk ilişkilerini dikkate alan Gürcü bilgini B. İ. Kilanava'ya göre, bu ilişkilerin araştırılmaması Kartvel dilleri araştırmalarının kusurlu yönüdür (Kilanava, 1983, 107—108). Biz de ilave edelim ki, bu alandaki boşluk yalnızca Kartvelojinin değil aynı zamanda Türkolojinin, özellikle de Azerbaycan dilciliğinin kusurudur, çünkü Kartvel dillerinde Kartvel dillerinin genel sözcüğü olarak belirlenen arketiplerin bir bölümü Kartvel – Ön Azerbaycan denklikleri olarak dikkat çeker. Örneğin,

*brg “крепкий”—*berk*
 *qél “рука”—*ğol*
 *gén//*gn “понимать, сознавать”—*ğan-*
 *mén “Я” —*men*, *šén “ты” —*sen*
 *siğ “цедить”—*süz* (Çuvaş dilinde ser-)
 *gutan “пflug”—*kotan* “pulluk”

Aynı durumu diğer Kafkas dilleri için belirlenen ilk biçimler de yansıtır. Örneğin, Dağıstan – Nah dillerindeki **qur-* “сухой”(ğuru), **çor-* “цедить”(süz-) tipli ilk biçimler eski denklikleri gösterir.

İran dillerinden olan Osetin, Fars dillerinde Azerbaycan dili ile denklikler olduğu gibi, Ön Azerbaycan denklikleri de vardır. Bu bakımdan Pehlevi yazılarındaki denklikler (Ayrıca Türkizmler) daha çok dikkat çeker. Örneğin:

aş	“суп”	— <i>aş</i> ,	kur	“слепой”	— <i>kor</i>
astar	“изнанка”	— <i>asmar</i> ,	kuşk	“вилла”	— <i>köşk</i>
almast	“алмаз”	— <i>almaz</i> ,	man	“я”	— <i>men</i>
ban	“крыша”	— <i>ban</i> ,	yamak	“одежда”	— <i>yamağ</i>
banuk	“госпожа”	— <i>banu</i> ,	sakos	“молоток”	— <i>çekic</i>
balut	“дуб”	— <i>pahd</i> ,	satur	“чадра”	— <i>çadra</i>
duşak	“маграц”	— <i>döşek</i> ,	tohm	“род, семья”	— <i>tohum</i>

manan “мой” —*menim*, horus “петух” — *horuz*

Eski Ermeni kaynaklarında Azerbaycan sözcüklerinin bulunması araştırmacıların (Y. Klaport, Mordtman, E. Sevortyan, 3. Budagova, M. Seyidov, Y. Yusifov, V. Gukasyan, A. Grigoryan vb.) dikkatini çekmiştir. Yakın ilişkinin etkisi ile Ermeni dilinin biçimsel ses bilgisinde görülen değişmeler, tip bilimsel uygunluklar da araştırmacıların (Boduen de Kurtene, H. Açaryan, M. Seyidov) dikkatinden kaçmamıştır, ancak bu ilişki Ön Azerbaycan ve eski Azerbaycan dili ile değil, sonraki dönemlerin ilişkisi gibi yorumlanmıştır. Halbuki Ermeni – Azerbaycan denklikleri içinde eski Ön Asya izoglosları da kendini gösterir.

Eski dil ilişkileri bakımından Azerbaycan dilindeki Ön Asya izogloslarını da gözden geçirmek gerekir. Eğer Urartu – Ön Azerbaycan ilişkileri milattan önce IX—VII. yüzyıllara ait belgelerdeki dil denkliklerinde yansıtılmışsa, Sümer – Ön Azerbaycan, Akat – Ön Azerbaycan, Hatt//Hett – Ön Azerbaycan dil denklikleri milattan önce II bininci yılın başlangıcına kadar gider. Bu denkliklerden bazılarını hatırlayalım:

Hatt—Ön Azerbaycan Denklikleri

Каška “Луна (бог)”	— ğaşğa (ay şeklinde, yıldız)
<u>h</u> un- “болшой”	— hündür
ya <u>h</u> - “блеск”	— ya <u>h</u> - (yakmak)
aška- “прог двери”	— eşik (kapı)
ku- “видеть”	— gör- (gö + r//z)
kut “душа”	— ğut (can, iyi talih)
kuwa “хватать”	— ğap-
pala (- <u>h</u>) “подобный”	— bala//bıla (birliktelik goşması)
şebşeb “обувь”	— şapşap (ayakkabı)

Hett—Ön Azərbaycan Denklikleri

té	“говорить”	— dé-
atta	“отец”	— ata
anna	“мать”	— ana
paršana	“леопард”	— bars
karu	“старый”	— ğarı (ğarımak)
hama-	“мешать”	— ğarma-ğarış

Sümer — Ön Azərbaycan Denklikleri

Aşnan	“бог зерна”	— aş (eski manası “zérno»)
Aya	“богиня, Луна”	— ay
Ulu	“бог Солнца”	— od
Dingir	“бог”	— tanrı (*tanger)
er	“мужчина”	— er
eren	“воин”	— eren
kaş-	“бежат”	— ğaç-
baba	“дед”	— baba
kur	“подземные кладения”	— gor
az	“мало”	— az
uma	“желать”	— um-
il-	“зацеплять (ся)”	— il (iliş-, ilmek, ilgek)
tu-	“родить”	— doğ (*do +ğ, doğ-töre)
gu	“голос”	— gu
duru	“чистый”	— duru
gum	“песок”	— ğum
bal-	“копать”	— bél (bélle-)
bal	“топор”	— balta
uzuk	“длинный”	— uzun
aka-	“сажать”	— ek-
agar	“нива, поле”	— ekin

ken	“широкий”	— gün
ki	“земля”	— kur
tag-//tek-	“трогать”	— dey (*değ-)
(bit) asakki	“подвал”	— aşağı

Akat— n Azerbaycan Denklikleri

tinur (Ermenice t'onir)	“очаг, печ”	— tendir
Mami	“богиня—созидатель – ница живого”	— mamaşa .
Nanai (a)	“богиня”	— nene (?)
tu	“заклинание”	— tovlamak
(Ermenice t'ov “заклинание речами”)		
gab-	“кричать”	— �u (ses)
eşmaru	“какой то цвет”(?)	— esmer (đarabuđdayı)
aqrabu	“скорпион”	— eğreb
diku	“подъем, поднимать”	— dik (dikelmek)
kursu	“стул”	— k�rs�

Urartu —  n Azerbaycan Denklikleri

ag-	“вести, проводить”	— ağnam- (*ağ-)
at-	“есть”	— ud-
(Ermenice utem “есть”)		
ate	“отец”	— ata
baba	“гора”	— baba (Baba-dağ)
ebani	“страна”	— �v (*�b, oba)
parubi//partu	“угнал// угнали”	— bar- (varmağ)
taşmu	“ссылать, изгонять”	— daşı- (dış)
şura	“совокупность”	— şura
Quera	“бог Куева”	— Kuer (Hazarların yıldırım tanrısı)
d-	“делать”	— �t-
-me	“мне, меня”	— men (*m�)

-é	“дательный падеж)	— a//e
ti-	“сказать, говорить”	— dé-
sue	“озеро”	— su (*sub//suv)
šan	“сосуд”	— çen
šuri	“оружие”	— sur cuda (KDG)
ini	“этот”	— indi (*in)
me/i	“не, чтобы не”	— -ma//me (olumsuzluk biçim birimi)

Görüldüğü gibi, Ön Azerbaycan ve eski Ön Asya dilleri arasında birçok denklikler vardır.¹² Hatta bunların bir bölümü çeşitli dillerde kullanılır, yani eski Ön Asya izoglosu olarak kendini gösterir. Örneğin:

Sümer	de-	“говорить”, di-	“суждение”
<u>Hett</u>	te-	“говорить”	
Urartu	ti-	“говорить”	
Ön Azer.	de-	“говорить”, dil	“язык”
Sümer	pağ-	“запирать”	
Akat	paqu-	“быт запертым”	
Ermeni	pağ-	“закрытый”, pağem	“хранить”
Ön Azer.	*bağ-	“zakıvat”, (bağ	“узел”)

Böyle denklikler, alan izoglosları ve eski dil ilişkilerini, Ön Azerbaycan arketiplerini tespit etmeye yardım ettiği gibi Ana Türkçe dönemine inmek için de gerekli bir araçtır. Bu nedenle de Türk dilleri doğu kolu ile Altay dilleri arasındaki denkliği araştırmanın yanı sıra Türk dillenin batı kolu ile Kafkas, Avrupa ve özellikle Ön Asya dilleri arasındaki ilişki de incelenmelidir.

Görüldüğü gibi, biçimsel ses bilgisinin incelenmesi konu seçiminden amacına ve inceleme yöntemine kadar bütün meseleleri yeni bir bakışla gözden geçirmeyi

¹² İncelemek amacıyla eski dil ilişkilerini yansıtan bu denkliklerin yalnız küçük bir kısmı burada verilmiştir. Çünkü böyle denkliklerden kesin bir şekilde bahsetmek için öncelikle Ön Azerbaycan arketipleri belirlenmelidir. Ancak bundan sonra karşılaştırma yapılabilir.

gerektirir, çünkü dilin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşundaki gelişim seyrini, fonetik ve biçimsel kuruluşun karşılıklı oluşum yollarını, ayrı ayrı sözcük türleri üzerinde sözcüklerin ve biçimsel ulamların daha iyi duruma gelmesi konusunda ayrı ayrı eklerin oluşma ve biçimlenme olanaklarını öğrenmek için geleneksel bakış yetmemektedir, “hazır kalıplar” ise çoğu zaman doğru sonuçlar çıkarmaya engel olur.

Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisi üzerine yapılan ilk çalışma olması nedeniyle örneklerin seçiminden, her örneğin ayrı ayrı incelenmesine kadar çeşitli yeni görüşlerin oraya çıkması doğaldır. Bu görüşlerin bazıları yanlış olabilir, ancak ilmi tartışmalara yol açan görüşlerin, ya da sonraki araştırma yönteminin daha iyi seçilmesine yardım eden yapılmaların kendisi de ilmi görüşün oluşumunun hayrınadır.

Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisinin bütün yönleriyle incelenmesi için N. S. Trubetskoy’un belirlemiş olduğu her üç bölüm ayrı ayrı ele alınmalıdır. Bundan başka sözlüksel – semantik söz grupları, sözcük türleri, biçim birimlerin yapısı ayrı ayrı biçim bilimsel ses bilimsel inceleme konusuna çevrilmelidir. Bütün bu konuları biz bu ilk deneme işinde bazen özel, bazen de genel olarak ele aldık, çünkü hazırda var olan ve gelecek inceleme yolları başka şekilde açıklanamaz.

II. BÖLÜM

BİÇİMSEL SES BİLGİSİNİN DİL BİLGİSİNİN DİĞER DALLARIYLA İLİŞKİSİ

Dilin birimleri arasındaki ilişki doğal olarak, dil bilim dalları arasında da kendini gösterir. Bu açıdan, dil bilimde yeni bir alan olan biçimsel ses bilgisinin dil bilimin diğer dallarıyla ilişkisini, onlarla kesişen ve ayrılan noktalarını tespit etmenin önemi oldukça büyüktür.

Biçim birimlerin fonetik birleşimini, oradaki ses değişmelerinin ve bu değişmelerin dil bilimsel yükünü ele alan biçimsel ses bilgisi, dil bilimin diğer dallarıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilidir. Fonetik ve biçimsel birimlerin karşılıklı ilişkisini ele alan biçimsel ses bilgisi ses bilgisi ve biçim bilgisi ile doğrudan, söyleyiş ve yazım kuralları, sözcük varlığı, türetme, tarihsel dil bilim, lehçe bilim, köken bilim ile de dolaylı olarak ilişkilidir.

Biçim bilimsel ses bilimsel incelemeler tarihsel ses bilgisi, tarihsel lehçe bilim, tarihsel biçimsel ses bilgisi için eşsiz malzeme verdiği için tarihsel dil bilgisinin biçim bilimsel ses bilimsel araştırmalara büyük ihtiyacı vardır. Biçim bilimsel ses bilimsel araştırma ile ortaya çıkarılan izogloslardan dillerin coğrafyasının belirlenmesinde ve budun dil bilim meselelerinin çözümünde yararlanılır. Karşılaştırmalı ve betimleyici dil bilim dalları da biçimsel ses bilgisi ışığı altında yaptığı araştırmalarda daha gerekli sonuçlar ortaya çıkarabilir. Tıp bilimsel açıdan değerlendirilen biçim bilimsel ses bilimsel ölçüler genel dil bilimde bir sıra evrensel kanunların belirlenmesine yardım eder ve şimdiye kadar bulunan böyle kanunların çoğunluğu sadece biçim bilimsel ses bilimsel ölçülere dayanır. Bu nedenle de dilciliğin çeşitli bölümlerinde biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmelerle sık sık karşılaşılır.

1. BİÇİMSEL SES BİLGİSİNİN SES BİLGİSİ İLE İLİŞKİSİ

1. 1. SES BİRİM DAĞILIMI

Sözcük ve biçim birim terkininin çeşitli yerlerinde ses birim birleşmelerini sınırlayan kurala ses birim dağılımı (f o n o t a k t i k a) adı verilir. Azerbaycan dilciliğinde ses birim dağılımı kuralları konusunda özel bir araştırma eseri olmasa da, ses birim birleşmeleri genel şekilde incelenmiş (Ahundov, 1984, 81, 193) ve ses birim dağılımının biçim bilimsel ses bilimsel özelliği hakkında kısa bilgiler verilmiştir (Celilov, 1985, 20—22; 1986).

Biçimsel ses bilgisi meselelerinin açıklanmasında ses birim dağılımının özelliklerinden büyük ölçüde yararlanır. Çünkü ses birim dağılımı sözcük başı, sözcük ortası ve sözcük sonunda hangi ses birimlerin kullanılabileceğini, bu yerlerdeki mümkün ses birim birleşmelerini, genellikle, kök ve ek birleşiminde ses birim dizimini inceler, mümkün olmayan sıralanmayı ortaya çıkarır. Örneğin, Azerbaycan dilinin ses birim dağılımına göre, sözcük başında iki ünlü (VV-), iki ünsüz (CC-) yan yana gelmez, *r*, *ğ*, *j* ünsüzlerine yer verilmez, *l*, *m*, *n*, *z*, *v* ünsüzleriyle ise az karşılaşılır ve dilin eski dönemlerine gittikçe onların da kullanılmadığı ortaya çıkar.¹ Sözcük ortasında ve sonunda iki ünlü yan yana gelmez. Sözcük sonunda beraber kullanılan ünsüzlerden biri genellikle akıcı olur.

Sözcük ile eklerin ses birim dağılımı arasında belirli farklar vardır. Sözcük başında *l*, *n*, *r*, *η* ünsüzlerine yer verilmediği halde, biçim birimlerin birçoğu bu ünsüzlerle başlar, yahut sözcük kökünde bütün ünlüler bulunabildiği halde, eklerde *é*, *o*, *ö* ünlülerine yer verilmez, bu nedenle de ses birim dağılımında ikinci heceden sonra bu ünsüzlerle karşılaşılmaz.

¹ Örneğin, 2—3 bin yıl önceki Ön Azerbaycan topluluklarından saydığımız Kaşkay dilinde (onomastiğinde) bu ünsüzlerle başlayan sözcük yoktur (Bkz. Giorgadze, 1961).

Ses birim dağılımında ses birim dizimindeki yan yana (kontakt) birleşme ile birlikte, aralı (distakt, distant) birleşme de dikkate alınır. Örneğin, sözcük başı ile sözcük sonu (anlaut ile auslaut) arasındaki bağlantıyı saptayan A. Şifner kanunu aralı birleşmeye dayanır. Biçim bilimsel ses bilimsel ölçü olarak değerlendirdiğimiz “Tek heceli (CVC) eylemler dudak ünsüzü ile başlıyorsa, sonda dudak ünsüzü olamaz” (Celilov, 1984, 100) ses birim dağılımı kuralı da aralı birleşme ile ilgilidir

Dilin milli özelliklerinden biri de onun ses birim dağılımı kurallarıdır. Örneğin, Ermeni dilinde CCCCCVC (*Mkrtçiç*), Rus dilinde CVCCCCCV (kontrstvo) gibi 5—6 ünsüz yan yana gelebilir, ancak Azerbaycan dilinde 2—3 ünsüzün birleşmesi (CC ve CCC) art süremlili dil bilim bakımından daha sonra görülmeye başlanan bir olaydır, çünkü böyle birleşmeler biçim birim birleşiminde ortaya çıkmıştır: *ğırık>ğırh*, *köküs>köks*, *türüg>türk*, *görüklü>görklü* vb.

Dilin kendi iç imkanları ile ortaya çıkan ses birim birleşmeleri ses birim dağılımı kurallarına dahil olur. Örneğin, Azerbaycan dilinde *lt*, *st*, *rt*, *rd*, *nd*, *nc* vb. birleşmeler ses birim dağılımı kuralına çevrilmiştir, ancak *dr*, *tr*, *sm*, *ğr* tipli birleşmeler hala kurallaşamamıştır, bu nedenle de *téatr*, *ğrup*, *sedr*, *ism* gibi sözcükler konuşma sırasında dilin genel ses birim dağılımı kurallarının süzgecinden geçirilir ve *tiyatr*, *gurup*, *sedir*, *isim* şeklinde söylenir. Bu tür girişim olayına dilin dağılım kurallarına uymayan ünlü birleşmeleri de maruz kalır: *zeif* (*zeyif*), *hain* (*hayın*), *müellim* (*mellim*), *pioner* (*piyoner*), *variant* (*variyant*) vb.

Ses birim dağılımı kuralları dilin yapısında güçlü bir düzenleyici işlev taşımakla beraber, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun oluşumunda da büyük rol oynar. Ses kuruluşu düzenlendikçe ses birim dağılımında da değişiklik meydana gelir, ancak ses birim dağılımının genel kuralları, temel ölçüleri muhafazakar olur. Bu nedenle de ses kuruluşunun oluşumunda ses birim dağılımının zıtlığı korunur ve ortaya çıkan ses olayları ses birim dağılımı kurallarının düzenlenmesine hizmet eder.

1. 2. HECE

Bıçım bilimsel ses bilimsel kuruluş hece türleri ve hecelenme ilkeleri ile yakından ilgilidir (Celilov, 1982, 58—59) N. A. Baskakov bıçımsel ses bilgisi bakımından Türk dillerinde hece kuruluşunda altı tür hece olduğunu ortaya çıkarmıştır (SİGTYA. Fonetika 1984, 422—454).

Azerbaycan dilindeki kök ve eklerde altı hece kuruluşu (türü) vardır. Ünlüleri V, ünsüzleri C harfi ile vererek, bu hece kuruluşlarını gösterelim:

	<u>kök</u>	<u>ek</u>
V	— <i>o, a(na), o- (dun)</i>	<i>-a, -e, -ı, -i, -u, -ü</i>
VC	— <i>ot, üz, al</i>	<i>-ağ, -er, -ıt, -ış</i>
VCC	— <i>alt, üst, ört,</i>	<i>-unc, -irt</i>
CV	— <i>bu, su, dé</i>	<i>-da, -ki, -dı</i>
CVC	— <i>göz, dur, guş</i>	<i>-dan, -mış, -lar</i>
CVCC	— <i>gurd, gorh, bork</i>	<i>-dirt, -manc</i>

Tek ünsüzden oluşan bazı ekler (*-l, -n, -ş*) hecelenme sırasında sözcüğün hecelerinin birleşimine dahil olur.

Çağdaş Azerbaycan dilinde kullanılan CCVC, CCVCC, CCCVC, CCVCCC, VCCC, CCV şeklindeki hece türleri ise yalnız alıntı sözlere aittir: *klub, trést, ştrih, spēktr, filtr* vb. Azerbaycan diline has asıl altı hece bıçımı diğerk Türk dillerinde de genel nitelik taşır, bu nedenle de bu hece türlerini Ön Azerbaycan dönemi için makbul saymak mümkündür

İlk Türkçe döneminde eklemeli kuruluşa kadarki çağda sözcüklerin tek heceli olması meselesi Türkoloji’de kabul görmüş bir görüştür (Şerbak, 1970, 141; SİGTYA, Fonetika 1984, 411), ancak tek heceli (monosillabik) sözcüklerin hangi hece kuruluşunda olduğu konusundaki tartışmalar Türkolojide hala devam eder (Baskakov, 1979, 141 —145). Yapmış olduğumuz bıçım bilimsel ses bilimsel

yeniden oluşturmalar Ön Azerbaycan dilinde altı tür hece (V, VC, VCC, CV, CVC, CVCC) olduğunu ve onların Ana Türkçenin döneminde benimsendiğini düşünmeye imkan verir. Eğer Ana Türkçenin ilk tek heceli çağında V, CV, VC, CVC modelleri kullanılmışsa, artık eklemeli kuruluş biçimlendikçe VC ve CVC türlerinin ek biçim birimler hesabına VCC, CVCC varyantları da oluşmuştur, yani Ana Türkçe sonraki aşamalarında altı hece türü varolmuştur. Benzer durumu 3—4 bin yıl önceki Sümer dilinde de görmek mümkündür (Dyakonov, 1979, 17).

Azerbaycan dilinde hece türlerinin az olması bu dilin yapısında hecelenmenin ritmik-melodik bölümlerini öyle bir düzenlemiştir ki, hecelenmedeki sistem ve hece dizimleri simetrik şekil almıştır. Bunu terkinde birden yediye kadar hecesi olan Azerbaycan sözcüklerinin hecelenme ilkelerini gösteren aşağıdaki tabloda açık bir şekilde görmek mümkündür:

I. hece	II. hece	III. hece	IV. hece	V. hece	VI. hece	VII. hece
CV	CV	CV	CV	CV	CV	CV
CVC	CVC	CVC	CVC	CVC	CVC	CVC
CVCC	CVCC	CVCC	CVCC	CVCC	CVCC	CVCC
V	V	V	V			
VC	VC	VC				
VCC	VCC					

Başka dillerde hece türlerinin sayısı çok olduğundan hecelenmede böyle kurallaşma oluşmamaktadır. Örneğin Ermeni dilinde CCCCVC (ktrvatsk), CCCCCVCC (krtmñçélov), CVCCCC (dustrs) tipli hecelerin varlığı, ya da Rusça'da 18, İngilizce'de 19 hece türü olması bu dillerde hecelenmenin bağımsızlığına sebep olur ve simetrik sistem oluşamaz. Azerbaycan sözcüklerinin konuşma sırasında hecelenmesi en çok CV ve CVC modellerinde olur, özellikle dördüncü heceden sonra yalnız bu heceler kullanılır. Alıntı sözcüklerin bu kurallara uymayan heceleri çoğu zaman dilimizin yapısını bozar, ancak bu sözcükler en fazla

üç ya da dördüncü heceden sonra bu dilin hecelenme biçimine tabi olur (Celilov, 1983, 74. sayfadaki tablo). Bu nedenle de biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun düzenlenmesinde ses birim dağılımı ile birlikte, hecelenme de büyük rol oynar.

Azerbaycan dilinin çeşitli türdeki heceleri konuşma sırasında yan yana geldiğinde onların birleşip CV ve CVC modellerinde hecelendiği görülür. Örneğin,

CVC-V	→	CV-CV,	CVC-VC	→	CV-CVC,
(<i>daş-ı</i>)		(<i>da-şı</i>)	(<i>vur-uş</i>)		(<i>vu-ruş</i>)
VC-VC	→	V-CVC,	VCC-VC	→	VC-CVC,
(<i>in-in</i>)		(<i>i-nin</i>)	(<i>ört-ük</i>)		(<i>ör-tük</i>)
CVCC-V	→	CVC-CV,	CVCC-VC	→	CVC-CVC
(<i>berk-i.</i>)		(<i>ber-ki</i>)	(<i>kend-in</i>)		(<i>ken-din</i>)

Görüldüğü gibi, çeşitli kuruluştaki kök ve ekler hecelenme sırasında CV ve CVC modellerine çevrilebilir. Bu nedenle de Azerbaycanlıların dilinde en çok bu modeller kullanılır.

1. 3. VURGU

Azerbaycan dilinde vurgu sözcüğün son hecesinde olur, yani ekler hesabına sözcüğün heceleri arttıkça vurgu da sona doğru hareket eder: *ohu*, *ohuyaNIN*, *ohuyanımıZA*, *iş*, *işLET*, *işletDİR*. *işletdirSEN*, *işletdirDİK* vb. Ancak bu biçim bilimsel ses bilimsel kural bütün sözcüklere ait değildir, çünkü bazı sözcüklerde vurgu önceki hecede kalabilir (*SAPsarı*, *ÇÜNki*) veya sondan önceki heceye kayabilir (*saBAH*, *SAbah*).

Vurgunun yerine bağlı olarak dil bilimsel anlamların değişmesi çeşitli sözcük türleri arasında kendini gösterir: eylem—*isim* (*ÇAtınız—çatıNIZ*, *DAdınız—*

dadıNIZ), zarf—işim (*DİMdik—dimDİK*, *SAbah—saBAH*), bağfiil—zarf (*ğaÇArag—ğaçaRAĞ*, *çaPArağ—çapaRAĞ*) vb.

Vurgunun böyle anlam değiştirici görevi daha çok sestüş biçim birimlerde göze çarpar. Sestüş biçim birimlerden biri çekim eki, diğeri yapım eki olduğunda birincisi vurgusuz, ikincisi ise vurgulu olmakla değişir. Bundan başka, eğer sestüş biçim birimler aynı diziye aitse, yine de onlardan biri vurgusuz, diğeri vurgulu olur. Örneğin, sestüş biçim birimlerden *-ca*, *da* (edat), *ile*, *-la* (goşma) vurgusuz, *-ça*, *-la* (yapım eki), *-da* (*bulunma durumu*) ise vurguludur: *ğIZILca*, *ğızılCA*, *SEN de*, *senDE*, *ğaLINca*, *ğalınCA*, *GÖZle*, *gözLE* vb. Eylemin olumsuzluk biçimi olan *-ma* biçim birimi de ad yapan *-ma* biçim biriminden vurgu ile ayrılır: *VURma—vurMA*, *BÖLme—bölME*, *GÖRmemiş—görmeMİŞ*, *sıraLama—sıralaMA*, *ĞIRma—ğırMA*, *ğaraLama—ğaralaMA* vb.

Vurgunun anlam değiştirme ölçüsü alıntı sözcüklerde de kendini gösterir, özellikle bazı alıntıların isim gibi kullanılması ve onların yeni oluşmuş sıfat varyantlarında vurgunun son heceye geçmesi açık bir şekilde gösterir ki, dilde bu tip alıntıların dile uydurulması süreci gerçekleşir: *akaDEmik—akadeMİK*, *Lİrik—liRİK*, *geNETik—geneTİK* vb.

Görüldüğü gibi, vurgunun yer değişmesi anlamsal farkla anlaşılır, bu nedenle de vurgu biçimsel ses bilgisinin konusuna dahil olabilir. Eğer ses bilgisinde vurgunun akustik nitelikleri ele alınırsa, biçimsel ses bilgisinde onun işlevsel özellikleri incelenir.

Ana Türkçede vurgunun hangi heceye düştüğü konusunda Türkolojide tartışmalar vardır (Şerbak, 1970, 117—120; Gadjeva, 1976, 85—89). Bazı Türkologlar Ana Türkçe döneminde vurgunun sonraki hecelerde değil, ilk hecede olduğunu kanıtlamaya çalışırlar. Eğer sözcüklerin Ana Türkçe döneminde tek heceli olduğunu kabul ediyorsak (bunu bu Türkologlar da kabul eder), onda vurgu sonraki (olmayan!) heceye nasıl düşebilir? Bizce, Ana Türkçede eklemeli kuruluşa kadarki dönemde vurgudan çok, tonlardan bahsetmek gerekir ve bu bakımdan, A. M. Şerbak'ın “hece vurgusu” kuramı daha akla uygundur (Şerbak, 1970, 136). Tek

hecililik yerini eklemeli kuruluşa bıraktıkça hece tonları işlevini yitirmiş ve vurgu ön plana geçmiştir.

Türk dillerinin eski devrinde vurgunun yerine bağlı olarak meydana gelen ses değişimleri biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun sonraki oluşumunu sağlayan vasıtalarından olmuştur. Örneğin, Ön Azerbaycan dilinden farklı olarak, eski Azerbaycan dilinde vurgulu hecedeki gerginlik bu hecenin ilk ünsüzünü uzatıp ikizleştirmiştir, özellikle, bu süreç titreleme ile söylenen sayılarda aktif olmuştur: *sekiz>sekkiz, dokuz>dokkuz* vb. Yahut vurgulu heceden önceki ünlünün zayıflaması için imkan yaratmıştır ki, bu da onluk bildiren sayılarda aydın göze çarpar: *sekiSON>sekSEN, dokuSON>dokSAN, yétiMİŞ>yetMİŞ*.

Ünsüz ikizleşmesinin ve ünlü uzanmasının vurgu ile ilişkisini A. Martine de göstermiştir (Martine, 1960, 185—186). Genellikle, biçimsel ses bilgisinde vurgunun özelliklerini dikkate almadan, bazı sözcüklerde kök ve ek sınırını düzgün belirlemek, sözcüğün birleşimindeki biçim bilimsel ses bilimsel değişmelerin asıl sebebinin belirlemek mümkün değildir.

1. 4. SES OLAYLARI

Biçimsel ses bilgisinin fonetik yönünü teşkil eden etkenlerden biri de ses olaylarıdır. Azerbaycan dilinin ses kuruluşu çeşitli ses olayları açısından zengindir. Bu olayların bir kısmı (ötümsüzleşme, yuvarlaklaşma, incelleme vb.) nitelik değişmesine sebep olursa, diğer kısmı da (ses düşmesi, ses türemesi) nicelik değişmesi ile sonuçlanır. Ses olaylarının oluşma sebebi de çeşitlidir, yalnızca kanaat ilkesi gerginliğin ortadan kalkması, güçlenme, değişme gibi eğilimlere, onlar da kendi içerisinde çeşitli ses olaylarının türemesine olanak sağlar.

Ses olaylarının çoğunluğu birbirine zıt olan olayları içerir. Örneğin, uygunlaşma-değişme, patlayıcılaşma-sızıcılaşma, kalınlaşma-incelleme vb. Dilin ses

kuruluşunda faaliyet gösteren böyle birbirine zıt nitelikli ses olayları ses birim dağılımının düzenlenmesine ve oluşumuna hizmet eder. Birbirine zıt olan ses olaylarının “çatışması” diyalektik kanununa uygun olarak genel oluşumun esas şartıdır, çünkü zıtlıkların “çekişmesi” oluşumdur (B. İ. Lenin).

Ses olaylarıyla ortaya çıkan ses değişimleri bir yandan dilin konuşma sesleri sisteminin biçimlenmesinde, diğer yandan ses birim dağılımının düzenlenmesinde temel rol oynar ve alıntı sözcüklerin benimsenmesinde aktif olarak yer alır. Ayrıca biçimsel ses bilgisi açısından ses olaylarının önemi semantik oluşumun materyal temelini yaratabilmesi ile ölçülür. Şöyle ki, ses olayı ile ortaya çıkan biçim birimsel değişimler içerisinde semantik ayrılaşmanın gitmesi için biçim çeşitliliğine imkan açılır, anlam ayrılması biçim ayrılması ile tamamlanır, yeni anlam yeni biçimle ifade edilme imkanı kazanır.

Azerbaycan dilinde ses olaylarının bazıları çok, bazıları ise az yayılmıştır. Özellikle birbirine ters yönde oluşan ses olaylarından biri diğerine oranla aktif olur.

1. 4. 1. SIZICILAŞMA VE PATLAYICILAŞMA

Seslerin patlayıcılık özelliğini kaybetmesiyle ilgili sızıcılaşma olayı ünsüzlerde kipleşme aşamasının aradan kaldırılması ile gerçekleşir. Sızıcılaşma yarım, ya da tam şekilde gerçekleşir. Patlayıcı ünsüzlerin yarım kapantılı duruma gelmesi yarım sızıcılaşmadır: $d > c$, $t > ç$, $g > c$, $k > ç$. Tam sızıcılaşmada ise patlayıcı ünsüz patlayıcılık özelliğini tam yitirir: $d > z$, $t > s$, $g > ğ$, $k > h$, $g > y$, $c > j$, $c > ş$, $b > v$, $p > f$ vb.

Azerbaycan dilinde sızıcılaşma olayı oldukça yaygındır. Örneğin, **b>v**: *bar>var*, *tabağ>tavağ*, *sub>suv* (*su*), *ab>av* (*ov*); **p>f**: *sapsarı>safsarı*, *tapdı>tafdı*; **c>j**: *bacı>bacı*, *küclü>küjdü*; **ç>ş**: *üç>üş*, *seçme>seşme*, *içki>işki*; **g>y**: *géne>yéne*, *igid>iyid*, *egri>eyri*; **g>ğ**: *ağac>ağac*, *sırğa>sırğa*, *balıg>balığ*; **k>h**: *kan>han*,

katun>hatun, aksak>ahsak, ok>oh; ğ>g: göy>göy, ğol>göl, ğün>gün; k>h: kanı>hanı, kaçan>haçan vb.

Diyalektlerde daha aktif olan sızıcılaşma olayı dilin eski çağlarında da temel ses olaylarından olmuştur. Bu nedenle de Azerbaycan dilinin ses kuruluşunda sızıcılaşma olayının rolü büyüktür. Şöyle ki, ünsüzler sisteminin oluşumunda bu ses olayı esas vasitalardan biri olarak yer almıştır. Örneğin, dilimizde daha sonra oluşan *v, f, j* ünsüzleri daha çok sızıcılaşma olayı ile ilgilidir.

Sızıcılaşma çeşitli tip bilimsel özelliklere sahip dillerde genel nitelik taşır (Gadjieva, 1979, 47). Kipleşme ise daha az yayılmıştır ve daha çok “örnekseme”ye bağlı olarak ortaya çıkar. Örneğin, diyalekte karşılaştığımız *vefat>bafat, jurnal>curnal, fikir>pikir* tipli değişmeler bu nedenle gerçekleşir ki, daha sonra oluşmuş *v, f, j* ünsüzleri yakın kalıplı dogma ünsüzler (b, p, c) şeklinde söylenir, yani dogma tekrarlama örnekseme ile devam ettirilir.

1. 4. 2. ÖTÜMSÜZLEŞME VE ÖTÜMLÜLEŞME

Çağdaş Azerbaycan dilinde ötümlü ünsüzlerin hepsi ses birim dağılımının belirli bir yerinde ötümsüzleşir, yalnız akıcı ünsüzler ve yeni oluştuğu için kullanım yeri sınırlı olan “j” ünsüzü bu olayın dışında kalır. Azerbaycan dilinde sözcük başında, sözcük ortasında ve sözcük sonunda görülen ötümsüzleşme olayı fonetik kanun seviyesinde faaliyet gösterir ve şu değişmeleri içerir: *b>p, v>f, d>t, z>s, c>ç, g>k, ğ>k, ğ>h*.

Ötümsüzleşme olayı tarihi metinlerin dilinde, konuşma dilinde ve özellikle, diyalektlerde daha çok göze çarpar. Örneğin, *bütün>pütün, bit>pit, ğış>kış, ğadın>ğadın, dustağ>tustah, diş>tiş, gips>kips, gübre>küpre, cüt>çüt, cöke>çöke, nöğsan>nöğsan, doğğuz>dokğus, doşab>doşap, kitab>kitap, polad>polat, ağac>ağaç, darağ>darah, almaz>almas, kend>kent vb.*

Bin yıllık bir devri içeren Azerbaycan dilindeki yazılı metinler ötümsüzleşme kanununu çağdaş dildeki durumunda sunar. Metinlerde ötümsüzleşmeye meyleden birçok sözcüğün (*terpen-*, *tut-*, *pus-* vb.) şimdi tamamen ötümsüz ünsüzle kullanıldığı doğrudur, ancak ötümsüzleşme eğilimi dilde şimdi de devam eder. Metinlerdeki ötümsüzleşmeyi ise başlangıç aşama saymak doğru olmaz, çünkü ötümsüzleşmenin kaynağı Ana Türkçe dönemine aittir. Dil bilim açısından bakıldığında, eski Türk runik alfabesindeki bazı ötümsüz ünsüzlerin işareti uygun ötümlü ünsüzün işaretinden türemiştir (Amanjolov, 1978, 86), bu da ötümsüzleşme sürecinin alfabenin oluştuğu dönemde devam ettiğini gösterir.

Sözcük sonunda ötümsüzleşme kanunu “biçim bilimsel ses bilimsel nitelik taşır” (Çurganova 1973, 31). Bu biçim bilimsel ses bilimsel ölçü bütün Türk dillerinde kendini gösterir. Ancak sözcük başında ötümsüzleşme Türk dillerini birbirinden ayıran nitelik olarak karşımıza çıkar. Şöyle ki, Türk dillerinin yayıldığı bölge üzere, yani doğudan batıya gittikçe ötümsüzleşme aktifleşir, hatta bazı Türk dillerinde sözcük başında ötümlü ünsüz kalmamıştır. Bu durum gösterir ki, ötümsüzleşme olayı sözcük başında çoktan görülmeye başlamıştır ve batıya giden Türk dilini konuşan toplulukların çoğu ötümsüzleşmeyi aktif geçiren diyalektlerden ibaret olmuştur. Böyle toplulukların orta asırlarda Azerbaycan’a gelmesi Azerbaycan diline bütünlükle etki edemese de, diyalektlerde belirli bir iz bırakmıştır.

Azerbaycan dilinin ses kuruluşunda ötümsüzleşme esas fonetik kanunlardan biri olduğu halde, onun tersi olan ötümlüleşme olayı zayıf oluşmuştur. Ötümlüleşmenin ses birim dağılımındaki yeri de sınırlıdır.

İki patlayıcı ötümsüz ünsüz yan yana geldiğinde ikincisi ötümlüleşir. Aslında bu değişme başkalaşma (dissimilasyon) ses olayının ötümlüleşme ile sonuçlanmasıdır: *ıçki>ıçgi*, *sekkiz>sekgiz*, *istek>isdek*, *toppuz>topbuz* vb.

İki ünlü arasında ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesi bazı Türk dillerinde (Hakas, Altay vb.) biçim bilimsel ses bilimsel kural olsa da, Azerbaycan dilinde bu olayın dizisi sınırlıdır. Yalnız eylemlerde geçişlilik belirtisi olarak kullanılan *-t* biçim birimi ünlüler arasında ötümlüleşir: *ohut—ohudar//ohudan*, *böyüt—*

böyüder//böyüdücü//böyüden vb. Böyle *t/d* değişmesi şimdi anlamsız kök biçim birimin yanı sıra eylemlerde de görülmüştür: *dağıt//dağıdır, ğayıt//ğayıdar, eşit//eşider, unıt//unıdar vb.* Aslında burada da benzeşme (asimilasyon) olayı ötümlüleşme ile sonuçlanmış ve bu değişme Oğuz grubu Türk dilleri için karakteristik bir özelliktir. Örneğin, *gét>géde* (Azerb.), *ğit>ğide* (Türk, Gagauz).

Ünlüler arasında ötümlüleşme olayı sözcük sonunda ötümsüzleşmiş ünsüzlerde de görülür: *ağaç—ağaca, bulut—buluda, palas—palazı, kitap—kitabı vb.* Aslında buradaki ünsüzlerin ötümlüleşmesinden değil, sözcük sonunda ötümsüzleşmesinden bahsedilmelidir.

Görüldüğü gibi, Azerbaycan dilinde ötümsüzleşme olayı ses birim dağılımında çeşitli yerlerde, ötümlüleşme olayı ise sınırlı yerde gerçekleşir.

Birçok Türk dillerinde sözcük başında ötümsüz ünsüzün işlenmesi bu dillerde ötümsüzleşme olayının eskiden daha aktif olduğunu gösterir. Ancak bazı Türkologlar bu gerçeği tersine yorumlarlar. Bu nedenle de Türkolojide “ötümsüz başlangıç” kuramı derin kök salmıştır ve etimolojik yorumlar, yeniden oluşturmalar bu kurama dayanarak yapılır. Türkoloji araştırmalarında “ötümsüz başlangıç” fikrinin taraftarları çok olsa da, bu fikir kanıtlanmamıştır, eksik yönleri ise eleştirilmiştir (Celilov, 1985, 26—33).

DeneySEL ses bilgisi ile ilgilenen dilciler iyi bilir ki, sözcük başında ötümsüz ünsüz ötümlüleşmez, ötümlü ünsüz ise ötümsüzleşebilir. Bu nedenle de Ön Azerbaycan ve Ana Türkçe biçimlerini belirlerken sözcüğün başında paralel işlenen ötümsüz ve ötümlü ünsüzlerden ilk biçim için ötümlü varyant seçilmelidir.

1. 4. 3. SES DÜŞMESİ VE SES TÜREMESİ

Eğer yukarıda gözden geçirdiğimiz ses olayları yalnız ünsüzlere aitse, ses düşmesi ve ses türemesi olayı hem ünsüz, hem de ünlüleri içerir.

Ses birim dağılımının düzenlenmesinde büyük rolü olan ses düşmesi olayının sebebi fonetik nitelik taşısa da, onun neticesi biçim bilimsel ses bilimsel kuruluştaki derin iz bırakır. Şöyle ki, ses düşmesi ile ilk fonetik kuruluşunu yitiren biçim birim gitgide dilde yeni fonetik biçimini sağlamlaştırır ve çoğu zaman da önceki varyantla yeni biçim birimsel değişke arasında anlam başkalaşması meydana gelir.

Ses düşmesi olayının bazı dizisini “biçim bilimsel ses bilimsel kurallar” dan bahsederken gözden geçirmiştik, ancak bu olay Azerbaycan dilinde daha yaygındır. Örneğin, (y)iti, gö(v)urma, tö(v)be, su(v), des(t)mal, néf(t)çi, ke(n)tde, so(n)ra, (y)ıl, bı(yı)ğ, buğda(y). çatu(ğ), otu(r), keti(r)me, (i)di, (i)miş, (ı)rağ, sar(ı)al, bur(a)dan, har(a)da, em(i)oğlu, oy(u)na siv(i)ri, ay(ı)rıl, kön(ü)lün vb.

Daha önce ses düşmesi olayına uğramış *alpar, otur, getir* gibi eylemler şimdi *apar, otur, getir* şeklinde kullanılır ki, bu da ses değişmesinin biçim birim anlamının kaybolması ile sonuçlandığını açık olarak yansıtır.

Azerbaycan dilinde ses düşmesi olayına oranla ses türemesi daha az yayılmıştır. Bu olay yalnız ses birim dağılımının düzenlenmesine hizmet eder, bu nedenle de ses türemesi olayı daha çok alıntı sözcüklerde kendini gösterir: (u)rus, g(u)rup, g(ı)ram, is(i)m, geb(i)z, öm(ü)r, sa(h)at, po(y)ema, pi(y)oner vb.

Azerbaycan dilinde y artımı biçim bilimsel ses bilimsel özellik gösterir. Kökle ek arasında ünlü yığılması y artımı ile önlenir: su(y)u, dé(y)iş, yé(y)er, ağla(y)ır vb. Bu dizi zaman ve durum eklerine aittir (Ahundov, 1984, 226).

Bazen y artımından sonra ekin ünlüsü düşür: *su imiş (suymuş), su idi (suydu), gece iken (geceyken)* vb. Bu dizideki (y) artımı artık tam biçim bilimsel ses bilimsel nitelik taşır. Şu örnekleri inceleyelim: *içmeli sudur (sudu), içmeli su idi (suydu)*.

1. 4. 4. DARALMA VE GENİŞLEME

Türk dillerinde geniş//dar ünlü denklığı geniş yayılmıştır ve bu paralellik yapım eklerinde daha çok kendini gösterir (Kormuşin, 1978, 14). Genişleme veya daralma ile oluşan ek biçim birimsel değişkeleri semantik ayrımlaşma için geniş imkan sağlar ve Türk dilleri bu imkandan yararlanarak ekler sistemini zenginleştirmiştir. Bunu daha açık görmek için E. V. Sevortyan'ın Azerbaycan dilinde türetmeye ait yazdığı iki temel eserde verilen ek varyantlarına bakmak yeterlidir.

Daralma ses olayı $a>ı$, $a>é$, $a>u$, $e>ü$, $e>i$, $o>u$, $ö>ü$ değişmelerini içerir: *bağçaya* (*bağcıya*), *ağlayır* (*ağlıyır*), *méşeye* (*méşiye*), *isteyir* (*istiyir*), *gocaya* (*gocuya*), *oynayır* (*oynuyur*), *küçeye* (*küçüye*), *gözleyir* (*gözlüyür*) vb. Görüldüğü gibi, y ünsüzü kendinden önceki geniş ünlüyü daraltır, yani kombinator (düzenleyici) değişme gerçekleşir. Hatta bu daralma anlam değişmesiyle de sonuçlanabilir. Örneğin, *neye* “к чему”, *niye* “почему”.

Art süremlilikten bakımdan daralma Azerbaycan dilinde zayıf, bazı Türk dillerinde ise aktif olmuştur. Örneğin, Azerbaycan dilindeki *gol*, *yol*, *on*, *od*, *oh*, *göz*, *göy*, *dörd*, *ay*, *al*, *at*, *ğaz*, *ğara*, *arpa* şeklinde olan yüzlerce sözcük Tatar, Başkurt (*kul*, *yul*, *un*, *ut*, *uk*, *küz*, *kük*, *diirt*), Yakut (*ıy*, *ıl*, *ıt*), Çuvaş (*hur*, *hura*, *urpa*) dillerinde dar ünlüyle kullanılır. Eski Hazarların devamı saydığımız Gubalıların diyalektinde de daralma yaygındır: *yurğan*, *turpağ*, *ğuca*, *uba*, *ğuşun*, *utuz*, *ilçi* vb.

Genişleme ses olayı Türk dillerinde az yayılsa da, Azerbaycan dilinde $é>e$ değişmesinin büyük rolü olmuştur. Şöyle ki, bu değişme aynı zamanda ses kuruluşunda “e” ses birimsel değişkesinin ses birime çevrilmesine ve ünlüler sistemindeki simetrik yapının kurulmasına sebep olmuştur. Bunu açık görmek için Türk dillerinin çoğunluğunda “é” ile kullanılan sözcüklerin Azerbaycan ve Başkurt, Tatar, Hakas dillerindeki varyantlarına bakmak yeterlidir:

Çoğu Türk dillerinde — *sén*, *kél*, *kés*, *tér*, *élék*, *éték*

Azerbaycan dilinde	— <i>sen, gel, kes, ter, elek, etek</i>
Başkurt dilinde	— <i>hin, kil, kis, tir, ilek, itek</i>
Tatar dilinde	— <i>sin, kil, kis, tir, ilek, itek</i>
Hakas dilinde	— <i>sin, kil, kis, tir, ilgék, idék</i>

Görüldüğü gibi, Azerbaycan dili genişlemeyi (é>e), Başkurt, Hakas, Tatar dilleri ise daralmayı (é>i) gösterir. Azerbaycan diyalektlerinde bu genişleme dizisi daha yaygındır: *ev, sevgi, heyle, penir, nefit, çevir, deyil* vb.

1. 4. 5. İNCELME VE KALINLAŞMA

Türk dillerinin ses kuruluşu genel tip bilimsel ilerleme eğilimine uygun olarak oluşmuştur. Bu süreçte dil arkası ses birimlerin (*k, g*) ilerlemiş ses birimsel değişkeleri (*k, g*) yeni ses birim işlevi kazanmıştır. Genel ilerleme süreci ünlülerin incelmeleri ile de sonuçlanmıştır. Azerbaycan dilinde ekteki dil önü ünlüsünün etkisi ile sözcüğün son ünlüsünün incelmeleri birçok alıntı sözcükte açıkça görülür: *kimya-vi (kimyevi), dünya-vi (dünyevi)*

Böyle düzenli değişme iki sözcüğün birleşiminde (sandhi) de kendini gösterir: *bu gün (büyün), o gün (öyün)*.

Diyaleklerde incelmeye olayı geniş yayılmıştır. Şöyle ki, *eyah, gere, gerdeş, nezik, gemci, biçah, yeşil* ve bunun gibi sözcüklerde dil ortası ve dil önü ünsüzlerinden önce ünlü incelmeleri gerçekleşir (Şireliyev, 1968, 40—41).

Azerbaycan dilinde kalınlaşma olayı hem düzenli değişme, hem de bölge nitelikli diyalekt özelliği şeklinde kendini gösterir. E. Azizov düzgün olarak gösterir ki, diyalekt özellikli kalınlaşmanın sebebi eski fonetik özelliğin saklanması veya saklanmasına olan eğilime bağlıdır. (Azizov, 1974, 12). Böyle kalınlaşma *Zakatala, Gağ, Şeki* alanı için daha karakteristiktir: *supurğa, curabacura, yulğuc, yungul, kéçal*

vb. Hatta örneksime ile alıntı sözcüklerde de kalınlaşma gerçekleşir. Örneğin, *kohna*, *dars*, *nazar* vb.

Bazı eklerde (-mağ, -ığ, -ağ) yalnız kalın ünlünün kullanılması çeşitli diyalektlerde kendini gösterir: *bilmağ*, *içmağ*, *geleriğ*, *yédığ*, *diyağ*, *gidağ* vb.

Azerbaycan dilindeki birçok sözcük Çuvaş dilinde kalın ünlüyle kullanılır:

Azerb. dilinde — *ter*, *ver*, *kes*, *er*, *elek*, *ekin*, *el*, *enli*

Çuvaş dilinde — *tar*, *par*, *kas*, *ar*, *ala*, *aka*, *al*, *anla*.

1. 4. 6. YUVARLAKLAŞMA VE DÜZLEŞME

Yuvarlaklaşma olayı *a>o*, *a>u*, *ı>u*, *e//é>ö*, *e>ü*, *i>ü* değişimleri ile gerçekleşir. Yuvarlaklaşma düzenleyici değişme olsa da, bazı diyalekt ve dillerde daha sonra örneksimeye çevrilebilir. Örneğin, Özbek dilindeki o-laşma artık düzenleyici değişme çerçevesinden çıkıp bu dilin biçim bilimsel ses bilimsel özelliğine çevrilmiştir.

Azerbaycan dilinde dudak ünsüzü olan *v* sesinden önce *a* ünlüsü o-laşır. Burada benzeşme olayı yuvarlaklaşma ile sonuçlanır: *avçı>ovçu*, *aviç>ovuç*, *ğavırma>ğovurma*, *alav>alov*, *buhav>buhov*. Yuvarlaklaşmanın bu dizisi ses birim dağılımı ölçüsüne çevrilmiştir. “Azerbaycan dilinde *v* ünsüzünden önce *a* ünlüsünün işlenmesi mümkün değildir” (İPSGTYA t. I, 1955, 38).

Bakü diyalekti daha çok o-laşmayı (*bobat*, *doban*, *yovaş* vb.), Guba diyalekti ise u-laşmayı (*cuvan*, *yuvan*, *yuvaş*, *pağul*, *yarpuz*, *baluğ* vb.) gösterir.

Yuvarlaklaşma daha çok benzeşme eğilimine bağlıysa, düzleşme başkalaşma olayı ile ilişkilidir: *biğda*, *vır*, *armud*, *sabın*, *kömir*, *tülki*, *tüsdi* vb.

Ses birim dağılımının düzenlenmesinde hem yuvarlaklaşma, hem de düzleşme olayı belirli bir rol oynar. Örneğin, *év>öv>öy* değişmelerine baktığımızda burada öncelikle yuvarlaklaşma (*év>öv*), sonra düzleşme (*öv>öy*) olayı gerçekleşmiştir. Birinci değişimde benzeşme, ikincide ise değişme eğilimi üstün olmuştur, çünkü yuvarlaklaşma ile ortaya çıkan *öv* birleşmesi ses birim dağılımında ağırlık türettiğinden oluşum devam etmiş ve düzleşme ile ses birim dağılımındaki gerginlik ortadan kaldırılmıştır, yani *v>y* değişmesi ile boşalmıştır.

1. 4. 7. BENZEŞME VE BAŞKALAŞMA

Benzeşme olayı aslında çeşitli ses değişmeleriyle gerçekleşir, yani yer değişme, ötümlüleşme, ötümsüzleşme, yuvarlaklaşma ve benzeri ses olaylarının belirli dizisi benzeşme eğilimi ile ilgilidir. Bu nedenle de benzeşmenin derecelerini (tam, yarım), yönünü (ileri, geri) olarak ayırmak ve çeşitli ses değişmeleriyle meydana geldiğini dikkate alıp ondan genel bir ses olayı olarak bahsetmek mümkündür.

Benzeşme olayı daha çok akıcı ünsüzün yer aldığı birleşmede gerçekleşir: *anbar>ambar*, *ğanmaz>gammaz*, *atlar>atdar*, *tozlu>tozdu*, *hisli>hisdi*, *başla>başda*, *yaşlı>yaştı*, *onlar>onnar*, *ğarlı>ğarrı* vb.

Benzeşmenin yönünü bazen vurgu belirler. Örneğin, vurgu *-rl-* birleşmesinde *r* ünsüzü olan heceye düşürse *-rr-* değişmesi değil, *-ll-* değişmesi gerçekleşir: *geLİRler>geLİLler* *gelirler>gelirLER*, *ğaTARlar>ğaTALLar*, *ğatarLAR>ğatarRAR* vb. Görüldüğü gibi, *-rl-* dağılımının eylemlerde *-ll-*, isimlerde ise *-rr-* benzeşmesi vurgudan kaynaklanmaktadır.

Yer değişme (metatez) ile sonuçlanan benzeşme olayı da ses birim dağılımının düzenlenmesine yardım eder. Örneğin, titreşim *r* ünsüzü patlayıcı

ünsüzlerden sonra zor söylendiği için yer değiştirir: *tepren>terpen, köprü>körpü, öğren>örgen*.

Başkalaşma olayı da çeşitli değişmelerle kendini gösterir. Örneğin, iki patlayıcı ötümlü ünsüzün birincisi ötümsüzleşir (*dokğuz*), iki patlayıcı ötümsüz ünsüzün ikincisi ötümlüleşir (*hetda*), benzer hece yığılmasındaki ses düşmesi (haploloji) de başkalaşma eğilimine bağlıdır: *inistut, gebirsannığ* vb.

1. 5. SES UYUMU

Eski dönemlerde benzeşme eğilimi ses birim dağılımında özel bir sistemi olan uyum modelleri yaratmıştır ki, şimdi bu diziye “uyum kanunu” adı verilir.² Bu kanun Ana Türkçe döneminde biçimlenmiştir ve, eski Türk runik yazılarının çözülmesinde uyum kanununda yararlanılması rastlantı değildir.

Uyum kanununun daha sonra başka dillerdeki durumu aynı olmamıştır, bazı diyalekt ve dillerde onun yeni biçimleri oluşmuş (Kırgızca'nın güçlü dudak uyuşması gibi), bazılarında ise uyum kanunu gittikçe zayıflamıştır, hatta Özbek dilinde tamamen bozulmuştur.

Benzeşme olayı bütün dillerde olduğu halde, yani tip bilimsel nitelik taşıdığı halde, uyum kanunu Türk dillerinde meydana gelmiştir. Benzeşme olayının eklemeli dillerde uyum kanunu yaratmak olanağına sahip olduğu doğrudur, ancak eklemeli dillerin hepsi bu olanaktan yararlanmamıştır. Örneğin, uyum kanunu Moğol dilinde az, Japon dilinde ise hiç yoktur. Uyum kanunu ünlü sistemi ile yakından ilgilidir. Ünlü sisteminin imkanı üzerine kurulan uyum kanunu bu sistemin oluşumuna da imkan vermiştir. Yani ilişkili oluşum hattının bir ucu “ünlü sistemindeki kuruluşun

² Bizce, “ahenk kanunu” terimi yerine “uyum kanunu” ya da sadece “uyum” terimini kullanmak daha uygundur. Bu kanunu Azerbaycan dilciliğinde ilk defa inceleyen B. Çobanzade de ona «ses uyumu kanunu» adını vermiştir.

uyum kanunu için dizisel bağıntıya çevrilmesi” (Çerkasskiy, 1965, 10) ile, diğer ucu ünlü sistemindeki simetrik yapının oluşması ile sonuçlanmıştır.

Türkolojide “ünsüz uyumu” ve “ünsüzlerle ünlülerin uyumu” adı ile verilen olaylar benzeşme olayıdır. Bu nedenle de bu düzenleyici değişmelerle uyum kanununu aynı ölçülerle sunmak doğru değildir.

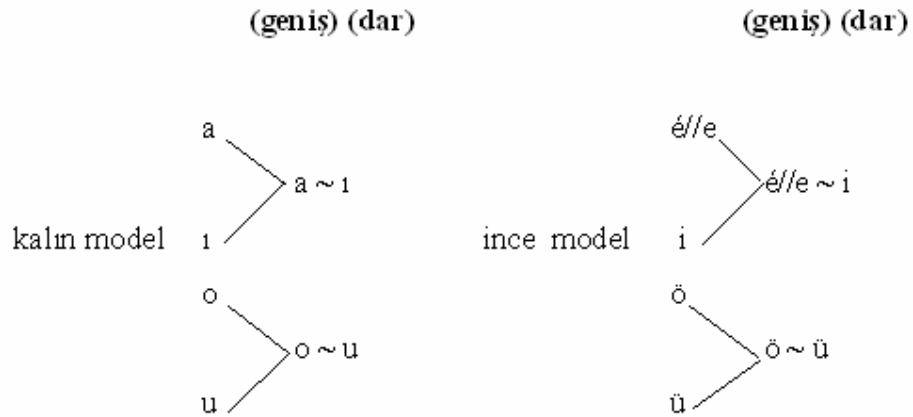
Ünlü uyumu kanunu Türk dillerinin ses kuruluşunda derin bir iz bırakmıştır. Şöyle ki, bu dillerin ses birim dağılımında karşıtlık teşkil eden iki harmonik model oluşmuştur. Modellerden biri arka sıra (kalın), diğeri ön sıra (ince) ünlülerle kurulur:

- 1) almadıklarını (kalın model)
- 2) ölmediklerini (ince model)

Uyum kanununun yalnızca kalın//ince karşılaştırması üzerine kurulması şunu gösterir ki, Ana Türkçe döneminde bu karşıtlık ünlü sisteminin oluşumu, biçimlenmesi yolunda temel olmuştur. Bu karşıtlık ile bazı ses birimsel değişkeler yeni ses birime çevrilmiştir. Ses kuruluşundaki genel ilerleme eğilimi dikkate alındığında *o, u, a* ünlülerinin ileri çekilmiş ses birimsel değişkelerinden *ö, ü, e* ses birimlerinin oluştuğu fikrini kabul etmemiz gerekir.

Daha sonraları Türk dillerinde kalın ve ince modeller içerisinde yuvarlaklaşan//yuvarlaklaşmayan ünlü karşıtlığı da yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştır. Böyle karşılaştırma dar ünlülü eklerde tam, geniş ünlülü eklerde ise yarım kurulmuştur. Daha sonraları bazı diyalekt ve dillerde geniş ünlülü ekler de bu karşılaştırmayı benimsemiştir. Dudak uyumu her iki durumda da temel olmayıp, yalnız esas karşıtlığa (kalın//ince) ek uyum yakınlığı gibi ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de damak uyumu adı verilen kalın//ince modeller tek başına bulunduğu halde, dudak uyumu damak uyumundan ayrı değildir.

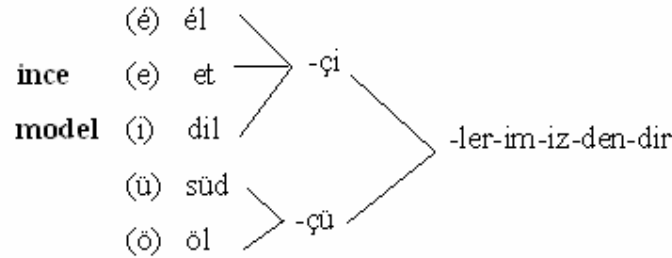
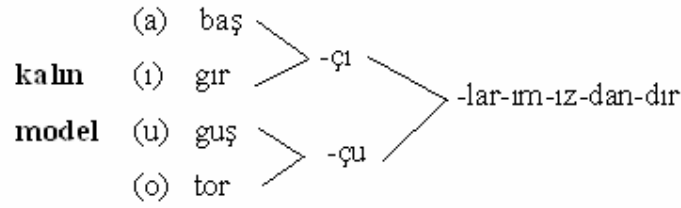
Türk dillerinin yapısında uyum kanununun ideal biçimi böyledir ki, ekin geniş veya dar ünlüsü bu ekin getirildiği sözcük ve biçim birimin son ünlüsüne bağlı olarak değişir:

Dudak uyumu bulunan dillerde bu sistem tam olarak fark edilir. Örneğin, Yakut dilinde çıkma durumu eki *-tan//-ten//-ton//-tön* biçim birimsel değişkeleri ile kullanılır. Azerbaycan dilinde ise yalnız dar ünlülü ekin dört biçim birimsel değişkesi olur, geniş ünlülü ekte ise iki biçim birimsel değişke bulunur, çünkü dudak uyumu tam oluşmamıştır, yani bu dilde *o//u ~ o*, *ö//ü ~ ö* uyum modeli yoktur.

Uyum kanunu oluşmaya başladığı ilk çağlarda kökle ek (ekleşmiş sözcük) arasında ortaya çıkmıştır, bu nedenle de şimdi uyum bir kanun gibi kendini biçim birim birleşiminde gösterir. Azerbaycan edebi dilinde yapım eklerinin çoğunluğu, çekim eklerinin ise hepsi uyum kanunu ile çekimlenir, yalnız *-daş* ve *-gen* ekleri bu karala uymaz, bu da onların sınırlı sözcüklere getirilmesi ile ilgilidir.

Ekin kalın veya ince uyum modeline dahil olması onun getirildiği sözcüğün (veya biçim birimin) son ünlüsüne bağlıdır:

Geniş ünlülü biçim birimsel değişmelerin iki ünlüsünü v^2 işareti ile, dar ünlülü biçim birimsel değişmelerin dört ünlüsünü v^4 işareti ile gösterecek olursak, yukarıdaki eklerin biçim bilimsel ses bilimsel transkripsiyonunu şöyle verebiliriz:³

$$\begin{array}{l} \text{baş//gır//guş//tor} \\ \text{el//et//dil//sūd//öl} \end{array} \left. \vphantom{\begin{array}{l} \text{baş//gır//guş//tor} \\ \text{el//et//dil//sūd//öl} \end{array}} \right\} \begin{array}{l} \text{çv}^4\text{-lv}^2\text{r-} \\ \text{v}^4\text{m-} \\ \text{v}^4\text{z-dv}^2\text{n-dv}^4\text{r} \end{array}$$

Biçim bilimsel ses bilimsel transkripsiyonda açık olarak görünen ek biçim birimsel değişmelerinin soyut değişkesindeki ünlüler (v^2 , v^4) ses bilgisinde açıklanamaz, çünkü onların ses bilgisinde taşıdığı yükü sözcük kökünde bulunan ünlülerin yükünden farklıdır. Bu nedenle de dil bilimde eklerin ünlüleri “üst ses birim” (N. S. Trubetskoy), “bağımlı almaşma” (L. Novak), “geniş ses birim, dar ses birim” (K. F. Figelin ve M. E. Ellinghayzen), “geniş ünlü ses birim, dar ünlü ses birim” (A. A. Ahundov) ve benzeri adlarla verilir. Ancak hangi ad altında açıklanırsa açıklansın onların işlevi ne fonetik, ne de biçimsel katta tam olarak anlaşılabilir,

³ C. Liyonz ses bilgisi ve biçim bilgisi transkripsiyona ek olarak prosodik koddan da yararlanır. Onun prosodik transkripsiyonunda x^2 ekin geniş ünlüsünü, x^4 ekin dar ünlüsünü, F dilönü özelliğini, R yuvarlaklaşma özelliğini bildirir. Türkçenin *gözlerimizden* sözü bu üç transkripsiyonda şöyle görünür: 1) gözlerimizden, 2) gözlx⁴rx⁴ mx zdx²n, 3) FR gazlarımızdan (Lyons, 1932, 130).

yalnız biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmeye aydınlanabilir. Örneğin, *dur*-eyleminden türeyen *-dur* ekinin ses uyumu ile *-dur//dür//dur//dir* biçim birimsel değişkeleri oluşmuştur. Buradaki ⁴ ünlüsü ses bilgisi ve biçim bilgisi açısından bu nedenle açıklanamaz, çünkü eklerde görülen varyantlar (*ı, i, u, ü*) fonetik bakımdan ses birimsel değişke değil ayrı ayrı ses birimlerdir. Biçim bilgisi açısından ise burada ayrı ayrı ekler değil bir ekin biçim birimsel değişkeleri söz konusudur. Görüldüğü gibi, ⁴ ünlüsünün işlevi ne ses bilgisi ne de biçim bilgisi değerlendirmesiyle tam olarak görülememektedir. Demek ki, karşımızda geçmişte fonetik seviyede benzeşme eğilimi ile başlayan düzenleyici değişmenin daha sonraları uyum kanununa çevrilmesi ve örneksime şeklinde biçimsel ses bilgisinde kendini göstermesi durumu vardır. Bu kanun bu nedenle biçimsel ses bilgisinde ilişip kalmıştır ki, ablaut olayı daha erken Ana Türkçede öz işlevini yitirmiştir.

Uyum kanununun biçimsel ses bilgisinde incelenmesi yalnızca eklerin ünlüsü meselesini içermez. Uyum modelleri Türk dillerinin ses dağılımında sözcüğün seçilmesine, tanınmasına yardım eder. Bu kanunun sözcüğün bütünlüğünü sağlayan araç olarak değerlendirilmesi (A. Şleyher, B. de Kurtene, V. V. Radlov), Türk dillerinde onun biçim bilimsel ses bilimsel özellik taşıması (A. A. Reformatski, M. A. Çerkasski, V. İ. Zolhoyev) konusunda ilginç görüşler ileri sürmüşlerdir. Azerbaycan dilciliğinde de türetme ve çekim dizisinde biçim bilimsel ses bilimsel ilkenin uyum kanunu ile biçimlenmesi (Azizov, 1974, 4—5), ses kuruluşunda konuşma seslerinin “ileri hareketi” sürecinin uyum kanunu ile ilişkisi (Celilov, 1985, 20), uyum kanununun biçimsel ses bilgisinde incelenmesinin meselesinin gerekliliği (Celilov, 1982,57—58) hakkında yazılmıştır.

Uyum kanunu alıntı sözcüklerin dilin ses birim dağılımı kurallarına uydurulmasına da yardım eder, Bu bakımdan, Azerbaycan ve Türkmen dillerindeki alıntuların karşılaştırması gösterir ki, Türkmen dili bu olanaktan daha iyi yararlanır:

Azerb. — *geza, gail, kafir, gerar, gecave, klassik*

Türkm.— *kaza, kayıl, kapır, karar, gécébé, klassik*

Benzeşme ses olayı Ana Türkçede uyum kanunu yarattığı gibi, sonralar umlauta benzer değişme de türetmiştir. Bu değişmenin benzeşmeden farkı şudur ki, benzeşmenin yönü ters yönedir (örneğin, *köpekoğlu>kopoyoğlu*) ve düzenleyici değişme şeklinde kalmıştır. Hatta “Uygur umlautu” da (*at-i>éti*) düzenleyici değişme seviyesinden çıkmamıştır. Eğer geçmişte German dillerinde de düzenleyici değişme şeklinde başlayan umlaut daha sonraları örnekseme yaratıp biçim bilgisine dahil olmuşsa, Azerbaycan dilinde dil bilgisel fark yaratan *neye//niye* biçimindeki değişmeler umlaut dizisi yaratamamış ve ses bilgisinde benzeşme olayı gibi kalmıştır:

Alman dilinde

Vater — (*ata*)

Väter — (*atalar*)

Azerbaycan dilinde

méşe, bağça

méşi (ye), bağçı (ya)

1. 6. BOĞUMLANMA NOKTASI (Ses Yuvaları)

Konuşma sesini telaffuz ederken ses telleri, dil, dudak ve benzeri konuşma organları çeşitli hareketlerle durumunu değiştirir, ağız boşluğunda çeşitli kalıplar kurulur ve her kalıbın biçimine bağlı olarak, oradan geçen hava akımı konuşma sesi şeklinde biçimlenip duyulur. Konuşma sesinin oluşmasında yer alan konuşma organlarının durumu onun fizyolojik yönünü, hava akımının (akustik) özelliği onun fiziki yönünü, konuşma sesinin dildeki anlam değiştirici işlevi ise onun işlevsel (fonematik) yönünü gösterir. Konuşma sesinin bu üç yönü (fizyoloji, fiziki, işlevsel) ses bilgisinde öğrenilir. Biçimsel ses bilgisinde ise bu fonetik bilgilerden dolayı olarak yararlanılır.

Konuşma sırasında herhangi bir konuşma sesinin kalıbı tam kurulmadığında yahut kalıbın her hangi bir özelliği bozulduğunda bu konuşma sesinin benzeri ortaya çıkar. Esas konuşma sesi ses birim, onun benzeri ise ses birimsel değişke adını alır. Art süremlilikten ses birim ses birimsel değişkeye çevrilip ses birimsel işlevini

yitirebildiği gibi, ses birimsel değişke de yeni ses birim işlevi kazanabilir. Örneğin, çağdaş Azerbaycan dilinde η , ses birimi (sağır nun) artık işlevini yitirmek üzeredir, y ve k fonemlerinden türeyen $\tilde{u}$ ses birimsel değişkesi ise gittikçe aktifleşmektedir.⁴

Erimekte olan η , sesini ve yeni oluşmakta olan $\tilde{u}$ sesini de dikkate alırsak, çağdaş Azerbaycan dilinde 35 ses birim olduğunu görürüz. Bu fonemlerin 9-u ünlü. 26-sı ise ünsüzdür. Ses birim anlayışı “Çağdaş Azerbaycan Dilinin Fonematik Sistemi” adlı kitapta geniş bir şekilde incelenmiştir. Genellikle, Azerbaycan dilinin ses birimler sistemi ilk defe bu kitapta bilimsel-eleştirel bakımdan ele alınmış ve en doyurucu incelemesi yapılmıştır (Aleksperov, 1971). Azerbaycan dilinin ses kuruluşunda şimdi iki simetrik şebeke teşkil eden bu 35 konuşma sesi ilginç bir oluşum yolundan geçmiştir. Bu oluşum yolu ise biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşla yakından ilgilidir.

Ses kuruluşundaki düzenlenme sistemi gösterir ki, Azerbaycan dilinde konuşma seslerinin evrimi genel tip bilimsel kanunlar üzere olmuştur. Çağdaş dildeki simetrik şebekelerin oluşması, boş hanelerin yeni fonemlerle tutulması ses kuruluşunun iç potansiyel imkanlarının, mümkün ses geçitlerinin ve ses değişmelerinin fark edilmesi ile mümkün olmuştur.

Ses değişmelerinde doğrudan ve dolaylı geçişler olur. Örneğin, Azerbaycan dilindeki *köçer-* eylemi Tuva dilinde *köjer-* şeklinde kullanılır. Buradaki $\zeta//j$ değişmesi ne $\zeta>j$, ne de $j>\zeta$ geçişi ile mümkün değildir, çünkü $\zeta//j$ ünsüzleri için orta geçiş aşamasını yansıtan ζ , c ünsüzleri vardır. Geçiş aşamasında yalnızca hangi ünsüzün olduğu ise ek çalışama belirlenebilir. Bu eylemin kökünün Tuva dilinde *köş-* şeklinde olduğunu dikkate alırsak, geçiş aşamasında ζ ünsüzünün olduğunu kabul etmek gerekir. Demek ki, Tuva dilinde sızıcılaşma olayı $\zeta>\zeta$ geçişini, bu dilde biçim bilimsel ses bilimsel kanuna çevrilmiş ünlüler arasındaki ötümlüleşme olayı ise $\zeta>j$ geçişini ortaya çıkartmıştır. Görüldüğü gibi, $\zeta>\zeta$ doğrudan, $\zeta>\zeta>j$ ise dolaylı geçiştir.

⁴ Azerbaycan dil biliminde bu ses h' işareti ile verilir ki, bu da öğretimde karmaşaya sebep olur. Bu nedenle de y ünsüzünün ötümsüzleşmiş ses birimsel değişkesi (*ineü* “*iney*”, *çöreü* “*çörey*”) ve k ünsüzünün sızıcılaşmış ses birimsel değişkesi (*meüten* “*meyten*”, *meütun* “*meytun*”) olan bu sesi $\tilde{u}$ işareti ile vermek daha uygundur.

Doğrudan geçiş bir özelliği, dolaylı geçiş ise iki-üç özelliği farklı kalıpları değişen ses birimler arasında olur. Geçişin yönü ise ses olaylarının karakteri ile ilgilidir.

Bu gün yalnız dolaylı geçiş şeklinde mümkün olan değişmeler art süremlil dil bilim bakımından doğrudan geçiş şeklinde gerçekleşebilir, çünkü eskiye gittikçe ses birim sistemi değiştiği gibi, kalıplar da bugünkünden değişmiştir.

Eş süremlil kesikte gerçekleşen ses değişmelerini dikkate alıp, iki ses birim arasındaki geçişin yönünü belirlemek mümkündür. Buna “mümkün geçiş” adını vermek uygundur. Mümkün geçiş sonuçlarından yararlanıp, hangi sesin hangi sestene türeyebileceği izlenebilir. Türetici konuşma sesi anlamında “ses yuvası” terimi kullanılabilir, çünkü aynı sözcükten başka sözcükler türediği gibi, aynı boğumlanma noktasından da çeşitli konuşma sesleri türeyebilir.

1. 6. 1. ÜNLÜLERDE BOĞUMLANMA (Ünlü yuvaları)

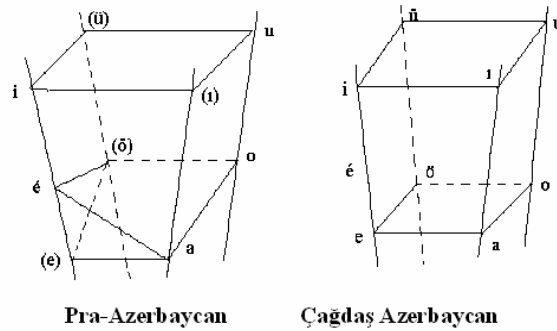
Azerbaycan dilinde mümkün ünlü geçişleri ve bu geçişlerin yönü belirli bir hat dahilindedir.⁵ Ne eş süremlil, ne de art süremlil planda *e/ı, i/o, a/ü, ö/ı* değişimleri mümkün değildir, çünkü bu ünlüler; birbirinden üç farkla ayrılır. Türk dilleri ve diyalektleri arasında kendini gösteren ünlü denkliklerini (SİGTYA, Fonetika 1984, 52—70; Şireliyev, 1968) ve yukarıda gözden geçirdiğimiz ses olayları bölmesindeki ünlü değişmelerini, ayrıca tip bilimsel bakımdan doğrulanan ünlü geçişlerini dikkate alıp, mümkün ünlü geçişlerini şöyle gösterebiliriz: *a>ı, o>u, é>i, e>i, ö>ü* (daralma); *u>o, ü>ö, i>é, é>e, ı>a* (genişleme); *a>u, a>o, e>ö, e>ü, é>ü, i>ü, ı>u, ı>o* (yuvarlaklaşma); *u>ı, ü>i, ü>é, ö>é, o>a* (düzleşme); *a>e, a>é, o>ö, u>ü* (incelme); *e>a, i>ı, é>ı* (kalınlaşma).

⁵ Türkolojide Türk dillerinde bütün ünlülerin birbirinin yerine geçebileceği şeklinde yanlış bir görüş yayılmıştır (Şerbak, 1070, 17; Çerkasskiy, 1905, 67). Bu yanlış düşünce de bir yanılma sonucunda Türkolojiye getirilmiştir. Şöyle ki, A. M. Şerbak M. A. Çerkasskiye, o da F. A. İshakova istinaden bu görüşü söyler. Ancak F. A. İshakov hiçbir zaman böyle bir görüş ileri sürmemiştir (Bkz: İshakov, 1955, 97).

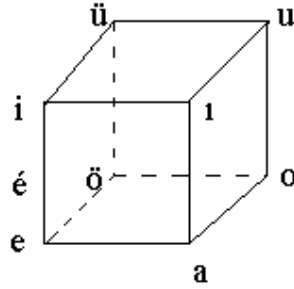
Eğer $\iota > a$, $\iota > o$, $a > u$, $\acute{e} > \ddot{o}$, $\acute{e} > \iota$, $\ddot{u} > \acute{e}$ değişmelerinin az yayıldığını, $a > o > \ddot{o}$, $u > \iota > i$ biçimli dolaylı geçişleri, ayrıca “Uygur umlautunu ($a > i$) dikkate alacak olursak, onda her bir ünlünün mümkün ve doğrudan geçişlerin belirli bir sıra içerisinde gerçekleştiğini görürüz: $a > \iota / o / e / \acute{e}$; $e > i / \ddot{o} / \ddot{u}$; $\acute{e} > e / \iota / \ddot{u}$; $i > \acute{e} / \ddot{u} / \iota$; $u > o / \iota / \ddot{u}$; $o > u / a / \ddot{o}$; $u > \ddot{o} / i$; $\ddot{o} > \ddot{u} / \acute{e}$; $\iota > u$.

Azerbaycan dilindeki bu mümkün, hem de karakteristik ünlü geçişlerini boğumlanma noktası bakımından değerlendirirsek, onda a , o , u , e , $\acute{e}$, i ünlüleri ile ι , $\ddot{u}$, $\ddot{o}$ ünlüleri arasında fark olduğunu görürüz. Şöyle ki, önceki ünlüler türetici yuvaya, sonraki ünlüler ise az türeten yuvaya sahiptir. Türk dillerinin ses kuruluşları arasında yapılan karşılaştırma e ünlüsünün de zayıf yer tuttuğunu ortaya çıkarır. Hem boğumlanma noktası, hem de ses dağılımı bakımından ι , $\ddot{u}$, $\ddot{o}$, e ünlülerinin yeri ses kuruluşunda eski döneme gittikçe zayıflar. Bu nedenle de Ön Azerbaycan dilinde bu ünlülerin ses birimsel yük taşımadığı düşünülebilir.

Burada söylenenleri dikkate alarak, Ön Azerbaycan ve çağdaş Azerbaycan dillerinin ünlü sistemini şöyle göstermek mümkündür:

Parantez içindeki ünlüler boğumlanma noktası bakımından daha sonra ses birime çevrilmiş ses birimsel değişkelerdir, yani ι sesi a , u , i ses birimlerinin, $\ddot{u}$ sesi u , i ses birimlerinin, $\ddot{o}$ sesi o , $\acute{e}$ ses birimlerinin, e sesi ise $\acute{e}$, a ses birimlerinin ses birimsel değişkesi olarak ortaya çıkmış, daha sonradan ses birimsel nitelik kazanmışlardır. Görüldüğü gibi, Azerbaycan dilinin ses kuruluşundaki düzenlenme, boşlukların doldurulması ile simetrik yapıya doğru olan oluşum süreci ünlü sisteminde simetrik yapının kurulmasına sebep olmuştur:

Küpün üstü dar, altı geniş, sağ kalın, solu ince, önü düz, arkası yuvarlak ünlü özelliğini gösterir, yani bir hatla birleşen ünlüler bir özelliğine göre, karenin kenarlarında bulunan ünlüler iki özelliğine göre, küpün kenarlarında bulunan ünlüler ise her üç özelliğine göre birbirinden ayrılır. Bunun oluşması, elbette, uzun bir oluşum süreci sonucunda mümkün olmuştur.

Ön Azerbaycan ünlü sisteminden yola çıkılarak Ana Türkçe ünlü sistemi belirlenebilir. Bilindiği gibi, genel Türkçe, Ana Türkçe, Ana Altayca terimleri altında Türkolojide ünlü sisteminin eski devri konusunda çeşitli görüşler söylenmiştir.⁶ İlk Türkçe dönemin ünlü sistemi hakkında bir görüşe sahip olabilmek için ilk önce ünlü yuvaları ve alan karakteri taşıyan “boğazsıllar” ve “uzun ünlü” meseleleri dikkate alınmalıdır.

⁶ Çağdaş Türkmen dilinin ünlü sistemini (16 ünlü) olduğu gibi Ana Türkçeye dahil etme çabası Türkolojide büyük yer tutmuştur (Şerbak, 1970, 157; SİGTYA, Fonetika, 1984, 65). V. V. Radlov çağdaş Azerbaycan dilindeki 9 ünlüyü Türkçenin bütün devirlerine dahil etmiştir (Radlov, 1911). Ana Altaycada 3 ünlü (*a, i, u*) olduğu görüşünde olan İ. Gruntsel önce *e, u*, daha sonra ise *ı, o, ö*, ünlülerinin oluştuğunu göstermiş, Orhon alfabesine dayanan İ. Kramski, M. A. Çerkasski ise Orhon devri için 4 ünlü (*a, i, u, u*) belirlemişlerdir (Şerbak, 1970, 138). Orhon Türkçesine kadarki dönemde 3 ünlü (*a, i, u*) olabileceği de söylenmiştir (Çerkasskiy, 1965, 107—108). Nostratik kuramda ise Ana Altaycada 6 ünlü (*a, o, u, é, e, i*) olduğu görüşü hakimdir (İlliç-Svitç 1967, 324). Azerbaycan dilinin ünlü sistemi konusunda ilginç bir makale yazan G. P. Mellikov Ana Türkçede 5 ünlü (*a, i, u, é, o*) olduğunu ileri sürmüştür (Mellikov, 1971, 207).

Görüldüğü gibi, Ana Türkçe ünlü sisteminin çeşitli sayılarda ve çeşitli ünlülerden oluştuğu şeklinde görüşler bulunmaktadır. Yalnız dilin ses kuruluşu sistemindeki iç potansiyel imkanı dikkate alan G. P. Mellikov’un görüşü bizim ulaştığımız sonuçla örtüşür ve şu da ilginçtir ki, her iki sonuç Azerbaycan dilinin malzemesi üzerinde yapılan değerlendirme ile ortaya çıkmıştır, birinci tespit daha çok sistem kuramı bakımından, ikinci tespit ise ses yuvaları ve mümkün ses geçişleri bakımından olmuştur.

Türk dillerinde ünlüyle başlayan bazı sözcüklerin ünsüzle (*ğ*, *k*, *h*, *h*) başlayan değişkeleri de vardır. Bu şekildeki sözcüklerin bazı değişkeleri arasında dil bilgisi yapısı veya anlamı açısından farklılıklar bulunduğu doğrudur, ancak onların aynı kökten (yuvadan) türediğinde şüphe yoktur. Örneğin, *im//him//cim*, *in//hin*, *én//gén*, *uç//uş//ğuş*, *us//hus*, *aş//haş* (ıl), *o//ho* vb.

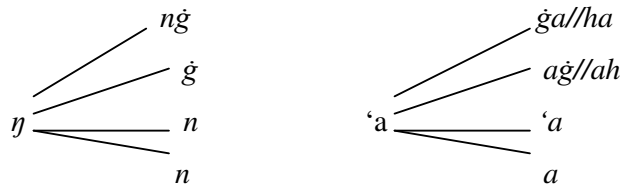
Bu şekildeki sözcüklerin Tuva dilinde bazı gırtlaksıl ünlülerle kullanılması ve başka dillere ünsüzle geçmesi durumuyla da karşılaşılabilmektedir:

- at “лошадь” —*a't* (Tuva), *aht* (Sarı Uygur), *hat* (Halaç).
ot “тpавa” —*o't* (Tuva), *oht* (Sarı Uygur), *hot* (Ermeni).
o “он” —*go* (Sarı Uygur), *ho* (Azerb. dial.).
aş “eдa” —*a'ş* (Tuva), *haşıl/heşil* (Azerb.), *kaş* (Azerb. dial.), *kaşa* (Rus), *caş* (Ermeni).

Bu gösterilen ses denkliklerini ($\emptyset \sim g//c//k//h//h$) ne ses türemesi, ne de ses düşmesi ile açıklamak mümkün değildir. Bu denkliklerin ortaya çıkması yalnız ünlülerin eski devirdeki söyleyiş özelliğine bağlı olabilir. Bu nedenle de bu denkliği türetebilecek eski ünlüleri “gırtlaksılık kuramı” ile yorumlamak mümkündür.⁷ Şöyle ki, Ana Türkçe döneminin erken çağında ünlünün kalıbı boğazda tutulma aşaması ile oluşmuştur, yani Arap dilindeki ayın ve hemze sesine benzer söylenişi olan Ana Türkçe ünlülerinin telaffuzunda boğaz tutulması varmış. Ünlüde olan bu tutulma belirtisine boğazsıl (veya gırtlaksıl) belirti adını verip, onu kesme işareti ile göstermek mümkündür: '*a*, '*é* vb. Bu biçimler Ana Türkçenin eski aşamasına aittir, çünkü boğaz tutulması durumu sonraki aşama olamaz, yani ünlü seslerin oluşumundaki tip bilimsel gerçekler de gösterir ki, boğaz tutulmasına uğrayan ünlüler sonraki oluşumla temizlenir, tutulma aşamasını bitirir. Örneğin, bazı Arap

⁷ Ana türkçe dönemindeki gırtlaksıl anlayışı Ön Hint – Avrupa dili için dikkate alınan anlayışlardan (Kortland, 1985, 43—52) köklü şekilde ayrılır, çünkü F. de Sössür'den T. V. Gamkrelidz'e ve V. V. İvanov'a kadar laringal anlayışı çeşitli yorumlarda, laringal sesler ise birden ona kadar çeşitli sayıda verilir ve hem de araştırmacıların çoğu bu meseleye şüpheyle yaklaşmaktadır (Semereni, 1980, 138—146). Bundan başka, Hint – Avrupa dilciliğinde *kağ/*ağ (keçi), *kost/*ost (sümük) tipli paralellerdeki *k//∅ farkı önek, ya da sandhi, bazen de ünsüzün sızıcılaşıp zayıflaması şeklinde açıklanır (Semersen, 1980, 143). Bu nedenle de k//∅ farkını açıklamada yetersiz olan Hint-Avrupa dilciliğindeki fikirleri bir kenara bırakıp, Türk dillerinde de mevcut olan bu paralelliği meydana getiren sebebi araştırmak lazımdır.

diyalektlerinde hemze sesi orta asırlardan itibaren erimeye başlamıştır (İLUCV, 1981, 86). Görülüyor ki, Ana Türkçenin orta döneminde ses kuruluşu kusursuzlaştıkça ‘a tipli ünlüler saflaşmış ve onların çeşitli refleksi ortaya çıkmıştır. Belirli bölgelerdeki kavimler ise önceki telaffuz alışkanlığını saklamış, sonraki diyalekt ayrımlaşmasında da bu alışkanlığı örneksime ile korumuştur, Tuva dilindeki boğasıl ünlüleri buna örnek gösterebiliriz. Diğer diyalektlerin kaynağına dayanan toplulukların dilinde ise ünlü kalıbındaki tutulma (boğulma) aşaması bazı durumlarda ğ//h sesi şeklinde ünlüden ayrılmış (‘a>ğal//ha, ‘a>ağ//ah), bazen de ünlünün kendi içinde verilmiştir (‘a>a). Yani ünlü kalıbındaki tutulma aşaması bir topluluğun dilinde korunmuş, diğer topluluğun dilinde ayrılıp ünsüze çevrilmiş, başka bir toplulukta ise eriyip kaybolmuştur.⁸ Örneksime durumunu sağır nun *ŋ* ünsüzünün oluşumunda da görmek mümkündür. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

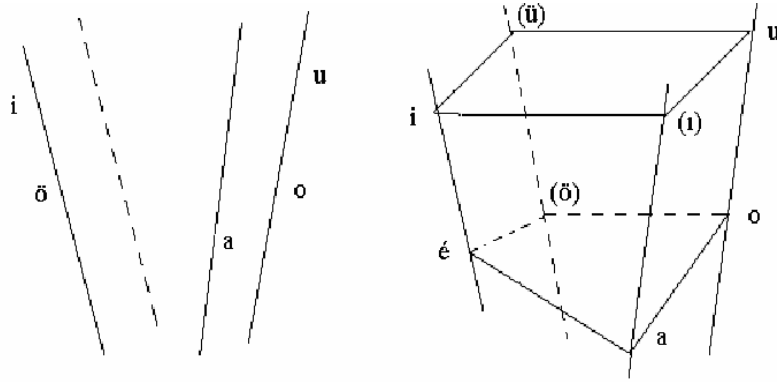

Türkolojide, Ana Türkçede “birincil” uzun ünlünün bulunduğu görüşü Yakut ve Türkmen diline dayanarak ileri sürülmüştür. Ancak “birçok Türkoloğun çabalarına rağmen, birincil uzun ünlülerin meydana gelmesi problemi şimdiye kadar çözülmemiştir” (SİGTYA, Fonetika, 1984. 105). Altay, Kırgız, Gagauz dillerinde uzun ünlülerin sonradan oluştuğu gibi, Yakut ve Türkmen dillerindeki uzun ünlüler de bu dillerde sonradan, yani Ana Türkçeden sonra oluşmuş olabilir ve bu süreçte alt katman faktörünün de rolü bulunabilir. Bu nedenle de çoğu Türk dillerinde birincil uzamanın izini araştırmanın bir sonuca ulaşamayacağı görünür, Ana Türkçede uzun ünlülerin bulunduğu savunulması ise kuruluşunun oluşumunu bir bakıma inkar eder.

⁸ Aynı durumu Arapça sözcüklerin çeşitli Türk dillerindeki durumu da yansıtır: *Abdulla>Ġabdulla*, *Alim>ğalim* vb.

İlk Türkçe döneminin erken çağındaki ünlülere ait ileri sürdüğümüz gırtlaksız kuramı özel araştırma gerektirir. Bu nedenle de Ana Türkçe dönemini sonraki iki aşaması için ünlü sistemini belirlemek gerekir. Bu aşamalar ise uyum kanununa kadarki ve uyum kanunundan sonraki devirleri içerir. Ses uyumu kanununun oluşma imkanını, uzun ünlülerin bütün Türk dilleri için ortak nitelik taşımadığını, aynı sözcüğün Türk dilleri ve diyalektleri arasındaki ünlü denkliliğini, mümkün ünlü geçişlerini ve nihayet, Ön Azerbaycan ünlü sistemini dikkate alıp, Ana Türkçe döneminde ses uyumuna kadarki çağda 5 ünlü (*a, u, o, i, é*) bulunduğunu söylemek mümkündür. Daha sonraları ses uyumu (singarmonizm) ile bu ses birimlerin ortaya çıkan ses birimsel değişmelerinden *ı, ö, ü* sesleri ses birime çevrilmiştir. Ön Azerbaycan dilinde ise *a>e, é>e* değişmeleri *e* ses birimini ortaya çıkartmıştır.

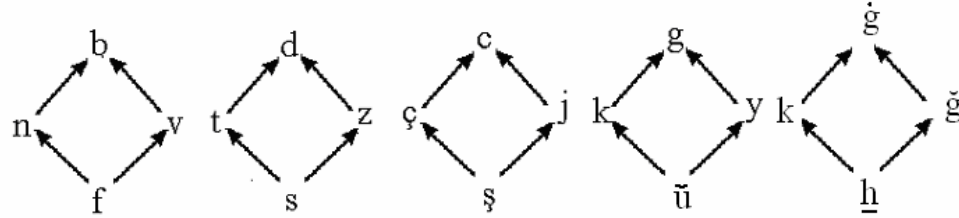
Ana Türkçe döneminde ses uyumundan önce ve sonraki ünlü sistemini şöyle gösterebiliriz:

1. 6. 2. ÜNSÜZLERDE BOĞUMLANMA (Ünsüz Yuvaları)

Ünsüzlerin boğumlanma noktasını doğru bir şekilde tespit edebilmek için hem ses olayları bölümünde gördüğümüz mümkün ünsüz geçişlerini, hem de *s>h, t>ç, d>c, k>ç, ğ>c, k>h>h, p>h>Ø, ğ>v>Ø* biçiminde genel tip bilimsel nitelik taşıyan değişmeleri (Serebreninkov, 1974, 119— 153) dikkate almak gerekir.

Örneğin, Azerbaycan dilinde yalnızca sızıcılaşma ile ötümsüzleşme ses olayı birçok ünsüz değişmesi ortaya çıkarır: $b > p$, $v > f$, $d > t$, $z > s$, $c > ç$, $j > ş$, $g > k$, $y > ü$, $ğ > k$, $ğ > h$ (ötümsüzleşme); $b > v$, $p > f$, $d > z$, $t > s$, $c > j$, $ç > ş$, $g > y$, $k > ü$, $ğ > ğ$, $k > h$, $k > h$ (sızıcılaşma) Görüldüğü gibi, bu ünsüz değişmeleri oluşum yeri aynı olan sesler arasında gerçekleşir:

Buradaki ses geçişlerinin yönü ise açıkça gösterir ki, b , d , c , g , $ğ$ ünsüzleri türetici seslerdir. Azerbaycan dilindeki $b > m$, $k > h$ gibi doğrudan geçişler, $b > p > f$, $ğ > k > h // h > \emptyset$, $k > k > ç$ biçimindeki dolaylı geçişler bu dilin tarihinde karakteristik bir durum olmuştur ve bütün bu ses değişmelerinin kaynağında çeşitli eğilimlerle ortaya çıkan ses olayları bulunmaktadır. Ünsüz değişmelerini dikkate almasak da, onda b , d , c , g , $ğ$ yuvalarının daha üretici olduğunu göreceğiz, yani eskiye gittikçe ötümlü ünsüzlerin aktifliği artar, daha eskiye gittikçe ise c , g ünsüzlerinin de d , $ğ$ yuvalarından türediği ($d > c$, $ğ > g$) açıkça görülür. Ön Azerbaycan dilinden günümüze geldikçe ses değişmeleri ile ortaya çıkan ses birimsel değişkelerin (g , k , c , $ş$, v , f , $ğ$, h) gittikçe ses birimsel nitelik gösterdiği görülür. Hatta çağdaş dönemde gözümüzün önünde k , y ünsüzlerinin ses birimsel değişkesi olan $ü$ ünsüzünün söyleyiş kuralına çevrilmesi süreci gerçekleşir.

Söylenenleri dikkate alıp, Ön Azerbaycan ünsüz sistemini şöyle göstermek mümkündür. (Parantez içerisinde ses birimsel değişkeler gösterilmiştir):

1. Dudak ünsüzleri	b	p	(v)	—	m
2. Dil önü - dış arkası ünsüzler	d	t	z	s	l
3. Dil önü – dış eti ünsüzleri	(c)	$ç$	—	$(ş)$	$ñ$
4. Dil ortası ünsüzleri	$(ğ')$	(k')	y	—	r
5. Dil arkası ünsüzleri	$ğ$	k	$(ğ)$	h	$η$ (h)

Akıcılardan n, l, r seslerinin 2. ve 3. sıraya düşmesi seslerin dizim kurallarına bağlıdır, yani onların kalıbındaki engel yeri komşusu olan sesin etkisi ile biraz ileri, ya da geri çekilebilir. Bu bakımdan, h ünsüzü de konuşma sırasında sabit çarpma yerine sahip değildir, çünkü Türk dillerinde boşalma eğilimi çoğu zaman h ünsüzü ile farkedilir. Şöyle ki, $\underline{k}/\underline{h}>h>\emptyset$, $f>h>\emptyset$, $s>h>\emptyset$ geçişlerinde sanki h ünsüzü gerginliğin ortadan kalkmasında geçiş rolünü oynar ve her defasında çarpma yeri farklı olan $\underline{k}/\underline{h}$, f , s ünsüzlerinin yükünü alıp bir müddet taşır, sonra da bu yükte birlikte erir. Bu özelliği nedeniyle ki, çağdaş Azerbaycan dilinde h ünsüzü “kızıl yirmi beşlik” in dışında kalır.

Görüldüğü gibi, Ön Azerbaycan döneminde 15 ünsüz ses birim ($b, p, m, d, t, z, s, l, n, ç, y, r, ğ, k, \eta$,) ve onların sonradan ses birime çevrilmiş 8 ses birimsel değişkesi ($v, c, ş, \underline{k}', \underline{g}', \underline{ğ}, \underline{h}, h$) olmuştur. Burada $\underline{k}'$, $\underline{g}'$ işareti ile gösterdiğimiz ses birimsel değişkeler, yani k, g ses birimlerinin ileri hareket etmiş ses birimsel değişkesi çağdaş alfabede k, g işareti ile gösterilir. Azerbaycan dilinde daha sonraları ortaya çıkan f, j ses birimsel değişkeleri de ses birime çevrilmiştir. Çağdaş dönemde ise $\underline{ı}$ ses birimsel değişkesi ses birimsel yük taşımaya doğru yönelir, η , ses birimi ise ses birimsel yükünü yitirip ses birimsel değişkeye dönüşmek üzeredir. Ana Türkçe ve Ön Azerbaycan dillerinin ses sisteminde daha aktif olan $\underline{k}$ ünsüzü de sonraki Azerbaycan dilinde zaman zaman $k, \underline{h}$ seslerine geçtiğinden ses birimsel yükünü yitirmeye doğru gitmiştir ve “yalnız son zamanlarda Rus dilinden alıntı sözcüklerde önceki yükünü sürdürmeye başlamıştır” (Aleksperov, 1971, 88). Genellikle, eş süremliler olarak ses birimlerin tam sayısını göstermek mümkün değildir, çünkü ses sistemi sürekli olarak bir oluşum süreci geçirir ve bu süreçte daima geçiş aşamasını yaşayan ses birimsel değişkeler olur.

Azerbaycan dili ünsüz sisteminin geçtiği oluşum yolunu aşağıdaki biçimde sembolik olarak üç aşamaya ayıracak olursak, Ön Azerbaycan döneminden çağdaş devre kadar boşlukların yavaş yavaş dolduğunu görürüz:

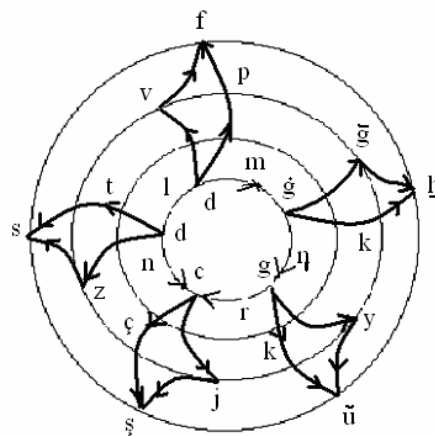
	1	2	3	4	5
1	*	*			*
2	*	*	*	*	*
3		*			*
4			*		*
5	*	*			*

	1	2	3	4	5
1	*	*	*		*
2	*	*	*	*	*
3	*	*		*	*
4	*	*	*		*
5	*	*	*	*	*

	1	2	3	4	5
1	*	*	*	*	*
2	*	*	*	*	*
3	*	*	*	*	*
4	*	*	*	*	*
5	*	*	*	*	*

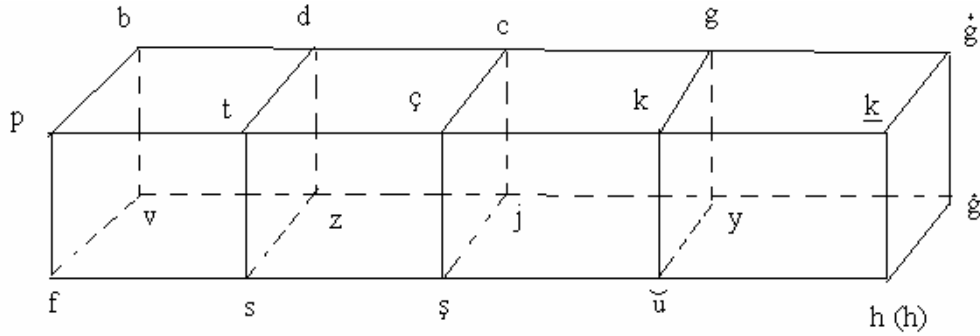
Üst sıradaki sayılar (1, 2, 3, 4, 5) ünsüzlerin kalıbındaki çarpma (meydana gelme) yerini, yukarıdan aşağıya doğru olan sayılar ise ötümlü (1, 3), ötümsüz (2, 4) ve akıcı (5) ünsüzleri bildirir.

Boşlukların dolması sürecinde, ses yuvalarından türeyen ses birimsel değişkelerin ses birime çevrilmesinde ses olayları temel rol oynamıştır. Bu süreçte hem yatay, hem de dikey olarak dizdiğimiz ünsüzler arasında ses geçişleri olmuştur. Örneğin, $b > p > f$, $b > v$, $b > m$ şeklindeki değişmeler yatay, $d > c$, $ğ > g$, $k > k$ tipli değişmeler ise dikey sırada yer alan ünsüzlere aittir. O halde, ünsüz yuvaları her iki yönde de ses birimsel değişkeler türetmişlerdir. Genellikle, Azerbaycan dilinin ses kuruluşunda ünsüzler sisteminin düzenlenmesini ve bu süreçte mümkün ünsüz geçitlerinin yönünü sanki art süremlili oluşumun merkezden kaçma kuvveti idare eder:

Bütün sistemin art süremlili oluşumunu saat yönünde yansıtan bu şekilde türetici ünsüzler kendi yükünü diğer ünsüze verir, bu da mümkün ses geçişleri için ortam oluşturur. Bu oluşum sürecini geçirmiş Azerbaycan dilinin ünsüz sistemi şimdi

simetrik bir yapıya dönüşmüştür. Bu şebekede ötümsüz karşılığı olmayan akıcıları ayırırsak, geriye kalan ünsüzlerin birbirleriyle olan ilişkisini şöyle gösterebiliriz:

Görüldüğü gibi, üstte patlayıcı, altta sızıcı, önde ötümsüz, arkada ise ötümlü olma özelliklerine, hat boyunca sıralanan kareler ise çarpma yerine göre sıralanmıştır. Bu şekilde bir simetrik yapı meydana getiren Azerbaycan dilinin ünsüz sistemi diğer Türk dillerinin ünsüz sisteminden farklılık gösterir.

Bu uyumun meydana gelmesi ünsüzlerin sayısına değil, onların bir arada kullanılabilmesine bağlıdır. Bu bakımdan, Uygur dilinin ünsüz sistemi Azerbaycan dilindeki simetriye daha yakındır:

<u>Azerbaycan</u>	<u>Altay</u>	<u>Uygur</u>	<u>Sor</u>
b p v f m	b p — — m b	p v f m b	p — — m
d t z s l	d t z s l	d t z s l	d t z s l
c ç j ş n	d' c j ş n	c ç-ts j ş n	c ç j ş n
g k y ũ r	ğ' k y — r	ğ' k y — r	ğ k y — r
ğ k ğ ħ η	ğ k ğ — η	ğ k ğ ħ η	— k ğ — η

<u>Hakas</u>	<u>Yakut</u>	<u>Çuvas</u>
b p — — m	b p — — m	— p v f m
d t z s l	d t — s l	— t t' — s s' l l'
c ç — — n	d' ç — — n l'	— ç — ş n n'
— — y — r	— — y — r n' y'	— — y — r
ğ k ğ ħ η	ğ k ğ ħ η	— k — ħ —
	h	

Ön Azerbaycan ünsüz sistemi ile diğer Türk dillerinin ünsüz sistemini karşılaştırıp, Ana Türkçenin son dönemindeki ünsüz sistemini belirlemek mümkündür:

<i>b</i>	<i>p</i>	—	—	<i>m</i>
<i>d</i>	<i>t</i>	<i>z</i>	<i>s</i>	<i>l</i>
—	<i>ç</i>	—	—	<i>n</i>
—	—	<i>y</i>	—	<i>r</i>
<i>ğ</i>	<i>k</i>	—	—	

Görüldüğü gibi, bu tespit Ön Azerbaycan ünsüz sistemi ile örtüşür. Ancak Ana Türkçenin daha eski devrine inmek için eski ses geçitlerini dikkate almak gerekir. Bu nedenle de bu meseleden eski diyalekt farklarına ait bölümde imkan dahilinde bahsedilecektir.

2. SÖYLEYİŞ VE YAZIM KURALLARINDA BİÇİMSEL SES BİLGİSİ İLE İLGİLİ KURALLAR

Bilindiği gibi, konuşma sırasında konuşma sesleri birbiri ardınca süratle telaffuz edilir, birbirini kovalar ve bu kovalamada birçok sesin kalıbı tam kurulamaz, sonuçta çeşitli ses olayları ve değişmeler gerçekleşir. Konuşma sırasında meydana gelen bu değişmeler serbest şekilde değil, belirli ölçüler dahilinde olur ve bu ölçüler söyleyiş kuralı şeklinde biçimlenir.

Düzgün söyleyiş kurallarını inceleyen “orfoepiya” dalı dilcilikte daha çok pratik önem taşır ve konuşma sanatının oluşumuna hizmet etme amacı güder. Ancak art süremlî dil bilim bakımından, orfoepiya dilin genel oluşum eğilimlerinin ön sırasında durur, dille konuşma arasındaki karşılıklı diyalektik ilişkinin esas yükünü taşır. Dilde meydana gelen her bir yeni eğilim, yapı, model öncelikle konuşmada biçimlenir, konuşmada kurala çevrildikten sonra dilin sistemine dahil olur. Diğer yandan, dil sistemindeki modellerin özelliği konuşmada anlaşılır. Bu karşılıklı ilişki

bakımından konuşmada kurallaşan söyleyiş özelliği biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşta derin iz bırakır.

Konuşma sırasında meydana gelen bazı ses olaylarının kaynağında telaffuz kolaylığı eğilimi olduğundan biçim bilimsel ses bilimsel incelemede, özellikle art süremlili biçimsel ses bilgisinde telaffuz ilkeleri dikkate alınmalıdır. Örneğin, diyalekt farklarının oluşması, biçim birimsel değişkelerin türemesi, biçim bilimsel ses bilimsel olayların türettiği ses değişimleri ve bunun gibi meseleler eski telaffuz özellikleri ile bağlantılıdır. Eş süremlili biçimsel ses bilgisinde de orfoepiya meseleleri gözden kaçmamalıdır. Örneğin, çağdaş Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisini vurgunun söyleyiş kurallarından soyutlanmış biçimde düşünmek mümkün değildir.

Alıntı sözcüklerin çoğunda kendini gösteren özleşme süreci biçim bilimsel ses bilimsel ölçüler dahilinde gerçekleşir ve telaffuz kuralına dayanır. Alıntı sözcüklerin dilin ses birim dağılımı süzgecinden geçirilmesine bağlı olan girişim sorununun Azerbaycan dilciliğinde incelenmesi özel bir öneme sahiptir. Çünkü Azerbaycan'da daima iki dillilik (bilingvizm) hüküm sürmüştür. Böyle ortamda yaşayan Kafkaslıların dilinde eski Türkçeye has özelliklerin ortaya çıkarılması hem dilciliğimiz, hem de kökenlerimizin tespiti için oldukça gereklidir. Komşu halkların dilindeki ses birim dağılımı sözcüklerimizin eski yapısını girişim olayına uğratsa da bazı durumlarda eski biçimini korumuştur. Örneğin, *ot*, *aş* sözcükleri Ermeni dilinde *hot*, *caş* şeklinde saklanmıştır, bu ise eski gırtlaksız ünlülü ('o', 'a) sözcüklerin biçim bilimsel ses bilimsel özelliğini belirlemeye yardım eder.

Girişim eş süremlili dil bilim bakımından da ilgi çekicidir. Örneğin, Rus dili ile Azerbaycan dilinin dil arkası ünsüzleri çeşitli akustik niteliğe sahiptir, şöyle ki, ğ ünsüzü Rus dilinde daha ötümlü şekilde telaffuz edilir. Bu nedenle de *Ġasım*, *ġara*, *ġız* sözcüklerinin önündeki yarı ötümlü ġ sesi Rus dilinde *Kasım*, *kara*, *kız* şeklinde girişim olayına uğrar ve bunun tersine olarak, bazı diyalektlerimizde Rus dilinden alınma *kolhoz*, *komsomol* gibi sözcüklerdeki *k* sesi *ġ* gibi kullanılır ve *ġalhoz*, *ġamsamol* girişimi ortaya çıkar. Böyle girişim olayları perseptiv ses bilgisinde incelenir, biçimsel ses bilgisi ise bu incelemenin sonuçlarından yararlanır.

Düzgün telaffuz kurallarını düzenleyen orfoepiya kuralları gibi, düzgün yazım kurallarını düzenleyen orfografiya kurallarının da tarihsel bakımdan öğrenilmesi gereklidir. Yüzyıllar boyunca çeşitlene çeşitlene bu güne kadar gelen Azerbaycan dilinin yazım kuralları bugün sağlam bir sisteme sahiptir. Henüz XI. Yüzyılda kaleme alınan “Dede Korkut” kitabı bu yerleşmiş yazım kurallarını gösterir, Orta asırlarda düzgün yazım meselesine ciddi önem verildiğini Füzuli'nin ünlü beyiti de kanıtlar.

Dikkate almak gerekir ki, yazım kuralları tarihsel ulamdır ve bu kurallar dilin oluşum kanunları ile beraber gelişerek oradaki değişmelerle köklense de, hiçbir zaman dildeki kuralları en iyi şekilde ifade edemez. Bu nedenle de sağlam bir sisteme sahip çağdaş yazım kurallarımız da belirli istisnalara sahiptir. Bu durum bir yandan dilin sürekli değişmesi özelliği ile, diğer yandan yazı kurallarının muhafazakarlığı ile ilgilidir.

Çağdaş Azerbaycan dilinin yazım kurallarını inceleyen dilciler bunların f o n e t i k, b i ç i m v e t a r i h i – g e l e n e k s e l özellikleriyle ilgili ilkelere dayandığını gösterirler (Demirçizade, 1972, 269; Efendizade, 1975, 82—94). Ancak bu ilkeler arasında keskin bir fark olmadığı da itiraf edilir ve bu nedenle de her üç ilkenin ölçüleri bazen birbiriyle örtüşür.

Fonetik ilke ifadesi, elbette bazı durumlarda yeterli değildir çünkü yazı kayıt cihazı gibi sözcüklerin telaffuz biçimini olduğu gibi yansıtamaz. Buna göre de E. Demirçizade daha uygun olan s e s b i r i m s e l ilke ifadesini kullanır, ancak bu durumda ses birimlerin değişikleri içinden sabit olanların seçilmesine dayanan bu ilke sesle ilgili ilkelere karıştırılır (Demirçizade, 1972, 269).

Ses birimsel ölçüler ses birimsel değişiklerin ses birimlerin sabit biçimlerinin seçilmesine yardım ettiği gibi, b i ç i m b i l i m s e l s e s b i l i m s e l ölçüler de biçim birimsel değişikler içerisinden sabit biçim birimin seçilmesini sağlar. Bu nedenle de b i ç i m s e l ilke olarak sunulan birçok ilke aslında b i ç i m b i l i m s e l s e s b i l i m s e l ilkelere uygundur. Tarihsel – geleneksel ilkenin ölçülerinde de örnekseme durumu görülür.

Çağdaş Azerbaycan dilinin yazım ilkelerinden biri de adı hiçbir yerde anılmayan *ş e r t i* ilkesidir ve bunun yukarıda gösterilen ilkelerle ilgisi yoktur. Şerti ilke fonetik eşillerden birinin seçilmesinde kendini gösterir. Örneğin, *vereg//varag*, *hemur//hamır* tipli eşillerden hangisinin telaffuz kuralı sayılacağı şerti ilkeye dayanır. Eskiden dilimizde eski diyalekt farklarını yansıtan *belek//béşik*, *del-//dés-*, *göz//gör-*, *ırağ//uzağ* biçiminde yüzlerce sözcük öncelikle fonetik eşil şeklinde ortaya çıkmış, zaman geçtikçe ayrı ayrı sözcükler olarak sözlükte yer almıştır.

Yazım kurallarında ses uyumunun zorla bozulması durumlarıyla da karşılaşmaktadır, halbuki bu kanun Azerbaycan dilinde temel sistemlerden olup, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun düzenlenmesine yardım eder. Kurallara göre, sözcük başında *ı* ünlüsü yazılmaz. Ne Ana Türkçede, ne de Ön Azerbaycan dilinde *ı* ile sözcük başlamadığı doğrudur, çünkü bu ünlü sonradan oluşmuştur. Ancak dilin biçim bilimsel ses bilimsel oluşumunda gerçekleşen değişmelere ilgisiz kalmak olmaz, dildeki oluşumun önlemi yazım kuralları ile alınmamalıdır, aksine, bu kurallar oluşuma, düzenlenmeye yol açmalıdır, dildeki mükemmelleşmeyi yansıtmalıdır. Diyelim ki, *yigit* sözcüğünden *y* sesinin düşmesi ile ortaya çıkan *igid* biçiminin yazılışı için esas vardır, yani önestede *i* ünlüsü kalır, ancak *yıldırım*, *yışığ*, *yılan*, *yılhu* gibi sözcüklerden *y* sesi düştükten sonra yeni biçimin *ı* ile değil, *i* ile yazılması için bilimsel bir sebep yoktur. Yazım kurallarındaki bu ilke hem dilin iç oluşum kanunu olan biçim bilimsel ses bilimsel değişmenin ilerlemesini engellemekten, hem de ses kuruluşunun temel kuvvetlerinden biri olan ses uyumunu bozmaktan başka bir şey değildir.

Dilimizde sonu *a* ünlüsü ile biten Avrupa kaynaklı bazı sözcükler vardır ki, onların yazılışı biçim bilimsel ses bilimsel ölçüye dayanır. Böyle sözcüklerin çoğunluğu Rus dili aracılığıyla alındığından onların vurgusu Rus dilindeki durumunda saklanılır ve bu sözcüklerde vurgu son heceden bir veya iki hece öncedir. Örneğin:

<i>kaYUt (a)</i>	<i>boTAnika</i>
<i>paLAt (a)</i>	<i>gramMATika</i>
<i>dRAm (a)</i>	<i>gimNASTika</i>

<i>ğRUP (pa)</i>	<i>praktika</i>
<i>TON (na)</i>	<i>résPUBLika</i>
<i>progRAM (ma)</i>	<i>poEziya</i>

Birinci grup sözcüklerde girişim kanununa göre vurgulu hece sözcüğün son hecesi gibi kavranılır, çünkü Azerbaycan dilinde sözcüğün son hecesi vurgulu olur. Bu nedenle de bu sözcüklerde vurgudan sonra gelen heceler zayıflayarak eriyebilir, bu biçim bilimsel ses bilimsel olayda yalnızca *a* sesi, hatta bütün hece (*-pa*, *-na*, *-ma*) azaltılır. İkinci grup sözcüklerde ise vurgudan sonraki heceler eriyemez, çünkü anlamsızlaşmaya imkan vermemek için bunun gibi biçim bilimsel ses bilimsel değişmeler engellenir. Aksi takdirde sözcüğün yarısı (*-ika*, *-tika*, *-lika*, *-iya*) atılmalıdır, bu ise sözcüğü tanınmaz bir biçime sokar.

Yazım kurallarında her iki gruba ait sözcüklerin yazılışı biçim bilimsel ses bilimsel açıklamaya dayanmadığı için kuralın asıl niteliği açıkça anlaşılmamaktadır. Bu konuda yapılan açıklamalar “sondaki ses atılırken anlamı değişmeyen sözcükler *a*-sız, anlamı anlaşılmayan veya başka anlam veren sözler ise *a* ile yazılır“ (ADOL, 9) şeklindedir. Bu karmaşık açıklamanın esas ilkesinin doğru olmadığı hemen anlaşılır. Örneğin, *palata* sözü *kayut*, *sitat* gibi sözcüklerle değil, ikinci grup sözcüklerin arasında verilir. Güya *kayuta* sözcüğünden *a* atıldığında anlam değişmez, *palata* sözcüğünden atıldığında ise anlam değişir. Halbuki konuşmada da çoğu zaman *palat* biçimi kullanılır. Böyle sözcüklerin yazılış kuralı biçim bilimsel ses bilimsel ölçü ile açıklansaydı, kurallarda onlara ait bir çok paragraf ve istisna vermeye gerek kalmazdı.

Kurallarda sonu çift ünsüzle biten sözcüklerin iki tür yazılışı verilir (ADOL, 11, 13). Oradaki ilkeye göre *prosés*, *hüsn-het*, *serhed* gibi sözcüklerde çift ünsüzden biri yazılmaz, *hiss*, *hett*, *redd* tipli sözcüklerde ise her iki ünsüz yazılır, ancak bu sonunculara ünsüzle başlayan ek getirildiğinde sözcüğün sonundaki çift ünsüzden biri düşer ve böylece *hiss* sözünün istisna olması gösterilir. E. Efendizade ise bu istisnaya *küll* sözcüğünü de ilave eder (E. Efendizade, 1975, 138). Kaydetmek gerekir ki, *hiss* sözcüğüne ait istisnaya bir istisna daha eklemek gerekir, çünkü bu

sözcüğe sıfat yapan *-siz* eki getirildiğinde ünsüzlerden biri düşer, yani *hissiz* değil, *hissiz* yazılır.

Görüldüğü gibi, aynı cinsten çift ünsüzlerin yazılışı kuralında önceki biçim bilimsel ses bilimsel terkibi saklamak bahanesi ile hayli karışıklık ve istisnalara yol açılmıştır. Örneksime durumu söz ortasındaki çift ünsüzlerin yazılış kuralında da görülür. Örneğin, *aparət, balon, masaj, tunel, pasaj, şose* sözcüklerinde çift ünsüzlerden biri kaldığı halde, *assimilyasiya, assisent, attaşə, ballada, vassal, kapélla, séssiya, réjissor* sözcüklerinde çift ünsüzün her ikisi de yazılır. Halbuki bu sözcüklerde de ünsüzün birinin düşmesi gerekirdi ve bununla da şerti ilkeye değil, fonetik ilkeye üstünlük verilir. Genellikle, bu sözcükler gibi, *teeccüb, teessüf, teessürat, edebiyat, güvvet* biçimindeki sözcüklerin de fonetik ilkeye yazılması daha uygundur. Örneğin, *-iyyet* ekinin bir *y* ile yazılmasına hiçbir engel yoktur, tersine, dilimizin kendine has ses dizimi yapısı korunur.

Sıfat yapan *-i* ekinin yazılış kuralları ilginç biçim bilimsel ses bilimsel özelliğe sahiptir. Bu ek sonu *ğ* ile biten Avrupa kaynaklı *pédağoğ, filoloğ, arhéoloğ* tipli sözcüklere getirildiğinde *ğ>j* değişmesi gerçekleşir. Bu durum Rus dilindeki değişmeyi (чередование “sıralama”) hatırlatır; *bég//béjit* “kaçış, kaçma”. Ancak bu, Türk dillerine has olmayan bir olaydır ve Azerbaycan dilindeki *pédağoğ//pédağoji* şeklindeki değişmenin Rus dili ile de ilişkisi yoktur. Bu biçim bilimsel ses bilimsel olay Azerbaycan dilinde meydana gelmiştir ve örneksime olayı Türk dilinde de kendini gösterir. Örneğin, *anğina>anğina* (Azerbaycan) > *anjin* (Türk). Azerbaycan ve Türk dilinde bu orjinal (*orijinal* sözcüğünde de bu olay var) ses değişmesini açıklamak için çeşitli Türk dillerindeki duruma bakmak yeterlidir:

<i>arhéoloğičéskiy</i>	(Rus)
<i>arhéoloğtuğ</i>	(Tuva)
<i>arhéoloğiyanın</i>	(Hakas)
<i>arhéoloğik</i>	(Türkmen, Tatar)
<i>arhéoloğiyalık</i>	(Kazak)
<i>arkéoloji (k)</i>	(Türk)
<i>arhéoloji</i>	(Azerbaycan)

Görüldüğü gibi, yalnız Türk ve Azerbaycan dilinde *ğ//j* değişmesi gerçekleşmiştir, diğer dillerde ise sözcüğün gövdesi biçim bilimsel ses bilimsel terkiibini korumuştur. Azerbaycan dilinde ses kuruluşu *ğ>k//c>j* ses değişmeleri aşamasını geçirdiği için örneksene kanununa uygun olarak, yukarıdaki sözcüklerde *ğ//j* değişmesi mümkün olur. Yani Azerbaycan dilinin ses kuruluşunda şimdi doğrudan *ğ>j* değişmesi yoktur, bu nedenle de *ğ>j* değişmesi geçiş (*g//c*) aşamasına uğramadan, yani örneksene ile gerçekleşir. Bu değişmenin fonetik sebebi ise sıfat yapan *-i* ekinin getirildiği sözcüğün son ünsüzünü (*ğ*) yumuşatması, telaffuz kolaylığı sağlamasına bağlı olmasıdır.

Yazım kurallarında üst ses birim (veya hiperfonem) şeklinde kendini gösteren seslerin yazılışı da biçim bilimsel ses bilimsel ölçüye dayanır. Bilindiği gibi, Azerbaycan dilinin söyleyiş kurallarına göre sözcük sonundaki ötümlü ünsüz ötümsüz şekilde telaffuz edilir, bu ünsüz ünlüler arasında yer aldığında ise kendi ötümlü özelliğini tekrar kazanır. Örneğin, *bulut ~ buludu, palas ~ palaza, ağaç~ağacın* vb.

Azerbaycan dilinin ünsüzleri için ünlüler arası güçlü yer sayılır. Bu nedenle de ünlüler arasında ötümlü telaffuz edilen üst ses birimin yazıda ötümlü varyantta verilmesi biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan doğrudur; *polad, corab, horuz, ağac* vb. ancak bu biçim bilimsel ses bilimsel ölçüye tek heceli sözcükler dahil değil, çünkü tek heceli sözcüklerin sonunda üst ses birim değil, ötümsüz veya ötümlü ünsüz telaffuz edilir. Örneğin, *tağ-, tağ-, bağ-, bağ, oğ, ağ, aç-, ac, iç, gic, ov, hof, öd, öt-, gız-, gıc, yaz-, yas* vb. Bu nedenle de çok heceli sözcüklerde üst ses birim gibi biçimlenen ettirgenlik eki (*-t/—*) örneksene ile tek heceli *gét-, et-* eylemlerine de geçmiştir. Örnekleri inceleyelim:

yaşa tmag ,   böyü tmek,   gé tmek,   é tmek
dan   den   den   den

Genellikle, *- t / - d* üst ses biriminin yazılış kuralı önceki biçim bilimsel ses bilimsel ölçüye terstir, yani sözcük sonunda yazılan *-t* ses birimi ünlüler arasında

ötümlüleŖse de, yine sözcük sonunda ötümsüz olarak verilir. Bu istisna bu ekin kullanıldığı bütün sözcüklere aittir: *ohut, unut, yarat, éŖit, üŖüt* vb.

Yazım kurallarında sızıcılaŖma olayına uğramıŖ seslerin iki tür yazılıŖıyla karŖılaŖılır. Fonetik ilkeyle *deyirman, düyme, iyde, iyne*, biçim bilimsel ses bilimsel ilkeyle ise *diger, eger, meger, nigaran, Ŗakird* yazılır. Bu sözlerdeki *g//y* sızıcılaŖma olayı söyleyiŖte kurala çevrilmiŖtir, ancak bu kural yazıda yalnız bir kısmına yansıtılır. Bu sızıcılaŖma olayı *göy (<gög), çiy (<çik)* sözcüklerinin son sesinde de kendini gösterir.

Sözcük sonunda sızıcılaŖma ve ötümsüzleŖme olaylarına uğrayan *ğ* ünsüzünün durumu yazım kurallarında çeŖitli Ŗekilde çözülmüŖtür. Bazı sözcüklerin yazılıŖında fonetik ilke, bazılarında biçim bilimsel ses bilimsel ilke, bazılarında ise tarihsel-geleneksel ilke temel alınmıŖtır. Bunu daha açık görmek için bazı örnekleri gözden geçirelim.

Yanındaki ünlü dil arkası (kalın) olduğunda *ğ* ünsüzü *ğ>ğ>ğ* yönünde dil önü (ince) olduğunda ise *ğ>g>y>ğ* yönünde deđiŖmelere uğrar.

Birinci yönü yansıtan örnekler Ŗöyledir:

a) Biçim bilimsel ses bilimsel ilkeyle yazılan *bulağ, ğaŖığ, balığ, torpağ, yaltağ* vb. sözcüklerde *ğ* ünsüzü korunur, sözlü anlatımda ise *ğ* ünsüzü gibi telaffuz edilir. Bu sözcüklere ünlüyle baŖlayan ek getirildiğinde, yani bizim ilgimizi çeken ünsüz ünlüler arasına geldiğinde ses birimsel ilkeyle yazılır: *bulağı, bulağın, bulağa* vb.,

b) *Samuğ, Yévlağ, vurnuğ, dariğ, ğalğ, ğorğ* vb. bu gibi sözcükler ise fonetik ilkeyle yazılır, çünkü bu sözcüklerde *ğ>ğ//ğ>ğ* deđiŖmeleri tam olarak gerçekleŖmiŖtir.

İkinci yönü yansıtan örnekler ise Ŗöyledir;

a) Bazı sözcükler fonetik ilkeyle yazılır: *göy, döy, söy, çiy, iy* vb.,

b) Bazı sözcükler ise tarihsel-geleneksel ilkeyle yazılır: *büyük, çiçek, inek, köynek* vb. Bu sözcüklerin söyleyiş kuralı ise *ü* ünsüzü şeklinde biçimlenmiştir; *böyüü, çiçeü* vb. Bu ünsüz *ğ>g>y>ü* değişmelerindeki geçiş aşamasının kalıntısıdır, yani eskiden *ğ* aşamasının ötümsüzleşmesi (*çiçeg>çiçek*) ve yazıda *k* ile verilmesi fonetik ilkesine dayanmıştır. Bu nedenle de bu sözcüklerin şimdi de *k* ile yazılması artık tarihsel-geleneksel ilkeye çevrilmiştir, çünkü çağdaş dilde bu sözcüklerin *y* aşaması başlamış ve hatta kurala geçmiştir. Şöyle ki, çağdaş dönemde *y* aşamasını yaşayan bu üst ses birim ünlüler arasında *y* şeklinde söylenir ve yazılır: *böyüye, böyüyün, ineyi, ineye* vb. Demek ki, bu sözcüklerin yazım kuralları hem tarihsel-geleneksel (*inek*), hem de biçim bilimsel ses bilimsel (*ineye*) ilkeleri gösterir.

Görüldüğü gibi, önceden sonu *ğ* ile biten sözcüklerin çağdaş yazılış kuralları dilin oluşum kanunları ile aynı doğrultuda olmayabilir, bu nedenle de böyle sözcüklerin yazılışında çeşitli ilkelerin ölçüleri birbirine karışmış, yazım kurallarında karmaşık istisnalara yol açmıştır. Bu tür karmaşıklık göçüşmeye uğramış sözcüklerin yazımıyla ilgili açıklamalarda da kendini gösterir (Celilov, 1985, 60).

Yazım kurallarındaki biçim bilimsel ses bilimsel ölçünün bozulma durumları eklerin yazılışında da vardır. Örneğin, sıra bildiren *-ıncı* eki Arap rakamlarından sonra yarım yazılır: *6-cı, 9-cu* vb. halbuki Arap rakamına getirilen durum eki tam yazılır; *6-nın, 6-ya, 6-nı, 6-da* vb. Görüldüğü gibi, *6-cı* şeklinde yazılış şerti ilkeye, *6-nın* şeklinde yazılış ise biçim bilimsel ses bilimsel ilkeye dayanır.

Hem ses birimsel, hem de biçim bilimsel ses bilimsel ilkenin bozulması - *ğ* / - *ğ* ve - *k* / - *g* üst ses birimleri ile başlayan eklerin yazılış kurallarında da kendini gösterir. Bu nedenle de Azerbaycan dilinde dar ünlülü eklerin dört biçim birimsel değişkesi olduğu halde, *-ğın* ve *-ğı* eklerinin herbirinin sekiz biçim birimsel değişkesi yazılır.

Biçim birimsel değişkelerdeki *ğ//k* ünsüzleri gösterir ki, ekteki *ğ* ünsüzü genel oluşuma uygun olarak, *ğ//ğ, g//g* değişmelerini geçirmiştir. Bu nedenle de eğer şimdi bu ekte *ğ//g* ünsüzlerini yazıyorsak, onda bu ilkeye tam olarak uymalıyız, yani bu sözcüklerde de onları yazmalıyız: *yapış-ğan, döyüş-gen, bas-ğın, kes-gin, tut-ğın, öt-*

gün, as-ğı, iç-ki, pus-ğu, sürt-gü vb. Bu şekildeki sözcüklerin yazılış biçimi şimdiki kurallara esasen yazdığımız *burul-ğan, déyin-gen, dal-ğın, ger-gin, yor-ğun, süz-gün, çal-ğı, sév-gi, vur-ğu, böl-gü* gibi biçimlerden farklı değildir.

Bu eklerin öncesindeki *ğ* ünsüzü etimoloji açısından kendini doğrulasa da, bugünkü durumda *ğ* ve *g* aşamasını yaşar ve eğer yazım kurallarında bu sonuncuları gösterirsek, ilkeyi bozmamalıyız, yani *ğ* ünsüzünü ve bu dizide yeri olmayan *k* ünsüzünü yazmamamız gerekir. Genellikle, bu eklerde *k* ünsüzünün yazılışı fonetik ilkeyi de bozar, çünkü söyleyiş kurallarına göre iki ötümsüz ünsüz yan yana geldiğinde ikincisi ötümlü telaffuz edilir: *keskin*—[*kesgin*], *müşkül*—[*müşgül*], *hetta*—[*hetda*] vb.

Söylenenleri dikkate aldığımızda sözünü ettiğimiz eklerin yazılışını düzenlemek mümkündür. Şöyle ki, bir yandan aynı ekin sekiz varyantı yerine dört varyantı yazılır, diğer yandan yazım ilkeleri bozulmaz.

Alıntı sözcüklerde biçim bilimsel ses bilimsel yapının korunması ilkesi Arap dilinden alınma ayın ve hemzeli sözcüklerin yazılış kuralında yansıtılmıştır. Şöyle ki, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçerken birçok sözcükte ayın ve hemze harflerinin yerine kesme işareti yazıldı, yani dilimizde bu sesler olmasa da, sözcüğün biçim bilimsel ses bilimsel yapısını saklamak için kesme işaretinden yararlanıldı. Ancak bu durumun niteliğini bilmeyenler yazımda kesme işaretinin rolünü uydurma kurallarla açıklamaya çalışmışlar, güya kesme işareti bazı sözcüklerde ünlünün uzun telaffuz edilmesi, bazı sözcüklerde ise hecelerin ayrılması için gerekliymiş ve bu tür açıklamalar bilimsel çalışmalardan dersliklere kadar derin kök salmıştır. Bu nedenle de dilimizin güzel yapısını bozan, yazım kurallarına hayli karmaşa ve istisnalar getiren kesme işaretinin yazıdan çıkarılması konusunda 10 yıl önce yazılarda tartışma açtığımızda aydınların çoğu bu fikre taraftar çıktı.⁹

⁹ Tartışma etrafında söylenen fikirler hakkında daha geniş bilgi almak için şu kaynaklara bakabilirsiniz; F. Celilov. Apostrof Lazımdır mı? — «Edebiyyat ve İncesenet» gazetesi, 2 oktyabr 1976, Bir Daha Apostrof Haggında (müzakire) — hemin gazet, 27 noyabr 1976; A. A h u n d o v. Apostrof Lazımdır mı? (müzakire) — hemin gazet, 22 yanvar 1977; 1985 yılında Azerbaycan SSR EA-nın dil bilim enstitüsünde akad. M. Şiriliyev'in başkanlığı ile orfografiya heyeti kesme işareti konusunu yeniden tartışmaya sundu. Heyet bu işaretin yazıdan çıkarılması kararını aldı, bu karar akademik

Üstelik orta asır Arap dilcileri Arap dilinin özünde hemze sesinin sözcük ortasında ve sözcük birleşmelerinde düşmesini gösterirlerdi. Ayın ve hemzeli sözcüklerin Azerbaycan dilinde de durumu farklılık göstermiştir. Dilimizde şimdi böyle boğaz seslerinin olmadığı bellidir, bu nedenle de girişim kurallarına uygun olarak, bu sesler sözcük başında *a, e, é, i, ö, ü* ünlüleri ile (*alim, ebes, eser, élm, ismet, ömr, övlad, üfüğ* ve s), sözcük ortasında ise *h, y* ünsüzleri ile (*layine, layiğ, fayda, fehle, tamahkar* vb.) değişmiş, çoğu zaman da zayıflayarak, eriyip düşmüştür. Sözcük sonunda ise erise de (*senayé, mövzu, menbe* ve s), 1958 yılına kadar böyle sözcükler sonu ünsüzle biten sözcükler gibi değerlendirilmiştir; *senayéin, senayé-e, senayé-i* vb. Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki, şimdi bu tip sözcüklerin kullanımı düzenlense de, aitlik ekleri ile kullanılması yine de istisnalıdır. Örneğin, *şüa, irtica, senaye* sözcüklerinde “s” iç eki, *menbe, menşe, tale* sözcüklerinde ise “y” bağlayıcı ünsüzü kullanılır: *şüa-s-ı, menbe-y-i* vb.

Ayın ve hemze seslerinin girişim özellikleri burada gösterilenlerle sınırlı değildir. Eskiden kesme işaretinin yerini alan bu sesler bir çok sözcükte yazım kurallarının koruyucu kıskacından çıkabilmiştir, bu nedenle de önceden kesme işaretiyle yazılan *dava, hal, eyan, zeif, neleyi, gala, Cefer, Şaban, tam, geti, senet, helet, hemesr, şen, mesele, röya, deb* vb. sözcükler şimdi kesme işareti kullanılmadan yazılır. Bu durum gösterir ki, Azerbaycan dilinin yapısı, ses birim dağılımındaki ölçüler çok güçlüdür ve bu güç karşısında uydurma kurallar hiçbir etki gösterememektedir.

Yukarıda gözden geçirdiğimiz yazım kurallarının biçimsel ses bilgisi ile bağlantısı gösterir ki, dilciliğin bu iki bölümü arasındaki ilişki özel bir araştırma konusuna çevrilebilir ve bu alanda gerçekleştirilen çalışmalar Azerbaycan dilinin yazım kurallarının teorik esaslarını incelemek için gerekli malzemeyi verir.

çevrelerin sosyal bilimler bölümünde beğenildi. On yıl önce bu teklife karşı çıkan araştırmacıların da çoğunluğu bu karara karşılık verdi.

3. BİÇİMSEL SES BİLGİSİNİN BİÇİM BİLGİSİ İLE İLİŞKİSİ

Fonetik kattaki birimlerden farklı olarak, biçimsel birimler hem kendinden önceki birimlerle hem de kendinden sonraki birimlerle ilişkilidir ve bu nedenle de biçim bilgisinde dil bilimsel anlam ile beraber, bu anlamı ifade eden biçim de incelenir. Dil bilimsel anlamın ifade biçimindeki fonetik özellikler ise doğrudan biçimsel ses bilgisi ile bağlantılıdır. Bu nedenle de biçim birimlerin ses bilgisi kuruluşunu biçimsel ses bilgisinin inceleme konusu sayan dilciler haklıdır.

Daha açık olması amacıyla, sözcüğü oluşturan birimlere ait bazı terimleri hangi anlamda kullandığımız konusunda birkaç açıklama verelim.

K ö k—sözcüğün sözlüksel anlamını bildiren ilk birimdir. Örneğin, *vuruş* (*vur-*), *köçeri* (*köç*), *évli* (*év*) vb. Ancak parantez içerisinde verilen birimin k ö k adını alması art süremlil dil bilim bakımından belgelenmemiştir, çünkü E. V. Sevortyan'ın kaydettiği gibi, tek heceli sözcüklerin çoğu biçimsel yapısına göre hala tam açıklanamamıştır (ESTYA, 1, 35).

B i ç i m b i r i m — ilk defa İ. A. Bodyen de Kurtene'nin kullandığı bu terim dil bilimde hem kök, hem de ek için kullanılmıştır, bu gelenek Türkolojide de devam etmiştir. Ancak dil bilimde biçim birime verilen tanım (“dilbilim anlam taşıyan en küçük birimi”) bitişken (eklemeli) kuruluşlu Türk dilleri için o kadar da uygun değil, çünkü bükünlü dillerde sözcüğün kökü aslında sözcükbilimsel anlamdan yoksundur ve bu bakımdan, kök de ek gibi biçim birim adını alabilir, ancak Türk dillerinde kökün biçim birim adını alması biçim birimin işlevi açısından yanlıştır. Biçim birim teriminin Türk dilleri için sözlüksel anlamı olmayan birimlere, yani yapım ve çekim eklerine, yardımcı sözcük türlerine (servemlere) ait birimler anlamında kullanılması daha iyi olurdu. Ancak geleneği bozmamak, daha doğrusu, okuyucu açısından bir karışıklığa neden olmamak için burada biz de bazen biçim birim terimini kök ve ek anlamında kullandık. B i ç i m b i r i m s e l D e ğ i ş k e terimi ise herhangi bir biçim birimin ses değişimleri anlamında kullanılır. Yani ses birimin ses birimsel değişimleri olduğu gibi, biçim birimin de biçim birimsel değişimleri vardır.

E k — yapım ve çekim görevini üstlenen biçim birim anlamındadır. Yeri gelmişken, bir örneğini de kaydedelim ki, Türk dillerinde bazı ekler bükünlülük karakteri taşır. Örneğin, *évde* sözünde *-de* eki bir biçimsel ulamı (bulunma durumunu) ifade ederse, *aldı* sözcüğündeki *-dı* eki 3. kişi (sıfır biçim birimle), zaman ve kip anlamlarını da bildirir ki, bu da şüphesiz bükün niteliğidir.

G ö v d e — kök ve ekten ibarettir. Gövdede bir veya bir çok yapım eki olabilir. Örneğin, *gırçı* gövdesinde bir kök (*gır*) ve bir ek (*-çı*) vardır, *gırçılığ*. gövdesinde ise bir kök ve iki ek (*-çı*, *-lğ*) vardır.

Biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmede sözcüğün birimlerine ait kök, ek, gövde ve biçim birim terimlerinden yararlanılır ki, bunlar da biçimsel birimleri bildirir.

Biçim bilgisinde ikili kökleri saptamak için şimdi ayrı ayrı sözcük türü gibi kullanılan tek heceli sözcükleri biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmeden geçirmek gerekir. Bu yönde yapılan inceleme işi Türkçenin eski devirlerine inmek bakımından çok gereklidir. Elbette, burada sonradan meydana gelmiş *ğazmağ*, *yarış*, *bölme*, *gorhmaz* gibi ad-eylem sesteşlerinden değil, daha eskiden var olan *köç*, *don*, *iç*, *ac* biçimindeki ikili köklerden bahsedilmektedir.

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma böyle bir olasılık ileri sürmeye imkan verir; tek heceli sözcükler Ana Türkçede eklemeli kuruluşa kadarki dönemde tonlarla değiştiği için dilde birçok “sesteş” oluşmuştur. Daha sonraları eklemeli kuruluş biçimlendikçe tonların anlam değiştirici etkisi zayıflayıp öz işlevini yitirmiştir, ancak bir çok tek seslemlerli sözcükte aynı ses birim terkihi korunmuştur ki, bu da artık dilde ikili kökler şeklini almıştır. O halde, ad-eylem karşıtlığını yansıtan ikili kökler Ana Türkçede eklemeli kuruluşla beraber oluşmuştur. Bu nedenle de etimolojik değerlendirmelerde eski devre gittikçe daha çok ikili kökle karşılaşılır (ESTYA, 1, 34). Aynı yuvaya giren sözcüklerin biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma çoğu zaman ad-eylem karakterli ikili kök yapısını yansıtan en eski biçiminin saptanması ile sonuçlanır. Bazen de belirlenen eski biçim ad – eylem –

yansıma karakterli ikili kök şeklinde ortaya çıkar (Djalilov, 1984). Bu ise tonlarla değişen tek seslemlilik devrine inmek için tutarlı esastır.

Türkolojide ikili köklerin kaynağı, adeta, isim ya da eylem özelliği kazanma ile açıklanır, bazen de evrişim meselesi ön plana çekilir. Ancak biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirme gösterir ki, daha önceki ikili köklerin özellikleriyle bu yorumlar doğrulanmamaktadır, bu yalnız sonraki ad-eylem sesteşlerinin bir kısmına ait olabilir. Eski ikili kökler ise “öncelikle isim, sonra eylem, ya da önce eylem, sonra isim olmuştur” şeklinde açıklamak, genellikle, ikili kök sorununu bu şekilde bırakmak meseleye hiçbir zaman açıklık getirmeyecektir. Bu nedenle de biz bu sorunun çözümünü amorf (kök) kuruluştan eklemeli kuruluşa geçiş devrine bağlı olan meselelerin açıklamasında görürüz. Yani ikili kök sorununun çözümü için örneğinin geleneksel koyuluşunu değiştirmek gerekir.

Eklerin ses kuruluşunu biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmenin dışında düşünmek zordur. Yapım eklerinden “türetme” bölümünde, çekim eklerinden ise “biçimsel ulamlar” bölümünde imkan dahilinde bahsedilecektir.

Kök ve eklerin ses terkibi tek tek ele alındığında, hatta ayrı ayrı sözcük türleri, yapım ve çekim dizileri üzere birbirinden farklılık gösteren özelliklere sahiptir. Bu nedenle de kökler ayrı ayrı sözcük türleri ve hatta somut sözcük türü içerisinde sözlüksel-semantik gruplar üzere, ekler ise yapım ve çekim dizileri üzere biçim bilimsel ses bilimsel incelemeye tutulur.

Herhangi bir dilin biçimsel ses bilgisi bu dilin biçimsel kuruluşu ile yakından ilgilidir. Bu nedenle de kök, bükünlü ve eklemeli dillerin biçimsel ses bilgisi birbirinden ayrılır, her kuruluşun kendine özgü biçim bilimsel ses bilimsel kanunları olur. Hatta genel, tip bilimsel biçimsel ses bilgisi meseleleri, biçim bilimsel ses bilimsel ölçülerin işlevi de çeşitli kuruluşlu dillerde değişir, bir kuruluşta aktif, diğer kuruluşta pasif şekilde kendini gösterir. Örneğin, vurgu kök dillerde güçlü, bükünlü dillerde orta, eklemeli dillerde ise zayıf biçim bilimsel ses bilimsel ölçü olarak ortaya çıkar.

Eklemeli kuruluşlu Azerbaycan dilinde ikili kök yapısıyla beraber, analitizm elementleri ve hatta kaynaşma belirtileri de vardır. Bu nedenle de Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisi çeşitli kurallara sahiptir ve bu kuralların bazıları temel, bazıları ikinci derecede, bazıları ise yardımcı araç karakteri taşır. Bu durum Azerbaycan dilinin biçim yapısının biçim bilimsel ses bilimsel incelemesinde daha açık görülür.

Azerbaycan dilinin oluşumu boyunca biçimsel kuruluşta görülen değişimler kök ve ek biçim birimlerin yapısı ile beraber, onların anlamında da derin iz bırakmıştır. Oluşum sürecinde eklerin dil bilimsel anlamı, kök ve gövdelerin ise sözcüksel ve dil bilimsel anlamları belirli değişimlere uğrar ki, bu değişimler biçim bilimsel ses bilimsel kurallarla ortaya konulur.

Semantik zayıflama geçiren kök biçim birimler dilin biçim birim yapısında a s e m a n t i k biçim birime çevrilir (Memmedov, Celilov, 1982). Çağdaş Azerbaycan dilinde işlevini yitirmiş biçim birimlerin çeşitli türleri ve her türün de kendine özgü oluşma yolları, kullanım dairesi ve işlevi vardır ki, bunların bir kısmını burada gözden geçirelim.

Biçim birimlerde meydana gelen anlamsal dallanmanın ve anlam değişmesinin sebeplerinden biri de biçim bilimsel ses bilimsel değişimlerdir. Dilin oluşum tarihinde her hangi bir biçim birimin fonetik değişimle ilgili biçim birimsel değişkesi ortaya çıkar ve eğer yeni oluşan biçim birimsel değişkede anlamsal benzerlik farkı kendini gösterirse (*dek, tek* goşmalarında olduğu gibi), onda bu fark gittikçe bağlam hesabına güçlenir ve yeni semantik anlam taşıyan biçim birime çevrilir. Bu süreci geçen biçim birimlerin semantik bakımdan sonraki durumu üç şekilde kendini gösterir:

- 1) Hem eski, hem de yeni biçim birim kullanıldığı bağlamda anlamını korur;
- 2) Biçim birimlerden yalnız biri öz anlamını korur;
- 3) Biçim birimlerin hiç biri anlamını koruyamaz.

Birinci durumda anlam değişmesi olmadığı için biçim birimler anlam yükünü saklıyor. Örneğin, aynı kökten türeyen *bay(ı)* ve *bey*, *gör* ve *göz*, *adağ* ve *ayağ* sözcükleri anlamını korur.

İkinci durumda biçim birimlerden biri anlamını sakladığı halde, diğer biçim birimler anlam değişmesine uğrar. Bu durumda anlam değişmesine uğrayan biçim birimin daha önceden taşıdığı anlam biçim bilimsel ses bilimsel incelemeyle ortaya çıkar. Yuva usulüne dayanan biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmada anlamını saklayan biçim birimden yararlanılarak, anlamını yitiren biçim birimin anlam yükü belirlenir. Örneğin, *caynağ*, *dırnağ*, *dırmağ*, *cırmağ* sözcüklerinin kökü yalnız sonuncu biçim birimde (cır-) anlamını korumuştur. Buradaki *cay//dır//cır* denklikleri aynı yuvadan türedikleri için *cır-* biçim biriminin anlamı ile *cay-*, *dır-* köklerinin de eylem olduğunu ve “*cırmağ*” kavramına yakın anlam bildirdiğini tespit etmek mümkün olur.

Üçüncü durumda ise manzara daha karışıktır. Şöyle ki, aynı yuvadan türeyen biçim birimlerin hiç biri anlamını korumadığından onların anlam yükünü belirlemek için ek malzemeye başvurmak gerekir. Örneğin, *sıra* ve *cerge* sözcüklerinin kökü (*sır*, *çer*) çağdaş dilde anlam değişmesine uğramış biçim birimdir. Bu sözcüklerin ek dizisi gösterir ki, bu kökler eskiden eylem gibi kullanılmıştır, ancak bu eylemlerin hangi anlama sahip olduğu belli değildir. Bu durumdaki anlam değişmesine uğramış biçim birimlerin önceki anlamı da yuva usulü ile belirlenebilir ve bu yuva etrafında toplanan sözcükler yeterli olmadığında, yine de ek malzemeye gerek duyulur. Yani, *sıra* ve *cerge* sözcüklerinin kökü ile aynı yuvaya kiren *çeri* (*asker*) ve Yakut dilindeki *seri* (muharebe) sözcüklerinin kökü de meseleye açıklık getirmiyor, bu sıraya hatta Rus dilinde kullanılan *çéréd* “sıra”, *oçéréd* “kademe, sıra”, *çéréz* “sonra, içinden”, *çérta* “çizgi, hat”, *çértit* “işaretlemek, çizmek “ sözcüklerini de eklese (bunlar da bu yuvadan türeyen sözcüklerdir), yine de önceki kök biçim birimin taşıdığı anlamı belirlemek mümkün olamamaktadır. Ancak bu yuvaya giren *cızığ*, *cırmağ* sözcüklerinin kökünü incelediğimizde ilk anlamı açıklığa kavuşur, çünkü bu son sözcüklerin kökü anlamını korumuştur. O halde, yukarıda sözü edilen bütün sözcüklerin kökü (*sır*, *cer*, *çer*, *sér*, *çér*, *çiz*, *cır*) eskiden hat, sıra, sıralanmış

anlamlarına yakın anlamları ifade etmiştir. Daha sonraları bu köklerin çoğu arkaikleşip anlamsız biçim birime çevrilmiştir ki, bu da onların yakın anlamlı gövdelerde korunması ile anlaşılır.

Görüldüğü gibi, birinci gruba giren biçim birimlerin biçimlenme aşamasına kadarki durumu, ikinci ve üçüncü gruplardaki biçim birimlerin ise hem biçimlenme yolu, hem de sonraki durumu biçim bilimsel ses bilimsel incelemeyle belirlenir.

Gövdelerin birleşiminde hem kök, hem de ek biçim birimlerin anlam değişmesine uğraması olayı Azerbaycan dilinde yaygındır. Örneğin, şu sözcüklerin kökü çağdaş dil için arkaik sözcük olduğundan onlar asemantik biçim birim olarak kabul edilir.

<i>sah(lamağ)</i>	<i>yaş(mağ)</i>	<i>ğor(uğ)</i>	<i>giz(lin)</i>
<i>sah(sı)</i>	<i>yaş(inmağ)</i>	<i>gor(umağ)</i>	<i>giz(lemek)</i>
<i>sağ(inmağ)</i>	<i>yaş(ıрмаğ)</i>	<i>ğar(ovul)</i>	

Eklerin arkaikleşmesi de onları anlamsız biçim birime çevirir. Örneğin, *(suv)at*, *(ay)din*, *(ğum)sal* vb. Bir çok gövdelerde ise kökle beraber, ek de anlamsız biçim birim olarak dikkat çeker; *dır-nağ*, *dır-muğ*, *sah-sı*, *süm-sük*, *ğar-ğış* vb.

Azerbaycan dilinin biçim birimlerinde görülen anlamsız biçim birimler arkaikleşme, kaynaşma ve örneksime ile anlam değişmesi sürecini geçirir ki, bu süreçte biçim bilimsel ses bilimsel olaylar gözlemci, bazen de esas sebep olarak yer alır. Yukarıdaki örneklerin çoğunluğu arkaikleşme sonucu oluşmuşsa, kaynaşma ile oluşan *-lar* (çokluk) ekinin birleşimindeki topluluk bildiren *-ar* ve *-la* biçim birimleri artık çağdaş dil bakımından anlamsız biçim birimdir. Ya da çağdaş dilde sık kullanılan *-çilik* ekinin birçok sözcüklere eklenmesi (*guş-çu-luğ*) kök ve gövde ardılığındaki modele uysa da, bazı durumlarda (*asude-çi ?-lik*) bu model bozulur. Bu da şu demektir ki, birinci durumda *-çilik* biçim biriminin oluşumundaki ekler (*-çi*, *-lik*) anlam yükünü korur, ikinci durumda ise *-çi* eki işlevsiz biçim birimdir. Burada *-çilik* ekinin örneksime ile kullanılmaya başlaması *-çi* biçim biriminin işlevini kaybetmesine sebep olmuştur.

Biçim birim diziminde aynı dil bilgisel ulamın eki arka arkaya kullanılmamalıdır, yani mantığa göre, bir sözcükte iki durum eki, iki iyelik eki, iki topluluk eki olmamalıdır. Ancak pratikte bu ilkenin bozulduğu görülür. Bu ise arka arkaya kullanılan aynı biçimsel ulam eklerinden birincisinin işlevini kaybetmesi neticesinde mümkün olur, ya da birinci ekin dil bilgisel anlamı yeni benzer veya başka ulamın göstericisine çevrildiğinde bu durumla karşılaşılır. Örneğin, kim sözcüğüne iki iyelik ekinin getirilmesi (*kim-i-si*) birinci ekin (-i) bu sözcüğünün yapısında işlevini yitirmesine bağlıdır. Hatta kim sözcüğünün biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturumu gösterir ki, bu sözcüğün kökündeki -m elementi de eskiden iyelik bildiren -*ın ekinin kalıntısıdır (*kin>kim*). Demek ki, *kimisi* sözcüğünde köken bakımından üç iyelik eki vardır, bunlardan birincisi daha eskilerde işlevini yitirmiş, ikincisi ise sonradan işlevsiz biçim birime çevrilmiştir.

Bir veya her iki yönü anlamsız biçim birimle ifade olunan ikilemelerin biçim bilimsel ses bilimsel özellikleri M. Adilov'un eserlerinde geniş olarak ele alınmıştır. Yazar yarım tekrarlardan da bahsederken, onları sözcük türleri olarak gruplaştırır ve bazı gruplar hakkında şöyle yazar: "Bu sözcükler arkaikleşebilir, yalnız bazı Türk dillerinde ve diyaleklerde kalabilir, anlamı bozulabilir vb. Özel etimolojik değerlendirme yoluyla bu anlamlar tespit edilebilir" (ADS, 1979, 94).

Azerbaycan dilinde kullanılan *ilan-çayan*, *çoban-çoluğ*, *géyim-gécim*, *ğab-ğaçaq*, *çadu-piti*, *cici-bacı* tipli ikilemelerde anlamsız bileşenin unutulmuş anlamı Türk dilleri ile yapılan karşılaştırmada belirlenir. Örneğin, *çayan* (*egreb*), *çoluğ* (çobanın yardımcısı), *kécim* (c~y diyalekt farkı), *piti* (yazı) vb.

Birleşik sözcüklerde anlamsız biçim birimlerin ortaya çıkma sebeplerinden biri de ses değişimleridir. Biçim bilimsel ses bilimsel olayla sonuçlanan böyle ses değişimleri Türk dillerinde yaygındır. Örneğin, *bu ara>bura*, *bu gün>büyün//böyün*, *bilek üzük>bilerzik* vb. Hatta bu yolla cümle kuruluşlu birleşme de dönüşüme uğrayabilir. Örneğin, *bir ildir>bildir*, ya da Gagauz dilinde "gün aydın!" anlamındaki ifadenin dönüşümü: *kébét hayır olsun>kébétayrsın!*

Örneğime olayı çeşitli dillerde tip bilimsel nitelik taşır. Örneğin, Rus dilinde *spasi bog>spasibo* “sağol, eyvallah”. İlginçtir ki, eski gürcü dilinde taş üzerine yazılmış metinlerin çoğu “sağélita” ifadesi ile başlar ki, bunun da Ermeni konuşma dilinde “sağeles” (*sağolasın*) şeklinde kullanıldığını görürüz. Gürcü metinlerinde ibadet anlamındaki *sağelita* (“vo imya” şeklinde tercüme edilir) ifadesinin de *sağ ele* (sağ eyle), ya da *koru* anlamında olması mümkündür.

Birleşik sözcük seviyesinde anlam değişmesi olayı iki ayrı anlamlı sözcüğün birleşmesinden oluşan yeni biçimin ifade ettiği anlamda da kendini gösterir. “Bu birleşmeler kullanılırken önceki anlamlar hatırlanmaz (şu örneği inceleyelim; *deve, daban ve devedabanı*), biçim yönünden önceki varyantı ile aynı olan bu sözcükler özellik olarak yeni bir sözlük birimi kabul edilir” (Memmedov, Celilov, 1982, 109). Buradaki anlam değişmesi olayı tam anlam yitirme değil, nedenlilik ile yeni anlam kazandırmıştır. Bu nedenle de önceden “teorik olarak, anlamsız bileşenlerden oluşmuş birimler olarak kabul ettiğimiz” bu birleşmelerde aslında anlamsız biçim birim anlayışının doğru olamadığı görülüyor, yani, burada sadece, semantik dönüşüm ile bir anlam başka bir anlama çevrilmiştir.

Anlamsız biçim birim anlayışı üzerinde bu kadar uzun durmamızın nedeni, biçimsel ses bilgisinde biçimsel birimlerin anlam yükü konusunun her zaman ön planda olmasıdır. Şöyle ki, biçim birimsel değişkenin yeni anlam yükü altına girmesi ile birlikte, herhangi bir biçim birimin anlam yükünden kurtulması (asemantikleşmesi) da biçimsel ses bilgisi için önemli bir konudur. Çünkü anlam genişlemesi ve anlam daralması biçim bilimsel ses bilimsel olaylarla gerçekleşir.

Biçimsel ses bilgisi ile biçim bilgisinin ilişkisi hakkında yukarıda söylenenlerle şimdilik yetiniyoruz. Çünkü bu ilişkiyi açık bir şekilde yansıtan durumlar (türetme, sözcük türlerinin biçimsel ses bilgisini, biçimsel ulamların biçimsel ses bilgisini) ayrı ayrı bölümlerde gözden geçirilecektir.

4. SÖZLÜK BİLİMDE BİÇİMSEL SES BİLGİSİ SORUNLARI

Dilciliğin bu iki bölümü arasındaki ilişki son zamanlarda sözlük bilimde biçim bilimsel ses bilimsel sözlüklerin hazırlanması girişiminde daha açık görülür. Örneğin, “Rus Dilinin Biçimsel Ses Bilgisi Sözlüğü” (Redkin, Saharov, 1977) bu ilişkinin belirli meselelerini gösterir. Biçimsel ses bilgisi için önemli malzeme veren, biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmeye geniş olanak sağlayan “ters dizimi sözlüğü” çoğu diller için hazırlanmıştır, ancak Azerbaycan dilciliğinde bu alan hala boştur, yalnız “ü” harfi (sesi) ile biten sözcüklerin, yani 32 harften sadece birinin ters dizimi “Oçerklerde” verilmiştir (Celilov, 1985, 42—47). Ters sözlüğü biçim birim dizimi, aynı ekin kullanıldığı bağlamların bir yere toplanması biçim bilimsel ses bilimsel incelemeye kolaylık sağlar, özellikle, eklemeli kuruluşlu dilin ters sözlüğü biçimsel ses bilgisi için oldukça gereklidir.

Bellidir ki, sözlükte sözcükler hem eş süremlil dil bilim, hem de art süremlil dil bilim bakımından biçim ve anlama, kaynak ve kullanım dairesine göre gruplandırılıp değerlendirilir. Bu incelemelerde uygulanan biçim bilimsel ses bilimsel ölçüler ise sözlük ile biçimsel ses bilgisinin ilişkisini ortaya çıkartır, daha doğrusu, sözlük çalışmalarında biçimsel ses bilgisi meseleleri şeklinde dikkat çeker.

Sözcüklerde biçim ile anlam (işaret edenle işaret edilen) arasındaki ilişki meselesi dilcilikte daima devam eden tartışmalardandır. Şöyle ki, bazı dilciler böyle bir ilişkinin olduğunu tamamıyla inkar eder, bazı dilciler ise bu ilişkinin varlığını gereğinden fazla büyütürler. Biçim bilimsel ses bilimsel incelemelerdeki değerlendirmeler gösterir ki, eskiye gittikçe sözlük birimlerin ses sembolizmi güçlenir, tarihsel oluşum bakımından günümüze geldikçe ise sözlük birimlerin gösterge değişebilirliği artar. Demek ki, biçim ile anlam arasındaki ilişkiye metafizik ölçülerle yanaşmak olmaz, bu ilişkinin değişkenliği dikkate alınıp diyalektika bakımından açıklanmalıdır.

F. de Saussure’ün sözleri ile diyecek olursak, “dildeki doğal gelişim ilkesini kimse inkar etmiyor” (Saussure, 1977, 101). Ancak bu bütün sözcüklerin

kendiliğinden gelişme ilkesi ile oluştuğu anlamına gelmez.¹⁰ Dilde böyle ihtiyariliğin mutlak karakter taşımadığını görmek için yalnızca imitativlerin (yansımaların) bulunduğunu hatırlamak yeterlidir. F. de Saussure ise Hint-Avrupa dillerine dayandığı ve Türk dillerine iyi örnek olmadığı için “ünlem ve yansımaların dilde ikinci derecede yer aldığını ve onların taklitle oluşması meselesinin belirgin şekilde tartışmalı olduğunu” yazar (Saussure, 1977, 102).

Ancak Türk dillerinin kendine özgü sözlüksel-anlamsal sistemi olarak dikkat çeken söz varlığının büyük bir bölümünü içerir, türetmede ise onların özel dizisi vardır. Bu nedenle de Türkolojide N. İ. Aşmarin’le başlayan bu konudaki araştırmalar N. K. Dmitriyev’in, M. Adilov’un, K. Kornilov’un ve başka Türkologların eserlerinde devam ettirilmiş ne yansımaların ses sembolizmi ile beraber, biçim bilimsel ses bilimsel özellikleri de incelenmiştir. G. Kornilov hatta nostratik sözcükler olarak sunulan köklerin aslında yansımalarından ibaret olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu araştırmacının yansıma kuramına göre, eskiden, kök işlevce sözcüğe değil, cümleye uymuştur, kökün birleşimindeki sesler ise ses birime değil, sözcüğe (idiofoneme) uymuştur (Kornilov, 1984, 181). Elbette, yansımalar konusunda söylenen bu görüş tartışılır olsa da, herhalde biçimsel ses bilgisi bakımından ilginçtir.

Son zamanlarda *f o n o s e m a n t i k a* ve *s e s s e m b o l i z m i* adlı araştırmaların çoğalması ve bu araştırmalardan alınan sonuçların genelleştirilmesi dilde gösterge değişebilirliğinin mutlak karakter taşımadığını gösterir (Voronin, 1982). Bu alanda O. Yespersen, E. Sepir, S. Nyumen, M. Mayron, İ. Teylor ve benzeri dilcilerin yaptığı araştırma ayrı ayrı ses birimlerin belirli çağrışımlarla ilişkisi meselesini de ortaya çıkarmıştır (Levinskiy, 1975). Eskiden işaret edenle işaret edilen arasındaki nedenlilik ses sembolizmine dayanıyorsa, sonradan türetmede semantik nedenlilik ön plana geçmiştir. Örneğin, bazı hayvan ve bitki adlarında bunu açıkça görmek mümkündür: *şeleğuyruğ* (tilki), *ağzığara//borü* “boz” (canavar), *yastıpençe* (ayı), *dodağyariğ* (dovşan), *ğuzuğulağı*, *devedabanı*, *itburnu* vb.

¹⁰ Azerbaycan dilçiliğinde de bazen doğal gelişim ilkesini dogmaya çevirmişlerdir (Ceferov, 1982, 12—13).

Çağdaş Azerbaycan dilinin sözlük terki bindeki sözlük birimlerin çoğunluğu şimdi önceki nedenliliğin izini korumamaktadır ve böyle sözcüklerin incelenmesinde biçim bilimsel ses bilimsel yorum arka plana geçer, ancak nedenliliğin izini saklayan sözlük birimler de az değil ve böyle sözcüklerin incelenmesinde biçim bilimsel ses bilimsel ölçülerden yararlanmamak olmaz. Özellikle yansımalar ve onlar içindeki ad ve eylemler eski nedenlilik izini yaşatır.

Biçim bilimsel ses bilimsel inceleme denemesi gösterir ki, biçimsel ses bilgisi için nedenlilik ile beraber, ses değişimleriyle gerçekleşen anlam değişimleri (anlam genişlemesi, anlam daralması, başka anlama geçiş) de büyük önem taşır. Anlamsal dallanmadaki yönün düzgün belirlenmesinde nedenlilik meselesi esas dayanak noktasıdır. Örneğin, “ses” anlamlı *gu* sözcüğünün daha sonradan *gırtlağ*, *gulağ* gibi organ adlarına ait sözcüklerin, *gülüş*, *guloşya* (söz gezdiren), *gumrov* gibi yüzlerce sözcüğün kökünde bulunması nedenlilik ile gerçekleşen anlam değişimlerinin yönü ile açıklık kazanmıştır (Dejalilov, 1984). Ya da eski tanrı adlarının (teonimlerin) sonraları kabile adına (etnonime), kişi adına (antroponime), yer adına (toponime) geçebilmesi durumunun sistem karakteri taşıması anlam değişiminin yönü ile ilgilidir.

Sözlük terki bindeki sözcüklerin biçim ve anlama göre gruplandırılması ilkesinde biçim bilimsel ses bilimsel ölçülerden yararlanır. Şöyle ki, dilde var olan sesteşlerin incelenmesi, özellikle bazı sesteşlerin oluşma yolu biçim bilimsel ses bilimsel yorumla verilir, bu nedenle de sözlük bilime ait eserlerde “ses değişmesi ile meydana gelen sesteşler” şeklinde başlıklarla sık karşılaşılır.

Azerbaycan klasik aşık şiirini cinassız düşünmek mümkün olmadığı gibi, cinası oluşturan okşarların dil bilimsel incelemesini de biçimsel ses bilgisinin yardımı olmadan düşünmek mümkün değildir. Anlam dallanması ile ortaya çıkan çokanlamlılık meselesi, ayrıca karşıt anlamlılık ve eşanlamlılık meseleleri de biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmada dayanak noktalarından olup, anlamsal ve biçim bilimsel ses bilimsel değişiminin yönünü, anlamın veya benzerliğin tespit edilmesine yardım eder. Sözcüklerin sözlüksel-anlamsal gruplar şeklinde biçimsel ses bilgisi açısından incelenmesi onların kökenlerinin belirlenmesine de olanak

sağlar. Örneğin, hayvancılık, tarım, sanat ve akrabalık terimleri, organ adları, renk, durum, ölçü, giyim, silah, kuş, hayvan, bitki, balık adlarını bildiren sözcüklerin, konuşma, duygu, hareket bildiren eylemlerin, zamir, sayı gibi sözcük türlerinin tematik gruplar üzere biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmeden geçirilmesi ilginç genellemelere ulaşmayı sağlar.

Sözlük terkinindeki sözcüklerin kaynak bakımından gruplandırılıp biçim bilimsel ses bilimsel incelemeden geçirilmesi önemlidir. Çünkü sözlük bilimde sözcükler ses dizimi bakımından da incelenir. Azerbaycan dilinde sözcüğün ses yapısı, ses birim dağılımı konusunda H. Hesenov'un ilginç değerlendirmeleri vardır (Hesenov, 1985, 19—26). Bütün dillerde alıntı sözcük olduğu gibi, Azerbaycan dilinde de Arap, Fars, Rus ve benzeri dillerden alınmış pek çok sözcük vardır. S. Ceferov'un sözlük bilim konusunda yazdığı kitapta 43. – 54. paragraflar arasındaki bölüm alıntı sözcüklerin ses dizimine ayrılmıştır (Ceferov, 1982). Her iki dilcinin sözcüğün ses yapısı bakımından yaptığı araştırmada biçim bilimsel ses bilimsel yorum ön plana alınmıştır.

Azerbaycan dilinde Türkçe kaynaklı sözcüklerin ses birim dağılımındaki ölçüleri belirleyip bunu alıntı sözcüklerin ses birim dağılımı ile karşılaştırmak mümkündür ki, bu da dilin ses dizimi kurallarına uyan, onu daha da zenginleştiren alıntılarla beraber, dilin ses yapısını bozan, ses birim dağılımı kurallarına yabancı olan alıntı da ortaya çıkarmaya olanak sağlar.

Fars dilinden alınan sözcükler daha çok yaşamla ilgili kavramlara, Arap dilinden alınan sözcükler dini, felsefi ve bilimsel kavramlara, Rus dili aracılığıyla dilimize geçen sözcüklerin çoğunluğu ise bilimsel teknik terimlere aittir. Yani Farsça alıntılar daha işlek sözcükleri, Arapça, Rusça alıntıları ise çoğunlukla terminoloji sözcüklerini içerir. Alıntının bu bakış açısıyla araştırılması etnik ilişkilerin karakterini belirlemeye yardım eder. Bu ilişkiyi biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ile ortaya çıkarılan alıntılar üzerinde de görmek mümkün olur. Biçim bilimsel ses bilimsel incelemede alıntı sözcüklerin girişim olayına uğrayıp uğramaması meselesi de dikkate alınmaz ve burada yalnız Azerbaycan diline geçen sözcükler değil, ayrıca Azerbaycan dilinden başka dillere geçen sözcüklerin durumu

da dikkate alınır. Komşu halkların diline geçen Azerbaycan sözcüklerinin biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi hem etnik ilişkilerin karakteri, hem de bu ilişkilerin tarihi bakımından ilginç durumlar ortaya çıkarır.¹¹

Başka dillere geçen Azerbaycan sözcükleri çoğu zaman bu dillerde “donuk” durumda kalır. Böyle sözcüklerin biçimsel ses bilgisi açısından incelenmesi oldukça gereklidir. Çünkü böyle alıntılar eski biçim bilimsel ses bilimsel terkihi korur, yani bu sözcükler Azerbaycan dilinin özünde biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun genel oluşumuna uygun olarak değiştiği halde, başka dilde değişime uğramaz. Örneğin, Udin dilindeki *gangiş* (совет), Ermeni dilindeki *gızğan//gazğan* (котел), *çatığ* (беревка) sözcükleri şimdi Azerbaycan dilinde *geneş*, *gazan*, *çatı* şeklinde kullanılır. Komşu halkların dilinde yüzlerce böyle sözcük vardır ki, onlar eski biçimini donuk şekilde saklamıştır.

Biçim bilimsel ses bilimsel incelemede alıntı sözcüklerle beraber, alan izogloslarını da dikkate almak gerekir. Eski izoglosların ayrı ayrı dillerde geçtiği biçim bilimsel ses bilimsel oluşum yolları biçimsel ses bilgisi açısından ilgi çeker. Azerbaycan dilinde pek çok sözcük ve biçim birim vardır ki, onlar eski Kafkas ve Ön Asya halklarının dilinde kullanılmıştır. Bu tür denkliklerle ortaya çıkarılması ve onların biçim bilimsel ses bilimsel incelemeden geçirilmesi hem eski dil ilişkileri bakımından, hem de Azerbaycan dilinin biçimlendiği bölge bakımından oldukça gereklidir.

Azerbaycan dilindeki sözcükler biçim bilimsel ses bilimsel süzgeçten geçirildiğinde açıkça görülür ki, eski alıntılar esas yapıya değil, çevresel yapısına ait

¹¹ Tematik söz grupları için İran ve Kafkas halklarının söz varlığına bakılırsa, *teke*, *goç*, *goyun*, *guzu*, *şişek*, *kéçi*, *tohlu*, *bars*, *aslan* gibi Türk kaynaklı hayvan adlarının, ya da *gaftan*, *don*, *şalvar*, *yapıncı*, *çekme*, *başmağ*, *yaylıg*, *çuha* vb. giysi adlarının, *govurma*, *basdırma*, *dolma*, *şile*, *şülen*, *aş*, *yemiş*, *bozbaş*, *şişlik* gibi onlarca yemek adının kullanıldığını görmek mümkündür.

Elbette, etnik ilişkinin karakterini açıkça gösteren bu sözcükler Azerbaycan dilinden alınmıştır. Ancak bu dillerde öyle Türkçe kökenli sözcükler de var ki, Azerbaycan dilinde ya kullanılmaz, ya da arkaik olmuştur. Uzmanlar *Tat*, *Udin*, *Talış*, *Ermeni*, *Gürcü* dillerinde pek çok Türkçe kökenli sözcük belirlemişlerdir ki, bu sözcüklerle Azerbaycan dilinde karşılaşılmamaktadır (Ahmedov, 1971; Gukasei, 1978; Memedov, 1980; AFM 1984, 111—115; Kilanava, 1983 vb. O halde, bu dillerde kullanılan böyle sözcükler daha eski devrin yadigarıdır, yani Ön Azerbaycan diyalektlerinden alınmadır.

sözlük birimleri içerir. Bu söylenenlerden anlaşılır ki, tarihsel sözlük bilim meseleleri biçimsel ses bilgisi ile yakından ilişkilidir.

5. BİÇİMSEL SES BİLGİSİ YOLUYLA SÖZCÜK TÜRETME

Türetme ses bilgisinden cümle bilgisine kadar bütün birimlerle ilişkilidir. Bu nedenle de türetme konusu ister istemez diğer dil bilim dallarıyla ilişkili olarak incelenir. Türetmeden bahseden dilciler türetme yollarından genellikle sözlüksel, biçimsel ve söz dizimsel yolu kaydederler (Ceforov, 1982, 135).

Sözcükbilim yoluyla sözcük yapımı sürecinde ses değişimleri esas ölçü olur, daha doğrusu fonetik yoluyla yeni sözcükler oluşur. Fonetik yol anlayışının aslında biçim bilimsel ses bilimsel yol olduğunu ve diğer iki ilkede de (biçimsel ve söz dizimsel) biçim bilimsel ses bilimsel olayların olabirliği dikkate alındığında türetme sisteminde biçimsel ses bilgisinin önemli rolünü iyi düşünmek gerekir.¹² Bu nedenle de son yıllarda türetme konusunda yazılmış eserlerde “biçim bilimsel ses bilimsel yolla sözcük türetme” ilkesi ön plandadır. (Lopatin, 1977; Zemskaya, 1973; Nemçenko, 1984 vb.).

Azerbaycan dilinde sözcük türetme konusunda iki temel eser yazan E. V. Sevortyan daha önceki araştırmalarda fonetik yolla sözcük türetme meselesine az değinildiğini üzülerek belirtse de, kendisinin de bu konuya girişmediğini itiraf eder (Sevortyan, 1962, 10). Azerbaycan dilciliğinde S. Ceforov bu problemin bazı özelliklerini araştırmıştır (Ceforov, 1975, 12—18). Araştırmacı başka bir eserinde fonetik yolla sözcük türetme üzerine yaptığı değerlendirmeye esasen şöyle yazar: “sözcükte ses terkinin değişmesi ile yeni sözcüklerin oluşması veya sözcüklerin hem söyleniş, hem de yazılı şeklinin değişmesi çeşitli Türk dillerinin sözcük türetme sisteminde büyük rol oynamıştır. Bunu çeşitli Türk dillerinden alınmış örneklerde

¹² Türkolojide biçim bilimsel ses bilim konusuna ait ilk tezi hazırlayan Daniya Salihova kaydeder ki, biçim bilimsel ses bilim ile önceleri daha çok ses bilim uzmanları ilgilenmesine rağmen, son zamanlarda sözcük türetme üzerine çalışan araştırmacılar ilgilenmektedir (Salihova, 1986, 7).

görmek mümkündür” (Ceferov, 1982, 146). Özbek ve Türkmen dillerinde fonetik yolla sözcük türetme konusunda tez çalışmaları da yapılmıştır (Naraev, 1909; Veysov, 1974). Bu eserlerde biçim bilimsel ses bilimsel yolla sözcük yapımı meseleleri incelenmiştir.

Azerbaycan dilinde biçim bilimsel ses bilimsel yolla sözcük türetme ilkelerinden biri ikileme modelinde kendini gösterir ki, bunun da iki türü vardır.¹³ Birinci tür ünlü almaşması olayına benzemektedir, ikinci tür ise sıfat derecelerinde pekiştirme sağlayan iç eki hatırlatır: 1) ikilemelerde birinci bileşenin ilk hecesindeki ünlü geniş olur, ikinci anlamsız bileşende ise bu ünlü dar olur. Yani *a//u*, bazı durumlarda ise *o//u*, *e//ü* değişmelerini yansıtan bileşenlerden birincisi anlamlı, ikincisi anlamsız sözcük şeklinde birleşip yeni sözlük birimi olarak kullanılır; *ğara-ğura*, *ğarın-kurun*, *ğatır-ğutur*, *yarağ-yurağ*, *çah-çuh*, *danğ-dunğ*, *tak-tuk* vb.

Örneklerden görüldüğü gibi, tek heceli ikilemeler yansımalardan oluşmaktadır. M. Kaşkarlı'nın sözlüğünde de böyle sözcüklerin çok kullanıldığı (*çağ-çuğ*, *şal-şul*, *çart-çurt*, *sart-surt*, *ğart-ğurt*, *ğarç-ğurç*) gösterilmiştir (Adilov, 1979, 17). Türetmedeki bu model alıntı sözcüklere de örneksime yoluyla uygulanır. Örneğin, *kağız-kuğuz*, *kasıb-kusub* vb.

2) İkilemelerde topluluk bildiren **ba* biçim biriminin (bkz. IV. 1. 9 ve IV. 4. 2) kalıntısı, yani iç eke çevrilmiş *m//b//p* elementi kullanılır. Birinci bileşen anlamlı, ikinci bileşen ise anlamsız sözcük olur ve birinci bileşenin biçim bilimsel ses bilimsel varyantı gibi işlenir. Böyle ikilemelerin de iki türü vardır; a) birinci bileşen ünlüyle başlıyorsa, ikinci bileşene *-m-* iç eki eklenir; *un-m-un*, *az-m-az*, *ot-m-ot*, *alt-m-alt*, *üst-m-üst*, *uşağ-m-uşağ*, *odun-m-odun*, *adam-m-adam*, *ilan-m-ilan*, *oyun-m-oyun* vb.) birinci bileşen ünsüzle başlıyorsa, ikinci bileşende bu ünsüz *-m-* iç eki ile

¹³ Bu şekildeki sözcük birleşmesi modeli görünüşte sözdizimsel yolu hatırlatır, ancak ikilemelerdeki ses farklılıkları biçim bilimsel ses bilimsel ilkeye dayanır. Başkurt dilinin dil bilgisinde de *artık-bortok* (*artığ-martığ*) gibi sıfatlarda ikinci anlamsız bileşenin biçim bilimsel ses bilimsel yolla türediği, her iki bileşeni anlamsız olan *arkıs-torkos*, *urık-hurık*, *iles-miles* tipli sıfatlarda ise ikinci tarafın birinci bileşenin biçim bilimsel ses bilimsel varyantı olduğu gösterilir (GSBAE. 1981, 192—193).

değiştirilir; *su-m-u*, *daş-m-aş*, *çit-m-it*, *yağ-m-ağ*, *köç-m-öç*, *kend-m-end*, *dinç-m-inç*, *gurd-m-urd*, *kéçe-m-éçe*, *ğarı-m-arı*, *ğoyun-m-oyun*, *kéçi-m-éçi* vb.

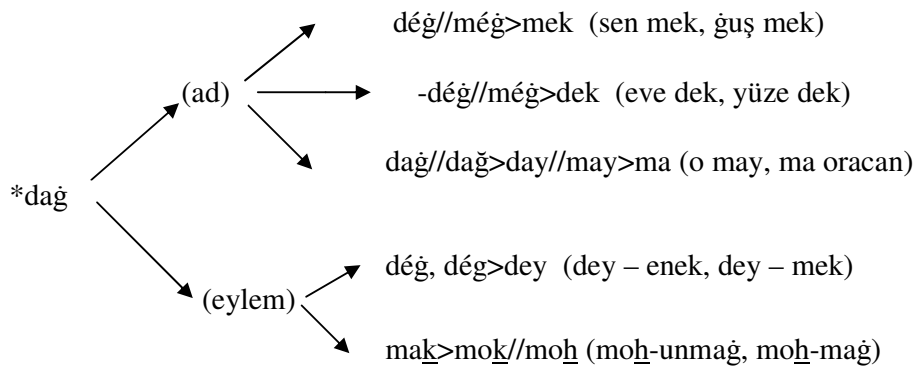
Bu modelde *-m-* iç eki çeşitli ünsüzleri değiştirdiği için ayrı ayrı ikilemelerde anlamsız bileşen aynı olabilir, yani çeşitli ikilemelerde aynı biçim bilimsel ses bilimsel varyant ortaya çıkar. Örneğin, *öz-möz*, *göz-möz*, *söz-möz*, *köz-möz*, *aş-maş*, *daş-maş*, *yaş-maş* vb. Türetmedeki bu biçim bilimsel ses bilimsel yol Azerbaycan dilinde eskiden beri varolduğu için şimdi türleri açık olmayan iki üç heceli bazı sözcüklerin bu yolla meydana geldiği düşünülebilir. Örneğin, *cız-b-ız>cızbız*, *daş-b-aş>daşbaş* vb. Buradaki *-b-* iç eki boğumlanma noktası bakımından daha eskidir, Özbek dilindeki *oş-p-oş* (*aş-m-aş*) sözcüğü de gösterir ki, *-p-* ünsüzü *b-*den türemiştir. Bu model örneksime ile alıntı sözcüklere de uygulanır; *kino-mino*, *nahöş-mahöş*, *kağız-mağız* vb.

Sözdizimsel yolla oluşan birleşik sözcüğün bütünü (sandhi) çoğu zaman biçim bilimsel ses bilimsel değişme ile sonuçlanır. Örneğin, Karakalpak dilinde *ala at>alat*, Kırgız dilinde *kara at>karat*, Azerbaycan dilinde *bu gün>büyükün*, *emi oğlu>emoğlu* vb. Biçim bilimsel ses bilimsel değişme ile bu tür sözcüklerin oluşması Türk dillerinde oldukça yaygındır ve bu, özel isimlerde daha çok göze çarpar; *Eli Esger>Elesger*, *Eli Ağa>Elağa*, *Hacı Ağa>Hacağa*, *Mirze Eli>Mirzeli* vb. Birleşik sözcüklerin sadeleşmesi, yani yeni sözcüğü oluşturan sözcüklerdeki anlam değişmesi sürecinde kendini gösteren ses değişimleri biçim bilimsel ses bilimsel ölçüler içerisinde gerçekleşir.

Kök sözcüklerde ses değişmesi ile yeni sözcüklerin oluşması yolu Türk dillerinde eski devirlerden beri vardır. Özellikle kök kuruluşan eklemeli kuruluş geçişe bağlı olarak Ana Türkçede ikili köklerin ortaya çıkması ile bu süreç daha da artmıştır, sonuçta ise ikili köklerin sayısı gittikçe azalmıştır, yani eklemeli kuruluşun sistemi ikili kökleri ses değişimleri adına azaltmıştır. İkili köklerin azalması, bir yandan, biçim bilimsel ses bilimsel yolla sözlüksel – dil bilimsel anlam bilimin ayrımlaşması, sözcük türleri üzere çeşitlenmesi ile ilişkiyse, diğer yandan, dil bilimsel kuruluşun oluşumunda türetme sisteminin güçlenmesi, sözlük terkinin zenginleşme olanaklarının genişlemesine bağlı idi. Dil bilimsel ulamların

düzenlenmesi doğal olarak, ikili kökleri zayıflatmıştır, ancak buna rağmen, bir çok ikili kök bugüne kadar gelmiştir. Örneğin, *köç, saç, dad, ac, say, don, şiş, én, üz, sıh, düz, iç* vb.

İkili kökün sonraki ayrımlaşması biçim bilimsel ses bilimsel ölçüler içerisinde olmuştur. Örneğin, çeşitli Türk dillerinde bir çok biçim birimsel değişkesi oluşmuş ikili **dağ* kökü ad ve eylem yönünde şöyle değişmiştir:

Görülüyor ki, bu ikili kökün **dağ* şeklinde de arketipi olmuştur; **dağ>déğ//mér//den>can//cen (évecen, onacan)*.

Bu tür biçim bilimsel ses bilimsel değişme öncelikle anlamdan uzaklaşma ile sonuçlansa da, herhalde ayrımlaşan sözcükler çoğu zaman anlam yakınlığını tam yitirmez. Örneğin, *sıgal, sığınmağ, sağım, sıhaç* sözcüklerinin kök biçim birimi (*sığ, sağ, sıh*) ses değişmelerine uğrayıp ayrı ayrı sözcüklere çevrilse de, önceki anlama yakınlığını korumuştur. Aynı sözcükler şimdi anlamsız biçim birime çevrilmiş *yuh//yük//yoh* kökleri (*yuh-arı, yük-sek, yoh-uş*) hakkında da söylenebilir. Görüldüğü gibi, anlamsızlaşmanın özü de, bir tür, türetme yöntemidir.

Eski türetmedeki biçim bilimsel ses bilimsel yollardan biri de ünlü almaşması olmuştur. Bunun izi *ğıç//ğaç, el//al, dış//daş, gel//ğal, bil//bul, alt (ast)//üst* gibi onlarca sözcükte kalmıştır ki, bu alanda yapılacak araştırmalar ilginç sonuçlar verebilir.

Türetmede biçim bilimsel ses bilimsel yollardan bahsederken vurguyu da unutmamak gerekir (İPSGTYA, II, 1956, 328). Aynı sözcüğün farklı sözcük türlerine girmesinde vurgu büyük rol oynar. Örneğin, zarf (*YALnız*), sıfat (*yalNIZ*), eylem (*GElin*), isim (*geLİN*) vb.

Türetme sürecinde biçim bilimsel ses bilimsel olaylar sadece kök biçim birimleri değil, ekleri de etkiler. Eklerin çoğunluğu genel olarak bütün Türk dillerinde kullanılmakta olup uzun bir geçmişe sahiptir. Biçim bilimsel ses bilimsel araştırmalar gösterir ki, Türk dillerinde ekler üç yolla türer: sözcüğün ekleşmesi (*irag>-rağ*, *garu>-garu//arı*, *çağ>-çağ*), iki ekin birleşmesi (*-la + -ar>-lar*) ve biçim birimsel değişkelerin ayrılaşması (*-la//da*) ile yeni ekler oluşur.

A. N. Kononov aynı dil bilimsel anlama sahip eklerin arka arkaya gelebilmesi durumundan yola çıkarak, böyle eklerin sonradan birleşip bir biçim birime çevrildiği görüşünü ileri sürmüştür. Araştırmacı bu biçim bilimsel ses bilimsel olaya “kaynaşma” adını vermiş¹⁴ ve bununla ilgili birçok örnek göstermiştir (Kononov, 1971).

Biçim birimsel değişkelerin ayrılaşması ile yeni ekin oluşması *-la* ekinde açıkça görünür. Adlardan çeşitli anlamlı eylemler yapan *-la* biçim biriminin anlam özellikleri geniş bir şekilde açıklanmıştır (Sevortyan, 1962, 35—93), bu nedenle de bu ekin yalnız biçim bilimsel ses bilimsel yönüne dikkat çeker.

Çağdaş Azerbaycan dilinde *-la* eki sonu ünlüyle ve *b*, *v*, *g*, *ğ*, *y*, *l*, *m* ünsüzleri ile biten sözcüğe getirildiğinde önceki biçim birimsel değişkeleri korunur, ancak diğer ünsüzlerden sonra geldiğinde *-da//na/-ra* biçim birimsel değişkeleri ortaya çıkar ve bu durum söyleyiş kuralı olarak kendini gösterse de, yazıma yansıtılmaz. Örneğin, *odla* (*odda*), *sesle* (*sesde*), *daşla* (*daşda*), *yanla* (*yanna*), *ğirla* (*ğirra*).

Görüldüğü gibi, burada eş süremlil dil bilim bakımından pozisyon değişmesi fonetik seviyede kalır. Ancak *-la* ekinin biçim birimsel değişkeleri art süremlil

¹⁴ Aslında “kaynaşma” terimi kökle ek arasındaki birleşmeyi bildirir (Ramestedt, 1957,27) ve kaynaştırma (bükümlü) dillerin özelliğini yansıtır.

yöntemle incelendiğinde biçim bilimsel ses bilimsel olay ile karşılaşırız. Çağdaş Türk dillerinin çoğunda *-la* ekinin biçim birimsel değişkelerinin yazım kuralı olarak işlenmektedir. Örneğin, Tuva dilinde bu ekin sekiz (*-la, -le, -ta, -te, -na, -ne, -da, -de*), Yakut dilinde ise on altı (*-laa, -lee, -loo, -löö, -taa, -tee, -too, -töö, -naa, -nee, -noo, -nöö, -daa, -dee, -doo, -döö*) biçim birimsel değişkesi yazıda kaydolunur. Bazı biçim birimsel değişkelerde dil bilgisel anlam belirli anlam benzerliği üzere ayrımlaşır ve önceki anlamdan farklı bir işlevde ortaya çıkar. Yakut dilinde *-taa* sabit biçimli biçim birimsel değişkeler (*-tee, -too, -töö*) artık yeni biçim birim işlevi kazanmıştır, bu nedenle de ünlüyle biten sözcüklere de getirilir (Haritonov, 1954, 120).

Başka Türk dillerinde de *-la* ekinden türeyen biçim birimsel değişkelerin yeni biçim birime çevrilebildiği kaydolunmuştur (Sevortyan, 1962, 193—194). Bu biçim bilimsel ses bilimsel olay Azerbaycan dilinde de görülür. Şöyle ki, *-la* ekinin *-da* biçim birimsel değişkesi Yakut dilindeki kadar geniş faaliyet dairesi kazanamasa da, bazı sözcüklerde kalıplaşmıştır.. Örneğin, *iste//izde, alda-n//alda-t* (*al—*”hiyle”). Bu *-da* biçim birimsel değişkesi yansımaları getirilerek yeni dil bilgisel işlev kazanmış ve *-ilda* biçim birim birleşmesini (*gırıl^ıda, vızıl^ıda*) ortaya çıkarmıştır. O halde, *-la* eki adlardan ve ikili köklerden eylem yaptığı gibi, onun *-da* biçim birimsel değişkesi de yansımalarından eylem yapma dizisinde kullanılma işlevi kazanmıştır.

Ekler çağdaş dilde sözcük türleri üzere çeşitlenseler de, art süremlili dil bilim bakımından onlarda böyle ayrımlaşma zayıf olmuştur. Şimdi de bazı eklerin hem sıfat, hem isim, ya da hem isim, hem de eylem dizisinde kullanıldığı görülür. Eskiye gittikçe ise bu özellik daha da artar. Eklerin art süremlili yöntemle incelenmesi onların etimolojisini, kaynağını aydınlattığı gibi, onların çeşitli dizide kullanıldığını da ortaya çıkarır. Azerbaycan dilinde şimdi eylemden ad yapan bazı ekleri gözden geçirelim.

-i, -i, -u, -ü (*yazı, dartı, çeki, dolu, sürü*)

-a, -e (*ğısa, kese, yara, goşa*)

-ın, -in, -un, -ün (*ekin, biçin, ahın, gelin, sağın, goşun*)

-an, -en (*galhan, ayran, tikan*)

-ği, -gi, -ğı, -ğu, -ğü, -kü (*asğı, sarğı, séçgi, yanğı*)

-*ğa*, -*ge*, -*ğa*, -*ke* (*dönge*, *ğovurğa*, *süpürge*, *düşerge*)
 -*ğın*, -*ğın*, -*ğın*, -*ğün*, -*kin*, -*kün* (*satğın*, *keskin*, *ölgün*)
 -*ğan*, -*gen*, -*ğan*, -*ken* (*çalışğan*, *burulğan*, *döyüşken*)

Sabit biçim olarak ayırdığımız biçim birimsel değişkeleri (-*ı*, -*a*, -*ın*, -*an*, -*ğı*, -*ğa*, -*ğın*, -*ğan*) ses terkibine göre gruplandıralım; -*ı*//*ğı*//*ğın*//*ın* ve -*a*//*ğa*//*ğan*//*an*. Görüldüğü gibi, her iki gruba ait biçim birimler tam uygunluk gösterir ve yalnız ünlüye göre değişen bu biçim birimlerin aynı yuvadan türediğini düşünmek mümkündür. -(*ğ*)*ı*(*n*) ve -(*ğ*)*a*(*n*) biçim birimlerinin kaynaşma ile oluştuğu da düşünülebilir: -*ğ*//*ğı* + -*a*//*ın* = -*ğan*//*ğın*. Burada grıtlaksıl yuva ihtimali de düşünülebilir: *an>-*ğan*//*an*>-*ğın*//*ın*. Görüldüğü gibi, ihtimallerin çeşitlilik göstermesine rağmen, aynı yuvadan türeyen ekin sonradan çeşitli dizilerde kullanıldığı, yani ayrı ayrı biçim birimsel değişkeleri üzere ayrılaştığı şüphesizdir.

Bu biçim birimlerin sonradan bir sıra birleşik biçim birimin kökünde yer aldığını da görürüz. Örneğin, -*ı*(*lı*), -*ı*(*cı*), -*ın*(*c*), -*ın*(*tı*), -*a*(*lağ*), -*a*(*cağ*), -*an*(*ağ*) vb.

Azerbaycan dilindeki -*rı* ekinin de (*doğru*, *oğru*, *yumru*, *ayrı* vb.) kaynaşma ile oluştuğu, yani -*ır* + *ı*(*ğ*)>-*rı* değişmesi ile ortaya çıktığı gösterilmiştir (Elizade, 1973).

Küçültme bildiren -*cığ* biçim birimi “balaca (küçük, az)” anlamında kullanılan *cığ sözcüğünden türemiştir, konuşma dilinde *çığgılı* (*hurdaca*) sözcüğünün kökünde bulunan *cığ biçim biriminin *dığ (*dıggılı*) biçim birimsel değişkisi de vardır. Bu tahminimiz doğru ise, onda küçültme bildiren -*cığaz* biçim birimi de *cığ* + *az* terkibinden ibarettir.

Kullanım yeri sınırlı olan -*daş* eki de iki biçim birimin birleşmesi ile oluşmuştur; bulunma durumu eki (-*da*) ve “ortak”, “dost” anlamlı *eş* sözcüğünün birleşmesi -*daş* biçim birimini ortaya çıkarmıştır. Örnekleri inceleyelim; *ğarın-da eş*>*ğarındaş*//*ğardaş*, *yol-da eş*>*yoldaş*, *çağ-da eş*>*çağdaş* vb. Bulunma durum eki ile başka biçim birimin birleşmesi -*dakı* ekinde de kendini gösterir; *évdeki*, *köydeki*,

sudaki vb. Buradaki *-kı* eki hem tek başına (*ağşam-kı, indi-ki*), hem de *-daki, -ınkı* (*bizimki<bizinki, dünenki<düninki*) biçim birimlerinin terkinde kullanılır.

Azerbaycan dilindeki *-lğ* ve *-lağ* ekleri işlevce yakındır. Örneğin, *ovlağ, dağlğ, yaylağ, gışlağ, çemenlik, daşlğ* vb. Bu eklerin kökeni hakkında çeşitli fikirler öne sürülse de, henüz inandırıcı bir yorum yapılamamıştır. E. A. Kreynoviç bu genel Türkçe ekleri (ayrıca *-lı* biçim birimi) ile paleoaziya dilleri arasında denklik belirlemiştir. Örneğin, Eskimoların dilinde *kakalık* “kayalık” (*kaka* “gaya”) sözcüğü *-lik* ekini gösterir (Kreynoviç, 1976). Orta Asya’dan kuzey Amerika’ya kadar yayılan bu ek izoglos Kafkas’ta doğrudan anlamlı sözcük gibi korunmuştur. Örneğin, Ermeni dilinde *lik* sözü “dolu” anlamındadır ve Azerbaycan diyalektlerinde kullanılan *lğ(ba)lğ* “dolubadolu” sözcüğü, ayrıca bazı Kafkas halklarının (Tabasaran, Udin vb.) diline geçen *-lğ* eki gösterir ki, bu sözcük (*lik*) Kafkas bölgesinde çoktan ekleşmiştir. Demek ki, kaynağı Kafkas’ta olan bu sözcüğün ekleşmiş varyantı (*-lğ*) ve onun türevleri (*-lı, -lağ*) doğudan batıya, Kafkas’tan Amerika’ya kadar olan göçünü gösterir.¹⁵

Bütün Türk dillerinde ortak olan *-çi* eki de Fars diline çoktan geçmiş ve şimdiye dek aktifliğini yitirmemiştir. Bu biçim birim Avar, Tabasaran, Lezgi ve benzeri Kafkas dillerinde de Azerbaycan dilinden alıntı kabul edilir. Bu ekin “adam” anlamlı, *çya* sözcüğünden türediği yazılmıştır (Ramstedt, 1957, 209). Ancak *-çi* biçim birimi *ki(m)* zamiri ve *ki(şi)* sözcüğünün (Yakut dilinde bu sözcük *kini* biçimindedir) kökünde yer alan *ki arketipi ile aynı yuvaya girer ve biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan *çya>çi* değişmesi değil, **ki//çi* denkliği daha inandırıcı görünür.

¹⁵ H. F. Yakovlev de böyle göçlerin Kafkas, Asya, Amerika yönünde olduğunu etnoğrafik gerçeklere dayanarak gösterir. M. Aribjanov, A. Karimulin ve başka araştırmacılar ise Amerika Hindularının dilinde birçok Hindu-Türk denkliği ortaya çıkarmış ve bu denkliği yansıtan *koş* (ğuş), *kéh* (keng), *baka* (bağa, ğurbağa), *ku’n//kin* (Güneş, ğün), *suuy//hu* (su), *balçe* (baldan yapılan içki), *yaş* (yaşıl; taze), *aak* (ağ), *iç* (iç, içeri), *imiş* (yemiş, meyve), *için* (kuyu), *ooç* (aş), *oté* (ata), *ina* (ana), *kokta* (köyde), *mi* (men), *kan* (damar), *tapa* (top), *yotanka* (yatak), *okağa* (akıntı), *baldiz* (baldız), *bayal* (bay, varlıklı), *ik//iki* (iki), *oş* (üç), *otélikka* (ütülmek), *isu* (içmek), *kapsun* (kapmak), *bir* (burmak), *kat* (katmak), *sat* (satmak), *tur* (durmak), *ket* (gitmek), *kel* (gelmek) gibi onlarca sözcük ve ek (örneğin, bulunma durumu *-ta//te*, olumsuzluk biçim birimi *-ma*) belirlemiştirler (VTYA 1976, 129— 143).

Eski dil ilişkilerini yansıtan eklerden biri de *-man* biçim birimidir. Bazı Hint-Avrupa dillerinde, özellikle Avrupa dillerinde *centlmen*, *supermen*, *biznesmen* şeklindeki sözcüklerde kendini gösteren *-man//-men* eki (İngiliz dilinde *man* (adam “anlamında ayrı bir sözcük olarak kullanılır) ve eski Fars dilinde *-ban//-van* biçim birimsel değişkesi (şotorban “çoban”) olan bu ek Türk dillerinde uzun zamandır kullanılır.¹⁶ Başkurt, Çuvaş ve Kazak antroponimlerinde (*Akman*, *Kolman*, *Karaman*, *Sarman*, *Esmen*, *Erman*, *Turman* vb.) bu biçimle daha çok karşılaşılır. Azerbaycan dilindeki *gocaman*, *azman*, *ataman*, *deyirman*, *yétman* tipli sözcüklerin terkipteki *-man* eki diğer Türk dilleri için de karakteristiktir (Sevortyan 1966, 198—199). Buradan şöyle bir soru çıkar: Azerbaycan dilinde Fars kaynaklı kabul edilen *-ban* (bağban) biçim birimi, genel Türkçe eki olan *-man//-men* biçim birimi ve bazı Hint-Avrupa dillerinde kullanılan *-man//-men* eki arasında ilişki var mı? Bu soruya olumlu cevap vermek gerekir, çünkü bu biçim birimlerin hepsi aynı işlevi taşır. Bu cevaptan ise ikinci bir soru ortaya çıkar ki, o da bu biçim birimin kaynağı meselesidir.

Türk dillerindeki *-man* eki “kaynaşma” (sıklaşma) ile oluşmuştur, çünkü *-ma* biçim birimi sadece *-man* ekinde değil, *-mar*, *-mac*, *-mağ*, *-maca* biçim birimlerinde de kendini gösterir; *ğızmar*, *yağmur*, *dolma*, *tohmağ*, *dürmek*, *çölmek*, *yahmağ*, *bilmece*, *tapmaca* vb., Görüldüğü gibi, *-ma* biçim birimi ayrı olarak kullanılabilirdiği gibi, *-r*, *-ğ*, *-n*, *-c*, *ca* ekleri ile birleşik şekilde de kullanılabilir, hatta *-manc* (dilmanc) birleşik biçim birimi de vardır.

Bu kısa biçim bilimsel ses bilimsel yorum *-man* ekini Türkçe kaynaklı saymamıza olanak sağlar. Topluluk adlarına da koşulabilen (*Basur-man*, *Türk-men*, *Er-men*) *-man* ekinin biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturumu **ban* (*-ba + n*) arketipini tespit etmeye olanak sağlar ve bu biçimle eski Türk yazılı abidelerinde (örneğin, salban “повязка на голове”) karşılaşılır (Sevortyan, 1966, 199). Eski Fars diline bu ekin Ön Azerbaycan diyalektlerinden, Avrupa dillerine ise Hunların, ya da daha eskide Sakların veya Azların dilinden geçtiği düşünülebilir.

¹⁶ Ne yazık ki, Besim Atalay’ın “Türkçemizde *men-man*” (İstanbul, 1940) adlı eserini inceleme fırsatını bulamadık.

Görüldüğü gibi, yüzeysel de olsa, gözden geçirdiğimiz eklerin üç çeşit oluşum yolu biçim bilimsel ses bilimsel yorumda daha açık görünür. Biçimsel ses bilgisinde dilin biçim birim yapısı çeşitli bakımlardan incelenir. Biçim bilimsel ses bilimsel değişmelerle gerçekleşen biçim birim dizimindeki kural bozulmalarını, bu değişmelerin sebebi ve sonucunu doğru tespit etmek için kök ve gövdelerin sıralanması, dizimi konusunda bilgi olmalıdır, bunun için ise yapım eklerinin türetme modelleri belirlenmelidir.

Azerbaycan dilinin türetme biçimsel ses bilgisini araştırmak için elimizde “ters dizim sözlüğü” nün yanı sıra, “dil bilimsel sözlük” ve “türetme sözlüğü” olmalıdır. Dil bilimsel sözlükte her bir biçim birimin dil bilimsel anlamı ve işlevi hakkında bilgi verilir. Türetme sözlüğünde ise sözcük ve onun türevleri gösterilir, burada kök ve gövdeler yuva usulü ile verilir. Azerbaycan dilinin türetme sözlüğünün düzenlenme ilkeleri “Oçerklerde” verilmiş ve orada örnek olarak “V” harfi ile başlayan yuvaların “türetme sözlüğü” de eklenmiştir (Celilov, 1985, 50—53). Bu sözlükte dilin türetme imkanı ve her bir tam yuvanın türetme dizisi göz önünde olur.

Biçimsel ses bilgisinin türetme ile ilişkisi yukarıda söylenenlerle bitmez. Bu ilişkiyi tam olarak ortaya çıkarmak için bir çok özel araştırma gerekir ki, bunlar da aşağıdaki biçimlerde yapılabilir: 1) Türetmenin biçimsel ses bilgisi; 2) biçim bilimsel ses bilimsel yolla oluşan sözcük ve ekler; 3) gövde içinde (*altı+muş>altmış*) ve iki ek birleşiminde (*-la+ar>lar*) bitişme; 4) iç eklerin biçimsel ses bilgisi (*gaç-a-gaç, gel-ha-gel, uzun-m-uzun, gı-p-gırmızı* ve benzeri modeller).

6. LEHÇE BİLİMDE BİÇİMSEL SES BİLGİSİ SORUNLARI

Herhangi bir dilin diyalektlerinden bahseden dilcinin ister istemez diyalektler, şiveler arasında, ayrıca diyalektle edebi dil kuralları arasında kendini gösteren biçim bilimsel ses bilimsel durumları dikkate alması gerekir. Diyalektolog ses olaylarından,

uyum kanunundan, vurgudan, alan izogloslarından, biçim birimsel değişmelerin yayıldığı bölgeden bahsederken biçim bilimsel ses bilimsel ölçülerden yararlanır. Diyalekt çalışmalarında ses değişmelerinin açıklanması temel yer tutar. Türkolojide (ayrıca Azerbaycan dılcılığında) çoğu zaman ses değişmelerinin açıklanmasında sebeple sonuç karıştırılır,¹⁷ ancak ses denkliklerini, diyalekt farklarını yansıtan örneklerin toplanması bakımından bu malzemeler büyük önem taşır.

Çağdaş diyalekt farkları gibi dikkati çeken *k//ç, t//ç, s//ş, é//e, allo, b//p* ve benzeri ses denkliklerini dil içi fonetik oluşum yönünde yakın seslerin değişmesi, birinin diğerinin yerine geçmesi şeklinde açıklamak mümkündür. Örneğin, *diş>tiş>çiş (d>t>ç)* değişmesi ile oluşmuş *d//t, d//ç, t//ç* diyalekt farkları ses kuruluşunun genel oluşum eğilimlerine uygundur. Ancak *l//ş, r//z, d//y* tipli diyalekt farklarını doğrudan fonetik değişme, ses değişmesi şeklinde açıklamak mümkün değildir, çünkü bu tip denklikler en eski lehçe farkını gösterir ve onların kaynağı eski ses yuvaları ile ilişkilidir. Bu nedenle de bu denklikleri buluş kabul edip fonetik değişme olarak açıklayan dılciler çoğu zaman taban tabana zıt görüşler belirtirler. Özellikle, *l//ş, r//z, d//y* denkliklerinde (diğer denklikler hala incelenmemiştir) hangi sesin önce, hangisinin sonra oluştuğu üzerinde devam eden tartışmalar “tavuk mu yumurtadan çıkar yoksa yumurta mı tavuktan” tartışmasını hatırlatır.

Azerbaycan diyalektlerinin sınıflandırmasının biçim bilimsel ses bilimsel esası, diyalektlerdeki biçim bilimsel ses bilimsel özelliklerin farkı art süremlı değerlendirmede açıkça görünür. Bu nedenle de eski diyalekt farklarını tarihsel diyalektolojinin genel meseleleri doğrultusunda gözden geçirmek gerekir.

¹⁷ Örneğin, *igne* ve *igne* diyalekt sözcükleri edebi dildeki *iyne* ile karşılaştırılır ve sonuncudaki / ünsüzünün diyalektlerde *k//ğ* değişimlerine uğramasından (*y>k, y>ğ*) bahsedilir, yani *iyne>igne, iyne>igne*.

Görüldüğü gibi, burada sebep ve sonucun yeri değiştirilmiştir: yeni biçim eski, eski ve köhne biçimler ise yeni buluş gibi verilmiştir, halbuki bu sözcükler *ğ>g>y* değişmesini açıkça yansıtır (*igne>igne>iyne*) ve her üç biçimin karşılaştırılması diyalektolog için hangi diyalekte ilk (*igne*), hangi diyalekte eski (*igne*) ve hangi diyalekte yeni (*yeni*) biçiminin kullanıldığını belirlemeye gerekli bilgiyi verir.

Diyalektolojik yazılarda güya *k>ğ, k>g, y>d* vb. geçişleri yansıtan *köç>göç, kéçmiş>gécmiş, gün>gün, yumruğ>dumruğ* gibi değişmelerin verilmesi hatta gelenekleştirilmiştir.

6. 1. ESKİ AZERBAYCAN DİYALEKTLERİ

Tarihsel lehçe bilim, elbette, çeşitli aşamalara ayrılmalıdır. Diyalektlerimizde en eski, eski, köhne ve yeni diyalekt farklarını yansıtan örnekler çok zengindir ve bunlar ayrı ayrı araştırma konusu olabilir. Orta asırların diyalekt özelliği hakkında E.R. Tenişev'in, V. Gukasyan'ın, E. Ezizov'un ve başka dilcilerin ilginç yazıları vardır ki, burada eski ve köhne diyalekt farklarından söz edilir. En eski (Ana Türkçe, Ön Azerbaycan) diyalekt farklarını yansıtan *l//ş*, *r//z*, *d//y* denkliklerinden bahseden dilciler ise bu diyalekt farklarını dil dışı bağlamdan çıkardıkları için doğru sonuç elde edememişlerdir. Halbuki tarihsel–karşılaştırmalı yöntemle yapılan yeniden oluşturmalar Ana Türkçenin *r//z*, *l//ş* diyalektlerine bölündüğünü belirlemeye olanak sağlar ve hem de belli olur ki, Ana Türkçe dönemindeki diyalektler de sonradan iç diyalektlere, şivelere ayrılmış ve çeşitli zamanlarda defalarca birbirine karışıp çağdaş dillerin oluşması ile sonuçlanmıştır (Egorov, 1985, 55). Eski Azerbaycan dili de böyle alış veriş ile oluşmuştur (İslamov, 1972, 28), Ana Türkçe diyalekt farklarının izi Azerbaycan dilinde ve diyalektlerinde geniş bir şekilde görülür (Celilov, 1986 a).

Çeşitli Türk diyalektlerinin ve dillerinin karışıp çaprazlaşmasını A. M. Şerbak da özel olarak kaydetmiştir ve bunun klasik örneğini yansıtan Çuvaş dilinde bir çok katın, yani çeşitli devirlerdeki karışmanın izini ortaya çıkarmıştır (Şerbak, 1970, 17-18). Hatta Azerbaycan dilinde *ir-iz* (Guba) *kol-hos* biçimindeki sözcüklerin bir arada kullanılması çeşitli Ön Azerbaycan diyalektleri (*r//z*, *l//s*) çaprazlaşmasını açıkça gösterir.

Eski Azerbaycan diyalektlerinin biçim bilimsel ses bilimsel özellikleri sadece Türk dilleri ile karşılaştırmada değil, eski dil ilişkilerini yansıtan başka sistemli dillerle karşılaştırmada da ortaya çıkar. Çünkü Azerbaycanlıların etnik kökenini teşkil eden Türk dilli eski Azerbaycan toplulukları iki dilli alanda yaşamış, kendi dilleri ile beraber, komşu Kafkas halklarının dili ve ön Asya'da güçlü devletlerin dili (Sümer, Akat, Hurrit-Urartu, Hett, Asur, Fars) ile ilişkileri olmuş, bazen de onların dilinde konuşmuşlardır. Kafkas'ta böyle iki dilli bölge Azerbaycan dili biçimlendikten sonra da devam etmiştir, ancak önceki devirlerden farklı olarak,

bağlantıda olan halklar da Azerbaycan dilinde konuşmuşlar ve bin beş yüz yıl devam eden bu gelenek geçen asrın sonlarına kadar kalmıştı, hatta şimdi de böyle bir çok Kafkas halkları ana dilinden başka, Azerbaycan dilini de iyi bilir. Tarih boyu devam eden bu iki dillilik durumu hatta Ermeni dilinin biçimsel ses bilgisinin bir çok özelliğini değiştirip Türk dili biçim bilimsel özelliklerine benzetmiştir (Kurtene, 1963, 365).

Çeşitli diller arasındaki eski ilişki alan izogloslarını belirlemeye, hem de eski Azerbaycan diyalektleri içerisinde bu ilişkiyi yansıtan alt diyalekti tespit etmeye imkan sağlar. Örneğin, *yıl//yaş* sözcüklerindeki diyalekt farkını (*l//ş*) yansıtan *il* sözcüğü Dağıstan dillerinden olan Agul dilinde *is* şeklinde kullanılır, yani *il//is* denkliklerinden *-is* varyantını alan Agul dili *s//ş* diyalektinde konuşan eski Azerbaycan topluluğu ile bağlantıda olmuştur ki, bu da bu diyalekti bu bağlantıda alt diyalekt durumuna getirmiştir.

Tarihsel diyalektolojiden bahsederken diyalekt bölümlenmesinin yönü de kesin seçilmelidir. Örneğin, “Yakut dilinin diyalektleri”nin anlamı tek dilin sonraki diyalektlere parçalanması üzerinde, “Hakas dilinin diyalektleri” ifadesinin anlamı ise, tersine, tek Hakas dilini biçimlendiren çeşitli diyalektlerin bütünleşmesi üzerine kurulmuştur ki, her iki anlamında dil dışı esası vardır. Özbek dilinin biçimlenmesini de E. Polivanov çeşitli diyalektli toplulukların birleşmesi şekline açıklar. Demek ki, diyalektlerin sınıflandırılmasında ayrılma ve birleşme yönü düzgün belirlenmelidir: biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun oluşumu bu yöne uygun şekilde gerçekleşir.

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmalar gösterir ki, eski Azerbaycan dili çeşitli diyalektlere has Türk kabilelerinin alış veriş sonucunda biçimlenmiştir ve yerli eski Azerbaycan diyalektleri bu birleşmede baskın olmuş, zaman zaman Azerbaycan’a (Albaniya ve Atropaten bölgesine) gelen veya geri dönen Türklerin diyalekti ise esas kaynağa bağlanmıştır.¹⁸ Bu nedenle de yüzyılımızın öncesinde bir halk olarak biçimlenen Azerbaycanlıların dilinde çeşitli diyalekt katları günümüze

¹⁸ Sonradan bağlanma ikileme modelinde birinci ve sonraki birimlerin dizilişinde açıkça seçilir. Yani Azerbaycan-Fars ilişkisi *uzundraz* (*déraz* Farsça «uzun» demektir) sözcüğünde nasıl yansıtılmışsa, *delik-déşik* ikilemesinde de yerli diyalekte (*delik*) bağlanan diyalekt (*déşik*) özelliği ile yansıtılmıştır.

geldikçe ne kadar erise de, bugüne kadar birçok izi kalmıştır. Hatta Azerbaycan bölgesi, sanki, bütün Türk diyalektlerinin küçük bir izdüşümünü gösterir. Bu izdüşümün bilimsel değerlendirmesini vermek, onu tam olarak açıklamak tarihsel diyalektolojimizin esas amacı olmalıdır ve bu yönde yapılan araştırmalarda biçim bilimsel ses bilimsel yorum diyalektlerin ayrılması sürecinin değil, birleşmesi sürecinde gerçekleşen değişimler üzerine kurulmalıdır.

Eski diyalekt farkı gibi takdim ettiğimiz ses denkliklerinden bir kısmını, yüzeysel de olsa, gözden geçirelim, çünkü art süremlili biçimsel ses bilgisini bu ses denkliklerinin dışında düşünmek mümkün değildir.

6. 2. ESKİ *k//s* DİYALEKT FARKI

Bilindiği gibi, Hint-Avrupa dilleri *k//s* denkliğini yansıtan “yüz” sözcüğünün biçimine dayanılarak Kentum (k) ve Satem (s) dillerine (diyalektlerine) ayrılır. Örneğin, “ürek” sözcüğünün *kard* (Hett), *sird* (Ermeni) varyantları *k//s* denkliğini gösterir. İlginçtir ki, “satem”leşmenin zamanı milattan binlerce yıl önce, yeri ise Rusya’nın güneyi kabul edilir (Semereny, 1980, 164).

Bu eski diyalekt farkı Türk dillerinde de vardır, ancak bildiğimiz kadarıyla Türkoloji araştırmalarında *k//s* meselesine değinilmemiştir, yalnız E. R. Tenişev Selkup dilindeki Türkizmlerden bahsederken *k//g > ş//s* değişmelerini göstermiştir. Örneğin, *kın>şın* “ножны”, *gir>şér(ko)* “входить”, *kiş>si* “соболь” (Tenişev 1977, 238). benzer karşılaştırmayı Türk–Rus dilleri üzerinde de göstermek mümkündür: köpek—sobak(a), kefen—savan, kırık—sorok vb.

Bu tür denklikleri tesadüfi benzerlik veya Azerbaycan ve Türk dillerinde kullanılan *kino//sinéma*, *siklon//kiklon*, *silindr//kiléndér*, *(t)siklon//kiklon* gibi aynı sözcüğün çeşitli dillerden, yani çeşitli kaynaklardan (örneğin, *kédr//sidr* ağacı) alınmış biçimi gibi değerlendirilebilirdi, ancak Türkçe kökenli sözcüklerin de

ayrı ayrı Türk dillerinde *k//s* farkı ile yayılması, yani *kémik//sümük* tipli denkliklerin varlığı hatta böyle denkliklerin aynı dilde kullanılması gösterir ki, Hint – Avrupa dillerinde olduğu gibi, Türk dillerinde de eski *k//s* diyalekt farkı olmuştur. Örneğin, Türkmen dilinde *kürén//sürén*, *kébsir//sébsir*, *kümsük//sümsük* denklikleri kayda alınmıştır (TDVDP, 1973, 60).

Azerbaycan dilindeki *sarı//*ğaru//ğarşı* goşmaları, *sarı//küren* sıfatları, *geber//seber* (Zakatala), *sevin//ğivan* (KTG) eylemleri ve bu tip sözcüklerin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu gösterir ki, *k//s* farkı eski bir geçmişe sahiptir. Bunun izi eylemden ad yapan *-ık//-ış*, sıfatın azaltma derecesini bildiren *-kıl//-sıl*, *-kılm//sılm* biçim birimlerinde de görülür.

Hakas dilinde *karı* goşması (*karı>-kar//har*) ekleşip *çashar* (*yaza sarı*) sözcüğünde kullanıldığı gibi, *sarı* goşması da (*sarı>-sar*) ekleşip *atsar* (*ata sarı*) sözcüğünde kullanılmıştır. Yani eski *k//s* diyalekt farkı *karı//sarı* goşmalarından türeyen *-har//sar* eklerinde korunmuştur.

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ile eski Azerbaycan ve Ön Azerbaycan (ayrıca Ana Türkçe) dilinde *k//s* diyalekt farkını yansıtan bir çok örnek ortaya çıkarmak mümkündür. Örneğin, *şaman* sözcüğünün Mançu – Tunguz dillerinde kalmış *sama//saman*, Dagur dilindeki *saman* varyantları ve Karaim dilindeki *kamçı* (şaman), Tuva dilindeki *ham* (mukaddes) varyantları *k//s* diyalekt farkını yansıtan “kahin” anlamı *kam//sam//şam* sözcüğünü ortaya çıkarır ve bu sözcüğün *kam* (قام) şeklinde kullanıldığını M. Kaşkarlı da kaydeder (MK, 1,280; II, 172). “Dede Korkut” boylarında savaşa katılmayan, ancak sözü yüce tutulup adı saygıyla anılan Bayındır Han “kam” neslindedir, yani ulu şaman Kamhanın (Gamgan) oğludur. Bu metinde *gam//kam* sözcüğü diğer kahramanın adında da (Kam-büre//Gam – büre) yansıtılıp “kutsal kurt” anlamını bildirir. Bu *gam* sözcüğü eski Azerbaycan kabilelerinden olan Gamerlerin (gam-er) adında da bulunmaktadır.

Azerbaycan’ın eski şehirlerinden olan Şamahı’nın adı eski kaynaklarda Saméhi(ya), Kaméhi(ya) şeklinde hatırlanır (ACA, 1972, 86). Buradaki *k//s* farkı üç-dört bin yıl önce Küçük Asya’da Hetlerin kuzey komşusu olan Kaşgay

topluluklarının yer adlarında da kendini gösterir, yani Kaşkaylarda *Kamaḥa//Şamaḥa//Samaḥa* diyalekt farkı ile kullanılan Şamaha yer adı olmuştur (Giorgadze 1961). Kaşkay topluluklarının bir bölümünün daha sonraları Azerbaycan'a göçmüş olması ve *Kamaḥı//Şamaḥı* yer adını da kendileri ile getirmeleri mümkündür.

Görüldüğü gibi, *k//s* diyalekt farkının kökü çok eski devirlere gidip çıkar ve bu nedenle de bu denkliği yalnız s-leşme (satemizasiya) ile açıklamak, yani doğrudan *k>s* değişmesi saymak bir çok durumda doğrulanmaktadır. Bu diyalekt farkının kaynağında eski Yunan alfabesinde ξ (ks) harfi ile verilen birleşik **ks* sesine benzer ünsüz yuvasının olduğunu ve sonradan **ks>k//s* değişmesinin gerçekleştiğini düşünüyoruz. Bir diyalekte “*k*”, diğer diyalekte “*s*” refleksini veren bu boğumlanma Ana Türkçenin önceki devirlerine ait olabilir.

6. 3. ESKİ *l//ş* DİYALEKT FARKI

Temel değişme ile *l//ş* diyalekt farkı da ortaya çıkmıştır, “özel (!) belirtili *l* sesinin Çuvaş dilinden başka, çoğu Türk dillerinde *ş* sesine geçmesi” (Gadjieva, 1976, 79) faktı, elbette, Türk dillerinde bu yeni bir olay olmayıp, çok eski devrin yadigarıdır, çünkü *l//ş* denkliği yalnızca Çuvaş-Türk farkı değildir. E. V. Sevortyan'ın kaydettiği gibi, bu diyalekt farkının izi bir çok Türk dillerinde kalmıştır (ESTYA, III, 323).

Ana Türkçe döneminde ortaya çıkan *l//ş* denkliğinin kaynağında da birleşik **ls* yuvasının bulunduğu ve sonradan **ls>l//s* (*ş*) değişmesinin gerçekleştiğini düşünüyoruz.¹⁹ Bu olayın tip bilimsel varyantını Avar dilinin tarihinde görmek

¹⁹ Türkolojide *l//ş* değişmesi *l>ş* ve *ş>l* şeklinde de açıklanmıştır (Resenén, 1955, 25—26). Japon dilcisi S. Hattori ise *daş* «kamén» sözcüğünün *çul* (Çuvaş), *tol* (Kore), **tulh* (eski Kore) varyantlarını örnek gösterir ve *l//ş* farkının kaynağında ötümsüz gırtlaksız **lh* (veya **hl?*) sesinin olabileceğini söyler (Hattori, 1980, 91). Diğer görüşler için bkz. Şerbak, 1970, 84—85.

mümkündür: nefesli gırtlaksıl *l ünsüzü spirantlaşma ile *s* sesine geçmiştir (Materialı PİSİİKYA, 1977, 170):

$$*l \mid (>\bar{l}>l) > s$$

Türk dillerinde *l//ş* denkliğini yansıtan bazı örnekleri gözden geçirelim. Öncelikle Çuvaş ve diğer Türk dilleri (ve Azerbaycan dili) arasındaki denklikleri hatırlayalım.

Çuvaş Dili — Diğer Türk Dilleri

<i>çul</i>	— <i>daş//tas</i>	“камень”
<i>şal</i>	— <i>diş//tis</i>	“з б”
<i>alak</i>	— <i>élik</i>	“двер, ворота”
<i>tül</i>	— <i>daş//diş//tış</i>	“вне”
<i>těl</i>	— <i>duş//tuş</i>	“направление”
<i>tělëk</i>	— <i>düş//tüş</i>	“сон”
<i>ilt-</i>	— <i>éşit-</i>	“слышат”
<i>alt-</i>	— <i>éş-</i>	“рыть”
<i>sül</i>	— <i>yaş</i>	“год”
<i>pilëk</i>	— <i>béş//péş//pés</i>	“пять”
<i>hël</i>	— <i>ğış//kış</i>	“зима”
<i>sul</i>	— <i>yaş</i>	“слеза”
<i>tul-</i>	— <i>daş-</i>	“преваливаться”
<i>sitmël</i>	— <i>yétmiş</i>	“семьдесят”
<i>utmäl</i>	— <i>atmış//altmış</i>	“шестьдесят”

Çuvaş dilinde kullanılan biçimi olarak verilen örneklerin bir kısmı başka Türk dillerinde de kullanılır. Örneğin, *telek* “son” sözcüğü Yakut dilinde *tü:l*, Sarı Uygur dilinde *tel* şeklinde kullanılır, Çuvaşça’daki *kul-* “запрягать”, yani *goş-* eylemi Hakas dilinde *köl*, Yakut dilinde *kölüy* (Moğol dilinde *holoh*) şeklinde kendini gösterir, ya da *çul* “год” sözcüğü Türk dillerinin çoğunda *yıl//il* biçim birimsel değişkeleri ile kullanılır.

Azerbaycan dilinde de *l//ş* diyalekt farkını yansıtan sözcükler vardır:

<i>döl//döş</i>	<i>kol//kos</i>	<i>belek//béşik</i>
<i>dol-//daş-</i>	<i>yıl//yaş</i>	<i>alt//astar</i>
<i>del-//déş-</i>	<i>alt//aşağı</i>	<i>höl//yaş</i>
<i>al//işiğ</i>	<i>işiğ//ismi</i>	

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ve etimoloji araştırmalarıyla da bir çok örnek ortaya çıkarmak mümkündür. Özellikle, *l//ş* eski diyalekt farkı olduğu için eski Azerbaycan diyalektleri ile bağlantısı olmuş halkların dilinde onun izine rastlamak mümkündür. Örneğin, Sümer dilindeki *Lahar* (nahırçılık “sığır çobanlığı” tanrısı) sözcüğü bizim dildeki *sığır* sözcüğü ile *l//s* denkliliğini gösterir ve aynı zamanda *lahar//sıhır* karşılaştırması dilimizdeki *nahır* sözcüğünün biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunu aydınlatır, yani *lahar//nahır* varyantları *l>n* değişmesini ortaya çıkarır, yahut Sümer dilinde çoğu zaman *ulduz* anlamında kullanılan *İştar* tanrıçasının adı (karşılaştırınız: *Sitare* ve İngilizce *Star* “yıldız”) Çuvaş dilinde kullanılan *salta* ve diğer Türk dillerindeki *yulduz* sözcükleri ile açıklanabilir, yani buradaki *r//z* diyalekt farkı da dikkate alındığında Azerbaycan diyalektlerinde kullanılan ıldız varyantı **ıldır// iştar// star* varyantları ile karşılaştırılabilir ve *l//ş* farkı ortaya çıkar. Sümerce “aşağı” anlamında kullanılan *asakku//asaku* sözcüğü dilimizdeki *alt//aşağı* denkleminin daha eski şeklini, yani *alt//asaku* diyalekt farkını gösterir ki, bu da *alt//astar* karşılaştırmasında olduğu gibi *l//s* diyalekt farkını gösterir.

Görüldüğü gibi, Sümer-Türk dil ilişkileri (denklikleri) eski Azerbaycan dilini bir yerde “*s//ş*” diyalektinde, diğer yerde “*l*” diyalektinde sunar ve aslında böyle de olmalıdır, çünkü Sümerler eski Azerbaycanlıların kökeninde yer alan çeşitli Türk dilli topluluklarla (interdiyalektle) bağlantıda olmuşlardır. Böyle bağlantıları yansıtan *l//s(ş)* diyalekt farkını yalnızca Sümer dilinde değil, diğer eski dillerde ve özellikle Kafkas halklarının dilinde de gözlemek mümkündür.²⁰

²⁰ Bir çok dillerde «méşe» anlamında kullanılan: *palud//méşe* denkliği de bu *l//ş* farkına bağlı olabilir, yani *méşe* sözcüğünün eski biçimi *béşe* olduğu için *balud//béşe* denkliği mümkündür.

Yapılan karşılaştırmalar gösterir ki, *l//ş* diyalekt farkının daha eski denklığı *l//s* şeklinde olmuştur.

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmelerde bu denklığı yansıtan diğer örneklerden bahsedeceğimiz için söylenenlerle yetiniyoruz.

6. 4. ESKİ *r//z* DİYALEKT FARKI

Türkoloji’de *r//z* denklığı araştırmacıların dikkatini çoktan çekmiştir, ancak bu mesele üzerinde yapılan tartışmalarda hangi sesin önce olması gerektiği konusunda iki farklı görüş olsa da, tartışmaya katılan dilciler *r>z* veya *z>r* değişmesini doğrudan geçiş olarak belirtilmesi görüşünde birleşirler.²¹ Halbuki değişmenin yönünden bağımsız olarak, *r//z* denklığını doğrudan geçiş şeklinde açıklamak mümkün değildir, çünkü Türk dillerindeki *r//z* denklığı eski diyalekt farkıdır ve bu fark hala Ana Türkçe döneminden mevcuttur; ve ne kadar paradoksal olsa da, Kaşgarlı Mahmut çağdaş Türkologlardan farklı olarak, *r//z* denklığını bin yıl önce diyalekt farkı (!) olarak kaydetmiştir: “Oğuzlar bazı sözcüklerdeki *r* harfinin (sesinin) yerine *z* harfini (sesini) kullanırlar” (MK, II, 92).

Bilindiği gibi, Hint-Avrupa dillerinde de *z//r* denklığı vardır ve araştırmacılar bunu *s>z>r* değişmesi ile açıklarlar (Haslev, 1972, 127—128; Semerani, 1980, 62—63). Tıbbilimsel görünüşte Hint-Avrupa dillerinden başka, diğer dillerde de (Fin, Moğol, Dravid) *r*-leşmeden söz edilmiştir (Serebrennikov, 1974, 148—149). F. de Saussure *r*-leşme olayının sebebini daha açık bir şekilde açıklamıştır. O yazır ki, ünlüler arasında *s* ünsüzü hiçbir zaman doğrudan *r* ünsüzüne dönüşemez, burada *s* ünsüzü yalnız *z* sesine geçmiştir ve Latin dilinin ses sisteminde *z* sesi kalmadığı için kendine yakın olan *r* ile değiştirilmiştir, yani *s>z* düzenleyici, *z>r* ise doğal

²¹ G. Ramstedt, N. Poppe, N. Dmitriyev, E. Abdullayev, R. Ahmetyanov ve diğer dilciler *r//z* değişmesini, V. Radlov, B. Bogoreditski, Z. Gombots, B. Serebrennikov, A. Şerbak, A. Biişev ve diğer dilciler *z//r* değişmesi gerçekleştiği görüşündedir.

değişmedir (Saussure, 1977, 178). Bu dilcinin yorumu Hint-Avrupa dilleri için doğru olsa da, Türk dillerine uygun değildir, çünkü bu yorumda ünlüler arasındaki alandan ve $s > (z) > r$ değişmelerinden söz edilir. Yani binlerce yıl önce Afrika'nın kuzeyinde (şimdiki Merakeşte) olan *Téngis//Téngiz* şehrinin adında sonraki Latin dilinin özelliğini (Téngér) görmek olursa,²² *Semizkend* adını daha sonraları *Semerğend* şekline düşmesini hiçbir şekilde $z > r$ geçişi ile açıklamak mümkün değildir, çünkü burada ünlüler arası yer yoktur. Bazı topluluk adlarında (*avar//avaz, oğur//oğuz, suvar//suvaz, urğur//urğuz*) olduğu gibi, burada eski diyalekt farkı yansıtılmıştır.

Bu diyalekt farkı Azerbaycan–Çuvaş denkliklerinde daha açık görünür. Hatta bu denklikleri eylem, isim, sıfat, zamir, sayı gibi sözcük türleri ve organ adları, hayvan adları, zaman, fasıl bildiren tematik sözcük grupları üzere de gözden geçirmek mümkündür:

Azerbaycan	—	Çuvaş denklikleri
ğaz- //ğazı-	—	hur- “рыть, копать”
az-	—	ur- “заблудиться”, “беситься”
ez-	—	ir- “размять, мяат”
ğız-	—	hěr- “нагреваться”
ğizar-	—	hěrel- “краснеть, алеть”
yaz-	—	sır- “писать”
süz-	—	sěr- “цедить”
sızla-	—	sur- “болеть”, “ныть”
tez-	—	tar- “убегать, удирать”
baldız	—	pultăr “золовка”
buz	—	păr “лед”
ğazan	—	huran “котел”
ğız	—	hěr “девушка”
duz	—	tăvar “соль”

²² *Plutarh* ve diğer tarihçilerin *Téngis* şeklinde yazdıkları bu sözcük daha sonraları *Téngér* şekline dönüştüğü için bu son biçim sonradan Arap istilası devrinde aynı söyleyişine uydurulmuş, ve *Téncér* şekline dönüşmüştür. Yani bu ad çeşitli devirlerde *Téngis//Téngiz/>Téngér>Téncér* değişmelerini geçirmiştir.

sağgız	— suhar	“смола”
saz	— şur	“болота”
ulduz	— săltăr	“звезда”
üzük	— sërë	“кольцо”
üzengi	— yarana	“стремя”
iz	— yer	“след”
ağız	— săvar	“рот”
köks//köküz	— kăkăr	“грудь”
boğaz	— pır	“горло”
diz	— çer	“колени”
buzov	— păru	“телёнок”
gaz	— hur	“гусь”
ğunduz	— hăntăr	“бобер”
öküz	— văkăr	“бык”
güz	— kër	“осень”
gündüz	— kăntăr	“полдень”
yaz	— sur	“весна”
gızıl	— hërlë	“красный, алый”
düzen	— türëm	“равнина”
ensiz	— ansăr	“узкий”
uzag	— vărah	“далекий, долгий”
uzun	— vărăm	“длинный”
semiz	— samăr	“жирный”
biz	— (e)pir	“мы”
siz	— (e)sir	“вы”
öz(ek)	— var(ă)	“сам”, “сердцевина”
sekkiz	— sakăr	“восемь”
doğguz	— tăhăr	“девять”
otuz	— vătăr	“тридцать”
yüz	— ser	“сто”
ekiz	— yëkër	“пара”

Görüldüğü gibi, Azerbaycan – Çuvaş denklikleri *z//r* farkını sistem şeklinde gösterir ve bu tür karşılaştırma Azerbaycan dili içerisinde de kendini gösterir. Örneğin:

<i>göz — gör-</i> ,	<i>kez — kere</i> “defa” anlamında
<i>köz — gör,</i>	<i>büz- — bur- (me)</i>
<i>uzağ — irağ,</i>	<i>iz — ir</i> (Guba diyalektinde)
<i>söz — sor- (ağ),</i>	<i>ğuduz — ğudur</i>

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ile *garğal//ğuzğun, düz//dorğu* (>*doğru*) sözcüklerinde de *r//z* farkını ortaya çıkarmak mümkündür. Görüldüğü gibi, *r//z* meselesi sadece Çuvaş dili ile Türk dilleri arasında değil, hem de tek bir dilin kendi içinde de görülür ve tesadüfi değil ki, E. Z. Abdullayev *r//z* farkından söz eden makalesine “Azerbaycan dilinde *r~z* münasibeti” başlığını seçmesi ve burada *doğur//doyuz, oğur//oğuz, ğaldır//ğalhız, yatır//yatız, getir//getiz, keler//kelez, dir(sek)//diz* ve benzeri denklikleri ortaya çıkarmıştır (Abdullayev, 1984).

Türk dillerinde *r//z* diyalekt farkı ek biçim birimlerde de kendini gösterir. Örneğin, ettirgenlik ekleri *-ğır//ğız (-ğaz), -ır//-ız*; Azerbaycan dilinde *ğıs-ğır(t), doğur//doğuz(dur), durğuz, görkez, dadız, yédir// yédiz(dir), çimiz(dir)*, Karaim dilinde *yétkir, turğuz*, Kırgız dilinde *atkar, atkaz* “сажать на лошадь”, eski metinlerde *tirgür//tirğüz* “оживлять” (DTS, 562). Gelecek zamanın olumsuz biçimi *-mar//maz*; bu denklik Türkmen dilinin Sarık diyalektinde kayda alınmıştır (Podselyevskiy, 1975, 113), Azerbaycan diyalektologları ise ona ait bir çok örnek verirler—*almaram//almazam, gelmersen//gelmezsен, almar//almaz* vb. Türk dillerindeki sıfat yapan *-sız* eki Çuvaş dilinde *-car*, aitlik eki *-ız* ise Çuvaş dilinde *-ır* şeklinde kullanılır: *énsiz//ansăr, atsız//utsăr, yolsuz//sulsăr, südsüz//sedser; ğızımız//heremer, yoldaşımız//yultaşamar* vb.

Türk dillerinde *r//z* elementleri eski topluluk bildiren biçim birim işlevinde de kullanılmıştır. A. A. Yuldaşev *göz//gör* sözcüklerindeki *gö-* ve *r//z* elementlerini ayrı ayrı biçim birimlere ayırmayı mümkün sayar (İRLTYA, 1961, 300). Azerbaycan dilindeki basit eylemlerin sözlüksel – anlamsal özelliklerini geniş bir şekilde araştırıp

bu alanda çok ilginç değerlendirmeler yapan A. G. Elekborov makalelerinin birinde kaydeder ki, basit sözcüklerin sonundaki *z* ve *r* ünsüzleri daha önceden anlam ayrılaşması ifade etmiş olabilir: *z* pasifliği, *r* aktifliği bildiren göstericiler gibi (Aleksperov, 1976, 37—38). Bu durum Türk dillerinde relikte şeklinde kalmış, oluşumunu tamamlayamamıştır. Örneğin, ad – eylem ayrılaşmasının izi *söz//sor-*, *göz//gör-*, *ğuduz//gudur-*, *iz//ir-*, *sémiz//sémir-* sözcüklerinde kalmıştır, Tatar dilindeki *tupaz//tupar* (*мыноу//мынемь*) sözcükleri de bu farkı gösterir.

Altayistler *l//ş* denkligi ile beraber *r//z* denkligini de Çuvaş—Türk ve Moğol—Türk denkligi gibi açıklarlar. Halbuki bu diyalekt farkı Türk dilleri içerisinde de yayılmıştır. Eskiden Türk toplulukları ile ilişkisi olmuş olan halkların dilinde de *r//z* farkı kendini gösterir. Örneğin, *sazan* sözcüğü Ukrayna dilinde *saran*, yaz “вечна” sözcüğü Çek ve Slovak dillerinde *yaro//yar*, Polyak dilinde ise *yarz* şeklinde kullanılır ve bu son varyanttaki *-iz* birleşmesi oldukça ilginçtir, çünkü Polyak dilinde “весенный” anlamı *yaru* şeklinde verilir. Bu bakımdan Rus dilindeki *yarovoy* (яровой) sözcüğü de ilginçtir. Burada Çuvaş (Bulgar?) biçimi (sur) yansıtılmış olsa da, daha eski bir ilişkinin (Hun? İskit?) olması da mümkündür. Fars dilinden alınmış dürüst (dorost) sözcüğünün kökü *dor Azerbaycan dilindeki *doğru* (<*dorğu*) sözcüğünün kökü ile aynıdır,²³ ancak *düzgün* sözcüğünün kökü ile *r//z* denkligini gösterir: *dor//düz*. Biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmeye böyle denkliklerden bir çoğunu ortaya çıkarmak mümkündür. İlginçtir ki, *öküz* sözcüğü İngiliz dilinde *oks*, *ulduz* sözcüğü ise *star* şeklinde kullanılır, yani *öküz//oks* “z” diyalektini, *ulduz//star* ise *l//s* ve *z//r* farkını gösterir. Çuvaş dilinde olduğu gibi, *vakar* (öküz) varyantı Moğol dilinde *uher*, Macar dilinde *ökör* şeklinde kullanılır, genellikle Azerbaycan-Macar denklikleri *z//r* farkını gösterir: *saz//sar* “болото”, *deniz//téngér*, *öküz//ökör* vb., ancak *sar//sas* “опёл” denklikleri *r//z* farkını gösterir.

Eski Türk topluluklarının batı kolu ile bağlantıda olan halkların dilinde *r//z* diyalekt farkının birçok izi kalmıştır. Burada bu konudan geniş bir şekilde bahsetme olanağı olmadığı için yalnız *ğırmızı* “красный”, *ğuzu* “ягненок” ve *ğaz-* “копать” sözcüklerini gözden geçirelim.

²³ Çuvaş dilinde *térés* (правильный), *türe* (прямой) sözcükleri vardır.

1) *ğızıl*, *ğızar*, *ğırmızı* sözcüklerinin kökü *ğız//ğır* farkı ile kullanılıp, Rus (крас- “kras-“) Ermeni (kar-mir), Fars (ğer-mez) dillerinde “r” diyalektinin izini yaşatır, yani *kr//kar//ğer* kökleri “köz” anlamlı *gor* sözcüğünü hatırlatır (karşılaştırınız: Tatar dilinde *kur//kuz* “горящий угол”) ve Ermeni dilindeki *krak* “od”, Rus dilindeki *gorét* “yanmag” sözcükleri ile aynı yuvaya girer. Bu bakımdan *ğazan*, *ğızmağ* sözcüklerinin Çuvaş dilindeki *huran* (Gagauzca *haranı*), *her*-varyantları ve Azerbaycan dilindeki *köz//ğor*, *ğız(ıl)//ğır(mızı)* denklikleri gösterir ki, Rus, Ermeni, Fars dillerinde sözcüğün kökü “r” alt diyalektini, *krasnıy//ğırmızı//ğermez* denkliğindeki ek ise “z” alt diyalektini gösterir, yani burada birbirinden farklı iki ilişkinin etkisi görünür. Ermeni dilindeki *karmir* (kırmızı) sözcüğü ise her iki biçim birimine (kök ve ek) göre “r” alt diyalektini gösterir, yani diller arası karşılaştırma gösterir ki, hem sözcüğün kökü (*kar//ğır//ğer*), hem de eki (*-mir//-mız//-mez*) aynı diyalekten alınmadır.

2) Tatar dilindeki *karalay* “косуля”, orta Moğol dilindeki *kurağan* “козлёнок” ve Türk dillerindeki *ğuzu* “ягнёнок” sözcükleri ile Ermeni dilindeki *ğar(n)* “kuzu” sözcüğünün karşılaştırması da ilginçtir:

kar(alay) —*kos(ulya)*

kur(ağan) —*ğuz(u)*

ğar(n) —*ğuz(u)*

Buradaki de eski *r/z* farkı olabilir.

3) Türk dillerinde ve diyalektlerinde *ğaz-//ğazı-* “копат, рыт” sözcüğü Çuvaş dilindeki *hur-* sözcüğü ile örtüşür (Ahmetyanov 1978, 57). Bu son varyant bazı Türk dillerinde *or* “яма”, *or-* “рыт” (ESTYA, 1, 466— 467) şeklinde ve aynı zamanda *ur//ur-* varyantlarında kalmıştır. Bu sözler Akat ve Ermeni dilinde de görülür:

Akkad *hurr* “дыра, выкоранная яма”

Akkad *héru* “копать”

Erm. *hor* “глубокий”

Erm.	<i>her</i>	“яма”
Erm.	<i>horel</i>	“хоронить”
Çuvaş	<i>hur</i>	“копат, рыть”

Ermeni dilinde bu sözcükler Aramey (H. Açaryan) veya Akkad (N. Mkrtçyan) dilinden alınma kabul edilir, ancak İ. M. Dyakonov, sözcük başı *h//h* varyantlarının Hurrit – Urartu alt katmanına işaret ettiğini yazar (Dyakonov, 1981, 60). Her iki durumda da Rus dilindeki *horonit* ve Türk dillerindeki *ğaz-//hur-//or-* sözcükleri karşılaştırmaya tabi tutulmadığından meselenin asıl niteliği çözülememiştir. Bizce, Türk dillerinde *r//z* diyalekt farkı ile kullanılan bu sözcük eski Ön Asya izoglosudur ve onun köken olarak hangi dile ait olduğunun saptanması özel bir araştırma gerektirir.

Türk dillerinde en eski diyalekt farklarından saydığımız *r//z* denkliğinin oluşmasını da birleşik **rs* boğumlanma noktasına bağlıyoruz, yani *r//z* diyalekt farkı **rs>r//z* değişmesi ile ortaya çıkmıştır.

6. 5. ESKİ Ø//k DİYALEKT FARKI

Türk ve diğer Altay dilleri arasında görülen ses denkliklerinden biri de Ramstedt – Pellio kanunu ile açıklanan *Ø//p//ph//f//h* denkliğidir. Bu kanuna göre, ön dildeki **p* ünsüzü ayrı ayrı dillerde çeşitli refleksler vermiştir:

<i>*p</i>	{	<i>*p</i>	— Eski Moğol, Nanay dillerinde
		<i>p//ph</i>	— Kore dilinde
		<i>h</i>	— Orta Moğol, Evenk dillerinde
		<i>f</i>	— Mançu, Moğol dillerinde
		<i>*h</i>	— İlk Türkçe ve Ana Türkçede
		<i>h</i>	— Güney – doğu ve güney – batı Türk dillerinde
		<i>Ø</i>	— Diğer Türk dillerinde

Örneğin, *el* “рука” sözcüğü Kore dilinde *phal*, “ладон” anlamında orta Moğol dilinde *halagan*, Moğol dilinde *alaga/alğa*, Mançu dilinde *falangu* şeklinde bu ses denkliğini gösterir. Altayistlikte bu tür denkliklere ait örneklerin Ramstedt-Pellio kanunu ile açıklanabileceği doğrudur, ancak *p//ph//f//h//Ø* dizisinde *ğ//k//h* sesleri ile olan varyantlar da ortaya çıktığında bu kanun alt üst olur, çünkü bu son sesler **p* yuvasından türeyemez, aksi takdirde, Boduen de Kurtene’nin ses geçitlerini ve değişmelerini esassız, keyfi istediği gibi veren dilcileri dikkate alıp, *p*-dan *a*-ya kadar verdiği bütün ses değişmelerini (*p-b-m-n-z-j-ş-s-h-k-ğ-ğ-y-i-é-o-u-t-a*) kabul etmeliyiz. Örneğin, *as-* “вешать” eyleminin Mançu-Tunguz dillerinde *hasi/pasi/fasi* biçimleri vardır (SSTMYA, 1975, 464) ve buradaki Oroç diline ait *hasi* eyleminde *h* sesi hiçbir şekilde **p* yuvasına dahil edilemez. Yahut Sarı Uygur dilinde bazı sözcüklerdeki *ğ//h//h* seslerinin diğer Türk dilleri ile olan *Ø* denkliğini ne **p* yuvası, ne ses türemesi, ne de ses düşmesi ile yorumlamak mümkün değildir. Örneğin, *hat~at* “конь”, *ğol//hol~ol* “он”, *hok~ok* “стрела” vb. Bu gösterilen ses denklikleri (diyalekt farklarını) gırtlaksılık kuramı ile açıklanabilir, yani “ses yuvası” bölümünde bahsettiğimiz gırtlaksıl seslerin sonraki durumları bu diyalekt farklarını ortaya çıkarır.

Türk dillerinde şimdi sırf diyalekt farkı işlevi taşıyan *Ø//k* denkliğinde ünsüz sesin *g//ğ//h//h* türevleri de vardır ve bu diyalekt farkı sözcük önünde olduğu gibi, ek biçim birimlerde de kendini gösterir. Örneğin, *arı* “пчела” sözcüğü Uygur dilinde *here*, Tuva diyalektlerinde *harı*, *ğancığ* sözcüğü Tatar dilinde *ençik* “сука”, *ğarpız* sözcüğü Kumuk dilinde *harbuz*, *aş* sözcüğü Gagauz dilinde *aş//haş(hana)*, Kumuk dilinde *kaş*, Azerbaycan diyalektlerinde *haş(ıl)//heş(il)*, *kaş* “bozbaş” (Balaken), Rus dilinde *kaşa*, Ermeni dilinde *caş*, *üçon* (otuz) sözcüğü Moğol dilinde *ğuçin*, *ot* sözcüğü eski Ermeni dilinde *hot*, Azerbaycan diyalektlerindeki *gotmal/gotman* sözcüğünün kökünde *got*,²⁴ *ozan* sözcüğü Ermeni dilinde *gusan*, *gor* sözcüğü Türk diyalektlerinde *or* “огонь, пламя”, *his//hıs* sözcükleri bazı Türk dillerinde *is*, *al//albastı* “злой дух” sözcüğü çeşitli dillerde *al//kal//hal* şeklinde kullanılır, ya da *gén//én*, *hör//ğur//ör(ken)*, *köl//höl//öl* denklikleri, Sarı Uygur dilindeki *go* zamiri ile

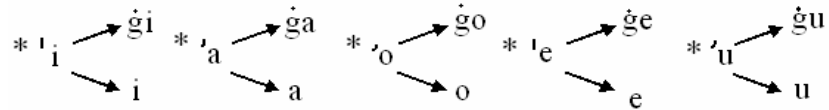
²⁴ Dos. Ğasım Hesonov diyalektlerde “küçük ot yığını” anlamında kullanılan *gotmal/gotman* sözcüklerinin kökü (*got*) ile *ot* sözcüğünün denkliğine dikkatimizi çektiği için ona teşekkürümüzü bildiriyoruz.

Azerbaycan dili ve diyalektlerindeki *o//ho* zamiri ve genellikle, yüzlerce böyle sözcükler, hem de *-a//ğa* (*bula, bulğa*). *-ar//ğar* (*suvar, suvğar*), *-an//ğan* (*alan, alğan*), *-ağ//ğag* (*ğulağ, ğulğag*) gibi ekler eski $\emptyset//k$ diyalekt farkını gösterir. Gösterilen örnekleri yan yana dizdiğimizde bu durum daha açık görülür:

<i>uz//ğuz</i>	<i>ar//h<u>ar</u>//here</i>	<i>-a//ğa,</i>
<i>or//ğor</i>	<i>ürk//ğor<u>h</u>//hürk</i>	<i>-ar//ğar</i>
<i>öl//ğöl//höl</i>	<i>ot//ğot//<u>h</u>ot</i>	<i>-an//ğan</i>
<i>o//ğo//ho</i>	<i>üçon//ğuçin</i>	<i>-ağ//ğag</i>
<i>ör//ğur//hör</i>	<i>ençek//ğancığ</i>	
<i>al//kal//hal</i>	<i>ozan//ğusan</i>	
<i>is//h<u>is</u>//his</i>	<i>arbu<u>z</u>//ğarp<u>ız</u>//h<u>ar</u>bu<u>z</u></i>	
<i>én//gén</i>	<i>aş//kaş//caş//h<u>a</u>ş//ka<u>ş</u>a</i>	

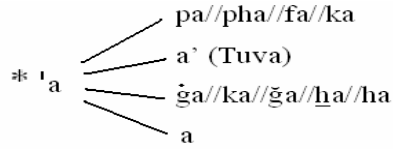
Görüldüğü gibi, burada $\emptyset//ğ//g//h//ğ$ denklikleri vardır ki, bunlar da $\emptyset$ (sıfır) ve *k, ğ, ğ, h, h* (ünsüz) karşılaştırması şeklinde ortaya çıkar. Ünsüz ses birim sırasında (*ğ, k, ğ, h, h*) türetici ses “ğ” olduğundan sözünü ettiğimiz diyalekt farkını $\emptyset//g$ denkliği şeklinde de belirleyebiliriz, ancak sonraki devirlerde $\emptyset//k$, denkliği daha çok yayıldığından teorik olarak, bu karşılaştırma seçilmiştir.

Böyle eski bir diyalekt farkının kaynağında gırtlaksıl ünlü yuvasının durduğunu ve sonraki oluşumda bu yuvanın çeşitli refleksler verdiğini sanıyoruz:

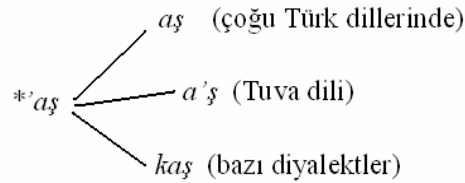

Gırtlaksıl ünlüler büyük olasılıkla İlk Türkçe döneminde olmuş ve Ana Türkçe döneminde artık onların bazıları kalıntı şeklinde kalmıştır, hem de gırtlaksıl seslerin sayısı beşten fazla da olamaz. Onların kesin sayısı (beşe kadar) Türk dillerinde $\emptyset//k$ diyalekt farkı tam olarak incelendiğinde tespit edilebilir. Bu diyalekt farkı Ramstedt – Pellio kanunu ve Tuva dilindeki boğazsıl ünlüler için de şöyle bir ihtimal ortaya çıkarır: gırtlaksıl ses Türk dillerinin bazı diyalektlerinde (batı kolu?)

*p (*ph, f, h*) elementlerini, bazı diyalekte boğazsıl belirtisi (Tuva), bazı diyaleklerde ise *ğ (*k, ğ, ħ, h*) elementlerini ortaya çıkarmıştır. Örneğin,

Bu son ihtimal, elbette, ciddi tartışmalar gerektirir ve bunun için de özel araştırmalar yapılmalıdır. Örneğin, gırtlaksıl 'a sesinin *a//a'//ğa* refleksleri *aş* sözcüğünde açıkça görülür:

6. 6. ESKİ *d//y* DİYALEKT FARKI

Önceki diyalekt farklarına oranla *d//y* diyalekt farkı daha sonra ortaya çıkmıştır. Ana Türkçe döneminin son aşamasında *d* ünsüzünün tahminen [*dy*] şeklinde seslenen yumuşak *d'* ses birimsel değişkesi olmuştur ki, sonraki oluşumda, diyalekt farklarının arttığı dönemde *d'//d//y* refleksini, daha sonraları ise *t//z//c//j//ç* reflekslerini ortaya çıkarmıştır. Bütün bu dizi (ünsüz ses birim sırası) farklı şekilde olsa da, sözcük başı, sözcük ortası ve sözcük sonunda kendini gösterir. Örneğin:

Sözcük başı *d'//z//y//c//ç//j//Ø* denkliği—*d'ok//yok//zok//jok//çok* “нет”; *d'as//yaz//jaz//ças* “весна”; *d'igüt//jiğüt//ciğid//çiğit//yiğit// Øiğid* “джигит” vb;

Sözcük ortası *d'//δ//z//y//d//t//r* denkliği—*adək//adək//azək//ayağ//ataħ//ura* “нога”; *guduruk//kuduruk//ħuzuruk//kuyruk//ħüre* “хвост”; *adığ//azığ//ayığ//adığ//ayı* “медведь” vb.

Görüldüğü gibi, bu dizi eski *d//y* diyalekt farkının sonraki refleksleridir ve bu sonraki dallanma ses sisteminin genel oluşum eğilimlerinin çeşitli diyalektlerde çeşitli şekilde yansımalarıdır.

7. ETİMOLOJİNİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ ESASI

Dilin en ilgi çekici alanlarından biri olan etimoloji ile meşgul olan çoktur. Şöyle ki, ses benzerliğine dayanan eğlence karakteri taşıyan halk etimolojisinden en ciddi ses uyumuna dayanan akademik yönteme kadar çeşitli etimolojik yorumlarla karşılaşırız. Örneğin, halk etimolojisi Rus dilindeki *судорога* “*sudoroğa*” sözcüğünü ses benzerliğine esasen *sudurğu* (suda hissizleşme, uyuşma) şeklinde yorumlarsa, ciddi akademik yöntem Hint-Avrupa dillerindeki ilk biçimi olan *du (iki) sayısının, yani Sanskrit (*duva*), Yunan, Latin (*duo*), Rus (*dva*), Fars (*do*) sözcükleri ile Ermeni dilindeki *érku* (iki) sözcüğünün aynı kaynaklı olduğunu gösterir, ya da Fars ve Ermeni dillerindeki *berader//ahper* (kardeş) denkliklerinin aynı yuvadan türediğini bu diller arasındaki ses uygunluğu ile yorumlar (Meye, 1954, 14). Bu nedenle de bilimsel esas bakımından *sudoroğa//sudurğu* denklığı tesadüfi ses benzerliği sayılır, *dva//érku* ve *berader//ahper* biçimindeki denklikler ise kanuna uygun durum olarak değerlendirilir.

Doğru etimolojik yorumun bir çok şartı vardır ki, bu da tarihsellik, sözdizimsel, biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma (praforma) ve biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşla ilgili meselelerdir. Etimolojik yorumda bu şartlardan biri gözden kaçırıldığında alınan sonucun doğruluk ihtimali azalır. Bu nedenle de dilcilikte etimoloji en zor alanlardan sayılır, hatta en büyük dilciler böyle nadir durumlarda cesaret edip herhangi bir sözcüğün etimolojik açıklamasına girişir. Bundan başka, etimolog ansiklopedik bilgiye sahip olmalıdır, çünkü her hangi bir sözcüğün kökenini araştırmak için halkın tarihini, yaşadığı eski bölgeyi, kökenini, bağlantıda olduğu dilleri, aynı zamanda incelediği dilin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunu iyi bilmelidir, halkın mitolojik dünya görüşüne ait bilgisi olmalıdır.

Etimolojik araştırma aynı zamanda şu nedenle de çetindir ki, burada “iğne ile kuyu kazmak” gerekir, bir sözcüğü bin bir kaynaktan aramak gerekir.

Türkolojide bir çok etimolojik sözlük yazılsa da, bunların arasında hala E. V. Sevortya'nın rehberliği ile hazırlanan “Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü” hem malzeme zenginliği bakımından, hem de türetme türevlerinin dikkate alınması bakımından diğer sözlüklerden üstündür. Ancak bu sözlükte de bazen düzgün olmayan biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma götüren görüşlerle karşılaşılır, özellikle ses denklemlerindeki değişimde ses geçişinin yönü hakkında bazen doğru olmayan açıklamalara yer verilmiştir.

Ana dilden sonraki dönemlerdeki ses gelişimini ayrı ayrı diller üzerinde açıklamak ve akraba diller arasındaki ses uygunluklarını saptamak Hint – Avrupa dilciliğinin en uğurlu, Türkoloji'nin ise en uğursuz alanıdır. Bu nedenle de Türk dilleri arasında kendini gösteren ünlü ve ünsüz farkları (*a~ı, m~n* vb.) Türkoloji'de henüz çözülmemiş meselelerden sayılır. Örneğin, *ğarın//ğırın, in//im* gibi denklikleri dikkate alan E. V. Sevortyan şöyle yazar: “Bütün buna benzer durumlar Türk dillerinin daha erken çağlarında kökün fonetik değişkenliğini, onun çeşitliliğini ileri süren ihtimal ile ortaya çıkan sonucun zorunluluğunu sınırlandırır.” (ESTYA, 1, 29).

Görüş açıktır. Ancak bu görüş sadece etimolojik araştırmada yöntem olarak kullanılamaz, çünkü bu yöntem kökün fonetik çeşitliliğini ortaya çıkaran dil gerçeklerinin karmaşık manzarasını sadece tekrar eder. Aslında etimolojinin görevi bu karmaşık olayı “çözüm” olarak sunmak değil, onun: sebebini aramaktır, ikincisi de, ses denkliklerindeki anlaşılamayan gizlilikleri onaylayan ilkeyle yapılan etimolojik yorumun sonucu da muammalı olacaktır.

Ses denklemlerinde kendini gösteren, ya da etimolojik incelemede ortaya çıkan aykırılıkların bir kısmı aslında örneksime ile ilgilidir. Eskiden düzenleyici değişme şeklinde gerçekleşen ses değişmelerinin fonetik sebebi ses kuruluşunun veya ses birim dağılımının belirli oluşum aşamasında aradan çıkar, ancak bu ses değişmesi örneksime ile (fonetik sebepsiz) devam eder ve çeşitli biçim birimlerde kendini gösterir. Ya da belirli dizideki biçim bilimsel ses bilimsel kural bazen içerik dairesini

genişletip bu diziden dışarı çıkar ve bu son durumda belirli aykırılıkların ortaya çıkması doğaldır. Bu nedenle de etimolojik incelemede ortaya çıkan aykırılıklar karmaşık bir olay gibi değil, belirli bir kuralın başka bağlama geçmesi gibi dikkate alınmalıdır, yani önceki bağlamda kanuna uygun görünen kural yeni bağlama aykırılık gibi görünebilir. Örneğin, Azerbaycan dilindeki *zur-* eylemi başka Türk dillerinde geniş yayılan *ur-* varyantı ile karşılaştırmada aykırılıktır, çünkü Azerbaycan dilinde sözcük önünde *v* artımı dizisi yoktur, veya Türk dillerinin çoğunda *es-* şeklinde olan eylemin Çuvaş dilindeki *ver-* varyantı aykırılık gibi görünür, çünkü Çuvaş dilinde *v* artımı yuvarlaklaşan ünlüyle ilgilidir. Buradaki örneksemeyi görmek için Azerbaycan – Çuvaş denkliklerini inceleyelim:

<i>öd //vat</i>	<i>üç//vuç</i>	<i>uzun // varam</i>
<i>öz //var</i>	<i>üt-//vet</i>	<i>uruğ // vara</i>
<i>öl-//vil-</i>	<i>öküz //vakar</i>	<i>üç//ves</i>
<i>öt-//vit</i>	<i>öceş- // veces</i>	
<i>on//von</i>	<i>orman // vırman</i>	

Azerbaycan – Çuvaş ses uygunluğu gösterir ki, yuvarlaklaşan ünlüyle başlayan sözcükte *e* türemesi Çuvaş dilinin ses birim dağılımı özelliğidir. Demek ki, Azerbaycan dilinde sözcük önünde *v* artımını yansıtan ve tek örnek olan (*v*)*ur-* eylemi (eğer **bur-* varyantı olmamışsa) eski Bulgarizm gibi dikkat çeker. Çuvaş dilindeki *ver-* eylemi ise (eğer *es-* ile aynı yuvaya girerse) ses birim dağılımdaki ölçünün bağlam değişmesi ile ilgili, yani örnekseme ile *v* artımı olayına uğramıştır. Bu eylemde ikinci bir örnekseme de kendini gösterir. Şöyle ki, *r//z* denkliği burada *r//s* değişmesini ortaya çıkarmıştır.

Örnekseme olayı telaffuz alışkanlığı ile ilgili olduğundan kendini daha çabuk açığa çıkarır. Örneğin, ses birim dağılımında *j* ile başlayan sözcük olmayan bir diyalekte *jaket*, *jurnal* gibi sözcükler dile girdiğinde bu diyalekt sözcükleri kendi dizim ölçüsüne uydurur, *j* sesini yakın bir sesle (*c*) değiştirir: *cakét*, *curnal*. Elbette, böyle girişim karakterli örnekseme *j//c* geçişini değil, *j//c* değişmesini ortaya çıkarır, yani alışkanlık özelliğinin saklanması ile sonuçlanan bu değişme ileri oluşumu yoktur, geri dönmeyi gösterir.

Çeşitli Türk dilleri arasındaki ses uygunluklarından bahsederken ilk sırada karşılaştırılan dillerin biçim bilimsel ses bilimsel kurallarındaki kendine has özellikler dikkate alınır. Örneğin, Azerbaycan ve Gagauz dillerinde birincil uzamayı yansıtan ünlüler yoktur, yani bu ses birim dağılımı ölçüsü her iki dilde örtüşür. Ancak bu diller ikincil uzama bakımından ayrılırlar. Şöyle ki, Gagauz dilinde ses düşmesi ile ortaya çıkan uzun ünlüler (*ağac>aaç>a:ç*) geniş yayıldığı halde, Azerbaycan dilinde bu dizide ortaya çıkan uzun ünlü derhal kısa ünlüyle değiştirilir:

*bıyığ>bığ, almayır>almır, gurğuşun>gurşun vb.

Etimolojik incelemede ses yuvalarını dikkate almadan doğru sonuç elde etmek mümkün değildir. Örneğin, boğumlanma noktası bakımından çeşitli sözcüklerde farklı boğumlanma noktalarından türeyen *h* ünsüzünü gözden geçirelim.

Azerbaycan diyalektlerinde kendini gösteren *hozu*, *haftamabil* (avtomobil), *mehtep* sözcüklerinde ve *haçan*, *hanı* soru zamirlerinde, ayrıca Başkurt dilindeki *hen* (*sen*) zamirinde olan *h* ünsüzü çeşitli fonetik olaylarla ilgili olup, çeşitli ses yuvalarından türemiştir:

p//f >h (*pozu hozu*)

k//ü >h (*mehteb//meüttep > mehtep*)

g//k >h (*ğaçan//kaçan > haçan*)

s//h (*sen. > hen*)

$\emptyset > h$ (*avtomobil > haftamabil*)

Görüldüğü gibi, yalnız son örnekte *h* artımı örnekseme ile gerçekleşmiştir, yani diyalektteki telaffuz alışkanlığı (*haçar*, *hindi*, *haraba* vb.) burada korunmuştur, diğer örneklerde ise *h* ünsüzü çeşitli ses yuvalarından türemiştir. Bu nedenle de etimolojik incelemede hangi sesin hangi sestten türeyebileceği, yani ses yuvaları dikkate alınır.

Etimolojik incelemede mümkün ses geçişleri “temel” olarak ele alınır. Azerbaycan dilinde doğrudan geçişi gösteren böyle temeller belirli bir sıra dahilindedir:

$a > i//o//e//é$	$d > t/d//y//c//z$	$c > ç//j$
$e > i//ö//ü$	$b > p//v//m$	$ğ > v//h$
$é > e//i//ü$	$ğ > k//g//ğ$	$h > h$
$i > i//é//ü$	$k > k//h//h$	$v > f$
$v > o//u//ü$	$g > k//y//c$	$f > (h)$
$o > v//a//ö$	$k > ç//ü//h$	$z > s$
$ü > ö//i$	$\eta > nğ//n//ğ$	$s > ş$
$ö > ü//é$	$p > f//h$	$ç > ş$
$ı > u$	$t > ç//s$	$j > ş$

Etimolojik araştırmada ses yuvaları, mümkün ses geçitleri ile beraber, anlamla ilgili kanunlar da dikkate alınır. Bellidir ki, sözcüğün anlamında hem daralma, hem de genişleme süreci görülür: birinci süreç anlamı unutulmuş biçim birime kadar devam edebilirse, ikinci süreç yeni sözcüğün oluşmasına ve sesteşliye kadar devam edebilir. Anlam daralması daha çok sözcüğün bildirdiği kavramla bağlantılı olur, kavramın nitelik değiştirmesi, eskimesi, kullanımdan tamamen çıkması ile ilgili, bu kavramın dildeki işareti (sözcük) de anlamını zayıflatır ve çoğu zaman da anlam daralması sözcüğün sözlük terkiinden çıkmasıyla sonuçlanır. Anlamsal genişlemenin çeşitli sebepleri vardır ki, bu da nedenlilik, canlılık, bağlam, türev zenginliyi ve anlam dallanması gibi meseleleri içerir. Anlam dallanmasının düzgün belirlenmesi etimolojik yorumun doğruluğunu artırır. Etimolojik yorumda anlam kuruluşunun sistemliliği incelenmelidir, aksi takdirde, belirlenen biçim ve anlam inandırıcı biçimde örtüşmez.

Etimoloji değerlendirmesinde sesteşlik meselesi özel bir dikkat gerektirir. Örneğin, *karpalouk//Karbalığ* şehrinin adını açıklayan Bizans yazarı İskif dilinde *palouk* sözcüğünün “balığ” (рыба) anlamında kullanıldığını yazar, ancak O. N. Trubaçev *balığ* sözcüğünün eski bir sesteş olduğunu (рыба, город) ve bu şehrin adında yalnızca *palouk* sözcüğünün “şehir” anlamında kullanıldığını gösterir (ТИПЕİ, 1985, 10—12). Araştırmacı haklı olarak, etimolojik yorumda böyle sesteşlerin dikkate alınmasını gerekli sayar.

Etimolojik yorumda tarihilik ve coğrafi bölge de dikkate alınır. Örneğin, eğer *ğul* sözcüğünün “rab” anlamından söz ediyorsak, bu anlamı kölelik döneminden önceye götürmemiz gerekir. Ancak bu anlama kadarki yan anlamlar arasında *kol*, *iş*, *dost*, *iş arkadaşı*, *ortak*, *yardımcı* anlamlarını taşıması mümkündür. Ya da *ğull//kol* sözcüğünün “başçı” anlamında rütbe bildirmesi eski dönemlerden ta orta asırlara kadar devam etmiştir ki, bunu da eski Türk dillerinde rütbe bildiren sözcüklerden bahsederken dikkate almak gerekir. Görüldüğü gibi, bir sözcüğün geçtiği anlam dallanmasındaki yan anlamlarına dil dışı bakış açısıyla ayrı ayrı yanaşmak gerekir. G. A. Klimov doğru olarak gösterir ki, Dağıstan dilcileri *lağ (“ğul”) sözcüğünün kaynağını milattan önceki V. yüzyıla kadar götürürler, halbuki bu dönemde ne Kafkas’ta, ne de Mezopotamya’da kölelik kuruluşu olmamıştı (TİPEİ, 1985, 19). Aynı sözcükleri alan karakteri taşıyan izogloslar konusunda da söylemek mümkündür, ya da belirli bir bölge için daha karakteristik olan kavramın adındaki özellik başka bölgede kendini göstermeyebilir. Örneğin, Kuzeyde yaşayan toplulukların dilinde *ayı*, Arabistan çöllerinde yaşayan toplulukların dilinde ise *deve* sözcüğünün birçok anlamı olabilir veya bu kavramlar bir çok sözcükle verilebilir. Bu nedenle de herhangi bir dilin sözcükleri etimolojik değerlendirmeden geçirildiğinde bu etnik özellikler ve dil dışı özellikler göz önüne alınır.

Bu bakımdan eski Azerbaycan ve eski Türk dilleri için belirlenen sözcük veya ek arketiplerinin eski Ön Asya dilleri ile olan denklikleri “Altay kuramının” ölçülerine sığmaz. Örneğin, eski Azerbaycan ve eski Türk arketipi *sub (*su*) hem Doğu halklarının (Japon *sui*-, Çin *şuy*, Moğol *usu*, ayrıca Asya’dan gitme sayılan Amerika Hindularının dilinde—Maya topluluklarının dilinde *suuy*, Siy topluluklarının dilinde *hu*), hem de eski Ön Asya halklarının dilinde (Sümer *sug*, Urartu *şue*, Ermeni *çov*) kendini gösterir ve “su”, “göl” anlamını bildirir.

Elbette, Altay kuramı “su” sözcüğünü batı bölgesi ile bağlayacak, ancak bu yorumda ön Asya bölgesi dikkate alınmadığı için etimolojik açıklama da zayıf olacak. Onlarla eski Türk arketipinin Kafkas, Avrupa ve Ön Asya dilleri ile olan denkliğini açıklamada Altay kuramı güçsüzdür. Bu tür eski denkliklerin açıklamasını ya Türk topluluklarının anayurdunu Ön Asya sayarak (Marr 1927), ya da onların eski

dönemlerde bu bölgede de yaşadığını kabul ederek açıklamak gerekir. Yani Ana Türkçe döneminden sonraki dönemde Türk dilli topluluklar iki esas kola ayrılmış, bunlardan biri Ön Asya'nın çeşitli yerlerine serpilmiştir, diğer (doğu) kolu ise doğuya çekilerek oradaki halklarla (Eski Moğol, Eski Mançu – Tunguz, Eski Kore vb.) uzun müddet ilişkide olmuştur ki, bu ilişki sonucunda ortaya çıkan denklikleri Altay kuramı akrabalık olarak sunar. Açıktır ki, bu denklemlerin toplanması ve incelenmesi Türkoloji biliminin oluşumuna yardım etmiştir ve bu bakımdan Altay kuramının büyük önemi vardır. Ancak bu kuram Türk dillerinin daha eski dönemine inmeye engel olur, bu nedenle de altayistlikte Türk dili problemi “genetik akrabalık” terimi ile değil, “eski denklikler” terimi ile, yani eski ilişki ile açıklansa, her şey yerini bulacaktır. Aynı sözcükleri eski Ön Asya dilleri ile olan ilişki konusunda da söylememiz gerekir, çünkü Türk dillerinin doğu kolu Altay dilleri ile ilişkiye girdiği gibi, batı kolu da Kafkas ve Ön Asya dilleri ile ilişkide olmuştur. Ancak bu ilişkiyi de “genetik akrabalık” şeklinde yorumlayanlar vardır ki, bu da yanlış, hem de zararlı bir yoldur.

Özellikle Sümer dili ile olan ilişki araştırmacıların (L. Woolley, S. R. Conder, V. Christian, F. Hommel, N. YA. Marr vb.) dikkatini çekmiştir ve bu alimlerin bir kısmı bu ilişkiyi akrabalık olarak ele almıştır. Örneğin, N. Y. Marr Sümer-Çuvaş denkliklerini açıklarken Çuvaşları Sümerlerin kalıntısı olarak sunar. Bu duruma Azerbaycan dilciliğinde de rastlanır (AFM, 1983, 6). Halbuki Sümer ve Türk dillerinin dil bilimsel kuruluşu arasında yalnız bazı tip bilimsel benzerlikler vardır ve bu şekilde Sümer dilinin dil bilgisi açıklanır (şimdilik bunu yalanlayan yoktur), ancak hiçbir şekilde Türk dilleri ile ilişkilendirilemez. Bu nedenle de bazı alimler doğru olarak Sümer-Türk denkliklerinden genetik akrabalık olarak değil, yalnız belirli tarihsel dönemdeki bağlantı, medeni ilişki şeklinde bahsederler (Amanjolv 1974; Suleymenov, 1975). Ayrıca eski diller arasındaki bağlantıdan, dil denkliklerinden bahsederken çağdaş biçimlerden yola çıkmak yöntem açısından kusurludur ve bu nedenle de şimdiye kadar yapılmış Sümer – Türk karşılaştırmaları haklı olarak araştırmacılar tarafından “ciddi” araştırma sayılmaz, çünkü Sümer sözcükleri eski Türkçe biçimleri ile değil, çağdaş Türk dillerinde işlenen herhangi bir biçim ile karşılaştırılır. Bu nedenle de eski denkliklerden ve bu denkliklerdeki ses

uygunluklarından söz etmek için ilk sırada Türk sözcüklerinin ilk biçimini belirlemek ve yalnız bu ilk eski dillerin sözcükleri arasındaki denklikleri karşılaştırmak gerekir.

Etimolojik incelemede ilk biçimlerin belirlenmesi yöntemlerinden biri yuva usulüdür. Azerbaycan dilciliğinde yuva usulünden yararlanılması yeni bir olay değildir ve bu alanda birçok tecrübe elde edilmiştir (Aslanov, 1967, 1973; Elizade, 1981; Yusifov, 1974; Memmedov, 1979; Celilov, 1985, 64—104 ve s). Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmaya ulaşılan yuva usulü ile belirleme yolunda birçok şart yerine getirilmelidir. Bu şartlardan en önemlisi biçimsel, biçim bilimsel ses bilimsel ve fonetik ölçülerin gözlenmesidir ve aynı yuvaya dahil edilen sözcüklerin anlamının dikkate alınmasıdır. Yalnız bu şartlardan geçen sözcükler aynı yuvaya dahil edilip incelenebilir. Eğer biçimsel ölçüler arasında biçimsel kuruluş, sözcüğün hangi sözcük türüne ait olduğu, onun çekim ve yapım ekleriyle kullanılan türevleri, dizisi dikkate alınır, sözcüğün kökü ve gövdesi göz önüne getirilirse, anlamsal ölçüler arasında sözcüğün yan anlamları, anlam daralması ve genişlemesi, anlam dallanması, sestelik, karşıtlık ve eş anlamlılık gibi yönleri ön plana alınır. Bu sırada sözcüğün coğrafi bölgesi, bildirdiği kavram ve tarihsellik de dikkate alınır. Biçim bilimsel ses bilimsel ve fonetik ölçüler sırasında ise biçim bilimsel ses bilimsel ve fonetik kuruluş, özellikle ses birim dağılımı, ses yuvaları, mümkün ses geçişleri ve değişimleri dikkate alınır. Görüldüğü gibi, etimoloji araştırmada yararlanan yuva usulü bir çok meseleyle yakından ilgilidir.

Yukarıda kaydettiğimiz gibi, dilcilik ilminde ses uygunluğu meselesine ciddi bir şekilde yaklaşılır. Diller arasında var olan ses uygunluklarının belirlenmesi etimolojik yorumda esas ilkeye çevrilir. Bu nedenle de bazen iki farklı dildeki sözcük anlam ve biçimine göre aynı olsa da, bu gerçek hala bu sözcüklerin kökeninin aynı olmasına kanıt değildir ve tersine, aynı anlamlı, ancak çeşitli ses terkibine sahip sözcükler ortak kökenli sayılabilir. Bunu daha açık görmek için Yakut dilindeki *sette* (yeddi) ve Azerbaycan diyalektlerinde kullanılan *hefdiü* (аһтек) sözcüklerini gözden geçirelim.

Yakut dilinde kullanılan biçim (*sette*) aynı şekilde İtalyan dilinde de kendini gösterir (*sette*), yani her iki dilde esas sözlük varlığına dahil olan *yeddi* sayısı *sette* sözcüğü ile verilir. Ancak her iki dilde de bu sözcüğün aynı seslerle ifade olunmasına rağmen, her iki sözcüğün ayrı kaynaklardan olduğunu söylemek gerekir, çünkü Yakut dilindeki biçim Türk dillerindeki *yété* sözcüğünün, İtalyan dilindeki biçim ise Latin dilindeki *septem* sözcüğünün değişmiş biçimidir:

* *yété* > *sétte* (Yakut)

septem > *sette* (İtalyan)

Görüldüğü gibi, Yakut ve İtalyan dillerinde *yeddi* sözcüğünün ses terkihi tesadüfi bir benzerliktir ve bu benzerlik son 2—3 bin yılda hiç bir bağlantısı olmayan bu dillerde ayrı ayrı oluşum hattı ile ortaya çıkmıştır. Bu oluşum yolunun biraz da eski devrine incek olursak, yani eski Türk ve eski Hint – Avrupa arketiplerini belirlersek, onda her iki biçimin de daha çok değişeceğini görürüz. Bu nedenle de Yakut ve İtalyan dillerinde “yeddi” anlamında kullanılan *sette* sözcüğünü her iki dil için tesadüfi benzerlik ve ayrı ayrı kaynaklı sözcük olarak yorumlamak gerekir.

Azerbaycan diyalektlerinde kaydedilen *hefdiü* sözcüğü ise Rus dilinden alınma *apteka* sözcüğünün fonetik olarak değişmiş biçimidir. Görüldüğü gibi, *apteka* ve *hefdiü* sözcüklerinde ortak hiçbir ses yoktur, ancak bunlar aynı sözcüktür, çünkü *apteka//hefdiü* değişmesi ses uygunluğunu ve mümkün ses değişmelerini yansıtan ölçüler içerisinde gerçekleşmiştir:

a p t é k (a)

(h) e f d i i

Sözcük sonundaki *a>Ø* düşmesi önceki hecenin vurgulu olması ile ilgilidir, sözcüğün öncesinde kendini gösteren *Ø>h* ses türemesi olayı ise diyalekt (Şeki, Garabağ) özelliği olup örneksime olayını gösterir. Diğer ses değişmeleri ise Azerbaycan diline has düzenleyici değişmelerdir: *-pt-* dağılımı bu nedenle *-fd-* refleksi vermiştir ki, iki patlayıcı ötümsüz ünsüz yan yana geldiğinde birincisi sızıcılaşır, ikincisi ise ötümlüleşir, yani *-pt->-fd-* değişmesi biçim bilimsel ses

bilimsel ölçü bakımından kanuna uygun bir durumdur. Birinci hecede $a > e$ değişmesi hem beraber işlendiği f ünsüzünün engel yerinin ileride olması ile, hem de vurgulu ikinci hecedeki ünlünün ince olması ile ilgilidir, yani ses uyumuna (regressiv uyuşma) göre sözcük damak uyumuna tabi olmuştur. Sözcük sonunda $k > ũ$ değişmesi de ses diziminde normal bir durumdur (*çiçeŭ, ineŭ* ve s). Bu değişme ile ortaya çıkan $ũ$ sesi (y ünsüzünün ötümsüz varyantı) kendinden önceki ünlüsü (e) daraltmıştır ki, bu da kurala uygundur, yani $e > i$ değişmesi de düzenleyici değişmedir. Görüldüğü gibi, bütün bu değişmeler bir sözcükte (*apteka*) doğal şekilde gerçekleşmiştir, sözcük dilin ses dizim kurallarına yudurulmuştur.

Demek ki, hiç bir ses benzerliği olmayan *apteka//hefdiũ* denkliklerinden aynı sözcük gibi söz edebiliriz, ancak bütün sesleri aynı olan Yakut ve İtalyan dilindeki *yeddi* sözcüğünden ayrı sözcükler olarak bahsetmek gerekir. Etimolojik yorum ses benzerliğine değil, yukarıda kaydettiğimiz gibi, dil bilimsel (semantik, biçimsel ve biçim bilimsel ses bilimsel) ve dil dışı (tarihsellik, akrabalık, bölge ve ilişki) ölçülere cevap veren ve belirli ses uygunluğunu yansıtan dil gerçeklerine dayanır.

Bütün bu söylenenlerin yanı sıra, Türk dillerinin etimolojik ölçülerini bükünlü kuruluşlu dillerin etimolojik ölçülerinden ayırmak gerekir. Şöyle ki, Türk dillerinin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu son 3—4 bin yıl süresinde çok az değişmiştir, bu nedenle de bir çok sözcük bu müddet zarfında anlam yapısı ile beraber fonetik terkiğini de koruyabilmiştir. Örneğin, Rus dilindeki *navyuçivat* (yüklemek) sözcüğünün kökü *vyük-//vyüç* değişmesinde ve *navyuçivat* eyleminin terkiğinde tanınmaz bir şekle bürünmüştür, ya da eski **gab-* (*gap-* eylemi *hvatat* sözcüğünün kökünde *hv-* şeklini almıştır, Eğer birinci durumda *k//ç* serbest değişmesi biçim bilimsel ses bilimsel kural olup sözcüğün biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunu değiştirirse, ikinci durumda da *a//Ø* değişmesi (reduksiya) kendini gösterir. Ancak Türk dilleri her iki durumda da eski biçimini (*yük-*, *gap-*) saklayabilmiştir. Bükünlü dilin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu ile eklemeli dilin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu arasındaki farklı yönler etimolojik araştırmada daha açık bir şekilde göze çarpar.

Etimoloji daha çok dilin tarihi ile ilgili olduğundan biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun geçtiği oluşum yolları etimolojik yorumun yönünü düzgün seçmeye hizmet eder. Etimoloji ve yeniden oluşturma ile ilgilenen Türkologların çoğunluğu Türk dillerinin eklemeli kuruluşu kadarki aşamasını tek heceli karakterli devir olarak değerlendirirler ve bu görüş sözcüklerin ilk biçimlerinin belirlenmesinde kendini bir kez daha doğrular. Bu nedenle de tek heceli dilin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu üzerinde biçimlenen eklemeli dilin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu ve bu kuruluşun biçimlenme ve oluşma yolları etimolojik incelemede dikkate alınır. Özellikle, ayrı ayrı sözcük türleri üzerinde yapılan etimolojik araştırmada, eklerin etimolojik yorumunda biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun gelişim seyri temel alınır.

Eklerin etimolojisini ayrı ayrı biçim birimler üzerinde değil, belirli bir dizi oluşturan biçim birimleri sistem şeklinde biçimsel ulamlar üzerinde araştırmak daha zorunludur. Örneğin, çokluk eklerinin biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma gösterir ki, buradaki biçim birimler aynı zamanda derece ulamındaki ikileme modellerinde kullanılır. Demek ki, topluluk, çiftlik, pekiştirme, çokluk gibi yakın anlamları bildiren biçim birimler hem derece, hem de çokluk ulamı üzere sonradan ayrılaşmışlardır. Çünkü eskiye gittikçe bu ulamlardaki biçim birimlerin kökeninin aynı olması durumu ortaya çıkar. Ya da iyelik, durum ve hatta tür ulamlarının bazı ekleri arasındaki etimolojik akrabalık yalnız sistem şeklinde yapılan biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ile aydınlanabilir.

Etimolojik incelemede her bir sözcük türüne özel ölçülerle yaklaşmak gerekir. Örneğin, dilde en eski sözcüklerden olan zamirlerin etimolojisinde karşılaştırmalı-tip bilimsel yöntem daha gerekliyse, sayıların yeniden oluşturmada hem tip bilimsel kurallara uygunluklar, çeşitli diller için genel nitelik taşıyan yönler, hem de bireysel nedenlilik özellikleri dikkate alınır. Bazı araştırmalarda ise yalnız bir çok sayı üzerinde yapılan etimolojik araştırmanın verdiği sonucu bütün sayı sistemine dahil etme durumları olur, halbuki sayıların etimolojisi yalnız biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ile ortaya çıkan arketipler üzerinde yapılabilir, yani öncelikle

sayıların eski biçimini saptamak, sonra ise bu arketipler üzerinde anlamsal nedenliliği araştırmak gerekir.

Herhangi bir sözcüğün, ekin ve eski dil ilişkilerini yansıtan sözlüksel – dil bilgisel denkliklerin biçim bilimsel ses bilimsel yorumunda konumuzun dışına çıkarak etimolojik değerlendirmelerde bulunacağımızı dikkate alarak şimdilik bu söylenenlerle yetinelim, çünkü sonraki bölümlerde yapılan biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturumlar da doğrudan etimoloji meseleleri ile ilgilidir. Türk dillerinin kendine has etimolojik ölçülerinin şimdiye kadar belirlenmemesinin sebeplerinden biri Türk dillerini “gençleştiren” Altay kuramıysa, diğer sebep bu dillerin biçimsel ses bilgisinin incelenmemesidir.

III. BÖLÜM

SÖZCÜK TÜRLERİNİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

Yardımcı ve özel sözcük türlerinin biçimsel ses bilgisi çeşitli belirtilere sahiptir. Bu nedenle de bu sözcük türleri ayrı ayrı inceleme konularına çevrilebilir. Hatta burada gözden geçireceğimiz esas sözcük türleri ise çokluk bakımından daha zengin olduğundan sadece bir sözcük türünün çeşitli görünüşleri ayrı ayrı araştırmaların konusu olabilir. Örneğin, yalnız tek heceli eylemlerin biçimsel ses bilgisini büyük bir monografik araştırmada tek başına ele almak mümkündür. Bu nedenle de burada esas sözcük türlerine ait sözcüklerin biçim bilimsel ses bilimsel yorumları genel sonuçlar elde etmek amacı gütmemektedir ve buna pratik imkan da yoktur, bu yorumlar yalnız bu doğrultuda yapılan inceleme yöntemini belirlemek ve bu yöntemin ilk denemelerini ortaya koymak amacını taşır.

1. İSİMLERİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

Bütün dillerde olduğu gibi, Azerbaycan dilinde de isimler sözlük terkinin esas kütesini içerir. Bu sözcük türü hem biçimsel ulamlar bakımından, hem de yapım ve çekim biçim birimlerinin yapısı bakımından diğer sözcük türleri ile karşılaştırmada çok zengindir. Bu nedenle de isimlerin biçimsel ses bilgisi çeşitli açılardan incelenebilir. İsimlerde sözcük türetmenin bazı meseleleri ve biçimsel ulamlar diğer bölümlerde gözden geçirilmiştir. Burada ise yalnız tek heceli isimlerin biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi verilir.

Tek heceli isimlerin miktarı hece kuruluşuna göre belirgin bir şekilde değişir. Şöyle ki, bazı hece kuruluşları çok, bazıları ise çok az kullanılır. Tek heceli isimleri hece modelleri üzere gözden geçirmekle her modelin ses birim dağılımını belirlemek mümkün olur.

Tek heceli isimlerin biçim bilimsel ses bilimsel yorumunda bir çok düzenli ilke gözlenilmiştir. İncelemeye alıntı sözcükler değil, Türkçe kökenli sözcükler alınmış, sözcüğün Azerbaycan dilinde kullanılan değişkesi (veya değişkeleri) diğer Türk dillerinde kullanılan değişkeleri ile karşılaştırılmış ve ses yuvalarındaki kanuna uygunluklar esasında sözcüğün arketipi tespit edilmiştir. Mümkün ses geçitlerine dayanan yeniden oluşturma da yuva usulüne de yer verilmiştir, yani ihtiyaç olduğunda sözcüğün türevleri ve semantik dallanması da dikkate alınmıştır.

İncelenen isimlerin edebi dildeki değişkelerinin yanı sıra, gerekli oldukça, onların diyalekt ve konuşma dilindeki karşılıkları, tarihi metinlerdeki biçimleri de karşılaştırmaya dahil edilmiştir. Ayrıca yeri geldikçe, onların başka dillerdeki yansımalarından yararlanılmıştır.

Biçim bilimsel ses bilimsel incelemeden geçirilen isimlerin tespit edilmiş arketipi çoğu zaman ikili kök şeklinde ortaya çıkar. Arketiplerin çoğu aynı zamanda eski diyalekt özelliğini yansıtır.

1. 1. VC KURULUŞLU İSİMLER

Çağdaş Azerbaycan dilinde şimdi arkaik biçim birim olarak bazı sözcüklerin terkinde kalan *uz* (uzak, uzun), *us* (akıl), *eş* (ortak) biçimindeki sözcükleri ve *ir* (*iz*) şeklindeki diyalekt farklarını dikkate almazsak, VC kuruluşlu isimlere şunları örnek gösterebiliriz: *ad, at, ac, aş, al* (hile), *an, ar, ay, ağ, et, er, év, él, én, in, iv, iz, iy, it, iç, iş, il, ov, od, ot, oğ, öd, ön, uc, un, üz, ün* vb.

Bu isimlerden bazılarının biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmunu gözden geçirelim, öncelikle eski Azerbaycan, daha sonra da eski Türk arketiplerini saptayalım.

ad “имя”. Türk dillerinde bu sözcüğün *a:d// a:t // at* değişikleri kullanılır. Buradaki uzun ünlü (*a:*) bazı Türkologların (Resenen, 1969, 30; Şerbak, 1970, 193; ESTYA, 1, 1974, 198 vb.) düşündüğü gibi, birincil uzunluk olmayıp, yalnızca birçok dilde kendini gösteren sonradan gerçekleşen uzamadır, çünkü hem ötümsüz, hem de ötümlü ünsüzle kullanılan *a:t* ve *a:d* biçimlerinin bulunması bu Türkologların birincil uzunluğu onaylamak için getirdikleri esasları biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan doğrulamamaktadır. Gösterilen değişikelerde sonradan uzama (*a>a:*) ve ötümsüzleşme (*d>t*) fonetik olayı gerçekleşmiştir.

Çuvaş dilinde bu sözcüğün *yat* varyantı kullanılır ki, bu da *y* artımı ile açıklanır. Azerbaycan dilindeki *ayama* sözcüğü gösterir ki, eski Azerbaycan dilinde hala *d//y* diyalekt farkı ile *ad* ve **ay* sözcükleri kullanılmıştır. Bu diyalekt farkı ise boğumlanma noktası kanununa göre Ana Türkçede **d* ünsüzünü tespit etmeye imkan verir.

*ad//*ay (Ön Azerbaycan) < **ad*' (Ana Türkçe)

at “лошадь”. Türk dillerinin birçoğunda *at* biçiminde olan bu sözcüğün *a't* (**Tuva*), *aht* (Sarı Uygur), *hat* (Halaç) biçimleriyle de karşılaşılır. Bu son değişikeler gırtlaksız kurama göre arketipi **'at* şeklinde belirlemeye olanak sağlar. Eğer *gatır* sözcüğü “ğatışığ” anlamında değilse, yani *gat-* eyleminden oluşmamışsa, onda *gat//at* denkliğinden de bahsetmek mümkündür.

*at//*hat (Ön Azerbaycan) < **'at* (Ana Türkçe)

aş “еда”. Türk dillerinde *as//a:ş//aş//oş* değişikleri ile kullanılan bu sözcük Tuva dilinde *a'ş* biçim birimsel değişkesine sahiptir. Bu son biçim gırtlaksız arketipe işaret eder ve Azerbaycan dilindeki *haşıl//heşil*, *haş* sözcükleri, ayrıca diyalekte (Balaken) kalan *kaş* (“bozbaş” anlamında) sözcüğü bu ihtimali doğrular. Demek ki,

gösterilen değişmeler *'aş//*'as arketipini tespit etmeye imkan verir. Bir çok Türk dillerinde “buğday” anlamındaki *aş* sözcüğü Sümer mitolojisinde buğday tanrısının adında (Aş-nan) korunmuştur. Avestada bu sözcük *kahrk-a:şa* (tavuk yiyen) ifadesinde, eski Hint dilinde *asana* (yemek) sözcüğünde işlenmiştir. Osetin dilindeki *bas//basae* (çorba) sözcükleri, bizce, *ab + as > bas* (sulu yemek) şeklinde oluşmuştur. Fars ve bazı İran dillerinde de *a:ş//aş//oş* şeklinde olan bu sözcüğü İran, bazen de Hint-Avrupa kaynaklı sayarlar. Ancak genel Türk biçimi olan *aş* sözcüğünün biçim bilimsel ses bilimsel incelenmesi gösterir ki, o en eski Türk sözlük birimidir ve ilginç bir biçim bilimsel ses bilimsel oluşum yolundan geçmiştir. İran dillerine *aş* şeklinde geçen bu sözcük Slav dillerinde *kaşa*, Ermeni dilinde ise *çaş* şeklinde izini korumuştur.

G. Ramstedt Kore dilindeki *al* (buğday) sözcüğünü *l//ş* denkliğine dayanarak Türk dillerinin *aş* sözü ile aynı kaynaklı sayar ve bu fikir M. Resene'nin sözlüğünde de tekrar edilir (Resenen, 1969, 30). Eğer bu ihtimal doğruysa, eski Çin dilindeki *gliub* (pirinç) ve Slav dillerindeki *hle**h**//kleb//hle**h*** sözcüklerinin kökünü de bu yuvaya (*'al) dahil etmek gerekir, çünkü Slav dillerindeki *kaşa*, *kuşat* sözcükleri gibi, *hle**h*** sözcüğünün de inandırıcı bir etimolojisi yoktur. O halde, yukarıda belirlediğimiz arketiplere *'al arketipini de ilave edebiliriz.

Arketiplerin sayısı burada ele alınanlarla sınırlı değildir, çünkü eski Türk dilinde *aş* sözcüğünün *azığ* değişkesi de kullanılmıştır. Bu sözcüğü Türklerden alan Farslar onu *azuğe* biçimine koymuş ve bu biçimde yeniden Azerbaycan diline girmiştir. Demek ki, bir arketip daha (*az) ortaya çıkar ve *azığ* sözcüğünün -ığ eki bu arketipin eylem olduğuna işaret eder. Eylem biçiminin ortaya çıkması *ęazan* sözcüğünün kökenini aydınlatır, çünkü bu sözcüğün biçimsel kuruluşu da *ęaz-* eylemi ile (*ęazmaę* anlamında değil) bağlantılıdır. Görüldüğü gibi, *azığ* ve *ęazan* sözcükleri *'az arketipini ortaya çıkarır.

Gözden geçirilen materyal eski Türkçenin daha derin katında *'as ve *'al arketiplerini belirlemeye imkan sağlar, birinci arketipten **ęas//*as* biçimleri, onlardan ise *ęaş (*kaşa*, *caş*, *haşıl*), *ęaz (*ęazan//ęazęan*), *aş (*a:ş*, *as*, *aş*), *az (*azığ*), ikinci arketipten ise *al ve *ęal (*клеб*, *хлеб*) biçimleri türemiştir.

*aş// *ğaş// *az (Ön Azerbaycan), *'as *'al (Ana Türkçe)

er “мүжчина, муж”. Türk dillerinde bu sözcüğün *e:r//é:r//ar//er//ér//ir//éy//é://el//yér//yer//he://re:* değişkeleri kaydolunmuştur (ECTYA, 1, 1974,322). Kuman dilindeki *érsék//hérsék* sözcüklerinin terkinde *ér//hér* kökünü ayıran M. Resenen *er* sözcüğünün arketipini **(h)e:r(e)* şeklinde verir (Resenen, 1969, 46). Bu sözcüğü Avrupağa götüren Macarlar onun *hérség* (кнѣз) türevini Slav ve German dillerine geçirmiştir. Muhtemelen, Alman dilindeki *herr* (knyaz), Latin dilindeki *erūs//herus* (кнѣз) sözcüklerinin kökündeki *ér//hér* sözcüğü bu dillere daha eski dönemdeki ilişkilerinde geçmiştir. Bu sözcüğü geniş bir alana yayan Sakalar (İskitler) olabilir, çünkü Herodot *er* (*eop*) sözcüğünün Saka dilinde “kişi” anlamında kullanıldığını kaydeder (Gerodot, 1, 105).

Eski Ön Asyada *er* sözcüğü geniş yayılmıştır. Örneğin, Sümer dilinde *éren* (*eren*), Urartu dilinde *érelı* (*başçı*) vb. Ermeni dilinde ise bu sözcük daha derin bir iz bırakmıştır: *arnanal//ayranal* (erleşmek), *arutyun* (kişilik), *aru* (erkek), *ari* (yiğit), *ayr* (*er*), *arağan* (*er* gibi) vb. Doğuya giden Türk toplulukları ise *er* sözcüğünü *événk* (*ur*) ve Moğol (*érel*) diline geçirmişlerdir. Görüldüğü gibi, *er* sözcüğü bütün Avrasya'ya yayılmıştır ki, bu da eski Türk dilli toplulukların çeşitli göçleri ile ilgilidir.

Türk dillerinde *er* sözcüğü daha derin katta “mekan”—“yer”—“hareket”—“adam”—“kişi” anlamları üzere anlam dallanması geçirmiş *ar//ér* biçim birimi ile ilgilidir. Ancak konuyu dağıtmamak için yalnız “kişi” anlamı kazanmış olan *er* sözcüğünü gözden geçirdik. Türk dillerinde bu sözcüğün biçim birimsel değişkeleri gösterir ki, çeşitli dillerde ünlü uzaması (*e>e:*, *e>e:*), ünlü değişmesi (*é>e*, *é>e//a*, *é>i*), ünsüz düşmesi ve ünsüz değişmesi (*r>Ø*, *r>y*) ile bu biçim birimsel değişkeler ortaya çıkmıştır. Sözcük önünde *h//y* ünsüzlerinin bulunması ise eski gırtlaksız telaffuzun yadigarıdır. Söylenenleri dikkate alarak, *er* sözcüğünün arketiplerini şöyle gösterebiliriz:

*ér (Ön Azerbaycan) < *'ér (Ana Türkçe)

év “дом”. Türk dillerinde *év//ev//éb//iv//uv//uy//ö* değişmeleri ile kullanılan bu sözcüğün yalnız Azerbaycan dilinde *év//ev//öv//öy* gibi birçok biçim birimsel değişmeleri oluşmuştur. Boğumlanma kurallarına göre, bütün biçim birimsel değişmeler *éb* arketipinden türemişlerdir.

Urartu dilinde *ébani* (ülke) sözcüğünün kökünde izi kalan *eb* sözcüğü daha sonraları bu bölgede yer adı biçimlendiricisine çevrilmiştir: *éban>ban>van* değişmeleri ve *éb//ab+ad*, *éb//ab+ul*, *ab//ob+a* türetme modelleri ile ortaya çıkan *ban//van*, *abad*, **abul//avul//aul*, *oba* sözcüklerini buna örnek gösterebiliriz. Sanıyoruz ki, Rus dilindeki *oblast* sözcüğünün kökü (*ob-*) de bu yuva ile bağlantılıdır.

*eb (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe)

iz “след”. Türk dillerinde *iz//ız//is//yız* biçim birimsel değişmeleri bulunan bu sözcüğün arketipi **iz* şeklinde belirlenebilirdi, ancak Guba diyalektindeki *ir-iz* ifadesi eski *r//z* denkliğine işaret eder ve Çuvaş dilinde bu sözcüğün *yér* (*iz*) değişkesi bu tahmini doğrular.

Bu sözcüğün eski Azerbaycan dilinde kullanılmış *is(<iz)* değişkesi ilginç bir biçim bilimsel ses bilimsel durum ortaya çıkarmıştır. Şöyle ki, eylem yapan *-la* eki *is* biçim birimsel değişkesine getirilirken fonetik değişmeye uğramış (*isle>isde*) ve dilde *izde//isde* şeklinde fonetik eşiller ortaya çıkmıştır. Aynı ek ile aynı kökün çeşitli biçim birimsel değişmelerinden oluşan *izde//isde* sözcükleri anlam değişmesi ile birbirinden ayrılmışlardır: *izlemek*, *isdemek*. Bu bakımdan Fars dilindeki *arzu* sözcüğünün etimolojisi de ilginç olabilir.

*iz//*ir (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe)

ov “oxoto”. Azerbaycan dilinde *av//ov* şeklinde kullanılan bu sözcüğün Türk dillerinde de *av//ov//ab* biçimleri vardır. Kumuk dilindeki *hav* varyantı ve Ermeni dilinde “tavuk” anlamındaki *hav* sözcüğü eski gırtlaksız ünlüyle (*'a*) ilgili olabilir ve şu halde *gaban* sözcüğünün kökü *ab//ğab* denkliği ile ilişkilendirilir. Ancak bu ihtimali

kabul etmek için ek bilgi toplanmalıdır, bu nedenle de Kumuk dilindeki varyantı (*hav*) şimdilik teorik olarak *h* artımı ile açıklamak gerekir. Diğer biçim birimsel değişkeler ise **ab* varyantının arketip seçilmesini gerektirir.

Demek ki, Azerbaycan dilinde **ab>av>ov* değişmesi gerçekleşmiştir. Eski Ermeni yazılarında geçen *avçı* sözcüğü de geçiş aşamasını (*av*) yansıtır.

*ab (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe) < Ana Türkçe **'ab(?)*

od “оґоһь”. Türk dillerinde *o:t//o:d//od//uot//ot//ut//vut* biçim birimsel değişkeleri ile kullanılan bu sözcüğün eski dönemlere ait iki arketip vermek gerekir: (**ot//*od*), çünkü *d//t* farkı bu sözcüğün türevlerinde devam etmiştir, Örneğin, *od-a//od-un*, *ot-ag*, yani *oda*, *odun* sözcükleri *d* ünsüzünü, *otag* sözcüğü ise *t* ünsüzünü yansıtır. Bir çok dillere geçen *ocag* sözcüğünün birleşimi de *ot//od* ve *çak* eyleminden (ya da *yak*- eyleminden) ibarettir:

otçak//odçak//otyak//odyak>o:cak//ocak//oçak vb.

Avestada (*atar*), eski Fars dilinde (*a:tar*), yeni Fars dilinde kullanılan (*ateş*) “od” anlamlı sözcüklerin ve bazı Slav dillerinde “od”, “ocag” anlamında kullanılması *vatra* sözcüğünün kökünde de *ot* biçim birimi kendini gösterir. Eğer Slav dilleri Çuvaş (*vut*) biçimine uygun gelen durumu almışlarsa (Egorov, 1969, 57), İran dilleri Türk dillerindeki genel biçimi (*ot*) benimsemişlerdir, Şunu da kaydedelim ki, “od” anlamlı bu sözcüklerin Hint – Avrupa kaynaklı olduğu görüşü inandırıcı delillere dayanmamaktadır (Fasmer, 1, 279, bak. “ватушка” sözüne).

Moğol diline de *odgan* (od han “od tanrısının adı” veya “küçük oğul”, yani evin ocağını koruyan), *odçigin* (od tigin “ateş prensi”) vb. türevler ile geçen *od* sözcüğünün Hint-Avrupa kaynaklı olduğu görüşü inandırıcı değildir. Dillerinde *oda//otag//oçag* (od saklanan yer), *odun*, (yakacak) sözcüklerini bütün Avrasyaya götüren toplulukların Türk dilini konuştuklarını kabul etmek gerekir.

*od (Ön Azerbaycan), **ot//*od* (Ana Türkçe)

ot “тpавa”. Türk dillerinde *ot//o't//ut* biçimleri bulunan bu sözcük Rus diline geçen *otara* (sürü), Slav dillerindeki *otava* (biçimden sonra çıkan ot), Udin dilindeki *otarişsun* (otarmag) sözcüklerinin kökünde de yer alır.

Tuva dilindeki *o't* varyantı bu sözcüğün arketipini **'ot* şeklinde belirlemeyi gerektirir ve eski Ermeni diline geçen *hot* (ot) sözcüğü, diyalektlerimizde kalan *gotma//hotma* sözcüğü de bu yeniden oluşturumu onaylar.

*ot//*got (Ön Azerbaycan) **'ot* (Ana Türkçe)

Görüldüğü gibi, VC kuruluşlu isimlerin biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi birçok durumda ünlülerin eski dönemlerde boğaz tutulması ile söylendiğini (gırtlaksız kuramı) ortaya çıkarır. Bundan başka, VC kuruluşlu isimlerin çoğunun bütün Avrasya dillerine yayıldığını görürüz, bu ise Türk dilli toplulukların eski göçlerine bağlı olarak doğrulamalar yapmaya yardım eder.

1. 2. CVC KURULUŞLU İSİMLER

Azerbaycan dilinde diğer hece kuruluşuna sahip isimlere oranla CVC kuruluşlu isimler daha çoktur ve bu özellik diğer Türk dillerinde de görülür. Dilin temel sözlük varlığına dahil olan mevsim adları (yaz, yay, küz, gış) ve bir çok organ adı da bu modeldedir: *baş, bel, bud, gan, gaş, gil, gıç, gol, diz, dil, diş, döş, tas, tel, tük, köz* vb.

Diğer anlamlarda CVC kuruluşlu olan isimler şunlardır; *bal, ban, bar, bağ, bey, béz, bit, biz, bic, boy, buz, buğ, büüt, bığ, paz, pas, pay, peç, pir, piy, pul, puç, var, vel, ver, gab, gaz, gar, gah, giğ, gif, gız, gıy, gın, gır, gov, goz, gor, goç, gul, gum, guş, dağ, dad, daz, dam, dan, daş, deb, dem, div, diz, don, dor, duş, zığ, zoğ, zor, yağ, yal, yay, yas, yaş, yel, yem, yer, yiv, yun, yük, kel, keç, kir, kif, kov, kol, kos,*

köz, köy, köl, kön, küil, gül, gün, güc, mal, mey, meh, mih, say, san, sal, sac, saç, sel, sef, sim, soy, söz- (sav), süd, tağ, tay, tar, tas, tat, taç, tel, ter, tir, tığ, toz, toy, top, tor, tum, tut, tüil, han, haç, haş, hez, hof, hal, hin, him, hov, his, çag, çay, çar, çem, çen, çim, çöl, çöp, çul, cam, can, car, cib, cil, cur, cüz, şan, şam, şah, şiv, şil, şum, şur vb.

Bu kuruluşta olan isimlerin birçoğu anlam değişmesine uğrayıp çeşitli gövdelerin terkinde (*dar-ı, göy-un*) kalmış, bir bölümü ise arkaikleşmiştir, örneğin, *dün* (gece), *çav* (şöhret), *sav* (söz), *gut* (ruh), *gam* (şaman) vb. Çağdaş dilde ayrı bir sözcük olarak kullanılan CVC kuruluşlu bir iki ismi biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan gözden geçirelim.

baş “голова”. Türk dillerinde *bas//ba:ş//boş//vaş//paş//pas* varyantları ile kullanılan bu sözcüğün arketipi *baş şeklinde belirlenir. Bulgar, Sırp, Polonyalı, Rus, Fars, Arap vb. dillere *baş* sözcüğünün birçok türevi geçmiştir (ESTYA, II, 1978, 87—88). Biraz eskiye gidildiğinde açıkça görülür ki, *baş* sözcüğü “*baş, yüce, büyük*” anlamlarında *bas//mas//baz//maz* deşikeleri ile Yunan, Latin ve eski İran dillerinde kullanılır, *méts* (büyük) şeklinde Ermeni dilinde de korunmuştur. Antik medeniyetin en işlek terimlerinden olan *basilévs, basilika//bazilika* sözcükleri ve eski İran dillerindeki *mas, mazda* sözcükleri bu anlamları korumuştur.

Azerbaycan’da ve Orta Asya’da milattan bin yıl önce yaşayan kalabalık Massagetlerin adında da (etnonim) *baş* sözcüğü kullanılmıştır: *massagét* (*mas-sa-gét* “*baş sakat*”). Eğer bizim Miladın V. asrından Ermeni kaynaklarında adı yer alan *maskut//mazkut* topluluklarının adında *baş-kut* modeli değilse, o halde Azerbaycan’da yaşayan Maksutlar aynı şekilde bu Massagétlerin kalıntısıdır ve aralarındaki bin yıllık fark *massagét>maskut* deşikmesini ortaya çıkarabilir. Şunu da kaydetmek gerekir ki, bu Türk dilli toplulukların adı Türk kaynaklarında değil, Yunan (*massagét*), Ermeni (*maskut*) kaynaklarındaki yazılış biçimidir, yani girişime uğramış biçimdir.

Sümer, Elam kaynaklarında karşılaştığımız **al başlı* tanrı adında *ş//s* denkliği vardır, çünkü Akat dilinde bu sözcük *lamaştu//lamastu* şeklinde işlenmiştir, yani *almaslı//albaştı* modeli tekrar olunmuştur ki, bu *albastı* sözcüğü daha sonraları İran ve Rus dillerine, ayrıca Kafkas dillerine de geçmiştir (Celilov 1985, 72—73). Bu nedenle de baş sözcüğünün arketipini belirlerken *ş//s* farkı dikkate alınmalıdır.

*baş//*bas (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe)

bey “бек”. Türk dillerinde *bay//ba:y//boy//pay//pey*, Azerbaycan diyalektlerinde *bey//beg//bay*, Hazar dilinde *bak//bek* (Al – İstahri), eski Türk yazılarında ise *beg* şeklinde olan bu sözcüğün arketipini biçim bilimsel ses bilimsel yoruma göre **bag* şeklinde belirlemek gerekir, bu arketipten türeyen biçim birimsel deşikeler anlamsal dallanma geçirmiştir ki, bunlar da Azerbaycan dilinde kalan *bayram*, *bayımağ*, *bayat*, *bayatı*, *begtili*, *beyim*, *elbey*, *bağan*, *mağan*, *muğan*, *bayandur* vb. sözcüklerin kökünde korunmuştur. Bu söz tanrı, kabile, kabile başkanı, kişi, kahin, kabilenin arazi adı gibi sözcüklerde işlenmiştir.

Eski Ön Asya’da tanrı adı olarak yayılan *Bag* sözcüğünün hem *bayat* (MK, III, 186), hem de *bağa* (Malov, 1959, 9—10) türevleri eski Türk yazılarında da tanrı anlamını saklamıştır. Bu anlamda İran ve Slav dillerine de geçmiştir (*bak*, *bağa*, *boğ*). Manna’da baş tanrı bağ-maştu (é. e. IX. yy.), Urartular’da baş tanrının eşi *Bagbartu* adın almış (Dyakonov, 1956, 33). Maday (Midiya) devletinin başkenti Ekbatan yakınındaki Bisütun yer adı eskiden tanrılar meskeni anlamında *Bagastan* şeklinde işlenmiştir. Demek ki, bu bölgeye gelen İran dilli topluluklar *bag* sözcüğünü Midyalılardan almıştır. Türklerde aynı zamanda totem gibi işlenen *bağa* sözcüğü *çanaglı//buynuzlu//tas bağa* modelinde Rus diline tercüme yoluyla geçmiştir: *çere (p) pağa*.

*bağ//*beg (Ön Azerbaycan), **bağ* (Ana Türkçe)

boy “пост”. Türk dillerinde *boy//buy//puy//poz//bod//bos//pos//bot* değişmeleri ile işlenen bu sözcük eski *d//z//y* diyalekt farkını yansıtır, bu nedenle de **d'* ünsüzünü ilk biçim kabul etmek gerekir.

*boy (Ön Azerbaycan) < **bod'* (Ana Türkçe)

var “имущество”. İlk anlamı “yok” sözcüğünün karşıtı olan *var* sözcüğü Türk dillerinde *ba:r//bor//ba://ba//va:r//var//pa:r//pur* varyantları ile işlenir. Uzun ünlünün bir çok dillerde korunması bu sözcüğü kök değil, gövde olarak sunar, yani uzama kök ve ek birleşiminde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de eski Azerbaycan dili için belirlediğimiz **bar* arketipi sonraki aşamaya aittir. Eski Türkçedeki **ba* sözü ise topluluk bildirir (IV, 1. 9).

*bar (Ön Azerbaycan) < **ba+(V)r* (Ana Türkçe)

goç “баран-производитель”. Türk dillerinde *koçkar//koçkor//kuşkar//koşkar//koçhar//kuşkar//huça//kuça* ve Azerbaycan, Türkmen, Türk dillerinde *goç//koç* biçiminde işlenen bu sözcük hakkında M. Kaşkarlı, *koç* sözcüğünün Oğuzca olduğunu ve aslının ise *koçınar* şeklinde olduğunu yazar (MK, 1, 311).

Doğrudan gösterilen iki heceli değişmeler için **koçınar* biçimi arketip olarak ayrılır ve diğer biçimlerin ondan türemesi biçim bilimsel ses bilimsel ölçüler içerisinde gerçekleşmiştir: *koçınar>koçnar>koçgar>koşkar* vb.

Bir heceli biçimi için ise **goç* arketip seçilir ve bu değişke yukarıdaki iki üç heceli isimlerin kökünde yer alır. Bu biçimin eski Ermeni dilinde *koş* (goç), *kaç* (goçag) ve Gürcü dilinde *ğoçi* (koç) sözcüklerinde tekrar edildiğini görürüz. İlginçtir ki, *goç* sözcüğünün iki heceli varyantı da Ermeni diline geçmiştir. V. Gukasyan Ermeni dilindeki *koy//hoy* (koyun) sözcüğü gibi, *oçhar* (koçhar) sözcüğünün de Kıpçak dilinden alındığını gösterir (AFM, 1984, 140). Ermeni dilinde hem Oğuz, hem de Kıpçak elementlerinin olması eski Azerbaycan dilinin özelliği ile bağlantılıdır.

*goç (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe)

Gözden geçirilen CVC kuruluşlu isimlerin biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturumu eski dil ilişkileri bakımından ilginç durumlar ortaya çıkarır. Örneğin, *dil* sözcüğünün *tolmaç* (dilmanc), *tolkovanie* (yorumlama, tercüme), *tilipat* (ses çıkarmadan, yani konuşmayı bırakıp sessiz yemek), *telmit* (ezberlemek) gibi türevleri Rus dilinde anlamsal ve biçim bilimsel ses bilimsel değişmelere uğradığı gibi, yüzlerce CVC kuruluşlu Türkçe kökenli sözcük de Slav, İran ve Kafkas dillerinde yaşar. Böyle sözcükleri biçim bilimsel ses bilimsel incelemeyle ortaya çıkarmak mümkündür. Başka dillerdeki CVC kuruluşlu Türkçe kökenli sözcüklerin hepsi *yük* sözcüğünde olduğu gibi, yani *vyuk* (yük), *navyuçivat* (yüklemek) gibi değişmemiştir, temiz şeklini saklayanlar da vardır ki, onların ortaya çıkarılması da zor olmaz. Örneğin, eski Ermeni dilinde *tél* (tel), *yuğ* (yağ), *tor* (torun) şeklinde işlenen Türkçe kökenli sözcükler eski biçimini ve anlamını tam olarak yansıtır.

1. 3. CV, V, VCC VE CVCC KURULUŞLU İSİMLER

Çağdaş Azerbaycan dilinde CV ve V kuruluşlu isimler yok derecesindedir, ancak eski devre gittikçe onların izi ortaya çıkar. Hem de anlaşılır ki, bu isimler çok zengin biçim bilimsel ses bilimsel değişmelere, anlamsal dallanmalara uğramıştır. Örneğin, *gu* (ses) sözcüğünün yüzden çok türevi oluşmuştur (Djalilov, 1934). Çağdaş dilde işlenen *su* sözcüğü ise **sub* arketipinden türemiştir, yani *sub>suv>su* değişmelerini geçirmiştir. Dilimizdeki *suv(ar)*, *suv(ag)*, *suv(at)* sözcükleri geçiş aşamasını korumuştur.

Çağdaş dildeki VCC ve CVCC kuruluşlu isimler şimdi kök sözcüğe benzeseler de, tarihi bakımdan gövde şeklinde biçimlenmişler, birinciler (*and*, *alp* vb.) dilde az olsalar da, ikinciler onlara oranla çoktur: *börk*, *görk*, *gurd*, *kend*, *kürk*, *gulp* vb.

Art süremlî dil bilim bakımından her iki modeldeki gövdeleri kök ve eke ayırmak gerekir; *an-id, *al-ib, *bör-ük, *kör-ük vb. Görüldüğü gibi VCC ve CVCC kuruluşlu gövdelerin çoğunluğu eylem kökünden ve isim yapan ekten ibarettir, genellikle, bu kuruluşlu isimler türeme sözcük ve adlaşma yolu ile oluşmuşlardır.

CVCC kuruluşlu isimlerin biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi gerekli sonuçlar elde etmeye olanak sağlar. Örneğin, bütün Avrasya'ya yayılan *köşk* sözcüğünün incelemesi gösterir ki, Tacik (*kuşk*), Efgan (*köşk*, *kuşk*), Fars (*kuşk*, *koşk*), Osetin (*kuşk*, *koska*), gürcü (*koşki*) vb. İran ve Kafkas dillerinde işlenen bu sözcük Yunan, Fransız dillerine, oradan ise Rus diline (*kiosk*) geçmiş (Murzaev, 1984, 299) ve yeniden Rus dilindeki biçimi ile Azerbaycan diline geçmiştir. Azerbaycan dilinin yazım klavuzlarına bu sözcük *köşk//kiosk* varyantlarında biçim bilimsel ses bilimsel eşil şeklinde dahil olmuştur.

2. SIFATLARIN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

Sözcük türleri içerisinde sıfat derece ulamı ve kendine has anlam yapısı ile seçilir ki, bu da ölçü, hacim, tat, koku, renk, ve benzeri bu gibi belirti ve durum bildiren sözcükleri içerir. Türk dillerinde sıfatların kendine has ekleri (*-lı*, *-sız*, *-cıl* vb.) ve iç ekleri de (*m*, *b*, *p*, *s*) olmuştur. Sıfat yapmanın eski modellerinden biri de başka isimlerin önüne geldiklerinde isimlerin sıfatlaşmasıdır: *köy reng*, *düz söz* vb. Geçmişte belirtinin kuvvetlenmesi veya doğrulanması için benzetme, karşılaştırma yönteminden yararlanılmıştır ki, bu yöntem bugün de kendini gösterir. Örneğin, Yakut dilinde şöyle yapılarla karşılaşılır:

kömer h̄ara (*kömür gara* “kömür gibi kara”)

tuus mağan at (*duz ağ at* “tuz gibi ak at”)

üüt mağan (*süd ağ*) “süt gibi ak”)

ot küeh̄ (*ot göy* “ot gibi göy”)

uot k̄ih̄ul (*od gızıl* “od gibi kırmızı”)

Elbette, böyle yapılardaki ölçü nitelikli ilk bileşenler sıfatlaşma olanağına sahiptir ve Azerbaycan dilindeki isim-sıfat karakterli sözcüklerin bu yolla meydana geldiğini düşünmek gerekir. Tek heceli sıfatlar esasen CVC modelinde olsalar da, VC ve CVCC kuruluşlu sıfatlarla da karşılaşılır. Örneğin, *boz, boş, bol, köy, kök, köp, kar, kor, daz, çal, cır, cod, çin, çil, çiy, çaş, ken, saz, sağ, sıh, pis, gıt, yaş, şor, şit, şiş, şah, şen, şad, dik, düz, dul, don, toh, has, ham, gur, yad, dar, gom, kom, gıc; al, uz, ağ, ac; berk, dinc, korş, çirk, gart, lrt* vb.

Sıfatların ilginç anlam özelliklerinden biri de şudur ki, onların bazıları zaman geçtikçe tam ters anlam üzere ayrımlaşır. Örneğin, önceden olumlu anlamı *deli, goçu* sözcükleri şimdi olumsuz anlam yükü taşır, yani önceden “yiğit” anlamında işlenen bu sözcüklerin biri “ruhu hasta” (karşılaştırmamız: *delihana*), diğeri ise “yolkesen, zorba” anlamını ifade eder. Ya da eskiden “nutuk atan”, “güzel konuşan” (krasnoreçiviy) anlamında işlenen *dılğır* (dil-gır) sözcüğü şimdi tamamen olumsuz anlam kazanmıştır. Ancak bu sözcük (dılğır) Tuva dilinde ilk anlamını saklamıştır.

İsimlerde olduğu gibi, sıfatlarda da CVCC kuruluşlu sözcükler tarihi bakımdan kök ve ekten ibarettir, yani **gar-ıd (gart), *ber-ik (berk)* vb. Örneğin, *çirk* sözcüğü Kumuk dilinde önceki kuruluşu (*çirik*) korumuştur. Azerbaycan dilindeki VC ve CVC modelli bazı sıfatların biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmesini verelim.

ağ “белый”. Türk dillerinde birçok türevleri olan bu sözcüğün ağ//ak//ag//a:k//ah//ok varyantları gösterir ki, onun arketipi **ag* şeklinde olmuştur. İlginçtir ki, Ermeni dilinde tuza *ağ* denilir. Genellikle *ağ* sözcüğü bir çok dillere geçmiştir.

*ag (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe)

uz “длинный”, “долгий”. Bu sözcük Türk dillerinden, herhalde, yalnız Azerbaycan dilinde kalmıştır ve folklor eserlerinde işlenmektedir. Masallarda sefere çıkan kahramanın yolu “az getdi, uz getdi, dere, tepe, düz getdi” formülü ile verilir

ki, burada *uz* sözcüğü *az* sözcüğünün karşıtı gibi “çok”, “uzag” anlamında işlenir diğer Türk dillerinde *uz uza-* (uzanmag), *uzan-*, *uzay-* eylemlerinin terkinde korunmuştur (ESTYA, 1, 1974, 570 572). Art süremlî bakımdan, *uzun*, *uzag*, *uzat-* sözcüklerinin kökünde *uz* sıfatı değil, *uz* eylemi durur. Demek ki, eski dönemlerde *uz sözcüğü ikilî kök olmuştur.

Çuvaş dilinde *uzun* sözcüğünün *vărăm* şeklinde işlenmesi gösterir ki, *uz* eyleminin *ur-* varyantı da olmuştur, yani *r/z* diyalekt farkı bu sözcüğe de aittir. Çuvaş dilinde sözcük önüne *v* sesinin eklenmesi de kanıtlar ki, *vărăm* sözcüğünün kökü *ur-* şeklinde olmuştur.

*uz (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe)

al “алый”. Türk dillerinde *al* şeklinde işlenen bu sözcük yalnız Türkmen dilinde uzun ünlüyle (*a:l*) verilir. Bu şekilde sonradan uzama “parça” anlamında işlenen *a:l* varyantında da kendini gösterir. Azerbaycan dilinde *alca*, *algırmızı*, *alyanag*, *algan*, *allıg*, *allı-güllü*, *allanmag*, *altun* ve benzeri türevleri olan *al* sözcüğünün anlamı aslında renk bildirir. İlginçtir ki, “hile” “yalan” anlamındaki *al* sözcüğüne *-la* eki getirildiğinde fonetik değişme gerçekleşir, ancak renk bildiren *al* sözcüğüne getirilen bu ek fonetik değişmeye uğramaz: *aldanmag*, *allanmag*.

Al sözcüğü ve onun çeşitli türevleri Fars, Rus, Ermeni, Moğol, Vêps ve benzeri dillere geçmiştir ve bu durum çeşitli araştırmacılar tarafından kaydolunur. Ancak bu sözcüğün daha eski zamanlarda Hint-İran dillerine, genellikle Hint-Avrupa dillerine geçtiği görüşü ileri sürülmemiştir ve bu nedenle de bu dillerde eski zamanlardan beri işlenen *al* sözcüğü ile Türk dillerindeki *al* sözcüğü sadece “karşılaşma (veya örtüşme)”, yani tesadüfi benzerlik olarak açıklanmıştır (ESTYA, 1, 1974, 126).

Azerbaycan dilinde *al* kökü *yaldız* (parlak) sözcüğünde de işlenir. Bu nedenle de daha eski dönemde *al* sözcüğünün “od” anlamı *yal* kökünden türeme ihtimali

geçmişte G. Vambery tarafından ileri sürülmüştür. O, *al* sözcüğünü “parlamak” anlamında olan *yal* sözcüğüne bağlamıştır (ESTYA, 1, 1974, 126).

*al (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe) < Ana Türkçe. **ya(l)* (?)

boş “пустой”. Türk dillerinde *boş//bosy//bo:ş//poş//buş//puş//pos* varyantları ile işlenen bu sözcüğün arketipini **boş* şeklinde vermek gerekir, ancak Karagas dilindeki *bot* varyantı iki ihtimal daha doğurur; bunlardan biri *bot//bos//boş* değişmesi, diğeri ise *boş* sözcüğünün iki bölümden, yani *bo* (kök), *-ş* (ek) terkibinden ibaret olmasıdır. Son ihtimalde *bot* sözcüğündeki *-t* elementi de ek olur. Bu bakımdan Rus dilindeki *pus(toı)* ve *pol(nü)* sözcüklerinin ortaya çıkardığı *ş//l* farkı da ilginçtir.

*boş (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe) < Ana Türkçe **bo(ş)* (?)

boz “серый”. Türk dillerinde *boz//bo:z//bos//pos//poz//buz//büz//moz* varyantları ile işlenen bu sözcüğün Moğol, Evenk ve bazı Türk dillerinde *bor//bora//borol//porol//boran//poran* varyantlarıyla da karşılaşılır. Bu son varyantlardaki iki hecelilerin gövde olduğunu dikkate alıp, bu sözcüğün arketipini *r//z* diyalekt farkı ile belirlemek gerekir: **bor*, **boz*.

Renk bildiren bu sözcük eski Türklerde totem olan canavarla bağlantılı ifadelerde de işlenmiştir. Örneğin, *börü* (canavar), *boz gurd*.

Genellikle, bu sözcük “*r*” diyalektli toplulukların dilinden Moğol, Mançu-Tunguz (evenk), Fars dillerine, “*z*” diyalektli tayfaların dilinden ise Romen, Bulgar, Rus, Ukrayna dillerine geçmiştir, bu sözcük Sakat (skif) dilinde de *bor(a)* şeklinde işlenmiştir.

*boz (Ön Azerbaycan), **boz//*bor* (Ana Türkçe)

göy “голубой”, “зеленый”. Türk dillerinde *gö:k//gö:k//kyöh//gök//gög//göv//kāvak//gög//gool//gog//gieh//gieg//kök//kok//goy//kük//kuk//kek* varyantları ile işlenen

bu sözcük Evenk dilinde *kuku*, Moğol dilinde *köke* varyantı ile dikkat çeker. Biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan, yalnız Çuvaş dilindeki *kāvak* ve A. Zayonçkovski'nin kaydettiği *gieh//gieg* varyantları *göy* sözcüğünün ilk arketipinin **gog* şeklinde belirlenmesine engel olur, halbuki diğer varyantlar bu arketipi ortaya çıkarır. Bu nedenle de engel olan varyantları yenilik saymak gerekir. Ya da onların biçim bilimsel ses bilimsel oluşumu ayrı ayrı sebeplerle ilgilidir. Udin dilinde bu sözcük *köy//gog* diyalekt farkı ile işlenir. Strabonun *Gagar (ena)*, eski Ermeni kaynaklarının ise *Gugar (k)* şeklinde verdiği Köyer bölgesi de eski Azerbaycan topluluklarından olan Köyerlerin adı ile bağlantılıdır. Ermeni tarihçisi Favstos Buzand (V esr) Massaket (mazkut) hükümdarı Sanesanın önderliği ile Ermenistan'a saldıran Alban toplulukları arasında Hunlarla *Gugarların* adını bir arada anar (Ayvazyan, 1976, 306). Görüldüğü gibi, hem *Gugar//Gogar* yer adı, hem de *Gugar* etnonimi *göy* sözcüğünün eski biçimini yansıtır.

*gog//*geg (Ön Azerbaycan) < **gog* (Ana Türkçe)

toḥ “сытый”. Türk dillerinde *tok//dok//tok//dok//toḥ//doḥ//tuk* varyantları ile işlenen bu sözcük aslında daha eski devirlerde gövde şeklinde biçimlenmiştir. Şöyle ki, *toḥ* sözcüğü *dol//daş//doy//tod//tör(e)* eylemleri ile aynı yuvaya (**do-*) girer. Ancak bizim amacımız burada bu yuvadan türeyen *toḥ* sözcüğünün arketipini belirlemektir. Bu nedenle de bu sözcüğün arketipi gösterilen varyantlara dayanarak belirlenir:

*dok (Ön Azerbaycan) < **doğ* (Ana Türkçe)

gén “широкий”. Türk dillerinde *geḥ//giḥ//gi: ḥ//kieḥ//kéḥ//keḥ//kiḥ//keng//king//genk//gen//ken* varyantları ile işlenen bu sözcüğün *geḥ*, şeklinde eylem sesteşi de vardır. Demek ki, ikili kök olan *gen* sözcüğünün arketipini **géḥ*, şeklinde belirleyebiliriz ve görüldüğü gibi, bu arketip bazı dillerde şimdi de işlenmektedir.

Ancak Azerbaycan dilindeki *én* “şirina” sözcüğü diğer Türk dillerinde de *én//in//é:n//i:n//en//éḥ//iḥ//ién//an* varyantlarında işlenir ve bu sözcükler için

belirlenen *éη, arketipi *gén* sözcüğünün arketipine gırtlaksız ünlü bakımından yakınlaşır. Demek ki, *én//kén* ayrışması Ana Türkçe döneminde gerçekleşmiştir, yani her iki biçim birimsel değişke ayrı ayrı anlam benzerlikleri üzere değişmiştir.

**géη//*éη* (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe) < *'eη (Ana Türkçe)

gur “обильный”, “сильный”. Türk dillerinde *gür//gur//kür//kur//hür//hür//kër//gur* varyantları ile işlenen bu sözcüğün arketipi *gur şeklinde olur.

Eski Azerbaycanlılar kendi topraklarından akan en büyük çaylardan birini de bu sözcükle (Kür) adlandırmışlardır.

**kur//*kür* (Ön Azerbaycan) < *gur (Ana Türkçe)

dar “узкий”, “тесный”. Türk dillerinde *dar//da:r//ta:r//tar//ta://tay//tor* varyantları ile işlenen bu sözcüğün arketipi *dar şeklinde belirlenir ki, bu biçim bazı dillerde şimdiye kadar korunmuştur.

Azerbaycan dilindeki *darıh-* ve *darışlıg* sözcükleri gösterir ki, bu sözcüklerin kökünde *dar-* eylemi bulunmaktadır. Demek ki, *dar* sözcüğü de eski ikili köklerdenidir.

*dar (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe).

3. ZAMİRLERİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

Türk dillerinde zamirlerin biçimsel ses bilgisi ilginç özellikleriyle ile dilcilerin dikkatini çoktan çekmiştir. Bu alanda birçok araştırma yapılmasına rağmen, zamirlerin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunun oluşma yolu hakkında genel bir

görüŖe varılamamıŖtır.¹ Zamirlerin ilginç özelliklerinden biri de Ŗudur ki, onların bazısı Hint – Avrupa, Fin – Ugor, Moğol, Mançu – Tunguz, Kafkas ve eski Ön Asya dillerindeki zamirlerle örtüŖür, yani en eski dil iliŖkilerini yansıtır.

Yalnızca Azerbaycan dilindeki kiŖi ve iŖaret zamirlerinin (*men, sen, o, biz, siz, onlar, o, bu* vb.) tarihsel abidelerde ve diyalektlerde çeŖitli biçim birimsel deęiŖkelerine rastlamak mümkündür ve bu çeŖitlilik daha çok zamirlerin durum ekleri ile iŖlenmesinde kendini gösterir. Azerbaycan dilciliğinde kaydolunmuŖ kiŖi ve iŖaret zamirlerinin biçim birimsel deęiŖkeleri Ŗunlardır:

I. kiŖi (*mén, men, man, ben, ban; biz, büz*)

II. kiŖi (*sén, sen, san; siz, süz*)

III. kiŖi ve iŖaret (*o, u, ol, ul, *an, ho, hu; olar, ular, onlar, unlar, anlar, holar, hular*).

İŖaret (*bu, bı, mu, mı; bunlar bılar, mular, mılar; Ŗu, Ŗol; uŖ, oŖ*)

İŖaret zamiri olarak iŖlenen *habu, uŖbu, iŖbu, habı, hao* tipli zamirler iki iŖaret zamirinin birleŖmesini yansıtır. Örneğin, *ha-bu, uŖ-bu, iŖ-bu, ha-bı, ha-o*.

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluŖturuma esasen Ön Azerbaycan zamirlerinin arketipleri Ŗöyledir:

I kiŖi— **ben, *biz;*

II kiŖi— **sen, *siz;*

III kiŖi— **o, *ho, *olar, *holar.*

İŖare zamirleri: **o//*ho, *bu, *Ŗu, *uŖ.*

Eski Azerbaycan arketipleri ile Türk dillerindeki zamirleri karŖılaŖtırdığımızda bir kat daha eskiye inebiliriz. Yani Ana Türkçe biçimlerini belirlemek olanağı oluŖur. Örneğin, ÇuvaŖ dilindeki *epir (biz)* zamiri çekim yapılırken *pir* biçim birimsel deęiŖkesi ile iŖlenir, *esir (siz)* zamiri de *sir* Ŗeklinde

¹ Bu meselenin araŖtırılması tarihi ve bu alanda söylenmiŖ görüŖler konusunda Ŗu eserlerde geniŖ bilgi vardır; Ŗerbak, 1977, 122—128; Poieluetkin, 1975, 130—146; İslamov, 1973; 1986.

işlenir ve böylelikle, *r/z* denkliği ortaya çıkar; *pir//biz*, *sir//siz*. Böyle eski diyalekt farkı *ol//oş*, *ul//uş* işaret zamirlerinde de *l//ş* şeklinde kendini gösterir. Bu durum, yani *l//ş* denkliği F. G. İshagov'un da dikkatini çekmiştir (İPSGTYA, II, 1956, 249). Ya da Yakut dilinde “bu” zamiri *bu* şeklinde işlendiği halde, çıkma durumu eki ile *mantan* (*bundan*) şeklinde işlenir ve bu durumlar “man” ve “bu” zamirlerinin hem eski biçimini, hem de eski ilişkisini saptamaya yardım eder. İlginçtir ki, Türk dilleri içerisinde daha eski biçimleri koruyan Sarı Uygur dilinde III. kişi *kol//ol* varyantlarına, işaret zamirleri ise *gol//gul*, *gol//gu* varyantlarına sahiptir (Tenişev, 1966, 23). Bu ise Eski Azerbaycan arketipleri (**o//*ho*) ile karşılaştırmayı gerçekleştirir ve daha eski biçimin gırtlaksız ünlüyle belirlenmesine olanak sağlar.

Kişi ve işaret zamirlerinin Türk dillerinde işlenen biçim birimsel değişkeleri biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan Ana Türkçe için şu arketipleri ortaya çıkarır:

I. kişi zamiri: **ben//*ban*, **biz//*bir*

II. kişi zamiri: **sen//*san*, **siz//*sir*

III. kişi ve işaret zamiri: **'ol//*gol*, **olar//*golar*

İşaret zamirleri: **bu*, **su//*şu*, **'o//*'go*, **ol//*oş*, **on*, **an*

İşaret zamirleri Ana Türkçede *bul//bun*, *sul//sun//şul//şun*, *ol//on//an//gol* ve benzeri biçim birimsel değişkelerle işlenmek olanağına sahip olmuştur. Üçüncü kişi zamiri ile aynı kaynaklı olan işaret zamirinin Türk dillerindeki biçim birimsel değişkeleri (*ho*, *hu*, *go*, *gu*, *o*, *u*, *ol*, *al*, *an* vb.) gereğinden fazla çeşitlilik gösterir. Bunların aynı kaynaktan olduğu görüşünü çoğu dilciler kabul ederler, ancak III. kişi zamirinin kategorisel-dizisel yeri konusu hala tartışmalı olarak kalır.

Yukarıda Ana Türkçe için belirlediğimiz kişi zamirlerinin arketipleri kök değil, gövdelerdir, yani kök ve ekten ibarettir. Birincil kökleri ayırmak için biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturumu devam ettirmek gerekir.

Türk dillerinde III. kişi zamiri ile “o” işaret zamiri aynı kaynaklı olduğu gibi, I. ve II. kişi zamirleri de “bu” ve “şu” işaret zamirleri ile aynı kaynaklıdır. Bu olasılık

hem Türk dillerindeki kişi ve işaret zamirlerinin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu ile, hem de genel tipoloji kanuna uygunluk ile kanıtlanır².

Elbette, A. İ. Potseluyevski gibi, dilde daha önce I. kişi zamirinin, sonra ise II. kişi zamirinin oluştuğunu düşünmek doğru değildir (Potsluevskiy, 1975, 141). Çünkü dilde I. kişi zamirini birisine karşı kullanmak gerekir ki, onu bildiren biçime ihtiyaç o zaman oluşur, yani I. kişiyi bildiren sözcükle II. kişiyi bildiren sözcük ilişkili şekilde, hem de karşılaştırma aracı gibi biçimlenebilirdi. Bu nedenle de her iki kişiyi bildiren sözcüklerin denk şekilde biçimlendiğini düşünüyoruz, bu görüş bu zamirlerin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu ile de onaylanır. Üçüncü kişinin biçimi ise onlardan bir o kadar farklıdır.

Her üç kişi zamirinin ve onlarla ilişkili olan işaret zamirlerinin dilde oluşması ve biçimlenmesinin mantıksal yorumu şöyledir ki, eski insan kendi bedenine ait anlayışı bir sözcükle (*men, bu*), yakında olan kavram anlayışını diğer sözcükle (*sen, şu*), kenarda veya uzakta olan kavram anlayışını ise başka bir sözcükle (*o*) ifade etmiştir ki, bu ifade biçimleri de dilde kişi ve işaret zamiri olarak biçimlenmiştir. Görüldüğü gibi, bu zamirler temel ↔ yakın ↔ uzak anlamlı karşılaştırma üzere biçimlenmişlerdir. Bu söylenenleri tablo şeklinde genelleştirip biçim bilimsel ses bilimsel incelemeyi devam ettirelim.

Tabloda Ana Türkçe döneminden önceki aşamaya (İlk Türkçe) ait verilen biçimlerde (*bV, sV*), daha doğrusu, yuvalarda ünlü ses, belirsiz ünlü (V) işareti ile kaydedilmiştir. Ana Türkçe dönemindeki *z//r, n, l//ş* elementleri ise eklerdir.

² Dünya dillerinde zamirlerin tipolojik benzerliğini araştıran K. E. Maytinskaya bu konuda şöyle

bildiren eski biçim birimdir; diğer ekler ise getirildiği köke dönüşlülük, meçhullük, işteşlik anlamı aşıl原因an *-n* ve *-l/-ş* biçim birimidir.

Temel anlamı taşıyan **b(V)* ve temel anlama yakın anlamı bildiren **s(V)* yuvalarından Ana Türkçe döneminde artık ayrı anlamlı kişi ve işaret zamirleri türemiştir. Aynı kökten türeyen zamirlerin ayrılaşması bu dönemde ünlülerin değişmesi ile mümkün olmuştur, yani *bi//si* çokluk, *ba//be//sa//se* teklik, *bu//su//şu* ise işaret bildiren anlam üzere değişmişlerdir. Cetveldeki *bi* ↔ *ba//bé* ↔ *bu* karşılaştırması I. kişi ve ona ait işaret zamiri, *si* ↔ *sa//se* ↔ *su* karşılaştırması ise II. kişi ve ona ait işaret zamiri üzere ayrılaşmayı yansıtır. Ünlü değişmesi ile oluşan anlam farkı, bir tür, biçim bilimsel ses bilimsel kural olan “ablaut” olayını hatırlatır. A. M. Şerbak zamirlerde kendini gösteren bu ablautun izini çağdaş dilde de gözlemiştir (Şerbak, 1977, 86). Ana Türkçede eklemeli kuruluş biçimlendikçe bu biçimsel ayrılaşmaya ek olarak biçimsel ekler (*-n*, *-l*, *-z*) de ablautla değişen köklere koşulmuştur. Böylelikle, Ana Türkçe döneminde yukarıda belirlediğimiz arketipler oluşmuştur.

Ana Türkçedeki arketipleri de eksiz (kök) ve ekli (gövde) olmak üzere iki aşamaya ayırmak gerekir:

1) ö n c e k i a ş a m a n ı n a r k e t i p l e r i :

I. kişinin teklik biçimi **ba//*be*, çokluk biçimi **bi*, işaret varyantı **bu*;

II. kişinin teklik biçimi **sa//*se*, çokluk biçimi **si*, işaret varyantı **su*.

III. kişinin teklik biçimi **go//no*.

2) s o n r a k i a ş a m a n ı n a r k e t i p l e r i :

I kişinin teklik biçimi **ban//*ben*, çokluk biçimi **biz//*bir*, işare varyantı **bun//*bul*;

II kişinin teklik biçimi **san//*sen*, çokluk biçimi **siz//*sir*, işare varyantı **sun//*sul*;

III kişinin teklik biçimi **gol//*ol*, çokluk biçimi **golar//*olar*.

Türk dillerinin kişi ve işaret zamirleri tipoloji bakımından da ilginç durumlar ortaya çıkarır. Bazı dillerin zamirleri ile tip bilimsel benzerlik ilk bakışta dikkat çeker. Örneğin, eski Türk dilindeki “мой” anlamlı, yani iyelik ekli *meniñ* sözcüğü Parfiya dilinde *mana:n* şeklinde işlenir ve araştırmacılar bu sözcüğün kaynağını İran dillerinde aramanın zor olduğunu ifade ederler (OİYA 1981, 203). Ya da durum ekleri ile işlenen zamirlerin benzerliğini yansıtan örneklere bakalım:

Türk *méne//mene* —Rusca: *méné//mné*
 Türk *bézé//bize* —Ermenice *mez*
 Türk *sézé//size* —Ermenice *tsez*

Bu şekilde benzer zamirlerin işlenmesi çeşitli dil ailelerine dahil olan diller arasında da kendini gösterir. Örneğin,

Türk *men* — *biz* — *o//u//ol//on*
 Fars *men* — *ma* — *u*
 Ermeni — — *mén(k)* — *na*
 Rus *mén(YA)* — *mi* — *on*
 fin — *mine* — *me* — *hen*
 kamlık — *mi* — *bidn* — —

Birinci kişinin teklik biçimini bildiren *men* zamiri Kartvel dillerinde *me* (Gürcü), *ma* (Megrel, çan), *mi* (Svan) şeklinde işlenir (YAAĀĀ, III, 1979, 129). Hint-Avrupa dillerinde kişi zamirlerinin iki diziye ayrıldığı bellidir, yani yalnız durumda bir kök, diğer durumlarda başka kök işlenir. Böyle suppletiv köklerden ikincisi, yani yalnız durumda değil, diğer durumlarda işleneni çeşitli Hint – Avrupa dillerine yayılsa da, Hint – Avrupa kaynaklı sayılmaz. Bu kökün arketipinin **me-* olduğunu (Slav dillerinde **men*, Baltık dillerinde **mon*) kaydeden. A. N. Savçenko şöyle yazar; **men* kökü (esas) Fin – Ugor, Mançu – Tunguz ve Türk dillerinde de işlenir ve öyle sanıyoruz ki, eski Hint – Avrupa diline bu sözcük eski Fin – Ugor dillerinden geçmiştir (Savçenko, 1974, 238—239). Bu tahmin doğru değildir, çünkü Fin – Ugor dillerinin anayurdu çeşitli bölgelere bağlansa da araştırmacıların hiçbiri onu

Kafkas'tan güneye yerleştirmemektedir. Halbuki I. kişiyi ifade eden **me* izoglosu eski Ön Asya'da işlenmiştir.

Aynı benzerlik birinci kişinin çokluk biçiminde de kendini gösterir. Örneğin, Tohar dilinde *vés//vas*, Hett dilinde *ves*, eski Slav dilinde *mi* zamirleri Türk dillerindeki *biz* zamiri ile örtüşür. Bu Hint – Avrupa dilleri için ilk biçim seçilen **mes* arketipinin *me-* (I. kişi teklik) ve *-s* (çokluk eki) bölümlerinden ibaret olduğu gösterilir (Savçenko, 1974, 254).

Gösterilen denklikler, elbette, bu dillerle Türk dilinin genetik akrabalığından ileri gelmez. Bu yalnız uzun süreli bağlantının sonucu olabilir. Bu bağlantının çok eski devirlerde olması ihtimali daha güçlüdür, çünkü esas sözlük varlığına ait kişi zamirinin başka dilden alınması tarihsel uzak geçmişle ilgilidir.

Biçim bilimsel ses bilimsel incelemenin yönünü eski ilişkiler konusuna çevirdiğimizde II. kişinin eki daha ilginç bir durum ortaya çıkarır. Şöyle ki, Fin dilinde bu kişi zamirinin teklik biçimini bildiren *sine* biçimi **tine* arketipinden oluştuğu gibi, Ana Türkçedeki **si* biçimi de **ti* varyantından türeyebilir. Şu halde biz Hint – Avrupa ve Fin – Ugor dillerindeki II. kişi zamirinin **tu// // *to* arketipleri ile karşılarız.

Dikkate almak gerekir ki, Türk dillerinin eski döneminde **se// *te* biçimli işaret zamiri olmuş ve onun izi bir çok dillerde kalmıştır, Örneğin, Gagauz dilinde (*té, te, dé, de, di*), Altay dilinde (*tu, tü, tö, dü, dö*), Tuva dilinde (*do, du, dö, du:*) birçok biçim birimsel değişkesi olan bu zamir “von tam” anlamında işlenir. M. İ. İslamov Azerbaycan diyalektlerinde de bu zamiri *ota, buta, otahana, butahana* tipli sözcüklerin terkinde belirlemiştir (İslamov, 1973, 31—34). Türkolojide bu zamir “mestoimeniya nevedeniya” terimi ile de adlandırılır (Levitskaya, 1976., 37).

Eski Yunan dilinde *t//s* diyalekt farkı ile işlenen (Savçenko, 1974, 240) İkinci kişi zamirinin teklik biçimi Hett dilinde *zek*, eski Slav dilinde *тъ* şekline sahiptir.

Büyük ihtimalle, bu *t//s* farkı eski Türk diline de aittir. Bu kişi zamiri de çeşitli dillerde örtüşür.

<i>tı</i> (Rus)	<i>ton</i> (Udmurt)	<i>*de//*te</i> (?) (Ana Türkçe)
<i>to</i> (Fars)	<i>ti</i> (Macar)	<i>*se</i> (Ana Türkçe)
<i>du</i> (Ermeni)	<i>çi</i> (Moğol)	
<i>pek</i> (Hett)	<i>ze</i> (Sümer)	

Eski Türk topluluklarından olup, daha sonraları Moğollaşan Şira Yugurların dilindeki *çé* (sén) zamiri eğer Moğol dilinden alınma değilse, bu biçim daha eski devrin kalıntısı olabilir. Ana Türkçedeki **de//*te* arketiplerini bu nedenle soru işareti ile veririz ki, onların kesinleştirilmesi ek bir araştırma gerektirir.

Eski ilişki bakımından Sümer dilinin zamirleri daha tutarlı sonuçlar verir, çünkü Sümer zamirleri 4—5 bin yıl önce yazıya geçirilmiş biçimi yansıtır.⁴ Ana Türkçe dönemi için belirlediğimiz arketipler Sümer zamirlerine biçimce daha yakındır:

	I. kişi	II. kişi	III. kişi	İşaret zamirleri
Sümer	<i>mé</i>	<i>zé</i>	<i>ane, éné</i>	<i>hur, -bé</i>
Türk	<i>bé</i>	<i>sé</i>	<i>ol, an</i>	<i>gu, bu</i>

Yukarıdaki karşılaştırmalarda gördüğümüz tipolojik benzerlik tesadüfi ses benzerliği olmayıp, sistem şeklinde kendini gösterir. Bu nedenle de bu denklikleri yalnız eski bağlantılarla yorumlayabiliriz.

Türk dillerinin hepsinde III. kişi zamiri aynı olduğu halde, Yakut dilinde bu işlevi *kini* sözcüğü yerine yetirir. Türkologlar *kini* sözcüğünün etimolojisi üzerinde tartışmalarda bulunurlar. Bizce, V. Radlov onu *kişi* sözcüğüne bağlamakta haklıdır.

⁴ Sümer zamirleri İ. M. Dyakonov'un "Sümer dili" adlı eserinden alınmıştır (YAAĀA, III, 1979, 24)

(Şerbak, 1977, 127). Her iki sözcüğün (*kini, kişi*) kökündeki **ki* biçim birimi diğer zamirlerde de kendini gösterir. Örneğin, *kim (ki-m), kendi (ke-n-di)* vb.

Türk dillerinde dönüşlülük kişi zamiri görevindeki *kendi (kendü, gendi, kenti, kensi)* ve arketipini **bod'* şeklinde belirlediğimiz *boy (boz, pozı, pozu, poyu, bot)* zamirleri “beden” anlamlı sözcüklerden türediği gibi, *öz (ez, iz, üz, ö:z)* dönüşlülük zamiri de “beden” anlamı taşıyan sözcüğün sonraki biçimsel dönüşümüdür. Şu anda bu zamirlerden yalnız sonuncusu (öz) Azerbaycan dilinde işlenir.

Azerbaycan dilindeki *hamı* zamiri ise *ga-mu* ter kibine ayrılır ve buradaki *ga-* hissesi *haçan? hansı?* belirsizlik ve soru zamirlerinin kökünde yer alır, *-mu* hissesi ise *bu* işaret zamiridir. Türk dillerinde *ne, kim, hansı, haçan* zamirlerinin birçok biçim birimsel değişkesi vardır, arketipleri ise şöyledir:

*ne (ne, no:, ni), .

*kad (kay, kayu, kaçan, kayçı, hayzı, haçan, haje),

*kan (kağtı, kanda, kanu, hankı, hansı).

4. SAYILARIN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

Dilde eski sözcüklerden olan sayılar sözcük varlığının temelini oluşturur. Sayılar nadir durumlarda bir dilden başka dile geçer. Yalnız *sıfır, milyon, milyar* tipli sayılar son devirlerde Türk dillerine geçmiştir. Yazının oluşmasında sayıların da büyük rolü olmuştur, çünkü “sayılar diğer sözcüklerden önce yazıda yansıtılmıştır” (Marr).

Azerbaycan dilciliğinde sayılara ait çeşitli araştırmacıların yazısı vardır, ancak sayı problemi ile daha çok B. Çobanzade ve R. Helilov meşgul olmuşlardır.

Türkolojide de sayılar hakkında birçok araştırma eseri vardır⁵. Bu araştırmalarda esasen sayı sisteminden (onluk, yirmilik vb.), sayıların etimolojisinden, türevlerinden ve sözdizimsel özelliklerinden söz edilmiştir. Sayıların biçimsel ses bilgisine değinilse de, sistemli bir incelemesi verilmemiştir⁶.

Sayıların biçimsel ses bilgisinden söz edilirken onların belirli özellikleri her zaman göz önünde tutulmalıdır. Örneğin, bağlamda daha çok titretilmesi ile söylenen sayılarda ünlü uzaması, ikiz ünsüzlerin oluşması için ortam gerçekleşir, demek ki, sayılarda karşılaştığımız uzamaları birincil değil, sonraki durum olarak değerlendirmeliyiz. Ya da sayıların biçimsel kuruluşunu (kök, gövde, ya da birleşik sözcük olduğunu) eski Türk dilinin geçtiği oluşum aşamaları doğrultusunda açıklamalıyız. Burada bu meselelerden, özellikle, sayı sisteminde yer alan yapım eklerinden söz etmeye olanak olmadığı için, yalnız sayıların biçim bilimsel ses bilimsel incelemesinde yeniden oluşturma ve arketiplerin belirlenmesi meselesi ön plana alınacaktır. Çünkü Azerbaycan dilinde sayı bildiren sözcükler miktar, sıra, kesir, belirsizlik türlerine ayrılrsa da, onların temelini miktar sayıları oluşturur, bunların da 21 sözcükten ibaret olduğu bilinmektedir.

Bu sözcüklerin dördü CVC modelindedir (*bir, beş, yüz, min*), ikisi VC modelindedir (*üç, on*), ikisi CVCC modelindedir (*dörd, gırh*), geriye kalanları ise iki ve üç heceli sözcüklerdir: *iki, altı, yeddi, sekkiz, doğğuz, iyirmi, otuz, elli, altmış, yetmiş, seksen, dohsan, tümen*.

⁵ Bu eserlere ve oradaki görüşlerin özetine M. Penciyev'in «Xezirki zaman türkmen dilinde sayılar» (Çercév, 1962) adlı eserinde geniş yer verilmiştir. (Ayrıca bak: Şerbak, 1977, 138—158).

⁶ Sayıların biçimsel ses bilgisine yalnız, 3. B. Muhamedova'nın bir makalesinde geniş yer verilmiştir (Muhamedova 1973). Bu makalede çok gerekli bilgiler toplansa da, ilginç değerlendirmeler yapılsa da, biçim bilimsel ses bilimsel inceleme düzgün bir ilkeye dayanmamaktadır. Örneğin, *bir* sayısı *yalğız, yalnız, ileri, ilk* sözcüklerinin kökü olan *yal* sözcüğü ile ilişkilendirilir, halbuki *yal>bir* değişmesi hiçbir şekilde mümkün değildir, ya da *iki* sayısı ile *goşa* sözcüğü aynı yuvaya dahil edilir ki, bu da mümkün değil. Bu şekilde olan diğer açıklamalar da biçim bilimsel ses bilimsel ölçüye sığmaz.

Bu sözcüklerin Türk dillerinde işlenen biçim birimsel değişkelerini ve diğer yapı varyantlarını dikkate alarak, arketiplerini belirleyelim, daha sonra ise bu arketiplerin biçim bilimsel ses bilimsel terkiibini gözden geçirelim.

Bir “один”. Çağdaş Azerbaycan dilinde *birden*, *bireti//biredi*, *birlik*, *birer*, *birem*, *birik(mek)*, *birleş(mek)*, *birge* gibi türevleri olan bu sözcük belirsizlik artikeli işlevine kadar gelişebilmiştir. İşlenme dairesi geniş olan bu sözcük türetme sürecinde aktif olarak yer alır “bir” sözcüğü tek başına bir çok anlama sahip olduğu gibi, çeşitli ekler ve sözcüklerle birlikte çeşitli anlamlı ayrı ayrı sözcük türlerinin oluşturulmasında da temel araç olarak kendini gösterir (Hüseynzade, 1983, 98).

Çeşitli Türk dili ve diyalektlerinde *bir* sözcüğünün birçok biçim birimsel değişkeleri oluşmuştur:

<i>bir</i>	<i>biy</i>	<i>bi</i>	arketip <i>*bir</i>
<i>ber</i>	<i>bij</i>	<i>be</i>	
<i>pîr</i>	<i>béy</i>	<i>by</i>	
<i>pér</i>	<i>bi:r</i>	<i>pr</i>	
<i>fîr</i>	<i>bi:</i>		

Görüldüğü gibi, **bir* arketipinin sonraki biçim birimsel değişkeleri çeşitli dillerde, *b>p>f*, *i>i:*, *i>é*, *i>Ø* *p>y//j//Ø* ses değişimleri sonucunda oluşmuştur. Bazı Türkologlar *bir* sözcüğünün arketipini **pi:r* (Serebrennikov, Şerbak), **bi:r*, **bér*, **bir* (Sevortyan) biçimlerinde belirlerler. Biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan, E. Sevortyan'ın belirlediği son varyant (**bir*) daha kesindir, çünkü Türk dillerinde olan biçim birimsel değişkeler ve onlardaki ses değişimleri bu biçimi arketip seçmeyi zorunlu kılar.

Bütün Türk dillerinin ortak sözcüğü olan *bir* sayısının anlamsal yeniden oluşturumu, etimolojisi hakkında şimdilik tutarlı sözler söylenmemiştir ki, bu da doğaldır. Çünkü İlk Türkçe döneminin yadigarı olan *bir* sayısının sayı anlamından

önceki anlamını açmak kolay değil, onun sayıdan önceki anlamı sayı anlamının gölgesinde kalmıştır, hatta sayı anlamı kazandıktan sonra da birçok anlam dallanması geçirmiştir. Ermeni dilindeki “bir” anlamı *mi//mék* sözcüğü ve İtalyan dilindeki “birge”, “deste” anlamı *brigata* (*bruzada*) sözcüğü, Rus dilindeki *pérvıy* (*pér-vıy*) sözcüklerinin de *bir* sözcüğü ile bağlantılı olması da olasıdır.

iki “два”. Türk dillerinde bu sözcüğün biçimsel kuruluşu “ékiz” sözcüğü ile bağlantılıdır. Her ikisinin biçim birimsel değişkelerini ve bu değişkelere dayanarak belirlenen arketiplerini gözden geçirelim:

<i>iki</i>	<i>üké</i>	<i>ikki</i>	arketip * <i>igi</i>
<i>iké</i>	<i>éki</i>	<i>ékki</i>	<i>işke</i>
<i>igi</i>	<i>öki</i>	<i>ékké</i>	<i>şki</i>
<i>ik</i>	<i>ökü</i>		
<i>ihi</i>	<i>iyi</i>		

Görüldüğü gibi, burada $i > ü$, $i > é > ö$, $i > \emptyset$, $ğ > k > h$, $ğ > *g > y$, $k > kk$ (ikizleşme) değişimleri gerçekleşmiştir. Uygur, Salar, Sarı Uygur dillerindeki *iki > şki//işki* değişimleri ise bu dillerde kurallara uygun durum kabul edilir (Tenişev, 1978, 111; ESTYA, I, 1974, 338).

<i>ékiz</i>	<i>ikiz</i>	<i>ikkiz</i>	arketip *(y) <i>igir//*igiz</i>
<i>ekiz</i>	<i>igis</i>	<i>ikkis</i>	
<i>égiz</i>	<i>igiz</i>	<i>igire</i>	
<i>eyiz</i>	<i>iyis</i>	<i>igiri</i>	
<i>eğis</i>		<i>yégër</i>	

Burada $i > é$, $i > é > e$, $ğ > k$, $ğ > *g > y$, $k > kk$, $z > s$ değişimleri kendini gösterir ki, bunların da bir kısmı *iki* sözcüğünün biçim birimsel değişkelerinde tekrar olunmuştur. Yalnız $i > é > e$ değişimi orada yoktur ve bu değişim Azerbaycan dilinin ve Özbek dilinin Harezmi şivesinin belirgin özelliğidir. Yakut dilindeki *igire//igiri* varyantları Moğol dilinden alınma sayılsa da, Çuvaş dilindeki varyant gibi $z//r$

diyalekt farkını yansıtır. Çuvaş dilinde *yeker* sözcüğü “iki kat” anlamında işlenirse, *yekereş* (*yiki-eş*) sözcüğü “ékiz” anlamını bildirir.

Türk dillerindeki *iki* sözcüğünün etimolojisi için *iyirmi* sözcüğünün biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu da ilginç sonuçlar verir.

iyirmi “двадцать”. Sarı Uygurların dilinde *işkon*, Tofalar dilinde *i'hën* (Rassadin, 1978, 114) şeklinde işlenen *iyirmi* sayısı “iki on” modelindedir, diğer Türk dillerinde ise şu biçim birimsel değişkelerle işlenir.

<i>yiğirme</i>	<i>çigirbi</i>	<i>yirmé</i>	<i>iyirmi</i> arketip * <i>d'igirbe</i>
<i>yıyırma</i>	<i>jigirme</i>	<i>yırma</i>	<i>süürbé</i>
<i>yiğirmi</i>	<i>jıyırma</i>	<i>yirmi</i>	<i>jgirma</i>
<i>yikirmi</i>	<i>çibirgi</i>	<i>d'irme</i>	<i>çəərbi</i>
<i>yigirma</i>	<i>yigime</i>	<i>çirém</i>	<i>yigrimi</i>

Görüldüğü gibi, burada *y//ç//j//s//d//ç* ünsüzleri eski *d//y* diyalekt farkını yansıtır ve ona göre *d'* ünsüzü arketipte belirlenir. Diğer fonetik değişmeler ise şöyledir: *i>ü*, *ü>ə*, *i>ı*, *i>∅*, *b>m*, *é>i*, *é>a*, *é>e*. Bazı biçim birimsel değişkelerde ise metatez olayı gerçekleşmiştir; *çigirbi>çibirgi*, *yiğirmi>yigrimi*.

üç “три”. Türk dillerinde *üç* sayısının biçim birimsel değişkelerinde *i//ö* ünlülerinin olması durumu gösterir ki, bu sayıda *y* ünlüsü eskiden işlenir, ancak daha eski devirde *y* ünlüsünün bulunduğunu saymak gerekir, çünkü biçim birimsel değişkeler içerisinde *u//o* ünlüleriyle karşılaşılır ki, bu da Ana Türkçe ünlüler sisteminin oluşumu doğrultusunda (*u>ü*) dil arkası ünsüzünün eskiliği ile bağlantılıdır.

<i>üç</i>	<i>üş</i>	<i>üis</i>	arketip * <i>(j) uç</i>
<i>uç</i>	<i>öş</i>	<i>yis</i>	
<i>öç</i>	<i>üs</i>	<i>yits</i>	
<i>üts</i>	<i>its</i>	<i>vis (se)</i>	
<i>ots</i>	<i>uş</i>	<i>vış</i>	

Burada $u>o$, $u>ü>ö//i$, $ç>ts//ş//s$ fonetik değişimleri gerçekleşmiştir, ön sesteki $v//y$ hakkında ise daha sonra söz edilecektir.

otuz “тридцать”. Bu sayı bazı Türk dillerinde “üç on” modeli ile işlenir; Sarı Uygurların dilinde *ü'tşon* (Tenişev), *üjön* (İshakov), Tuva dilinde *üjén*, Tofalar dilinde *üçjen*. Diğer Türk dillerinde ise aşağıdaki biçim birimsel değişimleri vardır:

<i>otuz</i>	<i>oduz</i>	<i>ottuz</i>	<i>otut</i>	(Yakut)	arketip: <i>*otuz</i>
<i>otus</i>	<i>odus</i>	<i>ottus</i>	<i>vătăr</i>	(Çuvaş)	<i>*otur</i>
<i>otos</i>	<i>oltuz</i>	<i>ottiz</i>			<i>*oşuş</i>
<i>otıs</i>	<i>oltus</i>	<i>ottis</i>			
<i>oşığ</i>	<i>otıs</i>				

Görüldüğü gibi, burada v artımı yalnız Çuvaş diline aittir, ön seste $o>u$ değişmesi Başkurt dilinin özelliğidir, diğer durumlarda ise $u>o$, $u>ı>i$, $t>tt$, $z>s$ değişimleri gerçekleşmiştir. Altay dilinde ünlüler arasında ötümlüleşme ($t>d$) karakteristik durumdur. E. V. Sevortyan'ın *oltuz//oltus* varyantlarındaki l sesini $-tt->-lt-$ değişmesi saydığı doğrudur, ancak bu biçimler bizim için karanlık kalır, çünkü biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan bu değişme ters yönde mümkündür. Burada örnekseme olayı gerçekleşmiş olabilir.

dörd “четыре”. Yalnız Çuvaş dilindeki *tavattă* (*dörd*) sözcüğü bütün Türk dillerindeki ortak biçimi ile örtüşmez, diğer dillerdeki biçim birimsel değişimler ise ne kadar çeşitli olsalar da, aynı yuvaya girebilir:

<i>dört</i>	<i>dö:rt</i>	<i>düöd</i>	<i>töt</i>	arketip: <i>*dörd</i> (< <i>*dord</i> ?)
<i>dü:rt</i>	<i>do:rt</i>	<i>düöt</i>	<i>döt</i>	
<i>türt</i>	<i>tüert</i>	<i>döyt</i>	<i>tö</i>	
<i>dörd</i>	<i>diert</i>	<i>töyt</i>	<i>to</i>	
<i>tört</i>	<i>térté</i>	<i>tö:t</i>		
<i>dort</i>	<i>dert</i>			

Gösterilen biçim birimsel değişmeler $d>t$, $ö>ö://o://üo//ié//ü//o$, $r>y>Ø$ değişmelerini yansıtır. Sözcük sonunda t sesinin düşmesi nadir bir olay olduğundan, yalnız Uygur dilinin diyalekt özelliği olabilir.

Ancak diftong ve uzun ünlülerin bir çok dilde olması faktı *CVCC* kuruluşlu *dörd* sözcüğünün arketip modelini *CVC-VC* şeklinde, hatta **CVCVC-VC* modelinde, yani gövde ve ek birleşmesi şeklinde belirlemeye olanak sağlar. Örneğin, ünlüler arasında $g>ğ$ sesinin düşmesi ile ortaya çıkan diftong ve ünlü uzamalarını hatırlayacak olursak, *dörd* sözcüğünün birincil biçimsel kuruluşunu tahmini olarak şöyle verebiliriz: **değurud* (**doę-ur-ud*)>**dourud*>**dourd*>**do:rt* vb. Bu yeniden oluşturmada Çuvaş dilindeki biçim de kendi yerini bulur, yani bu arketipten türeme imkanı olur: **dourd*>*tavattă*. Ancak şimdilik ilk biçim olarak **dörd* ile yetinmek gerekir.

ğırh “copok”. Türk dillerinde 40 sayısı hem “ğırh”, hem de “dörd on” sözcükleri ile işlenir ki, onların da aşağıdaki varyantları vardır.

kırık	kırk	arketip:	türtön	arketip:
<u>hırh</u>	<u>ğırh</u>	*ğırğ	dörten	*dörton
<u>hërëh</u>	ğırğ		törtön	
<u>kırık</u>			dörtön	
			tüörtön	

Rus dilindeki *sorok* sözcüğü *kırık//sorok* denklikleri eski *k/s* diyalekt farkını yansıtır. Diğer biçim birimsel değişmelerde ise $g>k>k//h$, $ı>Ø$ (kırık>kırk) değişmeleri gerçekleşmiştir.

beş “пять”. Bütün Türk dillerinde *beş* sözcüğünün genel olması onun birbirine yakın biçim birimsel değişmeleri ile kanıtlanır:

<i>béş</i>	<i>be:ş</i>	<i>biés</i>	arketip: <i>*béş</i>
<i>beş</i>	<i>bé:ş</i>	<i>pheş</i>	<i>*bés</i>
<i>biş</i>	<i>béyş</i>	<i>pilék</i>	<i>*bélék</i>

bés pés birş
bis pis

Burada *b>p>ph*, *é>é://éy*, *é>i//ié* ses değişmeleri kendini gösterir, Çuvaş dilindeki biçim ise eski *l//s//ş* diyalekt farkını yansıtır, yalnız *birt* (ESTYA, II, 1978, 126) varyantı bizim için karanlık kalır.

elli “пятьдесят”. Türk dillerinde “beş on” modelinde olan varyantlar *pson//béçjon//béjén//biés uon* biçim birimsel değişkeleri ile işlenir ki, bunlar için *beşon//*beson arketipleri belirlenir. Diğer varyantta (*elli*) olan sözcüğün ise birçok biçim birimsel değişkesi vardır.

élli elliğ éliğ yéliğ arketip: *elli
elli éllik élüv ölü *éliğ
ili illik élü: *éqli
ille éqli elik
allă iqli iliğ
énli ilih

Bu sayının biçim birimsel değişkelerinde görülen fonetik değişmelerin yönünü düzgün göstermek için sözcüğün biçimsel kuruluşunu belirlemek gerekir. Yani biçimsel kuruluş *él-li*, *él-liğ*, *él-iğ*, *éql-li* şeklinde kendini gösterir ki, bunlardan hangisinin birincil veya denk oluştuğunu aydınlatmak için özel etimolojik inceleme gereklidir. Bu nedenle de teorik olarak, her üç arketipi göstermek zorundayız.

altı “шесть”. Türk dillerinde *altı* sayısının biçim birimsel değişkeleri o kadar da çok değildir ve *altı* varyantı daha çok yayılmıştır.

altı a'ldı (Tuva) arketip: *'*altı*
aldı a(l)te *altı
olti ulta *alta

Görüldüğü gibi, burada ‘*a//a*’ denklığı vardır ve *a>o>u*, *ı>i* değişimleri gerçekleşmiştir, sözcük sonunda *ı//a* farkı ise eski eki aramakla açıklanabilir.

altmış “шестьдесят”. Türk dillerinde “altı on” biçimi az yayılmıştır ve *alton//atlan//aldan//alta uon* biçim birimsel değişimlerine sahiptir. Diğer varyantın (*altmış*) ise birçok biçim birimsel değişkesi vardır:

<i>altmış</i>	<i>altımıs</i>	<i>utmal</i>	arketip: <i>*altmış</i>
<i>altmış</i>	<i>altımış</i>	<i>alpıs</i>	<i>*altıbés</i>
<i>altmıs</i>	<i>atmış</i>		<i>*altıbés</i>

Burada da altı sözcüğündeki fonetik değişimler tekrar olunmuştur. Ek değişme: *-lt-* birleşmesinde hem *t* düşümü (*altpıs>alpıs*), hem de *l* düşümü (*altmış>atmış*) şeklinde kendini gösterir.

yeddi “семь”. Türk dillerinde *yeddi* sözcüğünün biçim birimsel değişimleri şöyledir:

<i>yedi</i>	<i>d’etě</i>	<i>yetti</i>	arketip: <i>*d’ete</i>
<i>çidé</i>	<i>jéti</i>	<i>yete</i>	<i>*yéte</i>
<i>yéti</i>	<i>çiti</i>	<i>sette</i>	<i>*yéde</i>
<i>çiç(ě)</i>			

Görüldüğü gibi, burada eski *d//y* denklığı yansımıştır ve *é>i*, *é>e*, *t>tt*, *d>dd* değişimleri gerçekleşmiştir.

yetmiş “семьдесят”. Türk dillerinde bu sayı her iki modelde de geniş yayılmıştır ve birçok biçim birimsel değişimleri olmasına rağmen arketipleri kolay belirlenir:

<i>yétmış</i>	arketip:	<i>çiton</i>	<i>çédon</i>	arketip:
<i>yétmış</i>	<i>*d’étémiş</i>	<i>çédon</i>	<i>d’étén</i>	<i>*d’étéon</i>
<i>jétmış</i>	<i>*yétemiş</i>	<i>yétén</i>	<i>çétton</i>	<i>*yéteon</i>

<i>citmiş</i>	<i>*détemel</i>	<i>çédén</i>	<i>sétté uon</i>
<i>çitmel</i>		<i>yéton</i>	

Görüldüğü gibi, burada da eski *d//y* diyalekt farkı bulunmaktadır. Çuvaş dili ise *l//ş* diyalekt farkı ile dikkat çeker, yani *-miş* biçimi *-mel* şeklinde işlenir.

sekkiz “восемь”. Türk dillerinde *sekkiz* sözcüğünün birçok biçim birimsel değişkesi oluşmuştur:

<i>sekiz</i>	<i>siğéz</i>	<i>siğis</i>	arketip: <i>*ségiz</i>
<i>sakkiz</i>	<i>séğéz</i>	<i>ağız</i>	<i>*séğér</i>
<i>sakār</i>	<i>hiğéz</i>	<i>sés</i>	
<i>ségiz</i>	<i>séğis</i>	<i>sékiz</i>	

Burada *s>h*, *s>h>∅*, *é>i*, *é>e//a*, *ğ>k>kk*, *z>s* değişmeleri ve eski *r//z* diyalekt farkı kendini gösterir .

seksen “восемьдесят”. Azerbaycan konuşma dilinde *seüşen*, diyalektde *sehsan* (Şeki) şeklinde işlenen bu sayının Türk dillerinde birçok biçim birimsel değişkeleri türemiştir:

<i>sakıson</i>	<i>seksen</i>	<i>sakapvunna</i>	arketip:
<i>ségizén</i>	<i>seksen</i>	<i>ağız uons</i>	<i>*sekizon</i>
<i>siğizon</i>	<i>siksen</i>	<i>sézén</i>	<i>*séğéron</i>
<i>sekizon</i>	<i>se'hézon</i>		
<i>ségizon</i>			

Burada da *sekkiz* sözcüğündeki ses değişmelerinin çoğu tekrar olunmuştur, ek olarak, sözcük ortasında *k>ǔ//h//∅* değişmeleri gerçekleşmiştir, *on* biçim birimi ise *én//en//uon//vun* biçim birimsel değişkeleri ile işlenmiştir.

doğğuz “девять”. Türk dillerinde bu sözcüğün daha çok biçim birimsel değişkeleri türemiştir, Azerbaycan dili arketipe yakın olan varyantı korumuştur:

<i>dokuz</i>	<i>tokız</i>	<i>dohkuz</i>	<i>tokur</i>	arketip:
<i>dokuz</i>	<i>toğız</i>	<i>dokğuz</i>	<i>takuz</i>	*doğuz
<i>dokus</i>	<i>toğıs</i>	<i>dogğuz</i>	<i>to's</i>	*doğur
<i>tokuz</i>	<i>tuğız</i>	<i>dohğuz</i>	<i>tos</i>	
<i>tokus</i>	<i>tukız</i>	<i>tāhhār</i>		
<i>toğuz</i>	<i>toğos</i>	<i>tuhur</i>		
<i>toğus</i>	<i>tohos</i>			

Görüldüğü gibi, burada $d>t$, $ğ>ḳ//k>ḥ$, $ğ>ğ>∅$, $z>s$, $o>u$, $o>a$ değişimleri gerçekleşmiş ve eski r/z diyalekt farkı bulunmuştur.

dohsan “девяносто”. Türk dillerinde “doğuz on” modeli ile işlenen bu sayının adında da birçok biçim birimsel değişke türemiştir:

<i>tokison</i>	<i>toğızon</i>	<i>dohsan</i>	arketip:
<i>to'hozon</i>	<i>tokuzon</i>	<i>tokson</i>	
<i>toğuzon</i>	<i>toğızon</i>	<i>toḥsen</i>	*doğuzon
<i>toğus uon</i>	<i>tozan</i>	<i>tuksan</i>	*doğuron
<i>tāḥrvunna</i>			

Doğuz sözcüğündeki fonetik değişimler burada da tekrar olunmuştur, ek olarak, *-uz* ekinin ünlüsü bazı biçim birimsel değişkelerde düşmüştür.

on “десять”. Türk dillerinde *on* sözcüğünün biçim birimsel değişkeleri yalnız onluk bildiren (60, 70, 80 vb.) sayıların terkinde çeşitlidir, tek başına işlendiğinde ise o kadar da çok değildir.

<i>onğ</i>	<i>o:n</i>	<i>vun</i>	arketip:	* <i>on</i>
<i>oη</i>	<i>uon</i>			
<i>on</i>	<i>un</i>			

Burada $o>u$, $o>uo$ (Yakut), $o>o$: (Türkmen), $o>vu$ (Çuvaş) değişimleri gerçekleşmiştir ki, bu da ayrı ayrı dillerin özelliği olarak dikkat çeker. Sözcüğün

sonundaki *-ŋ* ünsüzü ilk biçime dahil edilmez, çünkü bu ses *on ğuş*, *on ğat* tipli bağlamda (sandhi), yani *-nĝ-* dağılımını türeten sözcük birleşiminde oluşup, yeniden bölüştürülme yöntemi ile sözcük köküne geçebilir.

yüz “sto”. Türk dillerinde *yüz* sözcüğünün biçim birimsel değişkeleri o kadar da çok değildir, yalnız *ü//e//é*, *r//z*, *y//c//j//* *ç/s* farkları üzere yayılmıştır:

<i>yüz</i>	<i>d'üs</i>	<i>çer</i>	arketip:	<i>*d'üz</i>
<i>yöz</i>	<i>cüz</i>	<i>çüs</i>		<i>*d'ür</i>
<i>yöd</i>	<i>jüz</i>	<i>sü:s</i>		

min “тысяча”. A. Elizade şöyle yazar: “Araştırma sonucunda aydınlanmıştır ki, Azerbaycan dilinde XI—XVI asırlarda esasen *bin* sözcüğü ve kısmen *min* sözcüğü işlenmiştir. Daha sonraları ise *min* sözcüğü edebi dilde kurallaşmış, *bin* varyantı ise dilden çıkmıştır” (Elizade, 1967, 117). Türk dillerinde bu sözcüğün biçim birimsel değişkeleri azdır:

<i>bin</i>	<i>min</i>	<i>meŋ</i>	<i>muŋ</i>	arketip:	<i>*biŋ</i>
<i>müŋ</i>	<i>niŋ</i>	<i>muŋ</i>	<i>müŋ</i>		

Görüldüğü gibi, burada *b>m*, *b>n*, *i>ü*, *i>é*, *i>ı>u*, *ŋ>n* değişimleri gerçekleşmiştir.

tümen “десять тысяч”. Moğol ve İran dillerinde de işlenen *tümen* sözcüğünü Türkçe kökenli saymazlar, ancak bu sözcüğün etimolojisi açılmamıştır.

İlginçtir ki, Urartu dilinde *atibi* (*a-ti-bi*) sözcüğü de *on min* anlamında işlenir (Méşaninov, 1978, 67). Eğer *tümen* sözcüğünün arketipini **tibi(n)* şeklinde belirlemek mümkün olsa, onda her iki sözcük biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan karşılaştırılabilir: (*a*)*tibi*, *tibi(n)*.

Buraya kadar söylenenleri ve gözden geçirilen arketiplerin biçim bilimsel ses bilimsel terkininin açıklamasını toplamak için arketipleri bir daha sıra ile verelim ve onların biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunu dikkate alarak, sınıflandıralım:

<i>bir</i>	—	* <i>bir</i>
<i>iki</i>	—	* <i>iği</i>
<i>üç</i>	—	* <i>(y)üç</i>
<i>dörd</i>	—	* <i>dörd</i> (* <i>dorid</i> ?)
<i>béş</i>	—	* <i>bés</i> //* <i>béş</i> , * <i>bél</i> (<i>ék</i>)
<i>altı</i>	—	*'altı//* <i>alta</i> //* <i>altı</i>
<i>tümen</i>	—	* <i>tibin</i> (?)
<i>ékiz</i>	—	* <i>(y)iğir</i> //* <i>iğiz</i>
<i>iyirmi</i>	—	* <i>d'iğirbe</i>
<i>otuz</i>	—	* <i>otut</i> //* <i>otuz</i> //* <i>otur</i>
<i>ğırh</i>	—	* <i>ğırğ</i>
<i>yeddi</i>	—	* <i>d'éte</i> //* <i>yété</i> //* <i>yédé</i>
<i>sekkiz</i>	—	* <i>ségiz</i> //* <i>ségér</i>
<i>doğguz</i>	—	* <i>doğuz</i> //* <i>doğur</i>
<i>on</i>	—	* <i>on</i>
<i>yüz</i>	—	* <i>d'ür</i> //* <i>d'üz</i>
<i>min</i>	—	* <i>biñ</i>
<i>elli</i>	—	* <i>elli</i> //* <i>éliğ</i> //* <i>éñ-li</i> (?)
<i>altmış</i>	—	* <i>altmış</i> //* <i>altbés</i> //* <i>altbeş</i>
<i>yetmiş</i>	—	* <i>d'étemiş</i> //* <i>d'étemel</i> //* <i>yétemiş</i>
<i>seksen</i>	—	* <i>ségizon</i> //* <i>ségéron</i>
<i>dohsan</i>	—	* <i>doğuzon</i> //* <i>doğuron</i>

Bu arketipler terkiplerindeki benzer elementlere (ses birimlere?) göre sınıflandırıldığında aşağıdaki manzara ile karşılaşmış oluruz:

<i>(y)iğir</i> //* <i>iğiz</i>	—	<i>(y)iz</i>	—	<i>ir</i> //* <i>iz</i>
<i>otur</i> //* <i>otuz</i>	—	<i>ot</i>	—	<i>ur</i> //* <i>uz</i>

<i>ségér//ségiz</i>	— <i>ség</i>	— <i>ér//iz</i>	
<i>dogur//doğuz</i>	— <i>doğ</i>	— <i>ur//uz</i>	
<i>d'ür//d'üz</i>	— <i>d'ü</i>	— <i>r//z</i>	
<i>d'igirbe</i>	— <i>d'ig</i>	— <i>ir(be)</i>	
<i>altıms</i>	— <i>altı</i>	— <i>mu//be</i>	— <i>s//ş</i>
<i>d'étémiş</i>	— <i>d'été//yéte</i>	— <i>mu//me</i>	— <i>s//ş//l</i>
<i>beş//bes//bel(ek)</i>	—	— <i>be</i>	— <i>s//ş//l</i>

Görüldüğü gibi *ir//ur//ér//r* ve *iz//uz//z* elementleri uyum kanununa göre çeşitli biçim birimsel değişkelerle işlenen ek biçim birimi hatırlatır ve teorik olarak, bu biçim birimi *-r//*-z şeklinde belirlenir, ancak dikkate almak gerekir ki, bu biçim birimde dar ünlülerden biri (*i* ve ya *u*) olmuştur, hem de bu biçim birim eski *r//z* diyalekt farkını yansıtır. Aynı sözleri *s//ş//l* elementleri hakkında da diyebiliriz. Şöyle ki, belirlenen *-ş//*-l ekleri de eski diyalekt (*l//ş*) özelliğini gösterir. Ancak *bé//mé//mu//mi* biçim birimsel değişkeleri ile işlenen elementi ek gibi değil, sözcük gibi ayırmaya mecburuz, çünkü bu biçim birim *beş* sözcüğünün kökü olarak da işlenir.

Örnekseme yöntemiyle yapılan incelemeyle *dörd*, *elli*, *otut* (*otuz*), *tümen* vb. sözcüklerin terkip birimlerini de ayırmak mümkün olur. Örneğin, **dorid//*dorıt* (*dor-it*), **otut* (*ot-ut*), **gırığ* (*gır-ığ*), **eliğ* (*el-ığ*), **segizon* (*segiz-on*) vb.

Söylenenleri dikkate alıp, sayıların kökünü ve bu köke getirilen birimleri göstereyim:

- 1 — *bir*
- 2 — **yiğ* (*i*), **yiğ-ir//iz* (*ékiz*), **d'ig-ir-be* (*iyirmi*)
- 3 — **yuç*, **yuç-on* (*üçon*)
- 4 — **dor-ıd*
- 5 — **bé-ş//l*
- 6 — **al-te*, **al-té-on* (*altion*), **al-té-bé-ş//l*
- 7 — **d'étél//*yéte*, **d'é-té-bé-ş//l*, **yé-té-bé-ş//l*

- 8 — *ség-iz//ir, *ség-iz-on//*seğ-ir-on
 9 — *doğ-uz//ur, *doğ-uz-on//*doğ-ur-on
 10 — *on, (yuç)-on, (dorit)-on, (alté)-on, (yété)-on.
 30 — *ot-uz//ur//ut
 40 — *ğır-ığ
 50 — *él-iğ//li, *éη -li (?)
 100 — *d'ü-//r
 1000 — *bi-η
 10.000 — *ti-bi-n

Görüldüğü gibi, Ana Türkçe devrinden önceki devir için belirlenen sayı köklerinde şu sözcükler durur: *bir*, *yiğ* (2), *yuç* (3), *dor* (4), *bé* (5), *al* (6), *d'él/yé* (7), *ség* (8), *doğ* (9), *on* (10), *ot* (30), *ğır* (40), *el* (50), *d'ü* (100), *bi* (1000), *ti* (10.000). bu köklere eklenen *bé*, *ş//l*, *r//z*, *ğ*, *t* elementleri çokluk ulamında aktif yer alır.

Türkolojide sayıların etimolojisi hakkında çok yazılsa da, inandırıcı sonuç elde edilmemiştir. Genellikle, bütün sayı sistemini Türk dillerinde yeniden oluşturumunu yapmadan ne onların etimolojisi hakkında tutarlı söz söylemek mümkün olur, ne de başka dillerle karşılaştırma yapmak olur. Aksi takdirde tesadüfi benzerlik gerçek ilişki gibi sunulacaktır. Örneğin, Türk dillerindeki *dort* (4), *yéti* (7) biçim birimsel deşikeleri ile Ermeni dilindeki *çors* (4), *yot* (7) sözcüğünü, ya da ses terkihi bakımından aynı olan Yakut (səttə) ve İtalyan (sétte) dillerindeki *yéddi* sayısını alınma veya kökence aynı sözcük saymak doğru olmaz. Çünkü Yakut dilindeki sözcük *d'été//*yété> *sette* değişmesi ile, İtalyan dilindeki sözcük ise Latin dilindeki *septem*>*sétte* değişmesi ile ortaya çıkmıştır.

Pérm dilinde *on* anlamında işlenen *-mes* elementinin Türk dillerinden geçtiği doğrudur (Maytinskaya, 1979, 176) ve diğer Fin – Ugor dillerinden Hantı dilinde işlenen *yan//yon* (10), Macar dilindeki *hat-van* (70). *het-ven* (60) sayılarında kendini gösteren *van//ven* (10), Mansı dilindeki *vat* (30) sözcükleri Türk dillerinden alınmadır, ancak bunlar genetik akrabalığı değil, belirli devirdeki yakın ilişkiyi yansıtır. Böyle bir ilişki Tohar diline geçen *beş*, *ikem//viki* (20), Moğol dilindeki

ğuçin (üçon), doçin (dördon), dövön (dörd) sözcüklerinin terkiibini oluşturan *üç, on, *dor* sayılarında da kendini gösterir.

Daha eski ilişki bizi Ön Asya'ya götürür. Örneğin, Sümer dilinde *uş(üç), uş-u (uç-on)*, ya da *şar* (krug) sözcüğü *iki-şer (iki devire?)* tipli Türk sözcüklerinde kendini gösterir veya Sümer dilinde sıra bildiren *-am* biçim birimi sayılara eklenip sıra anlayışı verirse, Türk dillerinde *üçem* modeli kendini gösterir, buna diyalekt özelliği taşıyan birim(ci), ikim(ci) tipli örnekleri de eklemek mümkündür. Ya da Urartu dilindeki *şişe (iki)* sayısı Azerbaycan dilinde *şişek (iki yıllık koyun?)* sözcüğünde yansıtılmıştır.

Bu tür eski ilişkileri yansıtan örneklerin karşılaştırılması aynı zamanda Ana Türkçe biçimlerini kesinleştirmeye yardım eder. Örneğin, Moğol dilinde *doçin (40)* ve *dörven (4)* sözcüklerinin kökü bizim belirlediğimiz **dor (4)* köküne uygundur, ya da Moğol dilindeki *ğuçin (30)* sözcüğünün kökü bizim belirlediğimiz **yuç (3)* kökünü daha da kesinleştirmemize olanak sağlar, yani *üç//ğuç* varyantları eski gırtlaksıl sesi ortaya çıkarır ve bu kökün arketipi **'uç* şeklini alır.

Görüldüğü gibi, sayıların etimolojisini araştırmak için ilk sırada onların biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmunu yapmak gerekir. Sayıların etimolojisi için sayı anlamlı *tek, çüt* (Ermenice *cuht*), *ğoşa* tipli sözcüklerin kuruluşuna ve anlamını da dikkate almak gerekir, çünkü böyle sözcükler temel rol oynayabilir. Sayıları ayrı ayrı ilkelerle değil, genel sistem doğrultusunda tek bir ilkeyle incelemek uygundur. Örneğin, *bir, elli, beş* sayılarını *barmağ, el, bilek* ile, *iyirmi* sayısını (**d'uzupōe*) ise *diğer (dpyzoŭ)* sözcüğü ile açıklamak sistemi bozmaktır, hem de *diger* sözcüğü *iyirmi* sayısından çok sonraları oluşmuş sözcük olabilir.

Aynı zamanda sayıların etimolojik yorumunda bugün sade sözcük gibi görünen sayının geçmişte söz birleşmesi, ya da cümle şeklinde biçimlenebileceğini de dikkate almak gerekir. Örneğin, Eskimo dilinde 20 sayısı *yuğinak (человек полностью)* sözcüğü ile verildiği gibi, eskiden **yé-té-bé-ş (70)*, **al-té-bé-ş (60)*, **dog-uz-on (90)* sayıları da sözcük birleşmeleri (veya cümle!) şeklinde kurulabilirdi,

yani bu tip sayıların terkihi tek hecelileri hatırlatır. Nihayet, eski insanın çeşitli sayı yöntemlerinden yararlanması da dikkate alınmalıdır. Görüldüğü gibi, sayıların etimolojik açıklaması özel bir araştırma konusudur, bu nedenle de burada arketipleri belirlemekle yetinip, onların ilk anlamının belirlenmesi meselesini açık bırakıyoruz.

5. EYLEMLERİN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

Azerbaycan dilinde tek heceli eylemler içerisinde alınma sözcük yoktur, bu nedenle de bunların biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi dilin milli özelliğini ortaya çıkarmakla birlikte, Ön Azerbaycan ve Ana Türkçe döneminde işlenmiş biçimlerin belirlenmesi için de eşsiz bir malzeme verir.

Türkolojide olduğu gibi, Azerbaycan dilciliğinde de tek heceli eylemlerin karışık bir biçimde biçim bilimsel ses bilimsel özelliğine değinilmiştir (Bağırov, 1971. 17). Ancak böyle araştırmalarda ses kuruluşunun genel oluşum eğilimleri dikkate alınmadığından birbirine zıt olan sonuçlara, bilimsel temeli olmayan görüşlere geniş yer verilmiştir.

Çağdaş Azerbaycan dilinde tek heceli eylemler beş modelde işlenir; *VC* (*al-*, *iç-*), *CV* (*dé-*, *yé-*), *CVC* (*ğaç-*, *vur-*), *VCC* (*ört-*, *ürk-*), *CVCC* (*pört-*, *sanc-*). Ancak Ana Türkçe döneminde *V* modelinde de eylemler olmuştur ki, bunun izi eski eserlerde kalmıştır. Örneğin, *ö-* “думать”, *i-* “быть”. Hatta bu son eylem Azerbaycan dilinde *i-di*, *i-miş*, *i-ken*, *i-se* kip biçimlerinde korunsa da, bazı Türk dillerinde ayrı olarak da işlenir. Bu eylem Türk dillerinde *il/él/ell/ér/ir* biçim birimsel değişkelerine sahiptir ki, bunlar da **é-r* arketipini ortaya çıkarır, yani **é-* kök, *-r* ektir.

Burada *CVCC* ve *VCC* hece modelli eylemlerden söz etmeye imkan olmadığından, onlar hakkında yalnız şunu söyleyebiliriz ki, her iki model de gövdedir, yani son ünsüz ektir. Örneğin, *ürp-*, *ürk-*, *art-*, *ört-*, *ğorh-*, *ğırh-*, *sürt-*,

ğarp-, *yirt-*, *dart-*, *çırp-*, *ğırp-* vb. eylemlerin sonundaki *-p*, *-t*, *-h* ünsüzlerinin ek olması bazı köklerin ayrı olarak da işlenmesi (*sür-*, *ğar-*, *yır-* vb.) ile kanıtlanır. Bu modellerin oluşmasında ses dizimindeki mümkün dağılım da belirli rol oynamıştır. Görüldüğü gibi, buradaki ünsüz birleşmelerinin (*-rp*, *-rt*, *-rh*) birinci tarafı akıcı sestir.

5. 1. CV KURULUŞLU EYLEMLER

Çağdaş Azerbaycan dilinde CV modelinde (*yé-*, *dé-*, *yu-*) bir iki eylem işlense de, eski devre indikçe, özellikle, CVC modelli eylemlerin biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturumunu gözden geçirdikçe açıkça görülür ki, Ana Türkçede CV hece kuruluşlu eylemler oldukça çok olmuştur. Bu da eklemeli kuruluşa kadarki tek heceli kuruluşun yadigarı olarak kendini gösterir.

ye- “кушать, есть”. Türk dillerinde eski *d//y* diyalekt farkını yansıtan bu sözcüğün daha sonraları bir çok biçim birimsel değişkesi oluşmuştur:

<i>yé</i>	<i>yé(y)</i>	<i>d'i</i>	arketip:	<i>*d'é-</i>
<i>yi</i>	<i>sie</i>	<i>d'e</i>		
<i>ce</i>	<i>si</i>	<i>jé</i>		
<i>ci</i>	<i>çi</i>	<i>iy</i>		

Görüldüğü gibi, burada **d'>c//ç//s//s* ve **d'>y//j* değişmeleri diyalekt özelliği taşır, *iy-* biçim birimsel değişkesi metatez (*yi>iy*) ve ya *yi-y* (gövde) biçiminden *y* düşümü ile (*yiy>iy*) oluşmuştur, ünlülerde ise *é//i* değişmeleri gerçekleşmiştir.

İlginçtir ki, bu eylem kökünden türetilen *yém* (*yem-lik*, *yem-iş*), *yéy* (*yéy-im*, *yéy-iş*), *yéd* (*yéd-irt*, *yéd-izdir*) gövdeleri başka sistemli dillerde de aynı anlamda

işlenir. Örneğin, Rus dilindeki *éda* (*yéda*), *ém* (*yém*), *ést* (*yést*) sözcükleri Slav dillerinde geniş yayılmıştır ve bu sözcükler üzere eski Slav devri için **édm* arketipi, Ermeni (*utém*), eski Hint (*admi*) vb. dillerdeki biçimler de dikkate alınarak Hint-Avrupa dilleri için genel **od-* arketipi⁷ belirlenir (Fasmér, II. 1967, 18). Görüldüğü gibi, bu son arketip ve Ermeni dilindeki *ut//ud* köklü *udel* (*yé-*), *udan* (doymaz), *udeli* (*yémeli*), *udéliĸ* (*yém*, *yémek*) gibi sözcükler biçimce daha çok Azerbaycan dilindeki *ud-* eylemine uygundur ve hatta ekler de (*ud-an*, *udé-li*, *udéliĸ*) örtüşür. Aynı zamanda Türk dillerinde sonradan oluşan gövde (*yém*, *yéd*) Hint-Avrupa dillerinin ilk biçimi olarak belirlenir.

de “сказать”. Türk dillerinde bu eylemin biçim birimsel değişkeleri o kadar da çok değildir.

<i>dé</i>	<i>di</i>	<i>diy</i>	arketip: <i>*dé-//*té-</i>
<i>té</i>	<i>ti</i>	<i>tiy</i>	

Buradaki *t//d* ve *é//i* denliğini eski diyalekt özelliği olarak da kabul edebiliriz, *diy//tiy* biçimleri ise gövdedir. Karşılaştırınız: *di-l*, *té-ġ-iş* (söz), *dé-g-ir* (*Bakı* diyalekti), *déy-in*, *déy-iş* vb.

İngiliz dilindeki *tale* (nağıl), *talĸer*⁸ (çok konuşan), *tell* (demek), Rus dilindeki *tolkovat* ve Slav dillerindeki *dé* edatı da (önceleri “*dédi*” anlamında işlenmiştir) sözünü ettiğimiz **dé-* eylemi ile bağlantılıdır. Bu eylemden oluşan *dil* sözcüğü ise bir çok dillerde çeşitli türevleri ile işlenir.

İ. Melikov *dé-* eyleminin aynı anlamda Hett (*té-*) ve Urartu (*ti-*) dillerinde olduğunu da kaydetmiştir (AFM, I, 1983, 128). Sümer dilinde de bu sözcük *dé* (говорить), *di* (суждение) şeklinde işlenir.

⁷ Bazı eserlerde bu ilk biçim **ed-* şeklinde belirlenir (Savçenko, 1974, 263).

⁸ Bu sözcük bazı Türk dillerinde *tlĸır* (красноречивый) şeklinde işlenir, Azerbaycan dilinde ise olumsuz anlam (*dilĸır*) kazanmıştır.

Görüldüğü gibi bu eylem de eski Ön Asya dilleri ile Türk dilleri ilişkisi hakkında bilgi verir.

5. 2. VC KURULUŞLU EYLEMLER

Çağdaş Azerbaycan dilinde VC hece kuruluşuna sahip eylemlerin bir kısmı anlamsız biçim birime çevrilmiştir. Örneğin, *ilmek*, *ilkek*, *ilişmek*, *ilme* sözcüklerinin kökü olan *il-* (вешать) eylemi, *orağ* sözcüğünün kökü olan *or-* (жать) eylemi, *itelemek* sözcüğünün kökü olan *it-* (толкать) eylemi⁹ şimdi ayrı olarak işlenemediği için anlamsız biçim birim sayılır.

Azerbaycan dilinde ayrı işlenen VC kuruluşlu eylemler şunlardır: *az-*, *ez-*, *ud-*, *üz-*, *as-*, *es-*, *al-*, *öl-*, *an-*, *én-*, *ek-*, *ey-*, *ah-*, *öy-*, *oy-*, *at-*, *ét-*, *öt-* (переходить). *öt-* (петь), *üt-*, *ac-*, *aç-*, *iç-*, *uç-*, *aş-*, *éş-* (скручивать), *éş-* (рыть), *em*, *öp*, *ov-*, *um-*, *ol-*, *it-*. Bu eylemlerden bazılarının biçim bilimsel ses bilimsel incelemesini verelim.

a-z “наглеть”, “сбися с пути”. Azerbaycan dilindeki *az-ğın*, *azıt-*, *azman* tipli sözcüklerin kökündeki *az-* eyleminin Türk dillerinde şu biçim birimsel değişkeleri vardır.

<i>az</i>	<i>a:z</i>	arketip:	<i>*az-//*ar</i>
<i>aδ</i>	<i>os</i>		
<i>as</i>	<i>ur</i> (Çuvaş)		

Görüldüğü gibi, burada eski *r//z* diyalekt farkı yansımış ve *z>δ*, *z>s*, *a>u*, *a>a*: fonetik değişimleri gerçekleşmiştir.

⁹ Şeki diyalektinde *id-* eylemi ayrı olarak işlenebilir.

Eski devirlerden Avrasya halklarının dillerine geçmiş, Avestada “azgın kişilerin koruyucusu” anlamında işlenen *Az-div* (Koroğlu, 1983, 28), Türk dillerinde bu eylemin **ad-//*at-* varyantları (Resenén, 1969, 5), eski Rus dilindeki *azart//ğazard* (Arap kökenli kabul edilir — Fasmer, I, 1964, 63), eski Türk dilli abidelerdeki *yaz-* (ошибаться), *yaz-,yanıl-* (DTS, 250) gibi kullanımlar bize *az-* eyleminin daha eski yuvadan (**'a + r//z//d//l-?*) türediğini tahmin etme olanağı sağlar. İlginçtir ki, Azerbaycan sözcüğünün ilk gövdesi de buna benzer yuvaya dahil olur, yani *azer//hezere//ğazar//adér//atar* tipli gövdelerin kökü *az//ğaz//kas//as* tipli diyalekt farklarını ortaya çıkarır ve ilk ünlünün (**'a-*) gırtlaksız ses olduğunu gösterir.

as- “вешать”. Azerbaycan dilindeki *asğı, asma, asılğan* gibi bir çok sözcüğün kökünde yer alan bu eylemin Türk dillerindeki biçim birimsel değişkeleri şöyledir:

<i>as</i>	<i>a:s</i>	<i>a_s</i>	arketip: <i>*'as-</i>
<i>os</i>	<i>'as</i>	<i>us</i>	

Mançu – Tunguz dillerinde *as-* eyleminin *hasi-//pasi-//fasi-* türevleri ve Türk dillerinde bu eylemin *il-* eylemi ile tarihsel – biçim bilimsel ses bilimsel ikizliği gösterir ki, bu sözcük uzun bir oluşun yolundan geçmiştir. Şöyle ki, “s” diyalektinde oluşan *asılğa//asırğa* sözü “l” diyalektinde *alğa//halğa* şeklinde biçimlenmiş, *asırğa>sırğa* değişmesi ile oluşan *sırğa* sözcüğü Rus diline de *serğa* şeklinde geçmiştir.

Böylelikle, *l//s* diyalekt farkını yansıtan eski **'as-* eyleminde **'a>a:>a//pa//fa//ha//ha//u//o* fonetik değişimleri gerçekleşmiştir.

öl- “умират”. Azerbaycan dilinde *ölgün, ölmez, ölü, ölüm, ölmüş* gibi birçok türevi olan bu eylemin Salar dilinde birçok biçim birimsel değişkesi vardır: *öl-//oI-//ul-//ül-//él-//u-//ü-*, diğer Türk dillerinde *öl-* varyantı daha çok yayılsa da Türkmen, Gagauz, Sarı Uygur ve Çuvaş dillerinde çeşitli biçim birimsel değişkelerle işlenir:

<i>öl</i>	<i>yül</i>	<i>yöl</i>	arketip: <i>*öl-</i>
-----------	------------	------------	----------------------

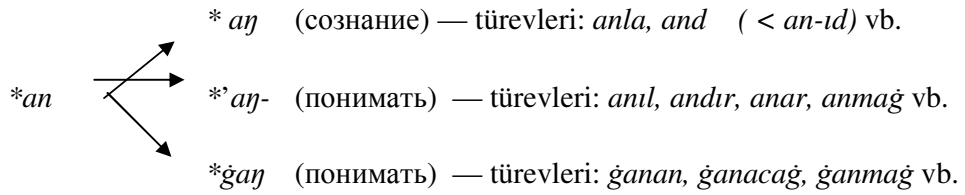
ö:l yul vil

Görüldüğü gibi, belirlenen arketip *ö>o//u, ö>e, ö>ü, ö>ö;*, *ö>i* değişimleri, *y//v* ses türemesi ile çeşitli biçim birimsel değişkelere çevrilmiştir.

Moğol dillerinden sayılan Dagur dilinde *al-* (убивать), *ala-* (убить) sözcükleri vardır ki, bu da *öl-* eyleminin daha eski biçimini **ol-* şeklinde, Türkmen diyalektlerinde karşılaşılan *hölüm* (ölüm) sözcüğü ise gırtlaksız başlangıcı (*'ol-*) belirlemeye imkan verir. Ancak bunun için ek bilgi gereklidir. Karşılaştırmaya *öt-//kéç* ve *öl//keçin* karşılaştırması (V. Aslanov, A. Alekperov. 1976) da eklenebilir.

E. V. Sevortyan *öl-* eyleminin Macar (*öl-*), Udmurt (*виён*) dillerine geçmesi, Moğol dilindeki denklikleri ile karşılaştırılması, Hett, Latin, Yunan dillerinde *ol* (*έ-* “уничтожать”) sözcüğünün yer alması hakkında ileri sürülen görüşleri hatırlatır (ЕСТУА, I, 1974, 526— 527). Eğer doğrudan da bu sözü edilen dillerde *öl-* eyleminin işlenmesi alan karakteri taşıyorsa ve bu dillerin dahil olduğu dil ailesinin özellikleri ile uyuşmuyorsa, yani bu eylemin kökeni ile bu diller arasında bağlantı kurulamıyorsa, bütün Türk dilleri için ortak sözcük olma karakteri taşıyan bu eylemin bu dillere eskiden geçtiği görüşünü kabul etmeliyiz.

an- “понимать”, “вспоминать”. Türkmen dilinde *a:n-* varyantı ile işlenen bu eylem Türk dilinin diyalektlerinde *ank-//ağ-//ay-* biçim birimsel değişkelere sahiptir. Diğer Türk dillerinde ise *aη-//an-* varyantları yayılmıştır. Demek ki, gösterilen biçimler **aη-* arketipini seçmeye olanak sağlar. Ancak Türk dillerinde bu eylemin ad karşılığı olan *aη*, “сознание” varyantı ve eski *k//Ø* diyalekt farkını yansıtan *gan-* “понимать” varyantı da vardır ki, bu da çeşitli Türk dillerinde *kan-* (kumık), *ka:n-* (Türkmen), *kan-* (Türk), *han-* (Tuva), *ha:n-* (Yakut), *kan-* (DTS) biçim birimsel değişkeleri ile işlenir. Bu nedenle de her üç arketipin (**an-* “понимать”, **an* “сознание” ve **gan-* “понимать”) daha eski bir biçimden türediğini düşünmek gerekir ki, onu da **aη* arketipi şeklinde, aynı zamanda ad-eylem ikili kök özelliğini yansıtan sözcük gibi değerlendirmek mümkündür.

Bu anlam ayrımlaşmasına neden olan ses değişmeleri *'a>ğa//ka//ha//a ve *η> ng//nk//ğ//ğ//y yönünde gerçekleşmiştir. Bu değişmelerde a>o//ö geçidini de düşündüğümüzde Türk dillerindeki öğ “сознание”, öğüt//ögüt//öyüd “поучение” ve ohu- sözcüklerinin de bu yuvaya dahil olduğunu görürüz. İlginçtir ki, Hint-Avrupa ve Kartvel ilk biçimleri olarak belirlenen “знать”, “познавать” anlamındaki *k'én, *k'n (Hint-Avrupa) ve “ışitmek, anlamak, idrak etmek” anlamındaki *geη, *gn (Kartvel) kökleri, Yunan dilindeki *gnosis* “знание”, Fars dilindeki *énğar/enğar* “думать” sözcükleri ve Arap dilindeki *eğl* “сознание, разум” (*eğl<ağıl//aηıl//ağıl*) sözcüğü de eski alıntıları hatırlatır.

ek- “сеять, посеять”. Sadece Salar dilinde bu eylemin *éh-//é'-//ih-//i'*- şeklinde birçok biçim birimsel değişkesi vardır, diğer Türk dillerinde ise *ék//ek//ik//ak//éη//eğ* biçim birimsel değişkeleri kendini gösterir (ESTYA, I, 1974, 251). Görüldüğü gibi, bu değişkelerin ortaya çıkardığı *éη, arketipi *en-* “спускаться” ve *ey-* “гнуть” eylemleri ile aynı yuvaya girebilir. Ancak şimdilik bizim *ek-* eylemi ilgimizi çeker ve bu sözcüğün arketipden sonraki biçimleri içerisinde kendini gösteren *eğ-//ek-//ak-* biçim birimsel değişkeleri daha geniş alanda yayılması ile dikkat çeker.

Örneğin:

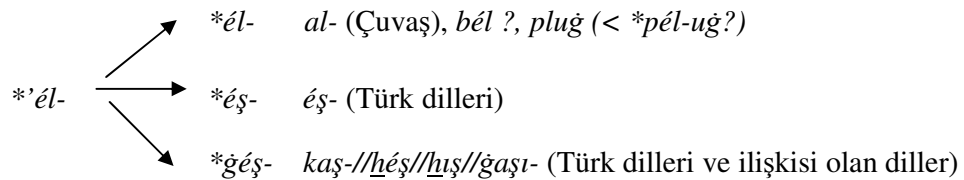
Hind – Авгора	*a <u>k</u> 'ro — поле, нива;
Sümer	*a <u>ğ</u> 'ar — нива, орошаемая территория;
Azerbaycan	<i>ekin</i> — поле, нива.

eş- “рыть”, “грести”. Türk dillerinde daha çok *éş-* varyantı ile yayılan bu eylemin *yés//ies//iyş//iş//eş* biçim birimsel değişkeleriyle de karşılaşabiliriz (ESTYA, I, 1974, 315). Çuvaş dilinde ise bu eylemin *l//ş* diyalekt farkı görülmektedir: *al-//alt*

(şumlamağ, ğazmağ, eşmek). Gösterilen biçim birimsel değişkeler iki arketipi ortaya çıkarır:

*eş-, *el- (Çuvaş)

Ancak bu eyleme dikkatle yaklaşıldığında ve eski dil ilişkileri dikkate alındığında gösterilen arketiplerin daha eski biçimlerini belirlemek mümkündür. Örneğin, Udin dilindeki *kaşl* “ğazılmış” sözcüğü, Fars dilindeki *he:ş* “hış” sözcüğü, Avestada *aé:şa* “плыг” (ESTYA, I, 1974, 316), Litva dilinde *kasti* “eş-”, *kasu* “kazmak”, *kasiti* “kazımak”, eski Hint dilinde *kasati* “kaşağı”, (Fasmer, II, 214, 345) sözcükleri, Udin dilindeki *kaşov* “скребница” ve Azerbaycan dilindeki *ğaşov*, *ğaşımağ*, *ğaşığ*, *hış* sözcükleri *éş- arketipinin gırtlaksız ünlüsünü ortaya çıkarır. Demek ki, bu sözcüklerin daha eski arketipini ve sonraki arketiplerini, varyantlarını şöyle belirleyebiliriz:

5. 3. CVC KURULUŞLU EYLEMLER

Diğer Türk dillerinde olduğu gibi, Azerbaycan dilinde de CVC kuruluşlu eylemler daha çoktur: *ğaz-*, *ğal-*, *ğan-*, *ğap-*, *ğat-*, *ğah-*, *ğaç*, *ğov-*, *ğoy*, *ğon-*, *ğop-*, *ğoh-*, *ğoş-*, *ğır-*, *ğız-*, *ğıy-*, *ğıl-*, *ğın-*, *ğıp-*, *ğıs-*, *ğur-*, *ğus*, *ğuc*, *kes-*, *kéç-*, *küs-*, *köp-*, *köç-*, *gez-*, *gel-*, *ger-*, *gül-*, *göm-*, *gör-*, *gir-*, *géy-*, *gét-*, *güd-*, *yağ-*, *yaz-*, *yay-*, *yan-*, *yap-*, *yar-*, *yat-*, *yah-*, *yaz-*, *yol-*, *yon-*, *yir-*, *yum-*, *yığ-*, *yıh-*, *yen-*, *hör-*, *hür-*, *bas-*, *bat-*, *bah-*, *boğ-*, *bur-*, *bul-*, *bük-*, *büz-*, *bür-*, *böl-*, *bil-*, *biş-*, *biç-*, *béz-*, *bit-*, *var-*, *vur-*, *vér-*, *min-*, *poz-*, *dad-*, *dal-*, *dam-*, *din-*, *daş-*, *doğ-*, *dol-*, *don-*, *doy-*, *duy-*, *dur-*, *dey-*, *del-*, *der-*, *deş-*, *din-*, *döz-*, *döy-*, *dön-*, *düz-*, *düş-*, *did-*, *tap-*, *tah-*, *tep-*, *tez-*, *tut-*, *tök-*,

tik-, *tıh-*, *çal-*, *çap-*, *çat-*, *çah-*, *çaş-*, *çek-*, *cır-*, *cız-*, *cum-*, *coş-*, *çöz-*, *çök-*, *çön-*, *çim-*, *çih-*, *çéz-*, *sal-*, *san-*, *seç-*, *saç-*, *sat-*, *sağ-*, *sığ-*, *soh-*, *say-*, *sol-*, *sor-*, *sov-*, *soy-*, *sin-*, *sız-*, *sıh-*, *sus-*, *sür-*, *süz-*, *sön-*, *sök-*, *söy-*, *ser-*, *sek-*, *sep-*, *sil-*, *sin-*, *sév-*, *séz-*, *şiş-* vb. Bu eylemlerden bazılarının biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunu gözden geçirelim.

süz- “цедить”. Çoğu Türk dillerinde *süz-* varyantı ile işlenen bu eylemin *suz-* (Özbek), *süğer//süürgé* (Hakas), *şüür-* (Tuva), *ser-* (Çuvaş) biçim birimsel değişkeleriyle de karşılaşılr. Hakas dilindeki *süg-* varyantı Moğol dilleri (örneğin, Kalmıkça *şüüh-*) ile ortak olan biçimi, yani sonu *-ğ* ile biten varyantı hatırlatırsa, Tuva dilindeki *şüür-* ile Çuvaş dilindeki *ser-* varyantları eski *r//z* denkliğini yansıtır.

Gösterilen biçim birimsel değişkelerin **süz-*, **sur-* arketiplerini ortaya çıkardığı doğrudur, ancak bu eylemin belirlenebilen **süg-* arketipinin de olması her üç biçimde **sü-* kökünün ve *-r*, *-z*, *-ğ* eklerinin varlığına işaret eder. Bu bakımdan, Rus dilindeki *sétka*, *sét*, *tsédit* sözcüklerinin kökü (*sét-//tséd-*) de ilgi çeker. Ancak Türk dillerinin malzemesi şimdilik yalnız iki arketipi belirlemeye olanak sağlar:

*süz-, **sür-*

biç- “резать”. Türk dillerinde bu eylem *bıç//biç//bis//bis//piş//pış//pıs//piç//pas* biçim birimsel değişkeleri ile işlenir. Gösterilen biçimler **biç-* arketipini ortaya çıkarır. Ancak bu arketip kök değil, gövdedir, çünkü Azerbaycan dilinde işlenen *bıçağ*, *biçin*, *mişar* (<*bişar*), *puşgu* (Yerevan şivesi), *piti* (<*bitik*), *bülöv*, *biz*, *miz* sözcükleri terkininde de **bi* kökü (нож, лезвие—DTS, 97) yer alır:

*	{	-çağ	(<i>bıçağ</i>)
		-ç	(<i>biç-</i> , <i>biçin</i> , <i>*biçar//mişar</i> , <i>*biçgu//puşgu</i>)
		-t	(<i>bit-</i> , <i>bitik//piti</i>)
		-z	(<i>biz</i> , <i>miz</i> , <i>bizlemek</i>)
		-löv	(<i>bilöv//bülöv</i>)

Görüldüğü gibi, çeşitli ekler aracılığı ile **bi* sözcüğünün birçok türevi oluşmuştur. Bu türevlerin eskiliği onların başka sistemli dillere dahil olan varyantları

ile onaylanır. Örneğin, “yazı” anlamlı *bitik* sözcüğü Moğol dillerine *biçik* şeklinde. Slav dillerine *péçat*, *pismo*, Fars diline *bitik* (bu sözcüğün sağdan sola yazılışını yansıtan *ktb* kökü—”*kitab*”, “*katib*”) Mançu – Tungus dillerine *bitik//biçik//bitéhé//bithé* vb. şeklinde, “yazıcı”, “yazar”, “yazmağ” anlamlarında Rus diline *pisar*, *pisat*, Bulgar diline *piša* (yazmağ), Fars diline *bitikçi*, “sénéd” anlamında Sanskrit diline *pitaka*, Tohar diline *pidaka* şeklinde geçmiştir. Slav, Romen, Macar, Yunan dillerine geçen *bıçağ*, *bıçkı* (ESTYA, II, 1978, 160) sözcükleri ise daha sonraki alıntılardır.

kes- “резать”. Türk dillerinin hepsinde işlenen bu sözcüğün Hint – Avrupa dillerinde de geniş yayıldığını dikkate alıp, onun hangi dilde hangi biçim birimsel değişkesi olduğunu özel kaydetmek gerekir; *kes-* (Azerbaycan, Uygur), *kés-* (Altay, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Tuva, Türk, Gagauz, Türkmen, Özbek, Şor, Salar, Nogay), *kis-* (Tatar, Başkurt, Hakas), *gés-* (Kumuk), *kas-* (Çuvaş), *kıs-* (Yakut). Eski abidelerde de *kés-* şeklinde (DTS) işlenen bu eylemin *kesme*, *kesim*, *kesik*, *keser*, *kesmiş*, *kesil*, *keskin* gibi onlarca türevi de bütün Türk dillerinde ortak nitelik taşır. Demek ki, bu eylemi Ana Türkçe dönemindeki biçimini belirlemeye her türlü kanıt vardır. Gösterilen biçim birimsel değişkeler ise şu arketipin belirlenmesini gerektirir.

**kés-* (Ana Türkçe)

Dilcilikte bu eylem bazen nostratik birim olarak (İliç – Svitıç, 1968, 328), bazen de boreal birim (Andreev, 1986, 94), bazen de Hint – Avrupa kökenli sözcük olarak (Fasmer, II, 345; ESRYA, t. II, vıp. 8, 1982, 343; ESSYA, vıp. II, 1984, 131, 142 vb.) sunulur. Hatta A. S. Melniçuk **kés-* eylemi hakkında üç makale hacminde geniş bir makale yazmış ve bu eylemin Hint – Avrupa kaynaklı olup, Slav dillerinde daha çok yayıldığını kanıtlamak istemiştir (Melniçuk 1968, 194—240).

Gösterilen bu eserlerdeki yorumların kesin olmadığı konusu üzerinde burada durmaya olanak yoktur, ancak sadece şu gerçeği hatırlatmak isteriz ki, nostratik ve ya boreal dillere ait verilen örnekler herhangi bir dil ailesine dahil olan dillerin ne hepsine ne de çoğunluğuna ait değil, yalnız bazı (!) dillerden ele alınan bir iki sözcük

ise alıntı karakteri taşır. Örneğin, “bıçağ” anlamında Macar dilinde işlenen *kés* sözcüğü, Udmurt dilindeki *késyén//késyan* sözcükleri, “kesik” anlamındaki *késeğ* sözcüğü Türk dillerinden alınmadır, çünkü Ural, ya da Fin-Ugor dillerinin çoğunluğunda bu sözcükler yoktur. Ya da İliç – Svitiçin Moğol dilinden örnek gösterdiği *késeğ* (*kesik*) sözcüğü Moğol kökenli değil, çünkü Moğol dilleri için de oradan buradan korunan böyle sözcükler Türk dillerinden alınma sayılır. Ya da Hint-Avrupa sözcüğü olarak sunulan Tohar (B) dilindeki *kes-* “pezать” sözcüğü ile orada yaşayan eski Uygurların işlettiği (*kes-*) biçimdir.

Söylenenlere şu ilginç durumu da eklemek isteriz ki, Hint – Avrupa dilcilerinin büyük zorluklarla belirledikleri **kés-* biçimi bugün de Türk dillerinde işlek bir sözcüktür. Eski Hint – Avrupa arketipi esasen *ğaşımağ—kesmek* (чесать—pezат) karşılaştırması ile belirlenir (örneğin, Hett, *kiššāi* “чесать”), ancak bu karşılaştırmanın düzgün olmadığını A. Meye henüz asrın başında kaydetmişti ve yukarıda **eş-* kökünden söz ederken, biz de *ğası-* eylemini ayrı anlam alanında göstermiştik.

Slav dillerinde işlenen *kosa* (örk), *kosa* (tırpan), *kosar* (biçinçi), *kosar* (bıçak, satır), *kosit* (biçmek) vb. bunun gibi sözcükleri Hint – Avrupa kaynaklı **kés-* kökünden türeme sayan dilciler nedense Ermeni dilindeki *ges* (yarım), *gisel-* (bölmek) biçimindeki sözcükleri karşılaştırmaya dahil etmemektedirler. Halbuki bu sözcükler Akkad dilinde işlenen *kasāpu*— “kırıntı, koparmak, kırmak,” “parça, kırıntı” (Lipin 1957, 101) ve Arap dilindeki *ksr* (kesir) sözcükleri ile birlikte eski Ön Asya izoglosu olduğu konusunda bilgi verir ve bu izoglosun Hint – Avrupa kaynaklı olduğu görüşü inandırıcı değildir.

ğap- “хватать, брать”. Çoğu Türk dillerinde *kap-* şeklinde işlenen bu eylemin Azerbaycan ve Türkmen dillerinde *ğap-*, Hakas ve Yakut dillerinde *ħab-//ħap-*, Kumuk dilinde *ħap-*, Çuvaş dilinde *ħuv-* varyantları vardır. Gösterilen biçim birimsel değişkelere esasen arketip şöyle belirlenir.

*ğab- (Ana Türkçe)

Bu eyleme Ermeni dilindeki *kaptel* “çalma”, *kaput* “hırsızlık, çalıntı”, Akkad dilinde *habat* “çalma”, Latin dilinde *kapto* “yakalamak, yapışma”, *captum* “ele geçirmek”, Alman dilinde *habé* “sahip olmak” sözcüklerinin terkinde karşılaşılr. Akkad dilindeki *hépü-* “kırmak, parçalamak”, Ermeni dilindeki *hpel-* “vurmak” Rus dilindeki *hapat* “kapıvermek” sözcüklerinin kökü *hép//hp* de bu bakımdan ilginçtir. Şu da ilginçtir ki, aynı anlamlı *ğarp-* “yapışma” eylemi de Hett ve Ermeni dillerinde kendini gösterir. Örneğin, Hett dilinde *karp-//ğarb-* “çalma, götürmek, almak”, Ermeni dilinde *ğérp(h)él* “çalma”. Ancak Hint – Avrupa dilleri için daha çok **kap-//*ghabh-* “tutmak” kökleri karakteristiktir (Semereni, 1980, 110).

dön-//çon- “возвращаться”, “перевернуться”. Türk dillerinde bu eylemin biçim birimsel değişkelerini şöyle sınıflandırabiliriz:

dön- *don-* *dün-* *dö:n-* *çan-* *yan-* (DTS)
tön- *ton-* *tün-* *d’an-* *nan-* *dün-*
töŋ- *töŋ-* *tüŋ-* *dun-* *çön-*

Gösterilen biçimlere esasen **d’on-* arketipini belirleyebiliriz, çünkü bu arketipteki sesler biçim birimsel değişkelerdeki sesler için kaynak olabilir: **d’>y//d* (*d’>n*, *d>t>ç*), **o>ö>ü*, **o>a//u*, **ŋ>ng//n*.

Görüldüğü gibi, bu biçim bilimsel ses bilimsel değişmelerde Azerbaycan dili *d//ç* diyalekt farkını yansıtır. Demek ki, Ön Azerbaycan devri için iki arketip belirlemek gerekir. Bu sözler *çévir//dévir* eylemleri hakkında da denebilir ve ilginçtir ki, önceki eylemlerle aynı anlamı taşıyan bu sözcüklerin kök biçim birimi de **d’ég* şeklinde alınabilir, **d’ég-ir>déğir> dévir//çévir*. Burada **d’oŋ->*d’ég* değişmesi gerçekleşmiş olabilir, ancak şu da olabilir ki, sözcük sonundaki *-n//ğ* ünsüzleri ektir,

*dön- // **çön-* (Ön Azerbaycan) < **d’oŋ-* (Ana Türkçe)
*dégir//*çégir (Ön Azerbaycan) < **d’ég* (Ana Türkçe)

Azerbaycan dilinde işlenen *deyirmi*, *teker* tipli sözcükler de *dönük*, *dönmez*, *döng*e, *çöndermek*, *çönmek*, *çévre*, *dévre* gibi onlarca türevi olan yukarıdaki yuvalara girer.

6. ZARFLARIN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

Dilcilerin genel görüşüne göre, zarf başka sözcük türlerine göre daha sonra oluşmuştur. Terkip bakımından çeşitli özelliklere sahip zarfların kaynağında çeşitli sözcük türleri bulunur. Her sözcük türünden bir belirti taşıyan zarf Azerbaycan dilinde artık ayrı bir sözcük türü olarak biçimlenmiştir, kendine has belirli bir biçim bilimsel ses bilimsel kuruluş kazanmıştır.

Türk dillerinde bazı zarfların arkaikleşmesi şunu gösterir ki, zarf ulamı henüz Ana Türkçe döneminde biçimlenmeye başlamıştır. Örneğin, Yakut dilinde bulunma durumu ulamı eriyip gittiği halde, bu ek ile türetilen zarflar şimdiye kadar kalmıştır. Ya da Azerbaycan, Yakut ve Tofalar dilleri için arkaik sözcük sayılan *küz* “пайыз” sözcüğü *küzün* (Tofalar), *kühün* (Yakut) şeklinde zarf gibi şimdi de işlenir.

Diğer Hint – Avrupa dillerinden farklı olarak, Ermeni dilinde birleşik zarfların “Türk dili modeli” de gösterir ki, bu etki çok eskiden olmuştur. Örneğin, *dak//dak* (isti-isti), *norits* (yeniden), *kiç-kiç* (az-az), *kamats-kamats* (yavaş-yavaş) *déğ-déğ* (yer-yer) vb. bu tip zarflarda kalka yolu açıkça görülür.

Zarfların oluşmasında işaret ve soru zamirlerinin büyük rolü vardır. Şöyle ki, sadece *o//bu* zamirleri birçok zarfın kökünde yer alır: *ora*, *onda*, *beri*, *bura*, *bulay*, *béle* vb. Bu zamirler zaman anlamlı sözcüklerle birleşip yeni sözcük oluştururlar. Örneğin:

*bu gün

bu yıl

<i>bugün</i> (Azerb.)	<i>buil</i> (Azerb.)
<i>büyün//böyün</i> (Azerb. di.)	<i>bıyl</i> (Azerb. di.)
<i>bügün</i> (Karaçay – Balkar, Yakut)	<i>bıyl</i> (Karaçay – Balkar)
<i>böhün</i> (Tofalar)	<i>püül</i> (Hakas)
<i>püün</i> (Hakas)	<i>bül</i> (Türkmen di.)

Görüldüğü gibi, yeni oluşan zarfın biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu sıklaşmaya meyleder ve önceki sözcükler anlamsız biçim birime çevrilir. Aynı sözler **bir yıl dur>bildir* (Azerb.)/*pultur* (Hakas)/*bultur* (Özbek) değişimleri hakkında da söylenebilir.

Azerbaycan dilinde VC, VCC, CVC hece kuruluşlu zarflar eskiden beri vardır. Örneğin, VC (*ön, iç*), VCC (*alt, üst*), CVC (*sağ, sol, dal, yan, tez, geç*) vb.

Tek heceli zarfların bir kısmı da sonraki zarflaşma sürecinde ortaya çıkmıştır. Böyle sözcükler adeta ikili karakter taşır, yani bağlama bağlı olarak, çeşitli sözcük türleri (zamir-zarf, sıfat-zarf vb.) işlevini yansıtır. Örneğin, *az, çoh, tek, çüt, gen, dar, düz, boş, pis, şah, dik, sert, çeld, berk* vb.

Zarf ulamının zenginleşme yollarından biri de terkinde durum ekleri olan sözcüklerin zarflaşması olmuştur. Bu süreci geçen zarfların terkindeki durum eklerinin bir kısmı (*-da, -dan, -nan*) yapım işlevi kazanmış, diğer kısmı ise (*-in, -ğarı*) arkaikleşip anlamsız biçim birime çevrilmiştir. Örneğin:

Azerbaycan dilinde *uçarda, geçarda, ayda, ilde, günde, onda, teklikde, birlikde, ikilikde, yakınlıgda, uzağda, yakında*; Tofalar dilinde *bir de* “однажды”, *ırakta* “вдалеке”, Hakas dilinde *onda* “там”, *mında* “здесь”; Sarı Uygur dilinde *pırında* “прежде”, *yazında* “весной”, *éyinde* “летом”, *kuzında* “осенью”; Gagauz dilinde *gérinde//géeerde* “сзади, позади” vb.

Azerbaycan dilinde *berkden, ucadan, astadan, gëfilden, yavaşdan, birden, tezedden, alçağdan, herden, tézden, érteden, bayağdan, diünenden*; Türkmen dilinde *gorkudan, tézédén, zordan, irdén, yürekden*; Tofalar dilinde *ırakdan, üstündén*; Sarı

Uygur dilinde *kantan* “откуда”; Hakas dilinde *çoğartın* “сверху”, *çağından* “yakından” vb.

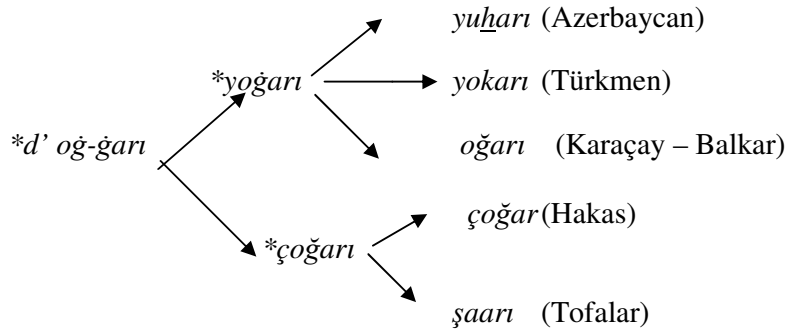
Görüldüğü gibi, verilen örneklerin çoğunda bulunma ve ayrılma durum ekleri artık birincil dil bilgisel anlamını bitirip, zarfın biçimsel göstericisini, yani zarf yapım ekine çevrilmiştir. Aynı durumu araç durum ekinin *-nan//nen* biçim birimsel değişkeleri de yansıtır. Örneğin, Azerbaycan dilinde *sür’etnen*, *zornan*, *héyretnen*, *gücnen*, *éhtiyatnan*; Hakas dilinde *üstünneŋ*, *altınaŋ*, *soonay* vb.

Bu son örnekler eski araç durumunun (*-in*) işlevini hatırlatır. Örneğin, Hakas dilinde *kinét-in* “вдры”. Genellikle, bu ekin isim ulamında sağlamlaşmamasının sebeplerinden biri de onun daha çok zarflarla işlenmesi olmuştur. Bu ek Azerbaycan dilindeki *yakın*, *ansızın*, *dizin-dizin*, *oğrun*, *yéyin*, *çetin*, *yarın*, *yorğun-arğın* tipli sözcüklerin terkinde korunmuştur. Şimdi anlamsız biçim birim olarak *aydın* (ayd-ın), *düinen* (*dün-in?*), *ilkin* (ilk-in) sözcüklerinin terkinde kalan *-in* eki Azerbaycan dilinin daha çok tarihsel eserlerinde ve diyalektlerinde işlenen *yayın*, *ğışın*, *yazın*, *küzün* zarflarında da kendini gösterir ve bu zarflar bazı Türk dillerinde de arkaik biçim kabul edilir. Örneğin, Yakut dilinde *kıhuŋ* (ğışın), *sayın* (yayın), *kühün* (küzün) Tofalar dilinde *küzün*, *çazın* (yazın) vb.

Şimdi arkaikleşen eski yönelme durumu eki *-ğarı* ve onun biçim birimsel değişkeleri de zarfların terkinde açık bir şekilde seçilir. Örneğin,

Azerb.	<i>içeri</i> ,	<i>dışarı</i> ,	<i>ireli</i> ,	<i>anrı//anarı</i>
Türkmen	<i>içeri</i> ,	<i>dışarı</i> ,	<i>iléri</i> ,	<i>anrı</i>
Kar. – Balkar	<i>içgéri</i>	<i>tışharı</i> ,	—	<i>arı</i>
Hakas	—	<i>tashar</i>	—	<i>aar//andar</i>
Tofalar	—	<i>şaarı</i> ,	—	— <i>inaarı</i>

Bu dillerde işlenen *yuharı* zarfını karşılaştırmakla *-ğarı* ekinin biçim bilimsel ses bilimsel dönüşümünü açıklamak mümkündür:

Görüldüğü gibi, burada *-ğarı>-arı// -ar* değişmesi gerçekleşmiştir ve bu biçim birimsel değişkelere *anrı* sözcüğündeki *-rı* biçim birimsel değişkesi de eklediğinde onların *géri, beri, hancarı* tipli sözcüklerin de terkinde olduğu görülür. Aynı zarf bazı dillerde *-rı* biçim birimsel değişkesi ile işlenirse, diğer dillerde *-arı// -ar* biçim birimsel değişkeleri ile işlenir. Örneğin, *beri* (Azerb., Türkmen), *béri* (Altay, Karaçay – Balkar), *béér* (tuva), *péér* (Hakas), *beeri* (Tofalar) vb.

Eğer yukarıdaki sözcüklerde *-ğarı* biçim birimi *içkeri, tışharı* (Karaçay – Balkar) sözcüklerine esasen belirlenirse, örneksime dönüşümünü geçiren *yére, ara* sözcüklerinin ekleşmiş *-ré* ve *-ra* varyantları da *bura (bu ara), ora (o ara), sonra (son ara), néré//niré.* (Türk ve Türkmen dillerinde *ne yér-e*) sözcüklerinde belirlenir. Mümkündür ki, *kenar* sözcüğündeki de bu *-ra* ekidir, çünkü Türkmen dilinde bu sözcük *kénar//kéna:ra* varyantları ile işlenir.

Zarfin ilginç biçim bilimsel ses bilimsel özelliklerinden biri de şudur ki, ayrı ayrı eklerle (*-sız, -maz, -ca, -en, -la, -ıg, -lik, -sı, -ı, -dı, -ge* vb.) yapılabildiği gibi, çeşitli eklerin birleşmesi ile de (*-ça+sı+na, -siz+ce, -lik+de, -lik+le, -a+kı, -i+ne* vb.) işlenebilir. Örneğin:

a) *halsız, gücsüz, dinmez, rusca, sadece, gésden, gelben, zorla, gücle, telesik, açığ, artık, şimdilik, értesi, öteri, göreti, uzadı, indi, katıgtı* “крепко” (DTS), *birge, pırgé* (Sarı Uygur), *pirge* (Hakas), *bütünge* (Tofalar) vb.

b) *korcasına, yaramazcasına, vehşicesine, halsızca, sessizce, tézlikle//tézlikde, indilikde, teklikde, çepeki, yanaki, tersine, çepine* vb.

Birleşik zarfların biçimlenmesinde iç eklerin (-ba-) de büyük rolü vardır. Örneğin, *dal-ba-dal, üz-be-üz, gün-be-gün, yer-be-yer, kend-be-kend, tay-ba-tay, el-be-yaha, yan-ba-yan, il-be-il* vb.

Görüldüğü gibi, Azerbaycan dili Ana Türkçe döneminden benimsediği bazı zarflarla birlikte, zarflaşma süreci ile de birçok zarf kazanmıştır ve bu dilde zarfların zenginleşmesi, biçim bilimsel ses bilimsel belirtilerinin çoğalması son devirlerde daha da hızlanmıştır. hatta *ğaçárağ – ğaçarág* (zarffiil – zarf) tipli ayrımlaşma, yani vurgunun biçim bilimsel ses bilimsel işlevi zarflarda aktifleşmeye başlamıştır. Azerbaycan dilcileri (E. Şükürov, E. Esedov) birçok zarfın başka sözcük türlerinden farklılık göstermesinde vurgunun büyük rol oynadığını özel olarak kaydederler.

IV. BÖLÜM

BİÇİMSEL ULAMLARIN BİÇİMSEL SES BİLGİSİ

Biçim bilimsel ses bilimsel incelemeyle Azerbaycan dili için karakteristik olan biçimsel ulamların (çokluk, kişi, iyelik, durum, derece, çatı vb.) ifade yollarının arketipini belirlemek mümkün olur. Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ile belirlenen Ön Azerbaycan ve Ana Türkçe arketipleri gösterir ki, eskiye gittikçe bazı biçimsel ulamların ifade araçları örtüşür. Bu da şu demektir ki, amorf dil kuruluşundan eklemeli kuruluşa geçişte aynı sözcükten oluşan biçim birim çeşitli işlevler üzere ayrılaşma süreci geçirmiştir. Örneğin, eskide topluluk, çokluk bildiren **ba* biçimlendiricisi daha sonraları çokluk, derece ve durum ulamının biçimsel ekine çevrilmiştir. Onun sesteşi olan diğer **ba* biçimlendiricisi ise bir taraftan ünlem, diğer taraftan soru ve olumsuzluk ulamının eki olarak biçimlenmiştir.

Görüldüğü gibi, biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ile belirlenen arketipler, ilk biçimler aynı zamanda Ana Türkçenin ilk aşamasının amorf kuruluşa olduğunu ortaya çıkarır. Şöyle ki, eklemeli kuruluş bakımından sesteş sayılan her iki **ba* biçimlendiricisinin anlam farkları özel titremleme yakınlığını korumuştur ki, bu da (soru, olumsuzluk, şaşma vb.) amorf kuruluştaki anlam değiştirici tonların izini gösterir. Yani dilin amorf döneminde **ba* seslemi bir titremleme ile topluluk, diğer titremleme ile şaşma bildiren ünlem ve soru şeklinde farklılık göstermiştir.

Demek ki, biçimsel ulamların sistem şeklinde biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmeden geçirilmesi bir çok sorunun aydınlatılmasına yardım eder. Bu yorumda hem çeşitli biçimsel ulamların birbiri ile olan diyalektik ilişkisi ve onların bazı biçimsel eklerinin aynı kaynaktan türediğini, hem de eski biçimsel eklerin aşama aşama (Ön Azerbaycan, Ana Türkçe) verilmesi meselelerini aydınlatmak mümkün olur.

1. ÇOKLUK ULAMI

Türk dillerinde çokluk ulamının bir çok biçimsel eki olmuştur. “Bu meseleden söz eden bazı Türkologların yalnızca *-lar// -ler* eki ile yetinmeyip, geçmişte çokluk bildiren *-z, -k, -t* elementlerinden de söz etmiş olmaları rastlantı değildir.” (Alizade, 1966, 4). Ancak bazı Türkologlar bu ulamın Türk dillerindeki asıl durumunu duymadıkları için onun incelenmesini gereksiz saymışlar, bazen de çokluk ekleri Türkçe kökenli değil, alıntı kabul edilmiştir. Şöyle ki, şimdi de *-lar, -at, -an* vb. eklerin Türk dillerine başka dillerden geçtiğini söyleyenler vardır. Bu nedenle de Türk dillerinin dil bilimsel sisteminde çokluk ulamının tuttuğu yer hala tam araştırılmamış şekilde durmaktadır.

“Çokluk ulamı diğer dil bilimsel ulamlardan farklı olarak, daha birleşik ve çok yönlü özelliklere, daha renkli ifade yollarına anlam çeşitliliğine sahiptir” (Aslanov, 1985, 51). Sözlüksel, biçimsel ve sözdizimsel yollarla ifade olunabilen çokluk ulamı geçmişte temel olarak sözlüksel yolla verilmiştir. Örneğin, Japon dilinde “tanrı” sözcüğü *kami*, “tanrılar” sözcüğü ise *kami-kami* şeklinde verildiği gibi, eski Türk dilinde de sözcüğün tekrarı çokluk anlayışını bildirmiştir. Bunun izi *ağca-ağca, yavaş-yavaş, gat-gat* biçimindeki ifadelerde kendini gösterir. Aynı ya da çeşitli sözcüklerin bir arada işlenmesi çağdaş dilde de çokluk ulamı yaratabilir (Şireliyev, 1968, 136). Örneğin, *yeke-yeke, hırda-hırda, kend-kend, ev-ev, gol-budağ, goyunguzu, arvad-uşag, pal-paltar, uşag-muşag, toyug-cuce, kol-kos, çör-çöp* vb.

Ana Türkçe döneminde eklemeli kuruluş biçimlendikçe çokluk anlamı bildiren bazı sözcükler ekleşip çokluk ekine çevrilmiştir. Ancak bu eklerin dil bilimsel yükü ilk devirlerde hala tam belirmediği görülür ve çeşitli topluluk, pekiştirme, kip özellikleri doğrultusunda çokluk anlamı taşır. Bu meseleyi B. A. Serebrennikov başka bir şekilde yorumlarsa da, her durumda onun görüşü bizim geldiğimiz sonuca dolaylı bir kanıttır. O şöyle yazar: “Topluluk bildiren *z, k, l, m, n, r, s, ç, ş* eklerini isim ve sıfatların küçültme, azaltma bildiren eklerinde, eylemlerde hareketin tekrarlığını bildiren biçim eklerinin terkinde kolaylıkla seçmek mümkündür” (Serebrennikov, Gadjieva, 1979, 94).

Ana Türkçenin eklemeli kuruluşa geçiş aşamasında yakın anlam özellikleri olan biçim birimlerin biçim ve anlam çaprazlaşması sonraki oluşumda izini saklasa da, biçimsel kuruluşa görülen gelişme sürecinde her biçim birimin herhangi bir anlamı ön plana geçmiş ve böylelikle, biçim birimlerin dil bilgisel yükü düzenlenmiştir. Bu nedenle de bu süreçte sesteşleşen ya da biçimce değişen ekler çeşitli biçimsel ulamların ekine çevrilse de, kaynak bakımından eski ilişkinin izini saklayabilmişlerdir. Hatta ayrı ayrı elementlerin birleşimi (kaynaşma) ile biçimlenen eklerin terkiibinde de bu eski elementlerin genetik yakınlığı kendini açığa çıkarır.

Çokluk ulamının biçimsel ekleri uzun bir oluşum tarihine sahiptir ve onların herhangi bir biçimsel ulamın ekleri ile diyalektik ilişkisi de doğal bir durumdur. Bu nedenle de çokluk ulamı ile doğrudan, ya da dolaylı olarak ilgili olan biçim birimlerin terkip elementlerini gözden geçirmekle çokluk eklerinin biçim bilimsel ses bilimsel terkiibi, kuruluşu hakkında fikir elde etmek mümkündür.

Etnonimlerin sonunda çoğu zaman topluluk (çokluk) bildiren biçimlendirici bulunduğu açıktır. Çokluk ulamının topluluk anlamı ile ilgisini dikkate alıp, bir çok Türk halkının adını ve Azerbaycanlıların kökeninde doğrudan veya dolaylı olarak yer alan topluluk adlarını hatırlayalım:

<i>Oğuz,</i>	<i>Türk,</i>	<i>Basil,</i>	<i>Yağma</i>
<i>Ğağauz,</i>	<i>Kumık,</i>	<i>Çiğil,</i>	<i>Lulubi</i>
<i>Ğırğız,</i>	<i>Kazak,</i>	<i>Ğanlı,</i>	<i>Kaspi</i>
<i>Alban,</i>	<i>Salar,</i>	<i>Bayat,</i>	<i>Alpoğut</i>
<i>Aran,</i>	<i>Padar,</i>	<i>Türküt,</i>	<i>Massağet</i>
<i>Turan,</i>	<i><u>Hezer,</u></i>	<i>Sakat</i>	

Görüldüğü gibi, bu etnonimlerin sonunda işlenen biçimlendiriciler (-ız, -ık//-ak, -ıl//-lı, -ma//-bi//-pi, -an, -ar//-er, -at//-ıt) topluluk bildirir. Bu elementlerin bir kısmı çiftlik bildiren sözcüklerde (*diz, göz, dodag, gulağ, yan, daban, el, gol* vb.) kaldığı gibi, topluluk bildiren sözcüklerde (*simiz, ikişer, üçem, ekiz, eren, barmağ* vb.) de kendini gösterir.

İran dillerinin üç katlı (tek-çift-toplu) çokluk ulamı daha sonraları iki katlı (tek-toplu) karşıtığa geçtiği gibi, eski Türk dillerinde de çiftlik bildiren biçimlendiriciler (-z, ğ, -l, -n) olabilir. Etnonimlerde, çiftlik ve topluluk bildiren sözcüklerde ayrılan elementlerin çoğunluğu (-b, -s, -n, -ğ, -l, -ş) sıfat derecelerini bildiren biçim birimlerin terkininde de görülür ki, bu da çokluk anlamı ile bağlantılıdır. Bundan başka, topluluk, bildiren *uşağ-muşağ*, *ber-bezek* biçimindeki isimlerin terkinindeki *m*, *r* unsurları (iç ekleri) da sözünü ettiğimiz elementlerdir.

Genellikle, kişi ulamında çokluk bildiren biçimlendiricilerin içte (-r, -z), çatı ulamı eklerinde (-ş, -l, -n, -t), araç durumu eklerinde (-l, -n), iyelik ulamının ekinde (-n, -s) de çokluğa bağlı bu elementlerle karşılaşmak mümkündür.

Görüldüğü gibi, çokluk ulamı ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan çeşitli biçim birimlerin terkininde aynı elementler tekrar olunur ki, bu da, kaydettiğimiz gibi, dilin biçimsel kuruluşundaki düzenlenme ile ilgilidir. Buraya kadar söylenenleri dikkate alarak, Azerbaycan dilinde çokluk ulamına ait biçim birim şeklinde olarak gmrülen bazı ekleri gözden geçirelim.

1. 1. -an// -ın BİÇİM BİRİMİ

Bu biçim birimin topluluk anlamı *özen* (çay), *düzen*, *oğlan*, *torun*¹, *eren*, *goşun*, *bodun* (halk), *bütün*² sözcüklerinde, çiftlik anlamı ise *çiyin*, *eğın* (çiyin), *erin* (dodağ), *yarın* (kürek), *yan*, *daban* sözcüklerinde korunmuştur. yer adı ve topluluk adlarında (*Alban//alban//alpan*, *Aran//aran*, *Turan//turan*, *Türkan*, *kuman//kuban* vb.) karşılaştığımız -an eki de topluluk anlamı esasında oluşturulmuştur. İlginçtir ki,

¹ E, Sevortyan Türk dilindeki *torun* (neve) sözcüğünü H. Pedersen'e dayanarak Ermeni dilindeki *tor* (neve) sözcüğü ile karşılaştırır ve bu sözcüğün Türkçeye Ermeni dilinden geçtiğini yazar (Sevortyan 1966, 172), ancak büyük alim *tor* sözcüğünün Ermeni diline Türk dillerinden geçtiğini gözden kaçırmıştır, çünkü *töreme*, *torum*, *torun* gibi türevleri olan eski *tor sözcüğü doğup türemek anlamında işlenen eski Türkçe kökenli bir sözcüktür.

² Eski Türk yazılarında işlenen *barın* (bütün) sözcüğü Kumuk dilinde korunmuştur. Buradaki -m eki araç durumunun göstericisi olarak ayrılrsa da, topluluk anlamını yitirmemiştir.

bu ek İran dillerinde daha çok yayılmıştır ve bu nedenle de dilcilerin bir çoğu onu Türk dillerinde alıntı ek sayar. Ancak yukarıda topluluk ve çiftlik anlamlarına verdiğimiz örnekler biçimlendiricinin kökeninin açık olarak Türkçe olduğunu gösterir. Kaldı ki İran-Türk denklğine, onu da alan izoglosu saymak mümkündür. Çünkü Urartu yazılarında karşılaştığımız “kamanın ereni” anlamında işlenen *érélu kamaniuoi* (kaman kabilesinin başkanı) ifadesinde (YAAĀ 1979, 61—62) *-an* eki Kaman etnoniminde topluluk bildiren biçimlendirici olarak işlenmiştir, bu etnonimle daha sonraları *kuman//koman* şeklinde karşılarız, ya da Küçük Asya’dan giden Etrusklar kendileri ile beraber, bu alanda işlenen *-an* ekli Alpan, Turan tanrı adlarını Avrupa’ya götürmüşlerdir. Orta Fars dilinde işlenen *barağan* (atlar, atlılar) sözcüğünün de kökenini biz Türkçe sayıyoruz, çünkü orta Fars dilinde işlenen ve çokluk bildiren *-an* ekini araştırmacılar eski İram dilindeki iyelik durumunun çokluk biçimlendiricisinin (*ānām) kalıntısı sayarlar ve bu dolaylı yeniden oluşturmudan ise, bu alanda İranlılardan da önce işlenen *-an* biçimlendiricisinin olduğunu gösteren kanıtlara inanmak daha doğrudur.

Çokluk bildiren *-an//ın* ekinin biçim bilimsel ses bilimsel yorumu iki olasılık ortaya çıkarır.

B i r i n c i o l a s ı l ı k. Eski topluluk, çiftlik bildiren *-an//ın* biçimi araç durumunun *-in* biçimi ve eylemde dönüşlülük çatısının *-in* biçimi ile genetik bakımdan ilişkili olabilir. A. M. Şerbak’ın Türk dilleri için belirlediği kişi-işaret zamiri olarak işlenen *in sözü de bu bakımdan İlginçtir (Şerbak, 1977, 78). Bütün bu biçimlendiricilerde kendini gösteren *-n* elementi, görülüyor ki, aynı yuvadan türemiştir.

İ k i n c i o l a s ı l ı k. Eski topluluk, bildiren *-an//ın* biçimlendiricisi *-an//ın* yapım eki ile kaynak olarak aynı olabilir. Bu durumda, her iki ek gırtlaksılık kuramına göre *-gan//ğın* biçim birimleri ile aynı yuvaya dahil olur. Ancak her iki olasılığın da doğru olup olmamasının dışında, Ön Azerbaycan dilinde ve Ana Türkçede **-an* biçim biriminin çokluk eki (topluluk ve çiftlik) olduğu şüphesizdir. Şu da bir gerçektir ki, eski Ön Asya’da bu Çokluk eki alan karakterli izoglos olmuştur.

1.2. -la// -lı BİÇİM BİRİMİ

Topluluk bildiren *-lağ// -lığ*, çokluk bildiren *-lar* eklerinin birinci bölümü olan *-la// -lı* biçim birimleri Azerbaycan dilinde daha sonraları eylem (-la) ve sıfat yapma (-lı) işlevlerinde kullanılsa da, eski çağlarda topluluk bildiren biçimlendirici olmuşlardır.

Türk dillerinde *-la* ekinin çokluk bildiren *-lar* eki ile ilgisi olduğunu söyleyen Türkologlar (Bötlingk, Serebrennikov) yanılmamışlar. B. A. Serebrennikov *-la* biçim biriminin eskiden tekrarlanan hareket (суффикс соногократного действия) bildiren ek olduğunu belirlemiştir (Serebrennikov, 1972, 67—68). Eski Kaşkayların yer adlarında da *-la* biçim birimi geniş bir şekilde işlenmiştir. Örneğin, *Tahankulla*, *Timmuhala*, *Kammala* vb. (Giorgadze 1961). Görünür, *-la* ekinin Ön Asya'da çokluk bildirmesi sadece Kaşkay dilinde değil, Hurrit dilinde de olmuştur, çünkü bu dilde üçüncü kişi zamirinin çoğulu *-la* biçim birimi ile verilir. Urartu dilinde de *-li* çokluk bildiren biçimlendiricidir.

Görüldüğü gibi, Ana Türkçede işlenen ve daha sonraları Türk dillerinde arkaikleşen *-an* çokluk eki alan izoglosu olduğu gibi, çokluk bildiren *-la// -lı* eki de alan karakteri taşımıştır. İlginçtir ki, Megrel dilinde bazı sözlerde *la-* biçim birimi çokluk bildiren ön ek olarak korunmuştur. Örneğin, *la-hvba* (ğardaşlar), *la-vdila* (bacılar) vb.

Türk dillerindeki çiftlik bildiren *el*, *gol* sözcüklerindeki *-l* elementi ve *ol*, *bul*, *şol* zamirlerindeki *-l* elementi, ayrıca ile (*-i-l) goşmasındaki *-la* eki eski topluluk bildiren *-l// -la* biçimlendiricisi ile aynı kaynaktan oluşabilir.

Topluluk bildiren *-la* biçim birimi *-laş*, *-lan*, *-lağ* eklerinin terkinde işlendiği gibi (ağlaş-, ğurulan-, ovlağ-), diğer topluluk bildiren *-lı* biçim birimi de *-lığ* ekinin terkinde dikkat çeker, çünkü bu ek de topluluk anlamı ifade edebilir; *kolluğ*, *daşlığ*, *ellik* vb. ancak *-lığ* ekinin başka etimolojisi de olabilir, örneğin, *alığ//oluğ>-*

lıĝ. Herhalde *-lıĝ* ekinden bağımsız olarak, *-lı* biçim birimi tek başına da topluluk bildirir. Örneğin: *otlu, sözlü, yağlı* vb.

Demek ki, Ön Azerbaycan ve Ana Türkçe dönemi için *-la* biçim biriminin topluluk bildiren biçim birim olarak kabul edilmesi mümkündür, ancak *-lı* varyantının belirlenmesi için ek araştırma gereklidir. Her durumda terkinde *-l* elementi olan bu biçim birimlerin eskiden topluluk bildirdiğini kabul etmek gerekir, çünkü bu biçim birimler sonradan yapım eki işlevinde kullanılsalar da, topluluk anlamını tam yitirmemişlerdir.

Türk dillerinde topluluk bildiren *-la* biçim biriminin etimolojisi bir sıra biçim birimlerin, örneğin, çatı ulamındaki *-l//ıl*, zamirlerde ayrılan *-l* elementinin kaynağını aydınlatılabilir, bu ekin alan karakteri taşıması da ilginç durumları ortaya çıkarılabilir.

1. 3. *-ar//er* BİÇİM BİRİMİ

Türk dillerinde topluluk bildiren *-ar//er* biçim birimi bir çok etnonimin terkinde korunmuştur. Örneğin, *Tatar, Avar, Hezer, Gamer, Salar, Padar (?)*, *Sakar, Toĝar (düger), Suvar* vb. Bu biçim birimin *ber-bezek, der-demir, yır-yıĝış* biçimindeki isimlerin terkinde *-r* elementi kalmıştır ki, o da sıfatın tekrar ile verilen çoğaltma derecesindeki *p, s* elementleri (iç ekleri) gibi, topluluk bildirir. Nihayet, *-ar//er* biçim birimi topluluk bildiren *-la* biçim birimi ile birleşip, topluluk bildiren *-lar* ekini yaratmıştır.

Bundan başka, bazı Türk dillerinde ikinci kişinin çoğulunu bildiren *-ız* biçim biriminin yerine *-ar//er* eki işlenir. Örneğin, *'adıngar "atınız" (tuva), kimener "geminiz" (hakas), alasinar "alasinız" (gırĝız), adaĝar "atanız" (altay)* vb. Çuvaş dilinde *-lıĝ* ekinin işlevini taşıyan, ancak şimdi arkaikleşen (Levitskaya, 1976, 13—14) *-sar* ekinin ikinci bölümü de bu *-ar//er* biçim birimini yansıtır.

Görüldüğü gibi, topluluk bildiren *-ar//er* biçim biriminin Türk dillerinde birçok izi kalmıştır. O halde, Ön Azerbaycan ve Ana Türkçe dönemi için bu biçim birimlerin belirlenmesi mümkündür. Yukarıda gözden geçirdiğimiz diğer biçim birimler gibi, *-ar//er* biçim birimi de alan karakteri taşır.

N. Y. Marr'ın bazı Kafkas dillerinde işlenen *-ar* biçim birimini yalnızca bu dile ait olarak yorumlamasına³ katılamasak da, çokluk bildiren bu biçim birimle ilgili onun verdiği bilgileri minnettarlıkla hatırlatırız. Şöyle ki, büyük araştırmacı bu biçim birimin Udi dilinde *-or//ur* Ermeni ve Lezgi dilinde *-ar//er*, Svan dilinde *-ar//er//er*, Rutul dilinde *-ar//er* biçim birimsel değişkeleri ile işlendiğini ve çokluk bildirdiğini gösterir (Marr, 1927, 39-40).

Bu durumları şu nedenle göz önüne alıyoruz ki, *-ar* biçim birimi Kartvel dilleri için ortak ek olmadığı halde, Svan dilinde işlenir⁴, ya da Dağıstan veya Hint-Avrupa dil ailesinde genel biçimlendirici olmadığı halde, yalnız Eski Azerbaycanlılarla bağlantıda olan Ermeni ve bazı Dağıstan halklarının dilinde kendini gösterir, bu *-ar* biçim biriminin alan karakteri onun buradan gitmiş Etruskların dilinde de çokluk bildirmesi ile kanıtlanır. Bu da şu demektir ki, *-ar* biçim birimi topluluk (çokluk) anlamında bu dillere eski Azerbaycan dilinden geçmiştir, Etrusklar ise bu biçim birimi Ana Türkçeden almıştır, çünkü yukarıda gördüğümüz gibi, *-ar* biçim birimi Türk dillerinde genel Türk biçimlendiricisi olarak işlenmiştir.

Ana Türkçede “er” anlamlı *ar* sözcüğü çeşitli yan anlamlar kazanmıştır. Bu sözcüğün *kişi, insan, esger, goşun, kabile* anlamları üzere geçirdiği anlam dallanmasında topluluk anlamıyla ayrıca biçim birim olarak eklemiştir ki, bunun da izini yukarıda Türk dillerinden verdiğimiz örneklerde açıkça görmek mümkündür. Bu izi etnonimler daha açık yansıtır.

³ Örneğin, eski Ermeni dilinde *-ar//er* biçim biriminin emekçi kesimin dilinde, *-k* biçim biriminin ise hakim kesimin dilinde çokluk bildirdiğini yazar (Marr, 1927, 39—40).

⁴ İlginçtir ki, Svan dilinde *-la* ön goşmasının çokluk işlevinde sınırlı olarak işlendiğini gösteren K. D. Dondua Svan diyalektlerinde çokluk bildiren *-ar//er* biçim biriminin oldukça yaygın olduğunu kaydeder (Dendua, 1975, 72—74).

Demek ki, Ön Azerbaycan dili için belirlediğimiz *-ar//er ve Ana Türkçe için belirlediğimiz *-ar biçim birimlerinin (arketiplerinin) kaynağında ar sözcüğü bulunur.

1. 4. -lar BİÇİM BİRİMİ

Çuvaş dilinden başka, bütün Türk dilleri için ortak olan *-lar* eki çokluk bildirir ve onun biçim bilimsel ses bilimsel terkihi eşzamanlı açıdan Türk dillerinin çoğunluğunda benzer durumdadır. Azerbaycan dilinde *ğarrar*, *onnar*, *gızdar* biçimindeki sözcüklerde bu ekin *-rar//nar//dar* biçim birimsel değişkeleri ortaya çıkar. Ancak burada *n//r//d* ünsüzleri belirli ses olaylarına bağlı düzenleyici değişme ile ortaya çıkmıştır, çünkü bu ekin ilk ünsüzü ünlüler arasında (ğara-l-ar, su-l-ar méşe-l-er) aslımı korur ki, bu da bu ekin *-lar* biçiminde olduğunu gösterir. Aynı durum Türk dillerinde de görülür. Şöyle ki, *-lar* sabit biçiminin Türk dillerinde birçok biçim birimsel değişkeleri oluşmuştur (Şerbak, 1977, 82). Bu biçim birimsel değişkelerde ilk ünsüz *l//t//d//s//z//r//n//Ø* varyantları ile, orta ünlü *a//a://o//u//ı*, son ünsüz ise *r//y//Ø* varyantları ile işlenir ki, bunlar da ses olaylarıyla ortaya çıkmıştır. Bu biçim birimsel değişkeler içerisinde *-la* ve *-ar* varyantları daha ilginçtir, çünkü birincisinde (-la) eğer *r* ünsüzü, ikincisinde (ar) ise *l* ünsüzü ses düşmesine bağlı değilse, her iki varyantta da (-la, -ar) eski çokluk eklerini koruyor demektir.

Yalnız Çuvaş dilinde kullanılmayan bu genel Türkçe karakterli ekin Ana Türkçede bulunduğu şüphesizdir (Şerbak, 1977, 83). Türkolojide bu ek (-lar) üzerine birçok yazı yazılmıştır. Bu nedenle de *-lar* hakkında burada geniş bir şekilde söz etmeye ihtiyaç yoktur, yalnız Türk dillerinde bu ekin alıntı olduğunu söyleyen dilcilerin (D. Sinor, P. Aalto vb.) yanıltığını göstermek için bir iki kayıtlı yetineceğiz.

Önce şunu hatırlatalım ki, artzamanlı olarak *-lar* ekinin terkiibinde iki biçim birimin birleştiğini çeşitli dilciler (V. Bang, N. Poppe, D. Sinor, A. Kononov, B.

Serebrennikov, N. Baskakov vb.) söylemişlerdir. Bu konuda B. A. Serebrennikov şöyle yazar: çokluk bildiren *-lar* ekinin iki bölümden ibaret olduğunu ileri süren *kuramın* ayrı ayrı yorumları olsa da, herhalde bu *kuram* gerçeğe daha yakındır (Serebrennikov, 1970.51).

Ana Türkçede işlenen *-lar* ekinin topluluk bildiren *-la* ve *-ar* biçim birimlerinin birleşmesi ile oluştuğunu yukarıda göstermiştik. Demek ki, *-la + ar > -laar > -lar* kaynaşması henüz Ana Türkçede gerçekleşmiştir. Ancak *-la* ve *-ar* biçim birimleri ve bir müddet *-lar* eki ile paralel işlenmiştir ve bu biçim birimlerin izi Ön Azerbaycan dilinde kalmıştır.

Görüldüğü gibi, komşu toplumların da diline geçmiş olan *-la* ve *-ar* biçim birimlerinin birleşmesinden oluşan *-lar* ekini Türk dillerinde alıntı saymanın hiçbir dayanağı yoktur.

1. 5. -ağ//-ek BİÇİM BİRİMİ

Bu biçim birimin topluluk bildiren anlamı *dırnağ*, *çaynağ*, *barmağ*, *Türk*, *yığnağ* tipli sözlerde, çiftlik anlamı ise *ayağ*, *gulağ*, *dodağ*, *dirsek*, *yanağ*, *öpke* (?), *topuğ*, *goltuğ*, *bilek*, *kürek*, *emcek* vb. organ adalarında kalmıştır. İkinci bileşeni *ğ//k* elementi olan *-lğ//-lağ* ekleri de topluluk anlamını yansıtır; örneğin, *daşlğ*, *kolluğ*, *çaylağ*, *buzlağ*, *ovlağ*, *yaylağ* vb. (Aslanov, 1985, 62). Eski Türk yazılarında “tatlar” anlamında işlenen *tatlak* (DTS) sözcüğü ve Karaim dilinde “Karaimler” anlamında işlenen *Karaylıh* sözcüğü de bunu açıkça yansıtır. Hatta Yakut dilinde *-laah* biçim birimi *-gil* ekinin işlevini taşır. Örneğin, *banyalaah* (banyagil).

Görüldüğü gibi, *-ağ//-ak* biçim birimi hem ayrı olarak, hem de topluluk bildiren *-la//lı* biçim birimi ile birleşmiş şekilde çokluk ulamının eki olarak ortaya çıkar. Yakut dilinde bu biçim birimin birleşik varyantı (*-laah*) çokluk bildirdiği gibi,

hala kaynaşmaya uğramamış temiz varyantı (aah) da *-gil* ekinin eş anlamlısı gibi işlenebilir. Örneğin:

Ubayıñ, aah bıyıl hanna sayıullar? (Gardaşingil bu il harada yaylıyrlar?)

Demek ki, Yakut dilinde *aah* biçim biriminin topluluk bildiren *-la* ekine birleşmesi süreci kendini gösterse de (*-laah*), hala ayrı olarak topluluk bildiren goşma olarak da işlenir (GSYALYA, 1982, 422).

Bazı Türk dillerinde (Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek) olan *lık//lik* sözcüğü “dolu” anlamında işlenir (Sevortyan, 1966, 50). Azerbaycan diyalektlerinde “silebesile”, “dolubadolu” anlamında ve biçiminde *lığbalıg* sözcüğü işlense de, edebi dilde *lığ* sözü “sulu palçug” anlamındadır. İlginçtir ki, bu söz (lik “dolu”) Ermeni dilinde korunmuştur.

Sözünü ettiğimiz *-ağ//ak* biçim birimindeki *ğ//k* elementi çokluk bildiren eklerin terkinde korunmuştur. Şöyle ki, bildirme ve eylemin kip biçimlerinde birinci kişinin çoğulu bu *ğ//k* unsurunu yansıtır. Örneğin, *goçayığ, bizik, aldıg, alsag* vb. bu elementle Ermeni dilinde de karşılaşılır, Ermeni dilinde çokluk bildiren bu element nefesli *-k* ünsüzü şeklinde işlenir. Bu dilde eylem ve adlarda çokluk bildiren *-k* biçimlendiricisinin kaynağı meselesi “şimdiye kadar çözülmemiş bir problem olarak durur” (Tumanyan, 1981, 201). Çokluk bildiren *-k* biçimlendiricisi ile Fin-Ugor dillerinde de karşılaşılır, ancak bu biçimlendiricinin Ana Fin – Ugor dönemine ait olduğu fikri üzerinde araştırmacılar tartışılır (OFUYA, 1974, 227).

Eğer bazı Fin – Ugor dillerinde kendini gösteren bu çokluk biçimlendiricisi (*-k*) ile Türk dillerindeki çokluk biçimlendiricisi (*-k*) tip bilimsel benzerlik değilse, bununla eski ilişki açıklanabilir, çünkü Macarların bir kısmının Azerbaycan’dan gittiği ve diğer Fin – Ugor toplulukları ile Türk topluluklarının eski ilişkisi tarihten bilinmektedir. Ermeni dilindeki *-k* biçimlendiricisini ise Ön Azerbaycan dilinden Ermeni diline geçme saymak gerekir.

Söylenenleri dikkate alıp, Ön Azerbaycan dili için “dolu” anlamında işlenen *lık//lıg* sözcüğünü ve topluluk (çokluk) bildiren *-ağ* ekini belirlemek mümkündür. Bu

ekin Ana Türkçe döneminde *ağ goşmasından (topluluk bildiren goşma) türediğini ve bu goşmanın daha sonraları Yakut dilinde *aaḥ* şeklinde işlendiği düşünülebilir, ancak *lik//lıg* sözcüğünün daha kesin etimolojisi ek araştırma gerektirir.

1. 6. -İZ BİÇİM BİRİMİ

Eski Türk dilinde -z elementinin çokluk bildirdiğini ilk defa söyleyen B. Munkaçi'nin görüşünü sonraki Türkologların birçoğu kabul etmiştir. Ancak A. M. Şerbak'a göre ne eski Türk dilinde, ne de Ana Türkçede çokluk veya çiftlik bildiren -z ekinin olduğunu söylemeye şimdilik hiç bir kanıt yoktur (Şerbak, 1977, 86). Elbette, bazı Türkologlar gibi, -z elementinin eskiden yalnız çiftlik bildirdiğini düşünmek yanlıştır, çünkü diğer çokluk ekleri gibi (-n, -k, -l), o da çiftlikle beraber aynı zamanda topluluk anlamı bildirmiştir ki, sonradan bu işlevleri esasında çokluk biçim birimine çevrilmiştir.

Eğer -z elementi *omuz, köküz (köks), beniz, üz, göz, diz, ekiz, buynuz* gibi sözlerde çiftlik anlamı bildirirse, *ğırğız, oğuz, simiz, düz, öküz* tipli sözlerde topluluk anlamını, *biz, siz, işiniz, geçiniz* gibi sözlerde ise çokluk anlamını ifade eder.

Görüldüğü gibi, çiftlik, topluluk ve nihayet, çokluk bildiren -z elementi Türk dillerinde derin iz bırakmıştır.⁵ Bu nedenle de bu elementin Ana Türkçede çiftlik ve topluluk biçimlendiricisi olduğundan şüphe etmeye hiçbir sebep yoktur. A. M. Şerbak ise hatta *geçiniz, eviniz* tipli sözcüklerde ikinci kişinin çoğulunu bildiren ve *biz//siz* zamirlerinde tekrar olunan -z elementini çokluk eki saymamaktadır.⁶ Onun görüşüne göre, *biz//siz siz* zamirlerinde -z elementini ayırmak olmaz ki, bu zamirlerle

⁵ Çuvaş dilinde z elementinin işlevini çok yerde r elementi taşır.

⁶ Genellikle, z elementinin sonradan üretkenliğini yitirmiş eski ad yapım eki sayar ve onun izini *çı-ğaz* ekinde kaldığını kaydeder (Şerbak, 1977, 86). Bu yorumun özü de z unsurunun önceden topluluk bildirdiğini dolaylı olarak kanıtlar, çünkü B. A. Serebrennikov eskide topluluk bildiren biçimlendiricinin sonradan azaltma, küçültme anlamları ifade edebildiğini geniş açıklamalarla göstermiştir (Serebrennikov, 1972, 62).

men//sen zamirlerini aynı kökten kabul etmek doğru değildir, çünkü bu zamirlerin teklik ve çokluk biçimi (*men//biz, sen//siz*) ünlüye göre değişir, yani *me-* ile *bi-*, *s-* ile *si-* aynı yuvaya girmez (Şerbak, 1977, 86). Ancak araştırmacının kendisi de (seh. 123) kaydeder ki, buradaki ünlü farkı eski ablautla ilgilidir. Demek ki, *sen~siz, men~biz* karşıtlığı hala *-n, -z* elementlerinin bu köklere (*se~si, me~bi*) eklenmediği dönemlerde olmuştur.

Çağdaş Türk dillerinde birçok sözcüğün ve çokluk bildiren biçim birimlerin terkinde kendini gösteren *-ız* ekinin hem Ön Azerbaycan'da, hem de Ana Türkçede topluluk bildiren biçim birim olduğu şüphesizdir.

1. 7. -at// -ıt BİÇİM BİRİMİ

Azerbaycan dilinde şimdi işlenmeyen *-at* eki önceden çokluk ulamının eki olmuştur ki, bu da *gedişat, elat, içalat, bağ-bağat*, tipli sözlerin terkinde kalmıştır. *ağartı, göyerti* sözlerindeki ve ettirgenlik ekindeki *-t* elementinin de eski topluluk anlamı ile ilgili olması mümkündür.

Azerbaycan diline Arap dilinden geçen bir sıra sözün terkinde çokluk bildiren *-at* eki bulunduğu ve bu nedenle de Türkologların bu eki alıntı saydıkları doğrudur. Ancak meseleye biraz derinden bakıldığında bazı paradokslar ortaya çıkar. Örneğin, Azerbaycan dilindeki evlat anlamına yakın olan *uolat* sözcüğü Yakut dilinde bu *-at* ekini yansıtır. Buradaki sözcüklerden birincisinde Arap, ikincisinde Moğol elementini görmek şaşırtıcıdır.

Diyelim ki, Yakut dilindeki *eret (eren//erler), hotut (arvad yığıncağı), ağabit (ağamız), ağağıt (ağanız), gırğıt (ğızlar)* sözcüklerindeki *-t* elementi Moğol ekidir, peki eski *Türküt, tarkat (tarhanlar), teğit (teginler)* sözcüklerindeki *-t* elementi neredendir? Ön Azerbaycan kabileleri olan *bayat, sakat, alpoğut, massağet//mazkut,*

tussaġet (tış-sakat) etnonimlerinin varlığı da gösterir ki, *-at* biçim birimi Ön Azerbaycan dilinde topluluk bildirmiştir.

Görüldüğü gibi, çokluk bildiren *-t* elementini Moğol ve Arap dilleri ile yorumlamakla yukarıdaki örnekleri açıklamak mümkün olmuyor. Hatırlatalım ki, bazı Fin – Ugor dillerinde de *-t* elementi çokluk bildirir.

Eğer Ön Azerbaycan dilinde *-at* ekinin Arap dilinden alındığını kabul edersek, bu alıntının ilk katını eski devre, son katını ise orta asırlara dahil etmeliyiz. Her iki durumda da Azerbaycan dilinde *-at//it* biçim biriminin çokluk bildirdiğini, daha sonraları ise unutulduğunu dikkate almamız gerekir. Şöyle ki, Arap dilinden alınan *hal* sözünün çoğulu olan *ehval* sözüne ikinci defa çokluk biçim birimi *-at* getirildikten (ehvalat) sonra da üçüncü çokluk biçim birimi eklenebilir: *hal—ehval—ehvalat—ehvalatlar*.

1. 8. -gil BİÇİM BİRİMİ

Azerbaycan dilinde topluluk bildiren biçim birimlerden biri de *-gil* ekidir, örneğin, *Eligil*. Bu ekin tek varyantlı olması onun işleme dairesinin azlığı ile bağlantılıdır. Bu ekin kaynağına bağlı olarak, Türkmen, Çuvaş dillerinde *gil//gil* sözünün “ev”, “aile” anlamında işlenmesi bazı Türkologların dikkatini çekmiştir (Alizade, 1966, 20). İlliç-Svitç ise bu biçim birimi nostratik birim kabul edip, onu **külä* “община, род (cemaat, soy, nesil)” şeklinde göstermiştir.

Eğer *-gil* biçim birimi aile-ev-soy anlamında işlenen *gil//gil* sözünün ekleşmiş varyantı değilse, onun terkinde eski topluluk bildiren *-g* ve *-l* elementlerini ayırmak mümkündür. Ancak her iki yorum da ek araştırma gerektirir.

1. 9. -ba//bi BİÇİM BİRİMİ

Türk dillerinde onluk sayı sistemindeki *-ba//bi//mi* biçim birimlerinde (iyirmi, alt-mı-ş, yet-mi-ş) ve *tek-me-cüt* sözünde kalan *-b* elementi, şüphesiz, topluluk bildirmiştir.

Öncelikle belirtelim ki, topluluk bildiren *-b* elementi Azerbaycan dilinde zarflarda (yarı-ba-yarı), isimlerde (ağac-m-ağac), sıfatlarda (sa-p-sarı) şimdi de iç ek olarak işlenir ve pekiştirme bildirir.⁷

Eski Azerbaycanlıların yaşadığı bölgede bazı etnonimler *-ba//bi* biçim birimi ile işlenmiştir: *kasbi//kaspi*, *dulubi//dulume*. Bu biçim birimin *-ma* biçim birimsel değişkesi eski Kaşkay yer adlarında (Tarku-ma, Hursa-ma//Hursa-ma, Kalas-ma, Kurusta-ma) ve çağdaş Azerbaycan yer adlarında (Yala-ma, Yaş-ma, Ğuruz-ma) kendini gösterir.

Topluluk bildiren bu biçimlendiricinin Ön Asya'da eski alan izoglosu olduğu şüphesizdir. Şöyle ki, bu topluluk bildiren *-b//p* ünsüzleri ve *-me* biçim birimsel değişkesi Elam dilinde de çokluk biçimlendiricisidir. Örneğin, Mada-p (Midiya), Kafkas'ta Nah dillerinden olan Basbi (Batsbi) dilinde *-bi* eki şimdi de çokluk bildirir. Örneğin, *kher (daş) — kher-bi (daşlar)*, *vir (eşşek) — vir-bi (eşşekler)* vb.

Azerbaycan dilinden verdiğimiz örnekler de yeterlidir ki Ön Azerbaycan ve Ana Türkçede *-ba//bi* biçim birimini topluluk bildiren biçimlendirici olarak kabul edebiliriz.

⁷ Şuanda Ulmurtların içerisinde yaşayan Besermen topluluğunun (eski Türk dilli topluluklardan biri) dilinde *-ba//pi* şekilçisi *nesil*, *soy* anlamlı sözcüklerde topluluk bildirir.

1. 10. -s// -ş BİÇİM BİRİMİ

Türk dillerinde -s// -ş elementlerinin topluluk anlamı ile ilgisi vardır. Örneğin, Azerbaycan dilinde işteşlik ekinde (yar-ış, gör-üş, yaz-ış), eylem yapan -laş (-la-ş) ekinde, ikişer (iki-ş-er) biçimindeki sözcüklerde topluluk anlamı vardır. B. A. Serebrennikov *ataş, anaş* gibi sözcüklerde de eskiden topluluk bildiren -ş elementini kaydetmiştir. Görülüyor ki, *gaş* sözcüğünde de çiftlik anlamı bulunmaktadır. Diğer element (-s) iç ek şeklinde *go-s-goca, do-s-doğru, gı-s-gıvrağ* biçimindeki sözcüklerde korunmuştur. Arkaik -sal (ğumsal) ekinde de topluluk anlamı vardır.

Yalnız Çuvaş dilinde -lar ekinin işlevini taşıyan -sem biçim birimi *san (say) sözü ile ilişkilendirilir (Sergeev, 1972, 30). Ancak L. S. Levitskaya Çuvaş dilinde önceden topluluk bildiren -sar ekinin birinci bölümü (-sa) ile çokluk bildiren -sem// -sam ekinin ilk bölümü (-sa// -se) arasında ilgi olduğunu söylemiştir. (Levitskaya, 1976, 13— 14). Tahmin olarak söylenmiş bu fikir gerçeğe daha yakındır, çünkü Türk dillerinde eylemin bildirme biçimi üçüncü kişinin çoğulunda -lar ile verildiği gibi (alırlar), Çuvaş dilinde de bu dizide -s elementi yer alır (Sergeev, 1972, 34).

Bu -s elementi iyelik ulamında üçüncü kişinin hem tekilinde, hem de çoğulunda işlenen -s eki ile de bağlantılı olabilir. Çünkü bu dizide diğer topluluk bildiren elementler de kendini gösterir. Örneğin: -s elementi;

-s elementi;	<i>kino-su</i> (Azerbaycan)
-t elementi;	<i>kine-te</i> (Yakut)
-r elemopti;	<i>kino-ru</i> (Uygur)

Görüldüğü gibi, iyelik ulamında diğer kişilerin çoğulu -ız, -ar ile verildiği gibi (*atam-ız, atanız, kimény-er* “geminiz” — Hakas dilinde), üçüncü kişinin çoğulu da -s// -r// -t elementleri ile ifade olunur.⁸

⁸ Uygur dilindeki *kinoru* (kinosu), *tohoru* (tavuğu) sözcüklerindeki r elementini bağlayıcı ünsüz adlandırınlar da vardır (Şerbak, 1977, 90), ancak biçimsel ses bilgisi açısından yalnız y ünsüzü bağlayıcı sestir ve bu, tipbilimsel nitelik taşır.

*
* * *
*

Genellikle, biçimsel ulamların, özellikle de çokluk ulamının biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi gösterir ki, şimdi çeşitli işlevler taşıyan eklerin birçok bölümü eskiye gittikçe işlevce birbirine yaklaşır, bir bölümünün ise kökeninin aynı olduğu görülür.

Ana Türkçede iki basamaklı (teklik – çokluk) karşıtlığından önce üç basamaklı (teklik – çiftlik – çokluk) karşıtlığı olmuştur, çünkü eskiye gittikçe topluluk bildiren çokluk eklerinin sayısı artar. Sonraki oluşumda bu eklerin birçoğu çeşitli ulamların eklerine çevrilmiştir.

2. İYELİK ULAMI

Başka sistemli dillerden farklı olarak, Türk dillerinin eklemeli kuruluşu iyelik ulamının biçimsel eklerinin oluşmasına imkan açmıştır. Genellikle, “iyelik ulamı daha çok eklemeli kuruluşa sahip dillere aittir” (Serebrennikov, 1971,277).

İyelik ulamı art sürem açısından durum, kişi ve çokluk ulamları ile yakından ilgili olmuştur ki, bunun da izi bu ulamların biçim birimlerinde açıkça hissedilir.

Türk dillerinde iyelik ekleri ve onların çeşitli biçim birimsel değişkeleri bilimsel yazılarda geniş bir şekilde açıklanmıştır. (Tarasenko, 1974, Şerbak, 1977 ve s). Azerbaycan dilindeki iyelik eklerini Türk dillerinin malzemesi doğrultusunda gözden geçirip, onların arketipini belirleyelim ve imkan dahilinde iyelik biçim birimlerinin oluşma yolu, kökeni hakkındaki görüşümüzü bildirelim.

Azerbaycan dilinde tekil birinci kişiyi bildiren iyelik eki *-m, -im (-im, -um, -üm)* biçim birimsel değişkeleri ile işlenir ki, bu da Türk dillerinin çoğunda kendini

gösterir. Bu ekin Başkurt dilindeki *-im*, *-ém* (*-om*, *-öm*) biçim birimsel değişkeleri de *i>é*, *u>o*, *ü>ö* değişmelerini yansıttığı için yine *-in* sabit biçimine dahildir. Aynı durumu Çuvaş dilinde de görmek mümkündür, yani bu dildeki *-ām*, *-ēm* biçim birimsel değişkeleri de *i>ă*, *i>ě* değişmelerini yansıtır. Bundan başka, tekil birinci kişide iyelik ekinin Sarı Uygur dilinde *-n* varyantı da vardır: *méniŋ mlaŋ*, (*menim balam*).

O halde, tekil birinci kişiyi bildiren iyelik ekinin arketiplerini şöyle gösterebiliriz:

*-(*t*)*m*, *ŋ (Sarı Uygur).

Azerbaycan dilinde çoğul birinci kişiyi ifade eden (*-t*) *mız* ekinin diğer Türk dillerinde (*-t*) *bız*, (*-t*) *bıs*, (*-t*) *mus*, (*-t*) *vıs* şeklinde birçok biçim birimsel değişkeleri vardır. Çuvaş dilinde (*-ă*)*măr*, (*-ě*)*měr* biçimleri, Altay dilinde hem (*-t*) *bıs*, (*-i*) *bis*, hem de *-ıs*, *-is* biçim birimsel değişkeleri, Yakut dilinde ise *-bit*, *-mut*, *-pit* sabit biçimli biçim birimsel değişkeler işlenir. Sarı Uygur dilinde *-n* eki bu dizide de tekrar olunur.

Görüldüğü gibi, tekil birinci kişiden farklı olarak, çoğulun da çeşitli biçimleri işlenir ki, bu da çokluk bildiren biçim birimlerin bu dizide sonradan işlenmesine bağlıdır. Onların terkibi şöyle ayrılır:

$$\left. \begin{array}{l} -(t)mız < -(t)m+ız \\ -(t)mus < -(t)m+ıs \\ -(t)bız < -(t)b+ız \\ -(t)bıs < -(t)b+ıs \\ -(t)vız < -(t)v+ız \\ -(t)vıs < -(t)v+ıs \end{array} \right\} < *-(t)b+ız$$

$$\left. \begin{array}{l} -(ă)măr < -(ă)m+ăr < *-(t)b+ır \\ -ibım < -b + ım \\ -mım < -m + ım \\ -mım < -m + ım \\ -ıs < -ıs \end{array} \right\} < * -b + ım$$

$$\left. \begin{array}{l} -ıs < -ıs \end{array} \right\} < * -ız$$

Görüldüğü gibi, çoğul birinci kişiyi bildiren iyelik ekleri Türk dillerinde birçok biçim birimsel değişkeyle kullanılsa da, onların terkipleri benzer biçim birimlerden ibarettir. Sağ taraftaki arketiplerde iki biçimlendirici dikkate çarpar, bunlardan birincisi $*(-\iota)b$ tekil birinci kişide işlenen biçimlendiriciyle örtüşür, ikincisi $*-iz$, $*-ir$, $*-it$ Türk dillerinde çokluk bildiren çokluk ekleridir ki, bu konuda önceki bölümde bilgi vermiştik.

Demek ki, iyelik ulamında birinci kişinin tekil ve çoğulunu bildiren biçim birimlerin arketiplerini şöyle gösterebiliriz:

tekil: $*(-\iota)m$ çoğul: $*(\iota) b + iz/ir/it$
 $*-\eta$ (Sarı Uygur) $*-\eta$ (Sarı Uygur)

Burada ayrı dillerde işlenen biçimleri, yani Sarı Uygur dilindeki $-n$ ekini, Çuvaş dilinde z/r denklğini yansıtan $-ir$ biçimlendiricisini ve Yakut dilinde $-iz$ biçimlendiricisinin eşanlamlısı olup çokluk bildiren $-it$ biçimlendiricisini ayırdıktan sonra, geriye bütün lehçeler için genel karakter taşıyan $(-\iota)m$, bazı dillerde ise $(-\iota)b$ ve $-iz$ biçimlendiricileri kalır. Demek ki, biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma bakımından genel Türkçe biçimlendiricisinin arketipi şöyle belirlenir:

tekil: $*(-\iota)m$ çoğul: $*(\iota) b + iz>(-\iota)bitz$

Azerbaycan edebi dilinde tekil ikinci kişiyi ifade eden $-m$ iyelik eki Türk dillerinin çoğunda işlenir. Ancak Azerbaycan diyalektlerinde ve bazı Türk dillerinde bu biçim birimin kendine has biçim birimsel değişkeleri vardır ki, biçim bilimsel ses bilimsel incelemeyi onları değerlendirmeden yapmak olmaz. Örneğin, Azerbaycan diyalektlerinde tekil ikinci kişiyi bildiren iy , $inğ$, $iğ$, iv biçim birimsel değişkeleri kayda alınmıştır (Şireliyev, 1968, 155). Diğer Türk dillerinde de $-iy$, $-inğ$ biçim birimsel değişkeleri işlenir (Tarasenko, 1974). Karaim dilindeki $-iy$ ve Çuvaş dilindeki $-i$ biçim birimsel değişkeleri ise büyük olasılıkla, $-iğ$ varyantından türemiştir ($-iğ>-iy>i$). Ancak Çuvaş biçimi $(-i)$ ayrı biçim birim de olabilir.

Görüldüğü gibi, bu özel biçim birimsel değişkeler genel Türkçe biçim birimi olarak dikkat çeken *-in* varyantının arketip olarak belirlenmesine imkan vermiyor. Yani *-in* varyantından yukarıdaki biçim birimsel değişkelerin türemesi biçimsel ses bilgisi bakımından mümkün değildir. Gösterilen biçim birimsel değişkeler içerisinde yalnız *-in* varyantı arketip seçilebilir, çünkü mümkün ses değişmelerine ait kurallar bunu gerektirir. Yani boğumlanma noktası bakımından, $n > \eta$ değişmesi değil, $\eta > n$ değişmesi mümkündür⁹ ve *-iğ*, *-iv*, *-iy* biçim birimsel değişkeleri *-iğ* varyantından, o da kendi sırasından *-in//inğ* varyantından türeyebilir. Bu nedenle de Azerbaycan ve Türk dillerinde tekil ikinci kişiyi bildiren iyelik ekinin biçim birimsel değişkeleri için **(-i)n* varyantının arketip seçilmesi doğaldır.

Azerbaycan dilinde çoğul ikinci kişiyi bildiren iyelik eki *-ımız* sabit biçimli biçim birimsel değişkelerle ifade olunur. Ancak diyalektlerde *yaşımız*, *yaşığız*, *yaşıyız*, *yaşiviz* şeklinde işlenen sözlerle de karşılaşılır ki, burada *-ımız*, *-iğiz*, *-iyiz*, *-iviz* biçim birimsel değişkeleri işlenir. Bu sıraya diğer Türk dillerinde kendini gösteren biçim birimsel değişkeleri de dahil edecek olursak, çoğul ikinci kişiyi bildiren biçimler şöyle gruplanacaktır.

<i>-iyiz</i>	<i>-ımız</i>	<i>-inğiz</i>	<i>-iviz</i>	<i>-(i)ğar</i>
<i>-ıylar</i>	<i>-ınar</i>	<i>-inğlar</i>	<i>-iyiz</i>	<i>-iğiz</i>
<i>-ıym</i>	<i>-nlar</i>		<i>-iğiz</i>	<i>-ğit</i>
<i>-η</i>				

Görüldüğü gibi, burada tekil ikinci kişiyi bildiren biçim birimler (*-ıy*, *-η*, *-η*, *inğ*, *-iğ*, *-iğ*, *-iv*, *-iy*, *-ğ*) ayrıldığında geride çokluk bildiren biçimlendiriciler (*-iz*, *-ar*, *-it*, *-lar*) kalır. Önceki ekler (tekili için **(-i)η* arketipi belirlenmişti, sonraki biçim birimlerin de ayrı ayrı çokluk ekleri olduğunu açıklamaya gerek yoktur, çünkü bu biçimlendiriciler hakkında yukarıda yeteri kadar bilgi verilmiştir.

Salar dilinde ikinci kişinin hem tekil, hem de çoğul biçimi *-ıy* eki ile ifade edilir, Sarı Uygurlarda ise *-ıy* eki birinci kişide olduğu gibi, ikinci kişide de hem

⁹ *n* ünsüzünün sağır nuna (*η*) dönüşemediğini G. İ. Ramstedt ve E. V. Sevortyan da kaydetmiştir (Akbaev, 976, 5).

tekili, hem de çoğulu bildirir, yani bu dilde *-ŋ* eki üçüncü kişiden başka, birinci ve ikinci kişinin yegane iyelik ekidir. (Bu dilde ünlüyle biten sözcükler *-ŋ* biçim birimini alır, ünsüzle biten sözcükler birinci ve ikinci kişide sıfır biçim birimle verilir). Eski Uygur dilindeki *-mızlar* biçim biriminde ise iki çokluk bildiren biçimlendirici (*-ız, -lar*) bir arada işlenmiştir.

Söylenenleri ve yukarıda verilen biçim birimsel değişkeleri dikkate alıp, tekil ikinci kişiyi ve çoğulunu bildiren iyelik eklerinin arketipini şöyle verebiliriz:

$$\text{tekil: } *-(\iota)\eta \quad \text{çoğul: } *-(\iota)\eta + \begin{cases} -ız//-ır \\ -ar//-lar \\ -it \end{cases}$$

Azerbaycan dilinde *-ı//-sı* biçim birimi üçüncü kişinin biçim birimi olup, hem tekil, hem de çoğul biçimini bildirir. Belirli durumlarda çoğul biçimi *-ları* biçim birimi ile de verilir.

Genel Türkçe biçimlendiricisi olan *-sı* biçim birimi Altay ve Başkurt dillerinin biçimsel ses bilgisine uygun olarak, birincide *-ız* (ünlüler arasında *s>z* değişmesi), ikincide ise *-hı* (*s>h* değişmesi) biçim birimsel değişkesi ile işlenir. Çuvaş dilinde *s>ş* değişmesini yansıtan *-sı* biçim birimsel değişkesi ise yalnız komşuluk terimlerinde işlenir.¹⁰ Örneğin, *ata-şsı>aşşsı* (*atası*). Yakut dilinde *-sı* biçim biriminin işlevi *-ta* (*-t, to, -tö*) eki ile verilir.

Görüldüğü gibi, Türk dillerinde üçüncü kişi iyelik ekinin esas arketipleri şunlardır:

$$*-ı, \quad *-sı, \quad *-ta$$

Burada asıl ek **-ı*, (*-a?*) biçimlendiricisidir, *-s//-t* elementleri ise çokluk ekleridir. Azerbaycan dilinde *-ı//-sı* denkliklerinin ünlüyle ve ünsüzle biten sözler üzere ayrılaşması biçim bilimsel ses bilimsel özellik taşır. Yani ünlüyle biten

¹⁰ Bkz: Levitskaya, 1976, 15. Azerbaycan dilinde *dadaş, emiş* biçimindeki sözcüklerin de *balası, ğadası* sözcükleri gibi vokativ özellik taşıması *-ş* elementinin *-sı* biçim birimine yaklaştırır. Her iki ek de eskiden topluluk anlamı bildirmiştir.

sözcüklere *-sı*, ünsüzle biten sözlere ise *-ı* varyantı getirilir. Yalnız *su-yu*, *ne-yi* sözcüklerinde bağlayıcı *y* ünsüzü işlenir ki, bunlardan da *ne* sözünün eskiden *ne-si* (*ne-yi*) şeklinde işlendiğini görürüz. Örneğin: *nesisen?* (KDG).

Bazı sözcüklerde üçüncü kişinin iyelik eki işlevini yitirdiğinden bu sözcükler ikinci bir iyelik eki alır. Örneğin, Azerbaycan dilinde *kimisi* (*kim-i-si*), Gagauz dilinde *burnusu* (*burun-u>burn-u-su*).

Türkologların çoğunluğu iyelik eklerinin kişi zamirlerinden türediğini söylemektedir. Güya *-im* biçimlendiricisi *men* zamirinden, *-in* biçimlendiricisi ise *sen* zamirinden türemiştir. Bu görüş Türkolojide neredeyse kanıtı ihtiyaç duymayacak şekilde kabul görmüştür. Ancak biçimsel ses bilgisi açısından bu yeniden oluşturma kabul edilemez, çünkü aynı dizide niçin birinci kişi zamirinin ilk sesi (*men>-m*), ikinci kişi zamirinin ise sonu (*sen>-n*) özel biçim birime çevrilmelidir? Bu biçim birimlerin işlendiği dizide fonetik çevre de aynıdır, yani bu biçim birimlerin farklı yollarla türemesine ortam yaratan, farklı fonetik değişmelere imkan veren ses dizimsel özellik de yoktur.

Ortaya çıkan bu karışıklıkları bu yeniden oluşturma “beğenen” Türkologların kendileri de itiraf eder, ancak inandırıcı bir açıklama yapamamışlardır. Bu konuyu A. M. Şerbak ise, iyelik eklerinin doğrudan zamirlerden değil, bildirme eklerinden, onların ise zamirlerden türediği şeklinde açıklamaktadır (Şerbak, 1977, 76, 81). Bildirme eklerinin zamirden iyeliğe geçiş aşaması olarak görülmesi, elbette, örneğinin mahiyetini değiştirmez. Bazı bildirme eklerinin zamirden türediği doğrudur, ancak durum gösteriyor ki, bu ekler iyelik biçim birimine çevrilmez, çünkü onlar iyelik biçim biriminden sonra oluşmuştur.

B. A. Serebrennikov haklı olarak, gösterir ki, *sen avçı sen* biçimindeki kuruluş iyelik ekini değil, bildirme (predikativlik) ekini türetir (Serebrennikov, 1971, 278). Ancak araştırmacının bu görüşüne katılmak mümkün değildir, çünkü o, hem iyelik eklerinin, hem de kişi zamirlerinin işaret zamirlerinden türediğini söylemektedir. Bu yorumda hem art sürem bakımından ardıllık bozulmuştur, çünkü

kişi zamiri iyelik eklerinden çok daha önceleri oluşmuştur, hem de kişi zamiri ve iyelik ekinin kaynağının hangi işaret zamirine dayandığı gösterilmemiştir.

Yukarıda gözden geçirdiğimiz iyelik eklerini arketiplerini sıralayıp, sonra onların kaynağını inceleyelim.

tekil birinci kişi: *-(*t*)m, çoğul: *-(*t*)b + $\left\{ \begin{array}{l} -iz \\ -ir \\ -im \end{array} \right.$

tekil ikinci kişi: *-(*t*)η, çoğul: *-(*t*)η + $\left\{ \begin{array}{l} -iz \\ -ir \\ -im \\ -ar \\ -lar \end{array} \right.$

tekil ve çoğul üçüncü kişi: *-*t*, *-*st*, *-*ta*

İyelik eklerinin kökenini belirlemek için bu biçim birimlerin işlendiği sözdizimsel kuruluşun geçtiği oluşum aşamalarını gözden geçirmek ve iyelik biçim birimlerini bu oluşum aşamaları doğrultusunda araştırmak gerekir. Açıktır ki, iyelik ulamı bir kavramın diğer bir kavrama ait olduğunu bildirir ve onların arasındaki ilişkiyi yansıtır.

Azerbaycan dilinde şimdi belirtisiz ve belirli isim tamlaması ile (at halı, atın halı, sizin eviniz), yani tamlama şeklinde verilen iyelik ulamı eskiden iki sözcüğün bir arada işlenmesi ile verilmiştir ki, şimdi de bunun izine rastlamak mümkündür.

Örneğin:

Çuvaş dilinde: *man al* (menim elim)

san al (senin elin)

Türkmen dilinde: *biz oba* (bizim oba, obamız)

Bu tür sıfat tamlaması ile verilen aitlik anlamı iyelik ulamının dildeki ilk ifade aracı, ilk aşaması sayılabilir. İkinci aşamada bu sözdizimsel kuruluş artık *-m* eki ile işlenmiştir ki, bunun da izi Sarı Uygur dilinde bulunmaktadır. Örneğin:

méniŋ paş (benim başım)

séniŋ paş (senin başın)

Benzer durum Azerbaycan dilinde (bizim ev, sizin ev) ve diyalektlerde de görülür, Zakatala ve Gah şivelerinde *-in* biçim birimi ile beraber, *-ı* biçim birimi de işlenir (Şireliyev, 1968, 157). Örneğin,

méni//ménin göz (gözüm)

séni//sénin göz (gözün)

honu//honun göz (gözü)

İlginçtir ki, bu eski biçimini Türk dilli topluluklardan (Saklardan ?) alan Parfiyalılar onu *manan* (benim) şeklinde işletmişler. Yani şimdi Türkçenin genel biçimlendiricisine çevrilen birinci kişinin *-im* eki daha önceden *-ıŋ//-in* varyantında işlenmiştir. Örneğin, “bizim ev” birleşmesi eskiden *biziŋ ev* (MK) şeklinde olmuştur.¹¹

Demek ki, Türk dillerinin eski devrine indikçe, *-ıŋ* biçim biriminin birinci ve ikinci kişilerde işlendiği görülür. Bu da şunu gösterir ki, Sarı Uygur dili bu aşamayı şimdiye kadar korumuştur. Bizce, bu *-ıŋ* biçim birimi sonraları ilgi durumunun da ekine çevrilmiştir, çünkü ilgi durumu yalnızca bu ekin işlendiği dizide oluşmuştur. Yakut dilinde ilgi durumu biçimlenmese de, bu geçiş aşamasını yansıtan sözdizimsel kuruluşunu korumuştur. Örneğin:

sovhoz traktor-un üle-te

“*sovhoz traktor-un- (un) iş-i*”

Peki bu *ıŋ*, eki neden türemiştir? A. M. Şerbak üçüncü kişiyi bildiren iyelik ekinin kaynağının eski Türk dilinde işaret-kışı zamiri olan **ın//*in* sözünün olduğunu kaydeder (Şerbak, 1977, 78). Araştırmacının görüşü doğrudur, ancak bu zamir sadece üçüncü kişinin değil, diğer kişilerin de, genellikle, iyelik ulamının ilk

¹¹ Önceleri *méniŋ//biziŋ* şeklindeki biçim daha sonra *ménim//bizim* şeklini almıştır.

biçimsel eki olmuştur ve onun arketipini *iη şeklinde belirlemek gerekir. Çünkü bu zamir ekleştikten sonra -iη// -ıη, // -in// -ın biçim birimsel değişkelerine çevrilmiştir.

İyelik ulamını ifade eden sözcük öbekleri düzenlendikçe, artık onun oluşumunda üçüncü aşama kendini göstermeye başlar. Bu aşamanın karakteristik özelliği şundadır ki, sözcük öbeğinin birinci bileşenindeki -ın eki ikinci bileşene de getirilmeye başlanır ve böylece dilde ilk iyelik biçim birimi biçimlenir:

<u>birinci aşama</u>	<u>ikinci aşama</u>	<u>üçüncü aşama</u>
<i>mén baş</i>	<i>méniη baş</i>	<i>ménim başım</i>
<i>sén baş</i>	<i>séniη baş</i>	<i>séniη başıη</i>
<i>*ol baş</i>	<i>*oluη baş</i>	<i>*oluη başı(η)</i>
<i>biz baş</i>	<i>biziη baş</i>	<i>bizim başımız</i>
<i>siz baş</i>	<i>siziη baş</i>	<i>siziη başımız</i>
<i>*olar baş</i>	<i>*olarıη baş</i>	<i>*olarıη başı(η)</i>

Artık üçüncü aşamadaki durumdan çağdaş Türk dillerinde işlenen biçimleri açıklamak mümkündür. Örneğin, birinci kişinin çoğulu -(ı)mız biçimini aldıktan sonra bazı dillerde bu biçimlendirici birinci kişi zamiri gibi duyulmuş ve bu biçimlendiricinin -(ı)biz biçim birimsel değişkesi ile verilmesine sebep olmuştur ki, bu biçim birimsel değişkeyi de yukarıda arketip olarak belirlemiştik. Demek ki, aslında daha eski biçim *-(ı)biz değil, *-ımız arketipidir. Ya da birinci ve ikinci kişilerin çoğulunda ayrıca çokluk bildiren biçimlendiricilerin (-ız, -ır, -it, -ar, -lar) işlenmesi, yani teklik bildiren -ım, -ın, biçimlendiricilerine getirilmesi, örneksime ile üçüncü kişinin çokluk biçiminde tekrar olunmuştur, burada da -s, -t elementleri ilk çağlarda çokluk bildirmiştir. Elbette, bütün bu detayların açıklanmasına burada imkan yoktur, ancak genel görüş şudur ki, iyelik biçim birimleri ayrı ayrı kişi zamirlerinden değil, *ıη*, biçim biriminden ve ona getirilen çokluk biçimlendiricisinden oluşmuştur.

İlginçtir ki, eski Türk dilinde iyelik durumunun da biçimlenmesinde rolü olan -ın eki Rus dilinde de derin iz bırakmıştır. Örneğin, *papın dom*, *mamino palto* vb. Bu dilde *koşkin*, *boyarin* tipli ifadeler geniş olarak işlenir. Türk dilinin biçim bilgisinin

etkisi ile yeni Fars dilinde oluşan iyelik ekleri artık yeni yolla (kişi zamirleri ile) oluşmuştur. Örneğin, *kétabem* (kitabım), *kétabet* (kitabın), *kétabeş* (kitabı) vb. Ermeni dilinin biçim bilgisi ise tip bilimsel açıdan daha eski özelliği korumuştur. Örneğin, *lérmayin tsağik* (dağın çiçeği) ifadesinde *-in* biçim birimi *-ayin* ekinde kalmıştır ya da *im anuni* (benim adım) biçimindeki ifadelerde *im* (menim) sözü birinci kişi zamirinin iyelik anlamı taşıyan ilgi durumu biçimidir.

3. DURUM ULAMI

Türk dillerinin dil bilgisel kuruluşunda durum ulamı biçimlenmiş bir sisteme sahiptir. İlk bakışta genel Türkçe biçimlendiricileri ile açıkça seçilen durum ekleri aslında çok birleşik biçim bilimsel ses bilimsel özelliklere sahiptir. Böyle birleşik durumun oluşması durum eklerinin dil bilgisel anlamı ve aynı biçim birimin çeşitli işlevler taşıması ile ilgilidir.

Bilindiği gibi, durum ekleri sözcükler arasında dil bilgisel ilişki yaratır: ilgi durumu adlar arasında, diğer durumlar ise adlarla eylemler arasında idare ilgisi yaratır. Şu da açıktır ki, eylemlerin idare etmek özelliği zaman zaman geçişli ve geçişsiz olmak üzere ayrılaşmıştır. Bu oluşum süreci adla eylem arasında ilişki kuran durum eklerinde derin bir iz bırakmıştır. Şöyle ki, oluşum sürecinde birbirinden ayrılan bulunma ve çıkma durumlarında, araç ve belirtme durumlarında önceki köken birliği veya yakınlığı sonraki devirlerde kendini hissettirmiştir. aynı durum ilgi durumu, belirtme durumu ve iyelik eklerinde de görülür. Çeşitli durumlar arasındaki diyalektik ilişki eskiye gittikçe kendini ele verir. Eski metinlerin durum ekleri sisteminde bu özelliği gözleyen Y. Memmedov şöyle yazar: “Orhon-Yenisey yazıtlarında ismin durumlarının işlevce birbirinin yerine geçmesi, çağdaş Türk dillerinden farklı olarak, o kadar geniş yayılmıştır ki, bu yazıtların dilinin kurula uygun özelliği sayılabilir” (Memmedov, 1979, 34). Şimdi de bazı bağlamlarda çeşitli durum eklerinin semantik yakınlıkları örtüşebilir.

Köken bakımından birbirine bağlı olan durumların biçimsel ekleri arasında yakınlık dikkat çeker. Örneğin, *-ın* (araç, ilgi), *-da* (bulunma, çıkma) vb. Durum ulamında kendini gösteren bu özellik bütün olarak ele alındığında durum eklerinin biçim bilimsel ses bilimsel yorumunu zorlaştırır. Özellikle, durumdan söz eden Türkologlar çekim sisteminde *bilmece* olan *-n* elementini açıklamanın zor olduğunu itiraf ederler.¹²

Türk dillerinde durum ulamının kökeni Altay kuramı ile aydınlanmıyor. B. A. Serebrennikov hatta Türk-Moğol denkliklerinin de genetik bakımdan aynı yuvaya girmediklerini, Türk ve Moğol durum eklerinin ayrı ayrı biçimlenme yolu olduğunu göstermiştir (Serebrsinikov, 1980, 23—31). M. Novruzov ise Türk dillerindeki isim çekim sistemi ile eski ön Asya dillerinin (Hatt, Hurrit, Urartu, Sümer) sistemi arasında benzerlikler belirlemiştir (Novruzov, 1984, 116—123). Bu tür uygunluk Gürcü dilinde çıkma durumu gibi işlenen biçimlendiricide de kendini gösterir. Örneğin, *sahlidan* “evden”, *pancridan* “pencereden” vb.

Türk dillerinde durum eklerinin birbiri ile genetik bağlantısını dikkate alıp, durumları bu ardılıkla gözden geçirelim: Yalın durum, bulunma, çıkma, yönelme, araç, belirtme, ilgi.

3. 1. YALIN DURUM

Türk dillerinin biçim bilgisinde yalın durumun eki yoktur. Eski abidelerin dilinde yalın durum diğer durumların işlevini taşıyabilmiştir ki, bu özelliği yansıtan durumu Y. Memmedov zengin örneklerle göstermiştir (Memmedov, 1979, 36—41).

Türk dillerinin biçim bilgisinde isim çekim sistemi düzenlendikçe, durum ekleri biçimlendikçe, yalın durumun yükü oldukça azalmıştır. Sonraki devirlerde

¹² Türkolojide bu *-n* elementi konusundaki görüşlerin özetini veren G. F. Blagoa onu “infiks” adlandırır (Blagoa, 1982, 33—36). Gerçekten de, eşsürem bakımından *o-n-u*, *o-n-da*, *o-n-dan* biçimindeki dizide *-n* elementi iç ek karakteri taşır.

belirtme ve ilgi durumlarının işlevini taşıyan yalın durumda yeni karşılaştırma belirtisi ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, belirtme ve ilgi durumlarının belirli ve belirsiz anlamı üzere karşıtlığı oluşmuştur. Örneğin:

suyu içdi — su içdi
suyun aħarı — su aħarı

3. 2. BULUNMA DURUMU

Azerbaycan dilinde bulunma durumu *-da* eki ile ifade edilir. Bazı Türk dillerinde bu ekin *-la// -ta// -za// -sa// -na// -ra* biçim birimsel değişkeleriyle de karşılaşılır. Ancak Azerbaycan dilinde çıkma durumu ekinden (*-dan*) farklı olarak, bulunma durumu eki (*-da*) fonetik değişmelere uğramaz, bu nedenle de uyuma giren *-de* biçim birimsel değişkesinden başka, onun diğer bir biçim birimsel değişkesi yoktur. Bu ilginç biçim bilimsel ses bilimsel durum çıkma ve bulunma durum eklerinin farklı hece kuruluşu (*-CVC* ve *-CV*) ile ilgilidir. Yani *-d* ünsüzü *-CVC* hecesinde değişir, *-CV* hecesinde ise değişmez.

Türkologlar doğru olarak, Ana Türkçe dönemi için bulunma durum ekinin arketipini **-da* olarak belirlerler. A. M. Şerbak ise **-ta:* biçimini eski arketip sayar (Şerbak, 1977, 61)

Yukarıda gösterilen biçim birimsel değişkelerin hepsi için *-da* varyantı yuva olabilir, yani çeşitli ses olaylarıyla görülen *d>l*, *d>z>s*, *d>t*, *d>n* değişmeleri ile *-da* sabit biçiminden çeşitli biçim birimsel değişkeler ortaya çıkar. Yalnızca Çuvaş dilinde işlenen *-da// -ra* biçimleri doğrudan geçişle açıklanamaz. Ancak L. S. Levitskaya'nın teklif ettiği *d>z>r* yeniden oluşturumu inandırıcı görünür (Levitskaya, 1976, 21).

3. 3. ÇIKMA DURUMU

Çağdaş Azerbaycan dilinde çıkma durumu *-dan* eki ile ifade edilir. Bulunma durumdan farklı olarak, sonu *n* ünsüzü ile biten sözcüklere getirilen *-dan* ekinde *d>n* değişmesi (benzeşme olayı) gerçekleşir. Örneğin:

<i>men-de — mende</i>	<i>oğlan-da — oğlanda</i>
<i>men-den — mennen</i>	<i>oğlan-dan — oğlannan</i>

Çıkma durum ekindeki bu değişme hem hece kuruluşu, hem de ekin sonundaki *n* ünsüzü ile ilgilidir, yani *-dan//nan* değişmesi A. Şifner kanunu ile de açıklanır.

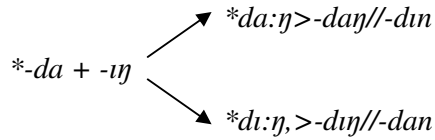
Azerbaycan dilinin tarihsel metinlerinde çıkma durumu *-dın* biçim birimsel değişkesi ile de verilmiştir. Bu meseleye dair ayrıca bir makale yazan K. Abdullayev bu varyantın (*-dın*) metinlerde az işlendiğini, nadir durum olduğunu gösteren dilcilere (E. Demirçizade, H. Mirzezade, A. Ahundov) katılmıyor ve “Dede Korkut” metinlerinde yalnız *-dın* biçiminin işlendiğini söylüyor (Abdullayev, 1984, 252). Bu tartışmada kimin haklı olduğunu söylemek için Arap harfli eski Azerbaycan yazısının ilkelerini incelemek gerekir. Bu nedenle de bu tartışmaya getirilmeden, her iki varyantın (*-dan*, *-dın*) eski Azerbaycan dilinde işlendiğini gösteren durumlara dayanıp, çıkma durumunun **-dan*, **-dın* arketiplerini kabul etmek gerekir. Böyle ikili durum “Kutadgu Bilig”de de kendini gösterir.

Eskiden olduğu gibi, çağdaş devirde de çıkma durumu Uygur dilinde *-dın* varyantı ile işlenir ve bu varyant Çağatay abidelerinde de kendini gösterir. Altay, Hakas, Şor dillerinde ise çıkma durumu ekinin sağır nunla (*-daŋ*) işlendiğini görürüz.

A. M. Şerbak çıkma durum ekinin çeşitli biçim birimsel değişkelerini geniş bir şekilde inceledikten sonra, esas varyantların kaynağı hakkında Türkolojideki görüşleri açıklayarak şöyle yazar: “Çıkma durumu ekinde bu üç varyantın (*-dan ~ -tan*, *-dın ~ -tın* ve *-da ~ -ta*) bir arketipten nasıl oluştuğu meselesi şimdilik açık

değil” (Şerbak, 1977, 47). Araştırmacının kendisi ise Ana Türkçe dönemi için çıkma durumunun üç (*-ta: ~ *-tı:n, -ta:n) arketipini verir.

Bizce, Ana Türkçe dönemi için *-dan ve *-dın arketipleri daha inandırıcıdır, çünkü bu arketiplerin kökeni -da (bulunma durumu) ve -ıη (araç durumu?) eklerine dayanır. Demek ki, bu arketiplerin oluşması şöyle düşünülebilir:

İlginçtir ki, genel Türkçe biçimlendiricisi olan -dan//dın eki Orhon – Yenisey yazıtlarında az işlenmiştir. “Yalnız Tonyukuk yazıtında işlenmiş bir çok örnek istisna olmakla, çıkma durumunun abidelerde biçimsel belirtisi yoktur” (Memmedov, 1979, 35). Abidelerde çıkma durumunun işlevini bulunma durumu taşımıştır ki, bunun izi bazı diyalektlerde yaşamaktadır.

3. 4. YÖNELME DURUMU

Azerbaycan dilinde yönelme durumunu eki -a//ya//na biçim birimsel değişkeleri, daha doğrusu, varyantları ile işlenir: *év-e, bağ-a, méşe-ye, bağça-ya, o-na, bu-na, (onun) évi-ne* ve s.

Türk dillerinde yönelme durumunun başka eki de vardır. Örneğin, Kırgız dilinde *kölge (göle), atka (ata)*, Yakut dilinde *inahha (ineye)* vb. Çuvaş dilindeki -na varyantı Azerbaycan dilinde de kendini gösterir, ancak Çuvaş dilinde bu biçim birim belirtme durumu işlevi de taşır, genellikle, Çuvaş dilinde yönelme – belirtme durumu eki aynıdır.

Bazı Türk dillerinde yönelme durumunun daha geniş yayılmış -ğal//ka//ğa varyantı Azerbaycan dilinde yaygınlık kazanamamıştır, yalnız tek tek durumlarda

bazı metinlerin dilinde *gözümğe*, *göziğe*, *könlümğe* vb. işlenmiştir (Mirzezade, 1962, 78).

Yönelme durumunun *-ka* ekinde bazı Türkologlar (B. A. Serebrennikov, K. H. Menğes) yönelme bildiren iki biçimlendiricinin birleşmesini (*-k+a*) görürler, bazıları ise (O. Bötlingk, A. M. Şerbak) *-a* ekinin *-ğa* varyantından türediğini (*-ğa>-a*) kaydederler (Şerbak, 1977, 37).

İ. P. Dırenkova ve E. 3. Abdullayev yönelme durum ekinin biçim birimsel değişkelerinin “gol” anlamında işlenip, yön bildiren *ğaru* sözünden türediğini söylemiş, A. M. Şerbak da bu görüşü kabul etmiştir (Şerbak, 1977, 48—49).

Yönelme durumunun kaynağı hakkında söylenen görüşlerin açıklamasını açık bırakıp, Ön Azerbaycan ve Ana Türkçenin son aşamasında yönelme durumu ekinin **-a* ve **-ğa* arketipleri olduğunu düşünüyoruz. Bu arketiplerin genetik ilişkisi ise ek araştırmalarla daha derin kata inmeyi gerektirir.

Azerbaycan dilindeki *-ya* biçim birimsel değişkisi, açıktır ki, ses türemesi ile ortaya çıkmıştır (*ada-y-a*, *küçe-y-e*, *su-y-a*), *-na* biçim birimsel değişkisi ise iyelik eki (*-n*) ile işlenen sözcüklerin yönelme durumu dizisindeki izidir, yani (*senin*) *evin-e*, (*onun*) *evin-e* tipli modelden kalan yadigardır. Örneğin, Başkurt diyalektlerinde şimdi de *hiniye* (*senine*), *mişiye* (*menine*) biçiminde çekim sistemiyle karşılaşmak mümkündür. Demek ki, Azerbaycan dilindeki (*onun*) *işi-n-e* tipli modellerdeki *-n* elementi iyelik ekinin kalıntısıdır ve şimdi durum ekleri sisteminde işlevini yitirmiş biçim birim olarak kendini gösteren bu elementin *iç ek* (G. F. Blagova) adını alması uygundur.

Görüldüğü gibi, Azerbaycan dilindeki *-ya//na* varyantları *-a* ekinin biçim birimsel değişkeleridir, birincisi ünlüler arasında *y* artımı ile, ikincisi ise eski iyelik ekinin kalıntısı olan *-n* elementinin *-a* ekine eklenmesi ile oluşmuştur. Türk dillerinde de **-a* arketipi ile bağlı oluşan biçim birimsel değişkelerin biçim bilimsel ses bilimsel yorumu vardır. Ancak **-a* ve **-ğa* arketiplerinin birbiri ile olan ilişkisi

şimdilik karanlıktır. Bu biçim birimlerin gelecek etimoloji incelemesi için bu olasılıklardan birinin gerçeğe daha yakın olabileceğini sanıyoruz:

1. o l a s ı l ı k. durum ekinin eskiden *-m* eki (araç durumu? iyelik?) ile işlenen sözcüklere getirilmesi. Bu yorumda *-ğa* varyantının türemesi biçim bilimsel ses bilimsel ölçü içerisindedir. Örneğin:

éviη-e > évinge//éviğe>évge

Buradaki $\eta > \acute{g}$ değişmesi ve vurgusuz hecede dar ünlünün düşmesi Türk dillerinde yaygın bir olaydır.

2. o l a s ı l ı k. Yönelme durumu ekinin *-ıĝ//ığ* varyantlı belirtme durumu ekinden sonra işlenmesi. Bu yorumda yönelme ve belirtme durumlarının semantik yakınlığı temel alınır ve belirtme durumunun eski *-ıĝ//ığ* eki ön plana çekilir. Örneğin, eski yazılarda *atıĝ*, *kağanıĝ* sözcükleri belirtme durumunu yansıtır. Böyle sözlere yönelme durumu ekinin getirilmesi yine de yukarıdaki dönüşümün örnekesmesi olarak kendini gösterir.

atıĝ-a>atıĝá>atǵá

3. o l a s ı l ı k. Gırtlaksızlık kuramına göre, Ana Türkçedeki ‘a sesinin sonraki refleksleri *a//ğa* şeklinde ortaya çıkabilir. Bu yorumda **-a* ve **-ğa* arketipleri aynı yuvadan türeyen biçim birimsel değişkeler olarak açıklanır. Burada hem de her iki biçim birimin eski **’o//go* işaret zamirinden türeme olasılığı da ortaya çıkar ve “gol” sözcüğü de karşılaştırmaya dahil edilebilir.

Görüldüğü gibi, yönelme durumunun kaynağı çeşitli yönde yapılan araştırmalar gerektirir. Buraya diğer Türkologların ileri sürdüğü olasılık ve görüşleri de ekleyecek olursak, şimdilik yönelme durumunun kökenini aydınlatan inandırıcı bir açıklamanın olmadığını göreceğiz.

3. 5. ARAÇ DURUMU (Birgelik – Alet)

Türkolojide çeşitli terimlerle (birgelik, alet, instrumental) verilen araç durumu bir çok ek ile ifade edilir ki, onların da birçok biçim birimsel değişkeleri vardır. Azerbaycan dilinin dil bilgisine ait kitaplarda birgelik – alet durumunun isim çekim sisteminden çıkarılmasına haklı olarak itiraz eden M. Ş. Şireliyev şöyle yazar: “Çağdaş Azerbaycan dilinde bu durum (творительный) edebi dilde *-la//le*, genel konuşma dilinde ve diyalektlerde *-nan//nen* ekleri ile ifade edilir: örneğin, *atamla, atam. ile, atamnan, nenemle, nenem ile, nenemnen* (Şireliyev, 1980, 22). Yazar metinlerde ve diyalektlerde bu durumun *-ı, -ın, -dan//den* biçimli arkaik ekleri olduğunu da göstermiştir.

Görüldüğü gibi, sadece Azerbaycan dilinde birliktelik ve araç durumu işlevini taşıyan çeşitli ekler olmuş, zaman geçtikçe onların bir bölümü belirli sözcüklerin terkinde (*yazın, gışın, ansızın* vb.) arkaik eke çevrilmiş, onların işlevini ise şimdi de işlenen ekler taşımaya başlamıştır. İşlev olarak yakın olan birliktelik ve araç durumları art sürem bakımından ayrılrsa da, Azerbaycan dilinde onlar birleşmiştir. Bu nedenle de biz bu durumları ayırmayıp, “birgelik – alet halı” terimi ile veriyoruz.

Birgelik – alet durumunun Türk dillerindeki eklerini ve onların biçim birimsel değişkelerini A.M. Şerbak diller üzere sınıflandırmıştır (Şerbak, 1977, 55). Bu malzemedan yararlanarak, biçim birimleri sabit biçimler üzere sıralayıp, onların terkip hisselerini gözden geçirelim:

<i>-bıla (-pıla, -mula)</i>	← <i>bı+la</i>
<i>-pala</i>	← <i>pa+la</i>
<i>-baŋ (-maŋ)</i>	← <i>ba+ŋ</i>
<i>-bén (-nén, -mén, -man)</i>	← <i>bé+n</i>
<i>-bénén (-pénén, -ménén)</i>	← <i>bé+nén</i>
<i>-palan</i>	← <i>pa+lan</i>
<i>-bılaŋ (-pılaŋ, -mılaŋ)</i>	← <i>bı+naŋ</i>

Türk dillerinde *-ba* (*-pa*, *-ma*) biçim birimsel değişkelerinin ayrı olarak da birgelik – alet durumu gibi işlendiği dikkate alındığında (örneğin, Karaim dilinde atba “atpan”), yukarıdaki sabit biçimlerin terkininin birinci kısmı olarak ayrılan *-bı//bé//ba//pa* biçim birimsel değişkeleri, içerisinde boğumlanma kanununa uygun olarak **-bé* varyantı arketip olarak seçilir.

Değişkelerin terkinindeki ikinci hisseler de (*-la*, *-n*, *-ŋ*, *-nen*, *-lan*, *-nan*) Türk dillerinde ayrı olarak işlenebilen birgelik – alet durumunun ekleri ile örtüşür (Ayrı olarak işlenen *-daŋ//maŋ*, biçim birimi bu terkipte kendini göstermiyor). İkinci hissedeki bazı biçim birimlerin terkihi de ayrılır:

-né ← *né + n*

-lan ← *la + n*

-naŋ ← *na + ŋ*

-daŋ ← *da + ŋ*

Buradaki terkiplerin birinci kısmındaki biçim birimlerin kaynağı **-la* arketipine dayanır, ikinci kısımda ise *-n//ŋ* elementleri ayrılır.

Görüldüğü gibi, birgelik – alet durumunun gözden geçirdiğimiz çok çeşitli ekleri **-be*, **-la*, **-n*, **-ŋ* arketiplerinden türeyen biçim birimlerin birleşmeleri ile oluşmuştur. Daha sonraları *-la* biçim birimi *birle* (*bir-le*) ve *ile* (*i-le*) goşmasının, *-be* biçim birimi ise *-bıla//bılan* goşmasının biçimlenmesinde yer almıştır ki, bu goşmalar da birgelik – alet durumunu işlevini taşır. Buradaki *-be* biçim birimi goşmanın temelinde yer aldığı için onun daha eski arketipi biçim birim şeklinde değil, sözcük şeklinde **be* belirlenmelidir. Birliktelik anlamı ile beraber, topluluk anlamı da bildiren *-be* biçim birimi çokluk ve derece ulamında da yer alır. Bu nedenle B. A. Serebrennikov’un eski Türk dilinde “b” elementini birliktelik (komitativ) biçim birimi olarak kaydetmesi kendini doğrular.

Azerbaycan dilinde birgelik – alet durumunun *-la*, *-nan*, *-dan*, *-ın* ekleri eski arketip olarak belirlediğimiz **-la* ve **-n* biçim birimleri ve onların birleşmesi ile oluşan **-lan* biçim birimi ile örtüşür. Azerbaycan dilinde birgelik – alet durumu gibi

işlenmiş *-ı* eki ise kaynak olarak iyelik ve belirtme durumu eklerinin (*-i*) de kökeninde yer alan biçim birim olabilir. Karşılaştırınız: *keçen ğışu//yayı yatdı*.

Birgelik – alet durumunun *-la* eki kaynak olarak eylem yapan *-la* eki ile bağlantılı olabilir, *-n//-ŋ* biçim birimleri ise *-iŋ* ekinin kalıntısıdır ki, bu da bu ekin birgelik – alet, iyelik, belirtme ve ilgi eklerinin kökeninde yer alan biçim birim olarak dikkat çeker.

Birgelik – alet durumunun *-nan* eki (**-lan*) çıkma durumunu *-nan* biçim birimsel değişkesi ile eşsesli olsa da, onların biçim bilimsel ses bilimsel farkı vardır. Şöyle ki, birgelik – alet durumunu biçim birimi *-lan>-nan* değişmesi ile ortaya çıkmış olup, vurgusuz söylenir, çıkma durumunu biçim birimi ise *-dan>-nan* değişmesini yansıtır ve vurgulu söylenir. Örneğin,

menNEN soruşdu   (*menden soruşdu*)
MENnen getdi   (*menimle ketdi*)

Genellikle, birgelik – alet durumunu bazı ekleri diğer durumlardan farklı olarak, vurgusuz söylenir: *oNUNla*, *İşle* vb. Bu durumun *-m* eki arkaikleştiği için vurgulu söylenir ve sözcük zarfa çevrilir:

yaZIN, *ğıŞIN*, *küZÜN*, *diZİN-diZİN* vb.

Azerbaycan dilinde *çağın*, *yéyin*, *dünen* (<*düinin?*>), *yarın*, *ansızın* biçimindeki sözcüklerinde kalıplaşmış *-m* eki Çuvaş dilinde daha aktif işlenir. Örneğin, “*Elinnen ver, ayağınnan ahtar*” atasözü Çuvaş dilinde şöyle işlenir:

Allän parta uran ut. (Elnen ver, ayağnan gez).

Çağdaş Azerbaycan dilinde ünlüyle biten sözcüklerin birgelik – alet durumu dizisinde *y* ses türemesi vardır: *méşeynen*, *küçeynen*, (*onun*) *nazıyla*, *suyunan*, *méşeyle*, *suyla*, *ğuzuyla* vb. Bu biçim bilimsel ses bilimsel durum şunu gösterir ki, bu dizinin kaynağı ünlüyle başlayan eke dayanır. Bu ek ise yalnız *ile//ilen* goşmasından

oluşabilir, çünkü vurgusuz hecede ilk ünlüsünü yitiren *ile//ilen* goşması bu duruma gelebilir:

méŞE ile > *méŞEY(i)le > méŞEYle
 méŞE ilen > *méŞEY(i)len. > méŞEYnen

Görüldüğü gibi, birgelik – alet durumunu ekleri (*-le, -len*) birgelik – alet anlamı taşıyan *ile//ilen* goşmalarını yaratmış, bu goşmalar ise biçim bilimsel ses bilimsel değişme ile yeniden birgelik – alet durumu ekine çevrilmeye başlamıştır.

3. 6. BELİRTME DURUMU

Azerbaycan dilinde belirtme durumunun *-ı//nı//-yı* ekleri vardır: *kitab-ı, buğda-nı, su-yu* (edebi dilde), *buğdu-yu, ğapı-yı* (diyalektde), *ğarğa-yı, buğra-yı* (yazılı metinlerde)

Burada ünlüyle biten sözlere *-nı//-yı* biçim birimsel değişkesi, ünsüzle biten sözlere ise *-ı* biçim birimsel değişkesi (invaryantı) getirilmiştir. Ünlüler arasında *y* ünsüzünün bitişirici işlevi bellidir ve Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisinde *y* artımı çeşitli dizilerde ses dizimsel ölçü gibi işlenir. Demek ki, *-yı* biçim birimi, sadece, *-ı* biçim biriminin biçim birimsel değişkesidir. Ancak *-nı* biçim biriminde *n* ünsüzü ses türemesi olmayıp, iyelik bildiren ekin kalıntısıdır. Örneğin: *Birin atanda ikisin, için yığıdı* (KDG).

Buradaki *birin, ikisin, için* sözleri belirtme durumu işlevi taşıdığı gibi, diyalektlerde de *sözün (dedi), için (çekdi), atın (sürdü)* biçiminde ifadeler belirtme durumunu bildirir. Bizce, buradaki *-ın* eki iyelik biçim birimidir, çünkü “Dede Korkut” ta *sözüm (dinle)* ve *ikisin (yığıdı)* biçimindeki ifadeler *-ım//-ın* ekinin iyelik eki olduğunu gösterir.

İlgi durumunda olduğu gibi, belirtme durumunda da bu iyelik ekinin son ünsüzü durum ekleriyle birleşmiştir:

$-(\iota)n + i\eta > -ni\eta$ (ilgi durumu)

$-(\iota)n + \iota > -ni$ (belirtme durumu)

Eski Türk dillerinde *-ni* eki belirtme durumunu esas ekine çevrildiği halde, Azerbaycan dilinin ses diziminde yalnız ünlüyle biten iyelik ekli sözcüklerin belirtme durumu dizisini yaratmıştır. Örneğin, *atasını, kitabını, evini* vb. Ünlüyle biten diğer sözlerde bitişirici *y* ünsüzü ile beraber, bu *-ni* biçim birimine de yol açılmıştır: *meşe-ni, gapı-nı*, vb. Ünsüzle biten sözler ise *-ı* eki ile işlenmiştir.

Belirtme durumun kaynağı hakkında şunu söylemek mümkündür ki, eylemin çatı ulamı geliştikçe ve geçişli – geçişsiz eylemler ayrılaştıkça belirtme durumu da biçimlenmeye başlamıştır. Önceleri belirsiz şekilde (biçimsel eksiz) otaya çıkan belirtme durumunun işlevini yalın ve iyelik ekli sözcükler taşımış, daha sonra ise belirtme durumunu özel biçimsel eki (*-ı*) biçimlenmiştir.

Önceleri belirtme durumu *su içdi, ev yıldı* tipli ifadelerde yalın durumla ve *sözüm//sözün dinle, atın yandı* tipli ifadelerde iyelik eki ile ifade edilmiştir ki, bu durum şimdi de kalıplaşmış olarak görülmektedir.

Azerbaycan eski iyelik biçim birimi olan *-in* ekinin daha sonraları belirtme durumu işlevi taşımaya potansiyel imkanı oluşmuştur. Bu durumu Yakut dili daha açık yansıtır: *atıb-in (atımı), atıbit-in (atımızın)*. Burada hatta iki iyelik eki arka arkaya işlenmiştir (*-ıb+-in, ıbit+ın*) ve buradaki *-in* eki görünüşte ilgi durumuna benzese de (Yakut dilinde ilgi durumu yoktur), bağlamda belirtme durumunu bildirir.

Madem ki, iyelik ekli sözcük belirsiz belirtme durumunu bildirir ve sonraları iyelik ekinin son ünsüzü (*-n*) ondan ayrılıp belirtme durumu ekine birleşebilir, onda iyelik bildiren *-ı* (üçüncü kişi) eki de belirtme durumunu ekine çevrilebilir. Belirtme durumunun kaynağında iyelik ekinin bulunduğunu dolaylı olarak kanıtlayan durumlardan biri de eski yazılarda *-ığ* biçim birimli belirtme durumunu işlenmesidir.

Örneğin, *atıĝ* (*atı*), *kaĝanıĝ* (*kaĝanı*). Bu *-ıĝ* biçim birimi ise iyelik ekinin eski arketipinden (*-ıŋ*) türeyebilir.

Eğer bu tahminlerimiz doğruysa, belirtme durumundaki esas ekin (*-ı*) kaynağını iyelik ekinde araştırmalıyız. Azerbaycan dilinde işlenen *seni ölesen, seni yanasan* ifadeleri öz arkaik yapısı ile dikkat çeker. Bugünkü dil bilgisel kurallardan uzak olan bu ifadelerde belirtme durumunun birincil biçimlenme aşaması yansıtılmıştır. Yani buradaki *-ı* eki iyelik işlevini yitirmiş ve belirtme durumunun biçim birimine de hala tam çevrilmemiştir, bir tür, geçiş aşamasındadır, çünkü hala geçişsiz eylemle kullanılır.

İlginçtir ki, Eski Azerbaycanlılarla bağlantısı olmuş eski Kafkas halklarının bazılarının dilinde şimdi de Azerice konuştuklarında şöyle ifadelerle karşılaşıyoruz: *Menim atı aldı. (Menim atımı aldı).*

3. 7. İLĞİ DURUMU

Çağdaş Azerbaycan dilinde *-ın//-nın* eki ile işlenen ilgi durumunun yazılı metinlerde ve diyalektlerde *-ın//-nın*, Ayrum şivesinde ise *-ık* varyantı kendini gösterir (Sadıhov, 1974). Bu son varyantın *-ın>-ıĝ//-ık* değişmesi ile oluştuğu dikkate alındığında, Azerbaycan dilinin eski döneminde *-ın* ve *-nın* varyantlarının en yaygın biçim birim olduğunu kabul etmek gerekir.

Türk dillerinde ilgi durumunun birçok biçim birimsel değişkesi vardır (Şerbak, 1977, 29). Bu biçim birimsel değişkelerin hepsi *-ın//-nın*, varyantlarından türemiştir. Belirtme durumunda olduğu gibi, ilgi durumunun *-nın*, varyantlı ekinde de *-n* elementi iyelik ekinin kalıntısıdır. Şöyle ki, bu *-n* elementi ile birleşen *-ın* eki ilgi durumunun asıl biçim birimi olup, Azerbaycan dilinde ünlüyle biten sözcükler *-nın* biçim birimsel değişkesi ile, ünsüzle biten sözcükler *-ın* biçim birimsel değişkesi ile

birleşmiştir. Örneğin, *guru-nun, keçi-nin, meşe-nin, daş-in, saç-in* vb. Ancak su ve ne sözcükleri istisnadır (*suyun, neyin*).

Bazı Türk dillerinde *-nın* biçim birimsel değişkesi esas varyanta çevrilip, ünlü ve ünsüzle biten sözlere getirilmiştir: *bala-nın, at-nın* vb.

İlgi durumu Ana Türkçenin son çağında, daha doğrusu, Ana Türkçenin dağılmağa başladığı devirde biçimlenmiştir. Bu nedenle de Yakut dilinde ilgi durumunun olmaması şaşırtıcı değil. Diğer durumlardan farklı olarak ilgi durumu iki ad arasında ilişki kuran araç şeklinde ortaya çıkmıştır. Yani diğer durumlar eylemlerle işaret edildiği halde (*ev tikdi, eve getdi, evi satdı, evde galdı, evden çıhdı*), ilgi durumu tamlama birleşmeleri ile bağlantılıdır: *evin gapısı, evin yanı, evin damı, evin üstü* vb.

İlgi durumu belirtisiz isim tamlaması (*ev gapısı*) üzerinde oluşmuş, daha sonraları özel eki (*-ın*) biçimlendiğinde belirtili isim tamlamasını (*evin gapısı*) ortaya çıkarmıştır. İlgi durumu eki olmayan Yakut dilinde şimdi de ilgi durumunun işlevini belirtisiz isim tamlaması ifade eder: *kolhoz ata* (kolhoz atı), *inaḥ üüte* (inek südü).

Azerbaycan dilinde eskiden belirtili isim tamlamasının bazen ters dizimi de işlenmiştir. Örneğin, *anası oğlanın* (KDG), *bedöy atı oğlanın* (KDG).

İlgi durumu yalnız *-nın* varyantı ile işlenen dillerde *men, sen* zamirlerine *-ın* eki getirilir, çünkü bu zamirlerin sonundaki *-n* ünsüzü *-nın* varyantını değil, *-ın* varyantını işlenmeye mecbur eder. Karşılaştırmız: *men-in//sen-in, ancak biz-nin//siz-nin*.

Tekil birinci kişide ilgi durumunun *-ım* biçim birimsel değişkesi sonraki türemedir. Şöyle ki, *menin>menim* değişmesi iyelik ulamında başlamıştır: *menin aşın> benim atım*. Örneğin, *bizim ev* ifadesini M. Kaşgarlı *bizin ev* şeklinde verir (MK. III, 381). Çuvaş dili de bu eski biçimi korumuştur: *manān* (menim). İran dillerinde bu biçim Parfiya yazılarında da *manan* (menim) şeklinde işlenir. İlginçtir ki, Azerbaycan dilinde iyelik ve ilgi durumu eki olan *-ım* biçim birimi (*men-im ev-im*) Ermeni dilinde iyelik – ilgi bildiren sözcük olarak işlenir: *im dunı* (menim evim).

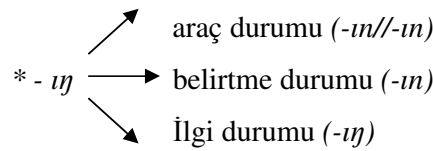
Moğol ve Türk dillerinde durum ekleri farklı kaynaklardan gelseler de, her iki dilin eklemeli kuruluşu tip bilimsel açıdan ilginç sonuç verir. Şöyle ki, Moğol dilinde ilgi durumu ile belirtme durumunun aynı kaynaklı olması (T. A. Bertagayev) durumu Türk dillerinde de kendini gösterir. Dikkat edildiğinde görülüyor ki, Karaçay ve Kumuk dillerinde ilgi ve belirtme durumu eklerinin biçim birimleri (-i) aynıdır ve eski devirde her iki durumun semantik ayrılaşması zayıftır (örneğin, Maniheist yazılarda — *anı için, sizni için*), burada eski Türk dillerinde ilgi ve belirtme durumunun aynı kaynaktan geldiğini kabul etmek gerekir.

B. A. Serebrennikov'un ilgi durumunun kaynağının birliktelik (творительный) durumuna dayandığını söylemesi de (Serebrennikov, 1980, 25) bizim geldiğimiz sonuca ters değil, çünkü birliktelik, belirtme ve ilgi durumlarının aynı kaynaklı olduğunu düşünüyoruz.

*
* * *
*

Türk dillerinin durum ekleri sistemi üzerinde yapılan biçim bilimsel ses bilimsel araştırma gösterdi ki, çeşitli durumlar arasında genetik ilişki vardır ve bu ilişki bu durumların biçim birimlerinde aynı elementin tekrar edilmesine sebep olmuştur.¹³

Şöyle ki, iyelik ekinin kaynağı olan *-in* biçim birimi sonraları araç, belirtme ve ilgi durumlarının biçimlenmesinde de yer almıştır:

Bundan başka, iyelik biçim birimi olan *-in//in* eki çeşitli durum eklerinin ilk elementine çevrilebilmiştir. Yani eski Türk dilinde işlenen *bizine* (yönelme durumu),

¹³ İsim çekim sisteminde daha çok tekrar olunan *-in* biçim birimi ve onun *-in/n* elementidir. Bu biçim birim sadece çekim sisteminde değil, zamirlerde (*me-n, se-n, ke-n-di*), iyelik (*-in*) ve çatı (*-in*) ulamında da kendini gösterir. Bu biçim birim *indi, inişil, innen* ifadelerinin kökünde bulunan işaret ve dönüşlülük zamiri olan *in* sözünün ekleşmiş biçimi olabilir.

meniñdin (çıkma durumu) şeklinde çekimlenme ve *-ıñ//-ın* ekleri ile işlenen sözcüklerin çeşitli durum işlevi taşıması sonraları bu biçim birimdeki *-n* elementinin çeşitli durum eklerine birleşmesine sebep olmuştur. Örneğin, Azerbaycan dilinde *atası-nın, atası-na, atası-nı, atası-nda, atası-ndan*.

Bu dizide iç ek şeklinde kalan *-ıñ*, biçim birimi bulunma durumu ekine getirilerek çıkma durumunun *-dan//dın* ekini biçimlendirmiştir: *-da + -ıñ>- dan//dın*.

Söylenenleri özetleyip Ana Türkçe döneminin son aşaması için durum eklerinin arketipini şöyle vermek mümkündür:

- Yalın Durum: *Ø
- Bulunma Durumu: * *-da*
- Çıkma Durumu: * *- day// - dıñ*
- Yönelme Durumu: * *-a// - ğa*
- Araç Durumu: * *- ıñ, * - la, * - bé*
- Belirtme Durumu: * *- ıñ * - ı*
- İlgi Durumu: * *- ıñ*

4. DERECE ULAMI

Herhangi bir kavramın belirtileri (miktarı, rengi, hacmi vb.) belirli ölçüde olur ki, onu da derece ulamı ifade eder. Örneğin, “elma” kavramının lezzetli, çürük, ıtırılı, büyük, küçük, taze, kırmızı, kuru ve benzeri belirtileri çeşitli ölçülerde olabilir: *en yemeli, lap çürük, hoş etirli, lap yeke, hırdaca, tepteze, ğırmızımtıl, ğıpğırmızı, ğupğuru* vb. Sadece belirti ölçülerinin çeşitliliği dilde derece ulamının oluşmasına sebep olmuştur. Derece ulamı söz dizimsel yolla ifade olunduğu gibi (bal kimi şirin), biçimsel yolla da ifade olunur.

Bilindiği gibi, sözcük türleri içerisinde aslında sıfatlar belirti bildirir ve derece ulamı bu sözcük türü içerisinde yayılmıştır. Ancak zayıf da olsa, derece belirtisi zarflarda ve sayılarda da görülür. Çünkü bu sözcük türleri de kavramların belirtisini bildirir. Örneğin, “*Araz ondan ikice mektub almışdı*”. “*Kağızı verib azacığ lengidi*”. Görüldüğü gibi, say (ikice) eşyanın miktarını (bu da bir derece belirtisidir), zarf (azacığ) ise hareketin ölçüsünü belirli derecede yansıtmıştır. Ancak derece ulamının biçimsel yapıları sayı ve zarflarda geniş yayılmadığından, burada yalnız sıfat derecelerinin biçimsel ses bilgisi üzerinde durmak dikkate alınmıştır.

Dilcilikte sıfat dereceleri hakkında olan tartışmalı görüşleri bir kenara koyarak ve Azerbaycan dilciliğinde sıfat derecelerinin (adi, azaltma, çoğaltma, orantılı üstünlük, şiddetlendirme, karşılaştırma vb.) sayısı ile ilgili görüş çeşitliliğine dokunmadan deyelim ki, Azerbaycan dilinde sıfatın üç (adi, azaltma, çoğaltma) derecesi vardır. Sıfat derecelerinin bu şekilde bölümlere ayrılması daha amaca uygundur, çünkü bir taraftan çeşitli iç sınıflandırmaya imkan yaratır, diğer taraftan mantıksal olarak kendini doğrular. Şöyle ki, belirtisinin adi durumu, azlığı ve çokluğu burada yansıtılır. Adi derecenin biçimsel eki olmadığından, burada yalnız azaltma ve çoğaltma derecesinden söz edilecek.

4. 1. AZALTMA DERECEŚİ

Azerbaycan dilinde azaltma derecesinin esas biçimsel ekleri şunlardır: *-ımtıl*, *-ımtırağ*, *-sov*, *-şın*, *-cığ*.

Azerbaycan diyalektlerinde ve tarihsel metinlerin dilinde bu eklerin çeşitli biçim birimsel değişkeleri vardır ki, onların dikkate alınması biçim bilimsel ses bilimsel araştırmada oldukça gereklidir:¹⁴ *-ımtıl//ıntur//ımtur//ıntul//ımtul*, -

¹⁴ Azerbaycan dilciliğinde bu tür biçim bilimsel ses bilimsel inceleme ilk defa “Azerbaycan dilinde sıfatın azaltma derecesi” adlı makalede görülür (Tağıyen, 1907). Bu makaledeki sonuçlarla buradaki yeniden oluşturumun sonuçları farklılık gösterse de, her şekilde B. M. Tağıyev’in ilk girişimi dikkate layıktır.

ımtulıh//*-ımtulıh*, *-sov*//*-soy*//*-so*//*-so*, *-ımsov*//*-ümsov*//*-ümsüy*, *-ümsol*//*-ımsul*, *-şın*//*-şinni*, *-ımtah*, *-cığ*//*-ciy*//*-jih* vb. Gösterilen biçim birimsel değışkeleri Türk dillerinde işlenen varyantlarla birlikte şöyle sınıflandırılabilir:

<i>-çıl</i>	<i>-cığ</i>	<i>-ımtığ</i>	<i>-şım</i>	<i>-simé:r</i>	<i>-ıntı</i>
<i>-çil</i>	<i>-çig</i>	<i>-ımtik</i>	<i>-simek</i>	<i>-suma:r</i>	<i>-entü</i>
<i>-çul</i>	<i>-jih</i>	<i>-ımtuk</i>	<i>-sumak</i>	<i>-sumar</i>	
<i>-çül</i>	<i>-jiy</i>	<i>-ımtığ</i>	<i>-sümék</i>		
<i>-çilt</i>	<i>-cığ</i>	<i>-ümtik</i>	<i>-sumak</i>		
<i>-çultım</i>	<i>-ciy</i>	<i>-ımtık</i>	<i>-sımağ</i>		
	<i>-cih</i>	<i>-ımdık</i>	<i>-sıméh</i>		
* -çıl-t-ım	* -cığ	*-ımtığ	* -sum-ak	*-sum-a:r	* -ıntı

<i>ğil</i>	<i>-sov</i>	<i>-sil</i>	<i>-ilt</i>	<i>ığ</i>
<i>ğil</i>	<i>-sav</i>	<i>-sél</i>	<i>-ilt</i>	<i>uk</i>
<i>ğilt</i>	<i>-soy</i>	<i>-hil</i>	<i>-iljim</i>	<i>ük</i>
<i>ğilt</i>	<i>-hiu</i>	<i>-hél</i>	<i>-ılcım</i>	<i>ik</i>
<i>ğult</i>	<i>-heu</i>	<i>-şil</i>	<i>-élcim</i>	
<i>ğult</i>	<i>-sığ</i>	<i>-şil</i>	<i>-ıltım</i>	
<i>ğelt</i>	<i>-siğ</i>	<i>-şilt</i>	<i>-ültüm</i>	* -ığ
<i>ğilt</i>	<i>-so</i>	<i>-süldüm</i>	<i>-ıldım</i>	<i>-ımtulıh</i>
<i>ğolt</i>	<i>-su</i>	<i>-sıldım</i>	<i>-ıldım</i>	<i>-ımtulıh</i>
<i>kılt</i>	<i>-sü</i>		<i>-iltim</i>	<i>-emtil</i>
<i>kilt</i>	<i>-sı</i>			<i>-emtil</i>
<i>ğultım</i>			* ıld-ım	<i>-ımtıl</i>
<i>ğiltim</i>		* -sil-d-ım		<i>-ımtul</i>
<i>ğultum</i>		<i>-ımsov</i>	<i>-ıldır</i>	<i>-ümtül</i>
<i>keltem</i>		<i>-ımsağ</i>	<i>-ıldır</i>	<i>-ımtıl</i>
<i>költöm</i>		<i>-ümsöy</i>	<i>-ıldır</i>	
	* -sığ	<i>-ımsı</i>	<i>-aldır</i>	*ımtıl-ığ
	<i>-sıy</i>	<i>-ımsı</i>	<i>-ıltır</i>	<i>-ıl</i>
	<i>-sıy</i>	<i>-ımsı</i>	<i>-ıltır</i>	<i>-il</i>
	<i>-şın</i>	<i>-ımsa</i>	<i>-ıltır</i>	<i>-ul</i>
	<i>-şin</i>	<i>-ımsu</i>	<i>-ültür</i>	<i>-ül</i>
		<i>-ümsü</i>	<i>-ıltır</i>	
* -ğil-t-ım				
<i>-ıltul</i>	* -sıy			

<i>-ültül</i>	<i>-ıntur</i>			
<i>-ıntılıh</i>	<i>-untur</i>	* - ımsıĝ	* - ıldır	* -ıl
<i>-ıntuluĝ</i>	<i>-üntür</i>	<i>-ımsul</i>	<i>-aĝ</i>	<i>-ımtur</i>
<i>-untuluĝ</i>		<i>-ımsol</i>	<i>-ek</i>	<i>-ımtır</i>
		<i>-ümsol</i>		<i>-ımtır</i>
* - ıntıl-ıĝ	* - ıntur	* - ımsıl	* - aĝ	* -ımtır

Her grubun altında gösterdiğimiz sabit biçimler (arketipleri) benzer terkiplerine göre yeniden sınıflandırıldığında ve terkip hisselerine ayrıldığında şu manzara ile karşılaşırız:

1) * -ımsıĝ	-ım	-sıĝ	2) * -sıldım	-ĝıl	-d-ım	
* -ımtıl		-tıĝ	* -ĝıltım	-sıl		
* -ımsıl		-sıl	* -ıldım	-çıl		-dır
* -ımtılıĝ		-tul-ıĝ	* -ıldır	-ıl		
* -ımtıl		-tır	* -çılıtım			
3) * -sımak	-sım	-ak	4) * -ıntı	-ın	-tı	
* -sı:ma:r		-a:p	* -ıntur		-tur	
			* -ıntılıĝ		-tul-ıĝ	
5) * -sıĝ,	* -aĝ,	* -ıĝ,	* -ıl,	* -cıĝ		

Beşinci grupta verilen biçim birimler ayrı olarak işlenir. Diğer gruplarda ayırdığımız biçim birimlerden **-sım//sım*, **-sıl*, **-dır//tır*, **-tul*, **-sıĝ* biçim birimsel deĝişmeleri de ayrı olarak işlenebilir. Örneĝin, eski metinlerde *tansuk* “нечто чудесное”, Yakut dilinde *üütseh* “südcül”, Azerbaycan dilinde *sümsük* (“sümükçül?”) sözleriyle karşılaşılır. Bu bakımdan, *yüksek* sözcüğü de ilginçtir.

Görüldüğü gibi, Türk dillerinde sıfatın azaltma derecesinin biçimsel ekleri ne kadar çok olsa da, onların terkipte aynı biçim birimlerin çeşitli birleşmeleri (kombinasyonları) yer alır ve bu biçim birimleri ayırmak mümkündür:

-ĝıl   *-tıĝ*   *-dır*   *-ıl*   *-aĝ*

-*tl*   -*cığ*   -*sın*   --*ın*   -*a:p*
 -*çıl*   -*sığ*   -*tu*   -*ım*
 -*sıl*   -*sım*   -*d*   -*ığ*

Boğumlanma noktası kanunundan yararlanıp bu biçim birimlerin sayısını 2-3 kat azaltılabilir. Örneğin, -*çıl*, -*sıl* biçim birimlerini -*tl* biçim biriminin biçim birimsel değişkesi, -*tığ*, -*cığ*, -*sığ* biçim birimlerini *-*dığ* yuvasından türeyen biçim birimsel değişke saymak mümkündür. Ancak gösterilen biçim birimlerin sayısını olduğu gibi saklıyoruz, çünkü bu biçim birimlerin kaynaşma ile oluşma olasılığı daha gerekli etimoloji ortaya çıkarabilir.

Derece ulamının biçimsel eklerinde bir genel eğilim vardır ki, o da çeşitli derece eklerinin birleşmesi ile oluşan birleşik biçimin dilde aktif olarak işlenmesidir. Örneğin, -*ıntılığ* (-*ın-tıl-ığ*), -*sıldım* (*sıl-d-ım*) vb. Bu eğilimin özü de gösterir ki, yukarıda verdiğimiz -*ğıl*, -*sıl*, -*tığ*, -*sıy* biçimindeki biçim birimler de ayrı ayrı eklerin birleşmesi (kaynaşma) ile oluşmuştur.

4. 2. ÇOĞALTMA DERECESESİ

Diğer Türk dillerinde olduğu gibi, Azerbaycan dilinde de sıfatın çoğaltma derecesi çeşitli yollarla ifade edilir. Biçimsel ses bilgisi açısından bu yollar içerisinde dikkat çeken “b” (m, p, v, f) ve “s” biçimlendiricileridir. Sözcüğün ilk bölümüne (bir veya iki sesine getirilip ikileme şeklinde işlenen sözcükleri biçimlendiren, “b” ve “s” elementleri bir tür iç ek karakteri taşır. Örneğin,

boz — *bo-m-boz*,   *ğoca* — *ğo-s-ğoça*
uzun — *u-p-uzun*,   *bütün* — *bü-s-bütün*
sarı — *sa-p-sarı*,   *ğıvrağ* — *ğı-s-ğıvrağ* vb.

Sıfatlarda pekiştirmenin bu yöntemle verilmesi Türk dillerinde geniş yayılmıştır ve hatta bu yöntem Türk dilleri ile uzun müddet ilişkide olan diğer dillere de geçmiştir. Örneğin, Udin dilinde: *ko-p-koyin//ğopğogin* (gömgöy), Ermeni dilinde: *dé-b-déğın* (sapsarı), *sé-p-sév* (ğapğara), *ğa-p-ğanaç* (yamyyaşıl), *ğa-s-ğarmir* (ğıpğırmızı), *ğı-s-ğlor* (yupyumuru); Moğol dilinde: *tsa-v-tsağan* (ağappağ), *ha-v-har* (ğapğara) *hö-v-höh* (gömgöy); Buryat dilinde: *şa-b-şara* (sapsarı), *ha-b-hara* (ğapğara) vb.

Azərbaycan dilinde “s” biçimlendiricisi *ğosğoca*, *ğısğıvraq*, *dosdoğma*, *büsbütün* sözcüklerinde işlendiği gibi, diğer Türk dillerinde de kendini gösterir: *büsbütün* (Türk), *büüsbütün* (Yakut), *kıskıvrak* (Türk), *ğasğatı* (Gagauz, Kerkük), *ğösgöni* (Türkmen), *dosdoğru* (Kerkük) vb. Ancak bu biçimlendiricinin az yayıldığını dikkate alıp onun biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi üzerinde durmuyoruz.¹⁵

Azərbaycan dilinin en eski devirlerinden beri işlenen “b” biçimlendiricisi (m, p, v, f varyantları ile) ise geniş yayılmıştır. Bu nedenle de daha ilginç biçim bilimsel ses bilimsel özelliklere sahip “b” biçimlendiricisi üzerinde özel olarak durmak gerekir.

Ses yuvalarına esasen *b-m-p-v-f* ses dizisinde birincil yuva *b* sesidir. Yani pekiştirme sağlayan bu dizide *b* sesi şimdi işlenmese bile, yine biz onu esas boğumlanma noktası olarak almalıyız, çünkü *m-p-v* seslerinin birbirine doğrudan geçişi yoktur.

Peki tespit ettiğimiz (aslında bazı sözcüklerde şimdi de izi kalmıştır) “b” biçimlendiricisi neden türemiştir? Bu konuda çeşitli görüşler vardır.¹⁶ Ancak bu

¹⁵ D Adilov “yarım tekrarlar” başlığı ile incelediği çoğaltma derecesinin biçim bilimsel ses bilimsel belirtilerini doğru değerlendirmiştir. Bazı dil bilgisi kitaplarında “s” biçimlendiricisinin kaydedilmemesinin nedenini örneklerin azlığına bağlayan araştırmacı, doğru olarak, “r” biçimlendiricisinin de sıfatların değil, isimlerin yarım tekrarına ait olduğunu gösterir (ADE, 1979, 62—63).

¹⁶ H. Mirzəzadə bazı Türkologların görüşünü doğrulamak ve *ğapğara* biçimindeki yapının *ğara-ğara* birleşmesinden meydana gelmesi olasılığını doğru bir şekilde gösterebilmek için şöyle bir suni dönüşüm sistemi oluşturur:

soruya daha doğru cevap vermek için pekiştirme sağlayan “b” biçimlendiricisinin biçim bilimsel ses bilimsel incelemesini yapmak gerekir.

Öncelikle bu biçimlendiricinin Azerbaycan dili ve diyalektlerinde ve diğer Türk dillerinde işlenen biçim birimsel değişkelerini sınıflandıralım:

1. *ba (ma, pa, me, be, pe)

ya-pa-yalgız	ğat-ma-ğariş*
sa-pa-sağ	ğar-ma-ğariş
dü-pe-düz	her-me-hazik
ya-pa-yalnız	dar-ma-dağın*

2. *b (m, p, f)

dü-m-düz	sa-p-sağlam	sa-p-sarı.
bo-m-boş	a-p-ağ	sa-f-sarı
gö-m-göy	a-p-aydın	ğa-f-ğara
lü-m-lüt	u-p-uzun	

3. *bba (mba, mpa, nba, mbe, nbe, ppe)

sa-pba-sağ	dü-mbe-düz	a-pp-ağ
şi-pbe-şirin	lü-mbe-lüt	a-pba-ağ
dü-ppa-düz	dü-bbe-düz	a-ppa-ağ
ya-ppa-yaş	sa-bba-sağ	e-ppa-eyri

ğara-ğara > ğa-ğara > ğap-ğara,
 büyük-böyük > bö-böyük > bös-böyük
 bütün-bütün > bü-bütün > büs-bütün

(Mirzade, 1962, 156). Öncelikle, bu “dönüşümdeki” geçiş aşamasını yansıtan biçim (ğa-ğara, bü-bütün, bö-böyük) türk dillerinde yoktur, ikincisi de “p” ve “s” ünsüzlerinin nereden geldiği ve mahiyeti yine de karanlık kalır.

İlginçtir ki, V. V. Radlov *at-mat, daş-maş* biçimindeki isimlerdeki “m” unsurunu Türk dilinde kalan *at mi at* yapısındaki “mi” edatına bağlıyor ve A. N. Kononov da buna katılır. (Kononov, 1956, 158). Bu “m” unsuru ile sözünü ettiğimiz “b” biçimlendiricisi arasında da ilişki vardır. Yukarıda yıldız işaretiyle verdiğimiz *darmadağın//darbadağın, çatmağariş* sözcüklerindeki *ma//ba* ve *ğarabağara, addımbaaddım* zarflarındaki *ba* biçimlendiricileri de köken olarak aynıdır.

4. *bbalan (mbalan, mbelen)

dü-mbelen-düz   *bo-mbalan-boş*

lü-mbelen-lüt   *kö-mbelen-köy*

Görüldüğü gibi, pekiştirme sağlayan “b” iç eki çeşitli biçim birimsel değişkelerle işlenir ve bu biçim birimsel değişkeler esasen dört biçim etrafında gruplanır: *-ba-, *-b-, *-bba, *-bbalan.

Basit karşılaştırma yoluyla ortaya çıkardığımız bu dört biçimin biçim bilimsel ses bilimsel yorumu zorluk çıkarmıyor. Bu biçimlerde ortak element olarak görülen *-b(a) biçimlendiricisi etimolojik incelemeye de imkan verir. Bu imkandan yararlanıp, Türk dillerinde pekiştirme sağlayan “b” iç ekinin biçim bilimsel ses bilimsel oluşumunu gözden geçirelim.

Türk dillerinde birliktelik durumu eki olarak işlenen -ba//be (Karaim), -pa//pe (Çuvaş) gibi biçimleri genellikle *birlen* goşmasından türeme sayarlar (Musaev, 1964, 158; Levitskaya, 1976, 22—23; Şerbak, 1977, 55—56 vb.) Doğrudur, *birlen//bilen//blan* dönüşümü mümkündür, ancak bu dönüşüm onlarla biçim birimsel değişkesi olan birliktelik durumunun eklerini içeremiyor ve hem de eski biçim burada yeni gibi verilir. Örneğin, Karaim dilindeki *atba* (atnan), Çuvaş dilindeki *manpa* (mennen) sözcüklerinde işlenen -ba//pa birliktelik durumu eki *birlen* goşmasından oluşma sayılır. Halbuki *birlen* goşmasının terkihi (bir-l-en) açıkça gösterir ki bu sözcüğün özünde birliktelik anlamına bağlı üç farklı biçim birim vardır ve bu biçim birimlerin birleşmesinden oluşan bu sözcük daha yenidir. Araç durum eki (-ba) ile ilgili bu küçük dipnotu şu nedenle veriyoruz ki, bu ek de sözünü ettiğimiz “b” biçimlendiricisi ile ilişkilidir.

Türk dillerinde işlenen *balan//bılan* goşması incelediğimiz *bom-balan-boş* (bombalanboş) biçimindeki sözcüklerde açıkça görülür. Hatta Udin dili “göy böyürtgen” anlamında işlenen *koyin-balan-koy* sözcüğünü korumuştur, yani *gömbelengöy* modelinde de *balan* goşması vardır. Bu goşmanın kökü (ba-) yukarıda gösterdiğimiz -ba araç durum eki ile aynı kaynaklıdır.

Bizce, Türk dillerinin eski döneminde kuvvetlendirici bir **ba* edatı olmuştur ve bu edattan daha sonraları bağlayıcı, goşma, araç durum eki ve pekiştirme işlevindeki derece eki oluşmuştur. Karşılaştırmız: Türk dilinde *at mı at*, Karaim dilinde *atba*, Şor dilinde *pıçakpa (biçağla)*, Azerbaycan dilinde *ğarabağara*, Türk dilinde *karmakarışık* vb.

Pekiştirme bildiren derece eki işlevinde olan *-ba* iç ekinden daha sonra çeşitli biçim birimsel değişmeler türemiştir:

1. *-ba->-b-* değişmesinde ünlü ses düşmüş ve fonetik çevreye bağlı olarak *-b-* ünsüzünün *p, m, v, f* varyantları ortaya çıkmıştır: *bo-m-boş, dü-p-düz, sa-f-sarı* vb.

2. *-bba-* biçim birimsel değişkesinde “b” ünsüzünün ikizleşmesi pekiştirmeliliğın karakteri ile ilgilidir. Şöyle ki, Türk dillerinde ikizleşme olayı sözcüğün gösterici anlamını kuvvetlendirmeye hizmet eder. Örneğın, Fergane Uygurlarının dilinde *yummşak* “мягкий-премягкий”, *muzzdek* “холоный-прехолодный” sözcüklerinde olduğu gibi, Azerbaycan dilinde de *goççah* “смелый” *yazlıh* “бедняжка” tipli söyleyiş biçimleriyle karşılaşılr (Gadjiev, 1971, 26—31). Demek ki, *-ba->-bba-* değişmesi derece ulamında pekiştirmeliliğı daha da artıran yöntemdir. Fonetik şartlara bağlı olarak, *-bba* biçim biriminin *-mbe-//mba-//-bbe-//ppa-//-pba* vb. biçim birimsel değişmelerinin işlenmesi ise kurala uygun bir durumdur. Örneğın, *te-bbe-teze, dü-bbe-düz, dü-mbe-düz, sa-pba-sarı, dü-pbe-dzz, dü-ppe-düz, a-pp-ağ* vb.

3. *-bbalan-* biçim birimsel değişkesinde de ikizleşme vardır. Bu biçim birimsel değişkenin daha çok *-mbalan-//mbelen-* varyantları işlenir. Örneğın; *dü-mbelen-düz, lü-mbelen-lüt, bo-mbalan-boş* vb. Buradaki *-bba-* hissesi yukarıda gösterdiğimiz biçim birimsel değişkedir, *-lan* hissesi ise (-la-n) birliktelik bildiren biçimlendiricidir ve bu hisseler birlikte *balan//bılan* goşmasını da yaratmıştır.

Görüldüğü gibi, çoğaltma derecesinin biçimsel ekleri (*-ba-, -bba-, -b-, -bbalan-*) eski **ba* sözünden türemiştir.

Çoğaltma derecesi bildiren “b” grubuna ait biçim birimlerin biçim bilimsel ses bilimsel belirtilerinden biri de şudur ki, vurgu bu biçim birimlerin işlendiği hecede olur. Örneğin, *GAP-ğara*, *YAM-yaşıl*, *UP-uzun*.

Bu akustik efekti açık bir şekilde hissetmek için *DİMdik* ve *dimDİK* sözcüklerinin söyleyiş farkına dikkat etmek yeterlidir. T. A. Bertagayev bu tip sözcüklerde vurgunun değişmesi ile yeni sözcük oluşması durumunu değerlendirmiştir. Örneğin, Buryat dilinin batı diyalektlerinde *SAB sağa*an “bembeyaz”, *sabsağa*an “aydınlık”, *hab h*ara “kapkara”, *habh*ar “karanlık” vb. sözcükler vardır (Bertagayev, 1968, 110).

*

* * *

*

Azerbaycan dilinde *-ca//ce* ve *-rağ//rek* ekleri belirtinin hem azlığını, hem de çokluğunu ifade edebilir. Örneğin, *yekece*, *yağsırağ* sözcüklerinde çoğaltma belirtisi, *hırdaca*, *göderek* sözcüklerinde ise azaltma belirtisi ifade edilmiştir. Bu sözcüklerdeki derece ulamı eklerle ifade edilse de, derece ölçüsü *yeke*, *yağsı*, *hırda*, *gödek* sözcüklerinin semantiğine bağlanmıştır, yani sözcük kökünün anlamına bağlı olarak, hem azaltma, hem de çoğaltma derecesini bildirebilir.

Bu ekler sıfatlarla beraber, başka sözcük türleri ile de işlenebilir. Örneğin, *tekce*, *azca*, *indice*, *yenice* sözcükleri zarf işlevi taşır. Azerbaycan dilindeki *tezrek* sözü *tizrek*, *tizerek*, *tezrek* biçimlerinde Özbek, Tatar, Başkurt, Karaçay – Balkar ve Türkmen dillerinde de vardır. Türkmen, Özbek, Gagauz, Karaim ve Başkurt dillerinde *azrak*, *azrok*, *azarak*, *azırağ* sözleri de işlenir. Genellikle, *-rağ* eki ortaç, ulaç, zarf ve bildirme durumundaki sözcüklere de getirilebilir. Örneğin, Özbek dilinde *ukıganrok*, *kurkibrok*, *köprek*, *berirok*, *içkarirok*, Tatar dilinde *azağrak*, *eleğrek*, Başkurt dilinde *torarak*, *eterek*, *abaylabıarak*, *arıarak*, *irterek*, Kumuk dilinde *astarak*, Karaim dilinde *erterek*, Türkmen dilinde *ğışrak*, *çaltra(k)jık* sözcükleri bunu açıkça gösterir.

Türkolojide *-rağ* biçim birimi bazen sıfatın karşılaştırma derecesi, bazen azaltma derecesi, bazen de çoğaltma derecesinin eki olarak gösterilir ve onun etimolojisi de çeşitli şekillerde açıklanır. Bu farklı görüşler onun her yönden incelenmemesinden kaynaklanır. Hatta bu ek hakkındaki bilginin azlığı B. A. Serebreninkov'u şöyle bir yanlış görüşe getirmiştir ki, güya “bazı Türk dillerinde *-rak* eki yoktur. Bu diller arasında Yakut, Altay, Türk, Azerbaycan, Gagavuz dillerini sayabiliriz” (Serebrennikov, Gadjeva, 1979, 116). Halbuki *-rağ* eki herhangi bir fonetik varyantla bu dillerde işlenir.

Sadece Azerbaycan dilinin yazılı metinlerinde ve diyalektlerinde bu ek ile işlenen birçok sözcük vardır. Örneğin, *artıkrağ*, *yékrek*, *nazikrek*, *ucarağ*, *yandırıcırağ*, *yékerag*, *tohrağ*, *şadrag*, *yahşırağ*, *göderek*, *şiverek*, *şagrağ*, *yastırağ*, *ğararah*, *sarırah*, *cannırah*, *ajırah*, *tezerey*, *köhnerey*, *şirinrey*, *balatarah*, *ğırmızırah*, *uzunrah*, *ğoçairah*, *balacanrah*, *yaşdırah*, *açığrağ*, *artığrağ*, *alapısrığ*, *ğısarağ*, *ğısrağ* vb.

Bu ek çağdaş Türk dillerinin Kıpçak grubunda daha çok yayılmıştır. Oğuz grubu içerisinde ise Türkmen dilinde geniş işlenir ki, bu da Türkmen dilini Kıpçak grubuna yakınlaştıran biçimsel belirtilerden biri olarak kendini gösterir. Çağdaş Türk dillerinde *-rağ* ekinin biçim birimsel değişkelerini üç gruba ayırabiliriz:

1. *-rağ* (*-rak*, *-rah*, *-rek*, *-rék*, *-rok*, *-rey*): *eserek*, *katırak* (Başkurt), *ozınrak*, *göçlerek*, *matırrak* (Tatar), *aşarah*, *ilémle réh* (Çuvaş), *acırak*, *-incé rék*, *ufarak* (Türk), *yahşırak*, *ullurak*, *kiçirek* (Karaim), *alaşarak*, *ğičçirek* (Kumuk), *akrak*, *ajırah*, *ğararak* (Türkmen) *uzunrak*, *ğızılrağ*, *ağrağ* (Sarı Uygur). *kararak*, *kimmetrek* (Uygur), *maydarok*, *sovukrok* (Özbek), *açığrağ*, *yaşdırah*, *köderey* (Azerbaycan) vb.

2. *-ırak* (*-irak*, *-urak*, *-ürek*): *sarı(ı)rak*, *kızılırak*, *jaksı(ı)rak*, *ülkénirek*, *kögirek* (Kazak), *tolğırak*, *erzenirak*, *akirek* (Uygur), *kokürek*, *kızılırak*, *ağırak* (Nogay), *kalınırak*, *uzunurak*, *kengirék* (Karaçay – Balkar) vb.

3. *-arak* (*-a:rak*, *-éarak*, *-arah*): *-dararak*, *-azarak* (Gagauz), *kiçik arah*, *çon arah*, *hızıl arah*, *uzun arah* (Hakas), *kızıl a:rak*, *uluğ a:rak*, *kök a:rak*, *sarığ a:rak* (Tuva), *ak a:rak*, *çabal a:rak* (Şor), *béyégerek* (Başkurt) vb. Azerbaycan dili diyalektlerinde de bu biçim birimsel değişkeye rastlanır: *bozarah* (Şeki), *uzunarah* (Kence, Karabağ).

Türk dillerinde *-rağ* ekinin çeşitli biçim birimsel değişkelerle işlenmesi şunu gösterir ki, bu ek birleşik oluşum yolundan geçmiştir. Daha önceleri “uzağ” anlamlı ayrı bir sözcük olan *ırağ* sözcüğü ekleştikten sonra çeşitli biçim birimsel değişkelere çevrilmiştir.

Örnekseme dönüşümünü Azerbaycan dilinin Dmanisi şivesinde işlenen *sarita:r* sözcüğünde de görmek mümkündür. Burada *sarı teher* birleşmesindeki *teher>teer>te:r* dönüşümü *-te:r//ta:r* biçim birimsel değişkelerini yarattığı gibi, *ırağ>-rağ* dönüşümü sonucunda oluşan *-rağ* ekinin de yukarıda gösterilen biçim birimsel değişkeleri biçimlenmiştir.

Türkolojide *-rağ* ekinin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Örneğin, Türk dilcisi Y. Ekman *-rak* biçimini birincil sayar ve *-ırak* biçim birimsel değişkesindeki “ı” ünlüsünü ses türemesi olarak ele alır. G. Ramstedt ve K. Brokkelman *-rak* ekini addan eylem yapan *-ra* ve eylemden ad yapan *-k* eklerine ayırırlar. F. İshakov ve A. Palmbah *-ırak* biçiminin bazı Türk dillerinde “azacığ” anlamında işlenen *a:rak* edatından türediğini kaydederler.¹⁷ A. N. Kononov Türk dillerindeki r~l denklğine dayanarak Özbek dilindeki *-rok* ekini küçültme bildiren *-lok* eki ile aynı kabul eder ve bu görüşü doğrulamak isteyen L. S. Levitskaya Türk dilinden *ilerlek*, *dazlak* tipli örnekler getirir (Levitskaya, 1976, 148). Bizce, bu örneklerdeki *-lak*, yalnızca, *-rak>-lak* değişmesidir. Bu ses olayını açıkça görmek için Tatar dilinin Mişar diyalektinden verdiğimiz örneklere bakmak yeterlidir: *zurırak>zurrak>zurlak*, *birerek>birrek>birlek*, *elğererrek>elğerrekk>elğerrekk*.

¹⁷ Halbuki *a:rak* sözcüğünün özü “azacığ” anlamlı *aray* ve genel Türkçe *-rak* biçimlendiricisinden oluşmuştur; *arayrak>a:rak*. Bizce, Tuva ve Şor dillerinde *-rak* ekinin *-a:rak* biçim birimsel değişkesi dönüşümü yansıtır, çünkü uzun “a” sesi *-ray* hissesinin hece yutumu olayına uğraması sonucunda oluşmuştur.

Bu diyalekte hatta *-rak>-lak* değişmesinden sonra *-rak* eki yeniden bu sözcüğe getirilebilir, yani tekrarlanır. Örneğin, *zurlakırak*.

Görüldüğü gibi, *-rağ* ekinin etimolojisi hakkında söylenen görüşler biçim bilimsel ses bilimsel yönden onaylanamıyor. Bizim yukarıda koruduğumuz *ırag>-rağ* değişmesine dayanan görüşümüz ise yeni değildir. Bu görüşü çeşitli zamanlarda V. Bang, O. Bötlingk, J. Deni ve M. Resenen de söylemişler. Türk dillerinde *-ırak* ve *-rak* biçim birimsel değişkelerinin paralel işlenmesi, onların serbestliği açıkça gösterir ki, bu biçim birimler *ırag* “*uzağ*” sözcüğünün ekleşmiş dönüşümüdür. Bu görüş *ırag* sözcüğünün semantiği ve etimolojisi ile de kanıtlanır.

L. S. Levetskaya *-rağ* ekinin işlenme özelliklerinden söz ederken yazar ki, bu ek *-r*, *-l*, *-n* ile biten sözcüklere *-tarah* biçim birimsel değişkesi ile getirilir. O, *-tarah* ekinin “daha” anlamlı *ta* edatından ve *-rah* biçim biriminden ibaret olduğunu gösterir (Levetskaya, 1976, 147). Araştırmacının Çuvaş dilinde *-rağ* eki üzerinde yaptığı bu biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirme Azerbaycan diline de aittir. Örneğin: *cantarah*.

Derece ulamında çeşitli eklerin birleşmesi sık görülen bir durumdur. Azerbaycan dilindeki *-ımtrağ* eki de Türkmen ve Salar dillerinde kalmış *-ımtığ* ve genel Türkçe *-rağ* biçim birimlerinden ibarettir, yani *-ımtrağ* eki *-ımtığrak>-ımtrağ>-ımtrağ* değişmesine uğramıştır. Burada kendini gösteren *ğ* sesinin düşmesi Türk dillerinde yaygın bir olaydır. Genellikle, *-rağ* eki sonu *ğ*, *k* ünsüzleri ile biten sözcüklere ve ya da eklere getirildiğinde bu ünsüzler düşer. Örneğin, eski Özbek dilinde *kiçigrek*, Sarı Uygur dilinde *kiçikrek* şeklinde işlenen sözcük Gagavuz ve Türk dilinde *küçürek//küçürék* biçimlerinde kendini gösterir.

Bu olay Azerbaycan dilindeki *göde(k)rek*, geçiş şivesindeki *yumşa(ğ)rah*, Türk dilindeki *alça(k)rak*, *ufa(k)rak*, Türkmen dilindeki *ğıra(ğ)rak*, *çaltra()*çığı sözcüklerinde de gerçekleşmiştir. Son örnekte ise *-rak* ekinin *k* sesi düşmüştür.

Bazen *-rak* eki getirilen sözcüğün fonetik terkihi öyle değişir ki, özel biçim bilimsel ses bilimsel inceleme yapmadan sözcüğün biçimsel terkihini belirlemek

mümkün olmaz. Örneğin, Tatar dilinin Mişar diyalektinde işlenen *kéçrük* sözcüğünün *kéçrik* ve *kéçerek* biçim birimsel değişkeleri vardır ve yalnız bu son varyant olanak sağlar ki, önceki iki varyantta *kiçik* ve *-rek* biçim birimlerini belirleyelim.

Derece eki olan *-rak* biçim birimi *-tarah* biçiminde birleşik ekler oluşturduğu gibi, Sarı Uygur dilinde *-imusrék* (*-imisrék*, *-msrék*) birleşik derece ekinin terkinde kendini gösterir. İlginçtir ki, *-rak* eki tekrarlanabildiği gibi (örneğin, Başkurt dilinde *-ırağırak*), meydana geldiği “ırağ” sözcüğüne de getirilebilir. Örneğin, eski Osmanlı Türkçesinde *ırağrak*, Tatar dilinde *yéırağrak* sözcükleri vardır. Türkmen dilinde ise *-rak* eki *-cığ* ekinden önce ya da sonra işlenebilir: *çaltra(k)cığ*, *körcüğrek*.

Derece ulamı bildiren *-rağ* ekinin sıfatla beraber, ortaç, ulaç, zarf, isim gibi işlenen sözcüklere de getirilebilmesi bir daha gösterir ki, o. müstakil anlamlı “ırağ” sözcüğünden türemiştir. Bu ekin etimolojisi ve biçim bilimsel ses bilimsel özellikleri üzerinde yapılan değerlendirmelerde dokuza kadar biçim bilimsel ses bilimsel olay kayda alınmıştır (Celilov, 1985, 103—104).

5. ÇATI ULAMI

Çağdaş Türk dillerinde birleşik sistem teşkil eden eylemin çatı ulamı bu halkların oluşumu tarihi ile bağlantılı uzun bir oluşum ve biçimlenme dönemi geçirmiştir (Ceferov, 1975, 10). Türkologların çoğunluğu şu görüştedir ki, Ana Türkçe döneminde çatı ulamı yoktur. Ayrıca bu dönemin bir başka karakteristiği de geçişli ve geçişsiz eylemlerin ayrılaşmaması idi.

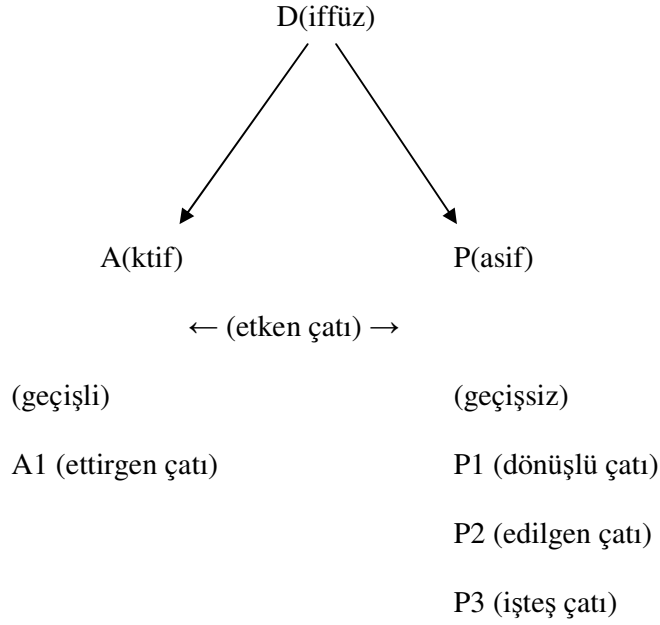
Dil oluşumunu tamamladıkça, dil bilimsel sistemde biçimsel ve sözdizimsel katlar arasında karşılıklı ilgi arttıkça özne, nesne ve hareket arasındaki ilişkilerin formal ifadesine ihtiyaç ortaya çıkmıştır ki, bu da çatı eklerini ortaya çıkarmıştır.

Ancak bu eklerin neden ve çok oluşması hakkında şimdiye kadar doyurucu ve inandırıcı bir açıklama yoktur.

Tür eklerinin biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi gösterir ki, onların oluşma yolu eylemlerde geçişli ve geçişsiz kategorinin gelişmesi ve düzenlenmesi ile yakından ilgilidir. Genellikle, ana Türkçe döneminde biçimsel kuruluşun sistemi biçimlendikçe çokluk, iyelik, kişi, durum ve çatı ulamlarının ekleri ilişkili şekilde inkişaf ederdi. Örneğin, geçişli ve geçişsiz eylemlerin ayrılmaya başlaması ile bağlantılı olarak, bir taraftan adlarda durum ekleri diğer taraftan eylemlerde çatı ekleri düzenlenme süreci geçirmişlerdir. Bu nedenle de çeşitli ulamların ekleri arasındaki diyalektik ve art süremliliği ilişkiyi ortaya çıkarmak karanlık kalan bir çok meselelerin aydınlanmasına yardım eder.

Türk dillerinde eski devre indikçe eylemlerde geçişlilik geçişsizlik nötrlenir. Örneğin, *doğ-* eylemi, hem “doğmağ”, hem de “doğrulmağ” anlamını verir (Serebrennikov, 1976, 29). Eylem çatılarının geçişli ve geçişsiz eylemler üzere farklılık gösterdiğini dikkate alıp, bu şarta uyan belirtilerden yararlanalım. Eski dönemi, yani geçişli ve geçişsiz anlamı üzere ayrılmayıp diffüz aşamasını koruyan eylemleri (*doğ-*, *ol-*, *oh-*) “D” işareti ile kaydedelim. Aktiflik bildiren geçişli eylemleri “A” ile, pasiflik bildiren geçişsiz eylemleri ise “P” ile işaretleyip, çatı eklerini A ve P üzere gözden geçirelim.

Etken çatının eki olmadığı için o hem A, hem de P dizisine ait olur: A (*gör-*, *al-*, *iç-*), P (*al-*, *yat-*, *öl-*). Bu nedenle de diğer çatıları A1 (ettirgen), P1 (dönüşlü), P2 (edilgen), P3 (işteş) işaretleri ile ayırmak gerekir. Bütün bu işaretler sistemi çatı ulamının dizisinde şöyle gösterilebilir:

5. 1. DÖNÜŞLÜ ÇATI (P1)

Azerbaycan dilindeki dönüslü çatı eki *-(ı)n* genel Türkçe biçimlendiricisidir.¹⁸ Bu ekte P1 işlevi sonradan oluşmuştur. Örneğin, *Ol özüne et doğrandı* (MK) cümlesinde “doğradı” anlamında işlenen *doğra-n-dı* eylemi burada *öz-ün-e* dönüslülük zamiri ile aynı şekilde türetilmiştir, yani dönüslülük anlamı hem zamirdeki, hem de eylemdeki *-n* elementi ile tekrar olunmuştur, ancak buna rağmen, bu eylem P1 dizisini değil, A dizisini yansıtır. Bizce, eskide *-ın* elementinin eylemlerde bu tür tekrarı P dizinde olmuş ve P1 ekine çevrilmiştir. Hatırlatalım ki, bu *-ın* biçim birimindeki *-n* elementi kişi zamirlerinde de işlenmiştir (*me-n, se-n, a-n, ke-n-di*). Demek ki, eylemlerde hareketle nesne ilişkisi gerçekleştiğinde, hareketin nesne üzerinde icrası ortaya çıktığında en elverişli ifade yolu, yani zamirlerde

¹⁸ Tuva dilindeki *-tın* biçim birimsel değişkesi *-ıl-ın* birleşmesinin, yani iki P1 ekinin birleşmesinden oluşan *-(ı)ln* biçim biriminin fonetik değişmesi sayılır (Şerbak, 1981, 111).

eskiden var olan ve dönüşlülük anlamı bildiren *-in* biçim biriminden yararlanılmıştır.¹⁹

Azerbaycan dilinde P1, dizisi *-il* eki ile de işlenir ki, bu da meçhul çatı eki ile ortaktır.

Önceleri dönüşlülük çatısı A ve P dizilerine nötr olmuştur. Örneğin, çağdaş dil bakımından istisna gibi görünen *kéyin*, *soyun* sözcükleri bu durumu yansıtır, çünkü P1 ekli bu sözcükler hem A, hem de P dizisinde işlenebilir. Daha sonraları ise dönüşlü çatı P işlevi üzere gelişmiş ve getirildiği hem A, hem de P eylemlerini P dizisine salmıştır. Şimdi Azerbaycan dilinde P1 dizisinin yalnız bu modelleri işlenir ki, bunlardan da P1 = P + *in* modeli, yani geçişsiz eyleme getirileni az kullanılır:

P1 = P + *-(i)n* (gezin, uzan, olun, ahın, isin)

P1 = A + *-(i)n* (körün, daran, yuyun, déyin)

P1 = A + *-(i)l* (bükül, vurul, kesil)

5. 2. EDİLGEN ÇATI (P2)

Azerbaycan dilinde edilgen çatının eki *-(i)l* genel Türkçe biçimlendiricisi olarak dikkat çeker, onun *-(i)n* biçim birimsel değişkesi ise sonu *l* ile biten eylemlere getirilir. Diğer Türk dillerinde de kendini gösteren bu kural, elbette, daha sonra oluşmuş bir biçim bilimsel ses bilimsel ölçüdür, çünkü eski abidelerde *alil-* (быть схваченным) tipli örnekler işlenmiştir.

P2 dizisi için Yakut dilinde *-ılın//ulun*, Altay diyalektlerinde *-ilil*, Tuva dilinde ise *-til* ekleri karakteristiktir. Her üç ek aynı terkibe sahiptir, yani iki P2 biçim biriminin birikmesidir: *-il+in*, *-il+il* ve *-(il+il)>-(i)il>-til*.

¹⁹ Bu ekin kökenini üçüncü kişinin ekleşmiş biçimi ile (O. Bötlingk), *ol>an* zamiri ile (A. Kononov), eski dönemlerde tekrarlık bildiren *-n'*ye de bağlamışlardır (Serebrennikov, 1976; Şerbak, 1981, 112).

Bazı Türkologlar edilgen çatının *-il* ekini kökence (*b)ol-* eylemine bağlıyorlar (K. Zaleman, A. Şerbak). V. Bang ise bu olasılığın yalnız *bol-* eyleminin *b+ol-* şeklinde oluştuğunu kanıtladıktan sonra doğru olabileceğini söylemiştir. Diğer Türkologlar ise (B. Serebrennikov, E. Sevortyan) çatı eklerinin birincil eylem türetme işlevine dayanarak *-il* ekinin artım, çokluk bildiren ve addan eylem yapan *-l* ekinden türediğini gösterir (Serebrennikov, 1976).

Yukarıda gösterdiğimiz gibi, P hattı üzere biçimlenen çatılar (*dönüşlü*, *meçhul*, *işteş*) arasında diyalektik ilişki vardır. Bu nedenle de P2 dizisindeki ek (*-il*) hele çatılar üzere ayrılaşmadığı dönemde P1 işlevini de taşımıştır ki, bunun da izi şimdi de görülür ve yalnız bağlam içerisinde P1 ile P2 anlamını birbirinden ayırmak mümkündür. Örneğin:

hava açıldı (P1) ay dolandı (P1)
gapı açıldı (P2) kendir delandı (P2)
ğonağ tutuldu (P1) fikrinden daşındı (P1)
ölke tutuldu (P2) kitablar daşındı (P2)

Azerbaycan dilinde edilgen çatı eki genellikle A dizili eylemlere getirilir.. Bu nedenle de P dizili eylemlere getirilen *-il* ekini son zamanlarda Azerbaycan dilciliğinde *kişisiz* çatı biçim birimi olarak verirler (MAD, II, 1980, 260). Ancak bu model az işlenir.

Şimdi Azerbaycan dilinde P2 dizisinin şu modelleri vardır:

$P2 = A + -(t)n$ (*silin, salın, alın, başlan*)
 $P2 = A + -(t)l$ (*cırıl, tahıl, yarıl, sarıl*)
 $P2 = P + -(t)l$ (*gédil, bahıl*)
 $P2 = A1 + -(t)l$ (*köçürül, görüşdürül, toplaşdırıl*)

5. 3. İŞTEŞ ÇATI (P3)

İşteş çatının Türkçe niteliği taşıyan *-(t)ş//-(a)ş* eki Azerbaycan dilinde de P3 dizisinin esas ekidir. Bu ekin bazı Türk dillerinde *-(t)s* biçim birimsel değişkesi işlenir, Yakut dilinde bu biçim birimsel değişkesin tekrarı ile *(-ıs + ıS>-sıs)* oluşan biçimi de vardır.

Yakut dilindeki *ahas-* (есть вместе) sözcüğü Azerbaycan dilinde P3 dizisinde işlenemiyor, çünkü *aşaş-//aşış-* biçimine ses birim dağılımı özellikleri imkan vermiyor, yani hecelenme sürecinde aynı hecede iki *-ş* ünsüzü ses dizimine uygun değildir için.

Eski metinlerin dilinde *-(t)ş* eki geniş işlenmiştir. Örneğin, *Kavışıp öpişti, kuçuştı, iğlaştı* “встретившись они поцеловались, обияались, заплакали” (Şerbak, 1981, 113).

İşteş çatı ekinin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır. Bu ekin kökenini *éş* (ortag) sözcüğünün belirlenen (**éş-*) eylem varyantı ile (V. Bang, A. Şerbak), önceleri harekette fazlalık, tekrarlık bildiren *-ş* eki ile (B. Serebrennikov) ve *//ş* denkliğine dayanan *-il* eki ile (E. Sevortyan) açıklamak istemişlerdir (Şerbak, 1981, 113—114).

Bizce, *yoldaş (yolda-éş), gardaş (karında-éş)* sözcüklerinde yer alan *-éş* biçimlendiricisi *éş* (ortag) sözcüğü ile ilgilidir, örneğin, *gırh éşim* (gırh yoldaşım) ve bu biçimlendirici yalnız ad dizisinde işlenir, Bu nedenle de *éş* isminin ikili kök özelliği gösterdiği dönemi için tespit edilen **éş-* (eylem) varyantının P3 dizisinin ekine çevrilmesi inandırıcı görünmüyor, çünkü böyle eylem eğer Türk dillerinde olsa idi, hiç olmasa onun izi kalıplaşmış köklerde kalırdı. P3 ekinin P2 ekinden *//ş* denkliğine esasen oluşması da inandırıcı değil, çünkü bu denkliğin oluşması Ana Türkçe döneminin en eski aşamasına, tür eklerinin oluşması ise ondan çok sonraki aşamaya aittir.

Çokluk ulamından söz ederken -ş elementinin topluluk bildirdiğini göstermiştik. Bu nedenle de B. A. Serebrennikov'un P3 ekinin kökeninde tekrarlık bildiren -ş elementinin olması görüşüne katılmak lazımdır. Daha doğrusu, topluluk bildiren -ş elementi adlarda çokluk, eylemlerde ise çoklu anlamına bağlı işteş çatı ekine çevrilmiştir.

Azerbaycan dilinde P3 dizisinin şu modelleri işlenir:

$$P3 = A + -(a)ş \text{ (tutaş, dalaş)}$$

$$P3 = A + -(ı)ş \text{ (tutuş, guçağlaş, uçuş)}$$

$$P3 = P + -(ı)ş \text{ (yatış, geziş, bahış, doluş)}$$

$$P3 = P2 + -(ı)ş \text{ (açılış, düzülüş)}$$

P + (ı)ş modelinde sözcük kökü (P) yansıma (imitativ) olduğunda esasen eylemin karşılıklı değil, ortaklaşa yapıldığı ifade edilir.: *guruldaş, vızıldaş* vb.

5. 4. ETTİRGEN ÇATI (A1)

Azerbaycan dilinde A1 dizisinde esasen *-dır* ve *-t* ekleri işlenir. Bu eklerin Türk dillerinde işlenme kuralını İ. V. Kormuşin biçim bilimsel ses bilimsel yapı olarak şöyle belirler: *-t* eki iki heceli gövdeye getirilerek hecenin sayısını değiştirmiyor, *-dır* eki ise bir heceli gövdeye getirilip onu iki heceli eder, demek ki, her iki ek iki heceliliği korur (Kormuşin, 1978, 24). bu biçim bilimsel ses bilimsel kural Azerbaycan dilinde de kendini doğrular. Örneğin, *boşalt, ohut, işlet, yazdır, aldır, satdır* vb.

Çağdaş Azerbaycan dilinde ettirgen çatının getirildiği kök ve gövdeler dikkate alındığında, A1 dizisinde bu modellerin işlendiği görülür:

$$A1 = A + -t//tdır//tdirt//dır//dirt//dirttır \text{ (işlet, işletdir, ohutdurt, gazdır, gazdirt, yazdırtdır, basdırtdır)};$$

A1 = P + -t//tdır//dır//dirt//dirtır (daralt, boşalt, ba $\underline{h}$ dır, boşaltır, ba $\underline{h}$ dirt, ba $\underline{h}$ dirtır, öldür, öldürt, öldürtür);

A1 = P3 + -dır//dirt (gızıştır, körüşdür, yarışdır, barışdır).

Görüldüğü gibi, bütün A1 dizisi -t ve -dır ekleri ve onların birleşik varyantları ile ifade olunur. Türkolojide ettirgen çatının ekleri sırasında -dar, -ır, -ar, -ğız, -ğır, -ğar, -gaz, -tır, -çur//şır, -az, -ız, -duz biçim birimleri de verilir (Kormuşin, 1978; Şerbak, 1981, 116—117). Bu eklerin çoğunluğu Azerbaycan dilinde A1 dizisi için arkaikleşse de, bazı sözcüklerin terkininde kalmıştır: çimizdir, gal $\underline{h}$ ız vb.

Türk dillerinde bu eklerin birçok biçim birimsel değişkesi olsa da, onların sabit biçimleri şöyle sınıflandırılabilir:

-ğar	-gaz	-dır	-ğız
-dar	-az	-tır	-duz
-ar		-ğır	-ız
		-çur	
		-şır	
		-ır	

Görüldüğü gibi, buradaki eklerin bir kısmı iki biçim birimin birleşmesini yansıtır. Bu eklerde ilk element -ğ//d//t//ç//ş ünsüzleri olarak ayrılır, ikinci hisse ise -az//ız//ar//ır biçim birimleri ile örtüşür.

Birinci element kimi ayrılan ünsüzlerden -ç//ş yalnız tapşır sözcüğünde ve onun eski Türk dilinde işlenen tapçur varyantında kendini gösterir. Bu nedenle de bu sözcüğün arketipini *tapıç-ur//*tapış-ır şeklinde tespit etmek gerekir ve ettirgen çatı ekinin -çur//şır değil, -ur//ır biçim birimi olduğu düşünülebilir. aynı durumu ilk element olarak ayrılan -ğ ünsüzünde de görmek olur. Şöyle ki, gal $\underline{h}$ ız, görkez, gor $\underline{h}$ ız sözcüklerinde A1 biçim birimi -hız//kez şeklinde değil, -az//ız şeklinde ayrılmalıdır, çünkü buradaki -ğ (- $\underline{h}$, -k) elementi sözcüğün gövdesine aittir. Karşılaştırınız: gal $\underline{h}$ -

(*ğalh-ız*), *ğorh-* (*ğorh-uz*, *ğorh-ut*), *görk* (*körk-ez*). Bu gövdeler ise şöyle belirlenir: *ğalh-*, *ğoruh-*, *görük-*.

Arkaik ettirgenlik eki sayılan *-set* biçim birimi de iki hisseden ibarettir. Şöyle ki, *görset* sözcüğünü *görsen* türevi ile karşılaştırıp *görse-t* (*körse-n*) şeklinde, ya da önceki sözcükler gibi, **görüs-et* şeklinde parçalanabilir. Her iki halda *-s* biçim biriminin A1 eki olmadığı açıktır. Demek ki, ilk element olarak ayrılan ünsüzlerden yalnız *-d//t* elementi kalır ki, bu da A1 dizisinde aktif olarak yer alan biçim birimidir. Bu biçim birim hem ayrı olarak (*ohut-*), hem de *-ır* biçim birimi ile birleşmiş şekilde (*kesdir-*) ettirgenlik çatısının ekidir.

A1 dizisinde yer alan biçim birimlerin çokluğuna rağmen, onların temelinde bulunan esas biçim birimlerin sayısı azdır ve onları şöyle belirlemek mümkündür:

-t//d, *-ar//ır*, *-az//ız*.

Bu biçimlendiricilerdeki *-t//r//z* elementlerinin çokluk ulamında da aktif yer aldığını göstermiştik ve onların eski devirde topluluk anlamı bildirdiği aydınlanmıştı. Bu nedenle B. A. Serebrennikov'un çatı biçim birimlerinin hareketin tekrarlığını bildiren eklerden oluşabileceği görüşü inandırıcı görünür (Serebrennikov, 1974, 175). Ettirgenlik eklerinin oluşmasında kendini gösteren bu tip bilimsel ilke Türk dillerinin malzemesi doğrultusunda daha açık seçilir.

Altay dillerinin akrabalığını kanıtlamaya çalışan İ. V. Kormuşin ettirgenlik eklerinin biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi ile ilginç değerlendirmeler yapsa da, onun Moğol ve Mançu-Tunguz dilleri için belirlediği biçim birimler **-bu*, **-k(V)* bizim Türk dilleri için belirlediğimiz arketiplerle örtüşmüyor, yani ettirgenlik ekleri bu dillerde ayrı ayrı kökenlere aittir (bkz; Kormuşin, 1978, 87).

Gözden geçirilen meseleler gösterir ki, Ana Türkçede geçişli (A) ve geçişsiz (P) eylemlerin düzenlenmesi ile paralel çatı ulamı da biçimlenmiştir. Biçim bilgisindeki bu tür karşılıklı düzenlenme çatı eklerini ortaya çıkarmış, ancak ilk aşamada bu ekler işlevce birbirinden o kadar da farklılık göstermemişlerdir. Sonraki oluşum aşamalarında ise çatı ulamının dahilinde gerçekleşen düzenlenme çatı

eklerinin karşıtlığını yaratmıştır.²⁰ Düzenlenme sürecinde ses dizimi ölçüleri de öz etkisini göstermiştir.

Türk dillerinde çatı ulamının çeşitli biçim birimsel değişkeleri olan birçok eki olsa da, eski devre indikçe biçim birimsel değişkelerle beraber, biçim birimlerin de sayısı azalır ve her çatının bir veya iki eki kalır. Eklerdeki ünlülerin değişkenliğini dikkate alıp, Ana Türkçe dönemi için belirlediğimiz biçim birimleri (ünsüz elementi) ayrı ayrı çatılar için şöyle göstermek mümkündür:

P1 (dönüslü)	— *-n
P2 (edilgen)	— *-l
P3 (işteş)	— *-ş
A1 (ettirgen)	— *-t// -d, *-z// *r

Bu *-n*, *-t*, *-ş* elementleri eylem yapan *-la* eki ile birleşip yeni bir ek de oluşturmuşlardır.²¹ Şöyle ki, *-la* eki ile türetilen gövdelere bu çatı ekleri getirilebilir: *işle-n*, *işle-t*, *salamla-ş* vb. Bu şekilde işlenen *-la+n*, *-la+t*, *-la+ş* birleşmelerinde türetme işlevine edilen çatı anlamı yeni ekin biçimlenmesine zemin hazırlar ki, bu imkanın gerçekleştiğini artık terkip hisselerine ayıramayan *-lan*, *-lat*, *-laş* eklerinin varlığında görürüz. Örneğin, *téz-leş*, *téz-let*, *tez-len*, *kenc-leş*, *kenc-len* vb. Bu süreçte *-l* elementi yer almıyor, çünkü Azerbaycan dilinin ses birim dağılımı buna izin vermez, bu nedenle de *-lal* varyantı oluşmamıştır.

²⁰ Biçim bilimsel ses bilimsel incelemeyle geldiğimiz sonuç vaktiyle A. Elekberev'un sözlüksel – semantik araştırma ile ortaya çıkardığı çatı ulamındaki karşıtlıklar ve onların bilimsel esası hakkında ileri sürdüğü görüşleri doğrular (Alekberev, 1983, 58— 60)

²¹ H. Mirzeyev *-lan* eki ile türetilen eylemlerin geçişsiz olmasını, doğru olarak, *-n* elementine bağlar (Mirzeyev, 1979, 32).

6. OLUMSUZLUK ULAMI

Azerbaycan dilinde olumsuzluk ulamı sözlüksel, biçimsel ve söz dizimsel yollarla ifade edilir. Konuşma dilinde olumsuzluk anlamı titremleme ile de verilir.²². Azerbaycan dilciliğinde olumsuzluk ulamını A. Aslanov mantıksal, felsefi ve dilcilik bakımından geniş olarak incelemiştir (Aslanov, 1985). Bu nedenle de burada yalnız olumsuzluk ulamının bazı ifade yolları ve onların biçim bilimsel ses bilimsel belirtilerinden söz etmek göz önünde tutulmuştur.

Olumsuzluk ulamı dilde onaylama ulamı ile karşıtlık teşkil eder. Örneğin;

<i>beli — yoh</i>	<i>-li — -sız</i>
<i>var — yoh</i>	<i>Ø — -ma</i>
<i>he — yoh</i>	<i>Ø — déyil</i>
<i>her — héç</i>	<i>hem — ne</i>

Görüldüğü gibi, onaylama – olumsuzluk karşılaştırmada hem sözlüksel hem de biçimsel araçlar yer alır. Yalnız eylem ulamında onaylamanın özel eki yoktur, çünkü bildirme ulamının bütün biçim birimleri onaylamayı bildirir. Yani burada da olumsuzluk bildiren *-ma* eki ve “déyil” sözcüğü aslında sıfır (Ø) biçim birimle karşıtlıktadır.

Olumsuzluk ulamı Türk dillerinde eski bir tarihe sahiptir. Olumsuzluğun ifade araçları uzun bir oluşum ve düzenlenme yolu geçerek, dilin biçimsel sisteminde sağlam bir yer tutmuştur. Hatta bir söylem dahilinde iki olumsuzluk eki ile bazen onaylama hükmü de verilir. Örneğin:

Hörek duzsuz déyil = (höreyin duzu var)

Oçağ yanmasa, tüstü çılmaz = (oçağ yananda tüstü çihar).

²² Bundan başka, konuşma dilinde yansıma benzer diffüz sözcükle de olumsuzluk bildirilir ve ilginçtir ki, tahminen *ntç* birleşiminin kalıbında söylenen bu diffüz sözcüğü telaffuz ederken hava akımı konuşma seslerinden farklı olarak, içeri çekilir ve *nırçılı* gibi seslenir. Elbette, yalnız şifahi sözde kendini gösteren bu diffüz sözcüğü (*ntç*) yazıda normal ses birimlerle göstermek mümkün değildir.

Görüldüğü gibi, olumsuzluk ekleri sözün yapısında çevikliği ile yüksek seviyede genelleştirme imkanına sahiptir. Bu tür somut ifade tarzına gelene kadar olumsuzluk ulamı çok uzun bir düzenlenme yolundan geçmiş olmalıydı. Bu nedenle de olumsuzluk bildiren biçim birimlerin kaynağını Ön Azerbaycan değil, Ana Türkçede araştırmak gerekir.

Olumsuzluk bildiren *ne* sözcüğü Türkçe kökenli değildir. Bu sözcüğün soru zamiri gibi Türk dillerinde geniş bir şekilde işlenmesi onun kökenini daha derin katlarda araştırmayı gerektirse de, her durumda sözcüklerin önüne gelerek olumsuzluk bildirmesi gösterir ki, bu sözcük Türk dillerine Ana Slav veya İran dilerinden geçmiştir. Karşılaştırınız:

Né él, né pil.
Né hord, ne nuşud.
Né yédi, ne içdi.

Genellikle, Hint – Avrupa dillerinde olumsuzluk bildiren sözcüklerin, örneğin, *né/ni/nét* (Rus), *ne/nist* (Fars), *ne/nou* (Latin), *not* (İngiliz) vb. biçimleri ve onların türevleri gösterir ki, Türk dillerinde işlenen *né/ne* olumsuzluk göstericisi Hint – Avrupa kaynaklıdır.

Azerbaycan dilinde işlenen *he* sözcüğü ise alan özelliği taşır. Şimdi onaylama bildiren *heri, heye* sözcüklerinin kökünde yer alan ve konuşmada onaylama işlevi taşıyan *he* sözcüğü aynı işlevde Ermeni dilinde de *ha* biçim birimsel değişkesi ile işlenir. İlginçtir ki, bu sözcük biçimsel ses bilgisi açısından Azerbaycan ve Ermeni konuşma dilinde paralellik teşkil eder. Şöyle ki, *he* onaylama biçim biriminin *hu* biçim birimsel değişkesi tahminen *hu*'ı (ünlüler arasında boğaz tutulması ile) şeklinde telaffuz edilerek, olumsuzluk bildirir. Ermeni dilinde ise *ha* biçim biriminin *huhh/hhu* (tahmini şekli) biçim birimsel değişkesine de diyalekte rastlanır. Bu bakımdan, Azerbaycan dilindeki *hu*'ı olumsuzluk ekinde boğaz tutulması ile söylenen *ı* ünlüsünün eski gırtlaksız özelliği koruması dikkati çeker.

Azerbaycan dilinde işlenen *yoh*, *déyil* sözcükleri ve *-ma* eki ise Türkçe kökenlidir. Türk dillerinde *yoh* sözcüğünün fonetik varyantları (*yoh*, *yoğ*, *suoh*, *çok*, *çoh* vb.) onun arketipini **d'oğ* şeklinde belirlemeye imkan verir.

Azerbaycan diyalektlerinde *dögür//döyül//dégil//döyl//değil* varyantları ile işlenen *déyil* sözcüğünün Türk dillerinde de çeşitli fonetik varyantları vardır:

<i>dögül</i>	<i>dügül</i>	<i>tégül</i>	<i>déél</i>	<i>döyü</i>
<i>dégél</i>	<i>duğul</i>	<i>tekül</i>	<i>déal</i>	<i>dévül</i>
<i>dégül</i>	<i>déyé</i>	<i>teğil</i>	<i>deil</i>	<i>de:l</i>
<i>degül</i>	<i>déyül</i>	<i>tüğü</i>	<i>déil</i>	<i>dél</i>

Bütün bu fonetik varyantlar için biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan **dégil* biçimi sabit biçim olarak seçilir, çünkü bu varyantlar için yalnız, **dégil* arketipi ortak ve hem de kaynak olabilir. Azerbaycan dilindeki *dögür* biçimi ise bu arketipin iki hisseden ibaret olduğunu gösterir:

*dég-il, **dég-ir*.

Bu yeniden oluşturmada *diğer* (başka) sözcüğünün de kaynağı aydınlanır ve anlaşılır ki, bu sözcük Fars dilinden Azerbaycan diline (sözlüklerde gösterildiği gibi) değil, tersine, Ön Azerbaycan dilinden Fars diline geçmiştir. İlginçtir ki, Slav dillerinde de *druğoy* sözcüğünü *druğ* (yoldaş) sözcüğüne bağlamak istemişlerse de, onun kaynağını bulamamışlardır (ESSYA, 5, 131—132).

Türk dillerindeki *déyil* sözcüğünün etimolojisi *töké-l* “исчерпывать” (Ġ. Ramstedt), *tek-ol* (A. Gaben) ve *dağ-ol* < *yoh ol* (A. Kononov) şeklinde açıklanmıştır (ESTYA, 1, 214). Bu son yeniden oluşturma gerçeğe daha yakındır: *yoh* sözcüğünün eski arketipi bizim de yeniden oluşturmamızda **d'oğ* şeklinde belirlenmiştir.

M, Kaşgarlı da *déyil* sözcüğünün etimolojisini vermiştir. O şöyle yazar: “Tégül تكل Oğuzca olumsuzluk edatıdır. Bu sözcüğün aslı Arguca dağul (داغأل) sözcüğündendir. Onlar iki *a*-yı (elifi) düşürüp, *d*-yi (د) *t*-ye (ت) *ğ*-yi (غ) ise *ğ*-ya ك birleştirip telaffuz ederler” (MK, 1, 374). Büyük Türkologun bu biçim bilimsel ses

bilimsel açıklaması yazıma ait olsa da, bundan bin yıl önce söylenmiş bu görüşte *d//t* denkliğinin doğru açıklaması ile, biçim bilimsel ses bilimsel karşılaştırmanın birincil örneklerinden biri verilmiştir.

Guba diyalektinde olumsuzluk *-ma* eki ile verilebildiği gibi, örneğin, *a l m i y e* var idi (almırdı), şimdiye kadar analitik yöntem de korunmuştur.

Örneğin;

ala yuh idi (almırdı)

ala var idi (alırdı).

A. M. Şerbak Türk dillerinde *-ma* ekinin biçim birimsel değişkelerini (*-ma*, *-pa*, *-po*, *-ba*, *-bo*, *-va*, *-ima*) göstermiş, arketipi belirlemese de, ayrı ayrı biçim birimsel değişkesinin oluşma sebebini biçim bilimsel ses bilimsel bakımdan doğru açıklayarak yazmıştır:

“Olumsuzluk ekinin (*-ma*) tarihi özünde çoğunlukla sır gizletmiştir, onun açılması için yapılan çalışmalar ise şimdilik tesadüfi ve çok yüzeysel karşılaştırmalardan öteye geçememiştir. Hatta hangi varyantın daha eski olduğunu belirlemek de zordur: *-ma* veya *-ba* (*-pa*). Bütün bunlar olumsuzluk ekinin çok eskiliğini ve uzun bir oluşum yolundan geçtiğini gösterir” (Şerbak, 1981, 98).

Ses yuvaları kanununa göre, *-ma* ekinin biçim birimsel değişkeleri içerisinde iki sabit biçim belirlenir: *-ba* ve *-ima*. Son biçim (*-ima*) yalnız Yakut diline ait olduğundan, genel Türkçe biçimlendiricisi olarak, **-ba* arketipi belirlenebilir. Bu arketipin hangi sözcükten türediğini belirlemek için dilde şaşma bildiren *ba!*, *pa!*, *biy!* (*bay!*) ünlemlerini ve *mu?* soru edatını hatırlamak gerekir, çünkü olumsuzluk bildiren *ne* ile *ne?* soru zamirinin genetik ilişkisi göz önündedir.

Demek ki, Ana Türkçede **ba* sözü şaşma bildiren ünlem, soru bildiren edat ve olumsuzluk bildiren biçimlendirici yönünde biçimsel-semantic ayrışma geçirmiştir. Bizce, bütün Türkçe için genel nitelik taşıyan *boş* sözcüğünün Karakas dilindeki *bot* varyantı gösterir ki, burada *bo+ş//t* terkip hisseleri ve **bo* kökü vardır

ve bu kök olumsuzluk bildiren **ba* ile ilgilidir, çünkü olumsuzluk biçim birimi zayıflık, azlık, boşluk anlam yakınlığı taşıyan sözcükle aynı yuvaya girebilir. Burada A. M. Şerbak'ın şu görüşünü hatırlamak gerekir: “Görülüyor ki, Türk dillerinde olumsuzluk ekinin kaynağında “çatışmamağ”, “burahmağ” veya buna benzer anlam taşıyan eylemlerin bulunduğu görüşüne katılmamız gerekiyor, ancak onun etimoloji yapısı sonraki çeşitli değişmelerde tanınmaz duruma gelmiştir” (Şerbak, 1981, 99).

Ana Türkçe için belirlediğimiz **ba* arketipinin olumsuzluk bildirmesi bazı İran dilleri ile de kanıtlanır. Örneğin, Fars dilinde eylemin emir biçiminin olumsuzu *me* ön eki ile verilir; مگو (*me-ğu* “*déme*”).

İran dillini konuşan toplulukların **ba* sözcüğünü alıp, ön goşma olarak yararlanması (bé-, bi-, ma-, me-) ilginç bir durumdur, çünkü İran dillerinde bu biçim değil Hint – Avrupa, hatta İran kökenli de değildir. İranistler Orta Fars dilinde “başka” anlamında işlenen *be* ön goşmasının (Manihey metinlerinde *ba*) etimolojisini (kaynağını) “açık değil” ifadesi ile verirler (OİYA, 1981, 138).

Eğer onaylama bildiren *var* (<*bar*), *bol-* (<**ba ol?*) sözcüklerinin terkinde de **ba* kökünü ayırmak mümkün olsa, onda bu kökün eski semantiğine daha çok yaklaşmış oluruz. Çünkü eklemeli kuruluştan önceki çağda tek heceli sözcüklerin tonlarla ayrılması durumu burada da ortaya çıkar. Nasıl ki, şimdi titremlemeye bağlı olarak, *yahşı* ve *yaman* sözcüklerinin her ikisi olumlu ve olumsuz anlamda işlenebilirse, **ba* seslemi de tona bağlı olarak, onaylama ve olumsuzluk anlamı ifade edebilir. Elbette, **ba* sözcüğünün eklemelilikten önceki dönemine inmek için şimdilik çok erkendir ve bu, özel bir araştırma konusudur.

Azerbaycan dilinde *-ma* olumsuzluk eki eylem ulamında bir sıra biçim bilimsel ses bilimsel değişmeleri ortaya çıkarmış ve bu değişmelerin bir kısmı biçim bilimsel ses bilimsel kurala çevrilmiştir. Örneğin, *-ma* ekinden sonra işlenen *-ib*, *-ir*, *-acağ*, *-a*, *-ası* ekleri ses türemesi (*y*) ile kullanıldığından, onların *-yib*, *-yir*, *-yaçağ*, *-ya*, *-yası* biçim birimsel değişkeleri oluşmuştur. Olumsuzluk bildiren *-ma* ekinden sonra *y* ünsüzünün işlenmesi bu ekin özünde de değişiklik yaratmıştır. Örneğin, şimdi biçim bilimsel ses bilimsel kurala çevrilmiş *bağmur*, *démir*, *gelmir* tipli dizide

bu ekin *-m* elementi kalmıştır, Bakü'nün bazı kentlerinde işlenen *gelmiyir* biçimindeki dizide ise bu ekin *-mı* biçim birimsel değişkesi ortaya çıkar, çünkü *y* ünsüzü burada *a* ünlüsünü daraltır. Bütün bu değişmeleri şöyle gösterebiliriz:

bahma-y-ır>bahmı-y-ır>bahmır.

Olumsuzluk bildiren *-ma* eki *-mar//maz* biçim birimlerini de ortaya çıkarmıştır: *gelmerem//kelmezem, almaram//almazam* vb.

Olumsuzluk hakkında yukarıda söylenenleri şöyle özetleyebiliriz. Genel Türkçe niteliği taşıyan *déyil* (**d'égil*), *yoh* (**d'og*), *diğer* (**d'éger*) sözcükleri aynı yuvadan türemişler, *-ma* (**-ba*) eki ise olumsuzluk bildiren **ba* sözcüğünden türemiştir. Azerbaycan dilinde bu ek yalnız *-maz//mar* biçim biriminde vurgulu olur; diğer hallarda ise vurgusuzdur.

Türk dillerinde olumsuzluk bildiren *ne* sözcüğü Hint – Avrupa dillerinden alındığı gibi, Ana Türkçedeki olumsuzluk bildiren **ba* sözcüğü de İran dillerine geçmiştir. Azerbaycan – Ermeni denkliği olarak kendini gösteren *he//ha* sözcüğü de onaylama anlamında olup eski ilişkiyi yansıtır.

7. KİP, ZAMAN VE KİŞİ ULAMLARI

Bu üç biçimsel ulamın bir arada ele alınması onların işlevi ile ilgilidir. Şöyle ki, predikativliğin (bildirme) ifade biçimi olan bu ulamlar birbirinden ayrı değil, birleşik şekilde işlenir.

Dilciliğe mantık biliminden dahil olan “predikativlik” terimi ve anlamı söz dizimsel ulam olduğundan burada bizi onun işlevsel yönleri değil, ifade biçimleri ilgilendirir. Eski devirde predikativlik sözcük sırası, analitik yöntem ve titremleme ile ifade edilmiştir ki, bunun izi ilke şeklinde bazı ifadelerde şimdi de yaşamaktadır. Örneğin: *Yol uzun. Ğapı açığ. Al ğıl. Al dé. Men ağa, sen ağa. Biz ölü, siz diri.*

Dilin biçimsel kuruluşunda ekler ortaya çıktıkça predikativlik eklerinin biçimlenmesi sürecine de imkan açılmıştır ve Ana Türkçe döneminde başlayan bu süreç diller ayrıldıktan sonra da devam etmiştir, bu nedenle de bazı predikativ ekler Türkçe için genel nitelik taşırsa, bazıları alan, diyalekt ve ayrı ayrı dillerde oluşan sonraki biçimlenme karakteri taşır.

Önceleri predikativlik zaman ve kip anlamlı eklerle ve kişi ulamını bildiren zamirlerle ifade olunurdu, yani zaman, kip suni yolla (ek ile), kişi ise analitik yolla (zamirle) verilirdi. Örneğin,

<i>men//biz</i>	<i>bildi (aldı, barğan, turduk)</i>
<i>sen//siz</i>	<i>bildi (aldı, barğan, turduk)</i>
<i>ol//olar</i>	<i>bildi (aldı, barğan, turduk)</i>

Bu durumu Sarı Uygur dili şimdiye kadar korumuştur. Örneğin:

<i>mén//mister</i>	}	<i>kél'se</i> (Tenişev, 1966, 33).
<i>sén//siler</i>		
<i>gól//golar</i>		

Daha sonraları kişi ulamı da suni yöntemle verilmeye başlanmıştır ki, burada da iki yol kendini gösterir. Birinci yol “(men) adam men” tipli kuruluş ile “tam biçim” olarak, ikinci yol ise “(men) adam-am” tipli dizi ile “yarım biçim” şeklinde kişi eklerini türetmiştir.

Şimdi Azerbaycan dilinde eylem çekimi biçimsel eklerle (zaman, kip, kişi ve çokluk) ve titremleme ile ifade edilir. Bunları uygun olarak, P (predikativlik), M3 (kip-zaman), Ş (kişi), İ (intonasiya “titremleme”) harfleri ile belirtirsek, predikativliğin ifade dizisi şöyle gösterilebilir:

$P = eylem + M3 + \text{Ş} + \text{İ}$	<i>(gel-miş-sen)</i>
$P = eylem + M3 + \text{İ}$	<i>(gel-se)</i>
$P = eylem + \text{Ş} + \text{İ}$	<i>(gel-im)</i>
$P = ad + \text{Ş} + \text{İ}$	<i>(şagird-em)</i>

Görüldüğü gibi, titremleme predikativliğin daimi yoldaşdır, ancak kip, zaman ve kişi ekleri bazı durumlarda işlenmeyebilir ve onların işlevini bağlam ve titremleme taşır.

Dil bilgisi kitaplarında şekil veya biçim (“наклонение”) adlandırılan ulam aslında çeşitli zamanlara ait ayrı ayrı kip bildiren ekleri içerir. Kip ve zaman anlayışı aynı biçim birimle ifade edilir, yani bir ek hem kip hem de zaman bildirir.

Eylemin çatı ekleri geçişlilik ve geçişsizlik ulamları üzere ayrımlaştığı gibi, eylemin şekilleri de çeşitli zamanlar üzere düzenlenmişlerdir:

Geçmiş Zaman *-dı, -muş, -ib*

Şimdiki Zaman *-ır, -mağda, -dır*

Gelecek Zaman *-acağ, -ar, -a, -sa, -ası, -malı*

Kip bildiren eklerin çeşitli birleşimleri (kombinasyonu) zaman ilişkisini değiştirebilir. Örneğin, gelecek zamana ait kip *idi, imiş* biçimleri ile birleştiğinde geçmişe bağlanır: *alardı (al-ar-dı), alacağmış (al-acağ-imiş)* vb.

Kip bildiren biçim birimler birbiri ile karşıtlık teşkil eder ve bu karşıtlıkta emir kipi (şekli) diğerlerinden keskin biçimde ayrılır. Türk dillerinde emir şeklinin özel eki yoktur; titremleme ve analitik yöntemle ifade edilir. Örneğin, *di terpen, goy galsın, al gıl, kel kil* vb. Yakut dilcileri en keskin emir ifadesinden en sakin rica-yalvarış ifadesine kadar olan anlamların emir titremlemesi ile verilebildiğini kaydederler (GSYALYA, 1982, 320). Titremlemenin bu dil bilgisel özelliği Azarbaycan dilinde de kendini gösterir.

Azarbaycan dilinde analitik yöntemle verilen emir kipinde ekleşme süreci gerçekleşmişse de, tam olarak oluşmayıp dilden çıkmıştır. Örneğin, eski Azarbaycan dilinde *alğil, gelgil, alginen gelginen* biçimindeki emir dizisi dilde tutunamamış, yalnız bazı diyalektlerde kalmıştır. Aynı sözler *alsana, alayım, alalım* tipli biçimler için de söylenebilir. Ancak biçimsel eki oluşmayan emir kipinin kendine has kişi ve çokluk ekleri vardır:

	(tekil)	(çoğul)
I kişi	-ım	-ağ
II kişi	Ø	-ın//-ıñ
III kişi	-sın	-sın (lar)

Azerbaycan diyalektlerinde birinci kişinin çoğulu *-ağ//-ağ//-ah//-eg//-ék//-eü* ve *-ağın//-ağın//-égün//-éküz* biçim birimsel değişkeleri ile işlenir. Bu son varyantlarda çokluk bildiren iki biçim birim (*-ağ* ve *-ın//-ız*) birleşmesi vardır. Buradaki çokluk bildiren *-ın//-ız* elementleri ikinci kişinin çoğulunda da kendini gösterir; *alız//alın//alıñ* vb.

Bir çok Türk dillerinde emir kipinin birinci kişisi yoktur. Azerbaycan ve Yakut dillerinde ise bu kişiyi bildiren biçim birimler vardır. Örneğin, *yaz-ım*, *yaz-ağ* (Azerb.), *bar-ım*, *bar-ıağın* (Yakut). Bu dillerde ikinci kişinin ekleri de örtüşür: *yaz-Ø*, *yaz-ın* (Azerb.), *bar-Ø*, *bar-ın* (Yakut). Bundan başka, Yakut dilinde çiftlik anlamı taşıyan biçimlendirici de vardır. Şöyle ki, birinci ve ikinci kişide *-iağ* eki bu işlevi taşır: *bar-iağ* (seninle gidelim).

Kip bildiren diğer eklerin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu gösterir ki, onların bir kısmı (*-di*, *-ib*, *-ır*, *-ar*, *-a*, *-sa*) bir biçim birimden ibarettir, diğer kısmı ise (*-mı-ş*, *-a-cağ*, *-a-sı*, *-ma-lı*, *-mağ-da*) iki biçim birimin birleşmesi ile biçimlenmiştir. Bu eklerin etimolojisi hakkında Türkoloji edebiyatta çeşitli fikirler vardır. Ancak bu eklerin kip bildirmesi durumu şuna işaret eder ki, onların bir kısmı eylem yapan ek (*-a*, *-sa*, *-ma*, *-ır//-ar*) olmuş, sonraları ulaç ve kip bildiren biçim birim işlevi kazanmışlar. Birleşik biçim birimlerde ise ulaç (*-a*) eki ile *-cağ* (<çağ?) ekinin (*-acağ*), *-sı* iyelik ekinin (*ası*), ya da ad yapan *-ma* ve *-lı* eklerinin (*-malı*), mastar (*-mağ*) ve bulunma durumu (*-da*) ekinin (*-mağda*) izi açıkça görülür. Azerbaycan dilinde şimdiki ve kesin olamayan gelecek zamanın ekleri olarak ayrılaşmış *-ır//-ar* eklerini de aynı kaynaklı saymak mümkündür.

Azerbaycan dilinde predikativliğin biçimsel eklerini yansıtan diziyi gözden geçirip kişi eklerinin arketiplerini belirleyelim.

Sözcük kökü	Kip-Zaman	1. kişi		2. kişi		3. kişi	
		tekil	çoğul	tekil	çoğul	tekil	çoğul
<i>al</i>	<i>-dı</i>	<i>-m</i>	<i>-ğ</i>	<i>-n</i>	<i>-n -iz</i>	$\emptyset$	$\emptyset$ (<i>lar</i>)
<i>al</i>	<i>-mış</i>	<i>-am</i>	<i>-iğ</i>	<i>-san</i>	<i>-sin -iz</i>	<i>-dır</i>	<i>-(dır) - lar</i>
<i>al</i>	<i>-ib</i>	<i>(-am)</i>	—	<i>-san</i>	<i>-sin -iz</i>	<i>-dır</i>	<i>-(dır) - lar</i>
<i>al</i>	<i>-ir</i>	<i>-am</i>	<i>-iğ</i>	<i>-san</i>	<i>-sin -iz</i>	$\emptyset$	<i>-Ø (-lar)</i>
<i>al</i>	<i>-acağ</i>	<i>-am</i>	<i>-iğ</i>	<i>-san</i>	<i>-sin -iz</i>	$\emptyset$	<i>-Ø (-dır)-lar</i>
<i>al</i>	<i>-ar</i>	<i>-am</i>	<i>-iğ</i>	<i>-san</i>	<i>-sin -iz</i>	$\emptyset$	<i>-Ø (-lar)</i>
<i>al</i>	<i>-a</i>	<i>-m</i>	<i>-ğ</i>	<i>-san</i>	<i>-sin -iz</i>	$\emptyset$	<i>-Ø (-lar)</i>
<i>al</i>	<i>-sa</i>	<i>-m</i>	<i>-ğ</i>	<i>-san</i>	<i>-n-iz</i>	$\emptyset$	<i>-Ø (-lar)</i>
<i>al</i>	<i>-ası</i>	<i>-y-am</i>	<i>-y-iğ</i>	<i>-san</i>	<i>-sin -iz</i>	<i>-dır</i>	<i>-(dır) - lar</i>
<i>al</i>	<i>-malı</i>	<i>-y-am</i>	<i>-y-iğ</i>	<i>-san</i>	<i>-sin -iz</i>	<i>-dır</i>	<i>-(dır) - lar</i>
<i>al</i>	<i>-mağda</i>	<i>-y-am</i>	<i>-y-iğ</i>	<i>-san</i>	<i>-sin -iz</i>	<i>-dır</i>	<i>-(dır) - lar</i>
<i>al</i>	$\emptyset$	<i>-im</i>	<i>-ağ</i>	$\emptyset$	<i>-in</i>	<i>-dır</i>	<i>-sin (- lar)</i>
<i>adam</i>	$\emptyset$	<i>-am</i>	<i>-iğ</i>	<i>-san</i>	<i>-sin -iz</i>	<i>-dır</i>	<i>-(dır) - lar</i>
arketipler		<i>*-im</i>	<i>*-iğ</i>	<i>*-n</i>	<i>*-n-iz</i>	<i>*-dır</i>	<i>*-dır(-lar)</i>
		<i>*-am</i>	<i>*-ağ</i>	<i>*-san</i>	<i>*-sin-iz</i>	<i>*-sin</i>	<i>*-sin(-lar)</i>
					<i>*-in</i>		<i>*-lar</i>

Bu dizide her üç kişinin çokluk biçimindeki çokluk bildiren elementler (*-iğ//ag, -im//iz, -lar*) çıkarıldığında geride teklik bildiren biçim birimler kalır: *-im//am* (I kişi), *-n//san//sin* (II kişi), *-dır//sin* (III kişi).

Yukarıda kaydettiğimiz gibi, emir kipinin ekleri kendine has biçim birimsel değişiklere sahiptir: *-im, -ağ, -Ø, -in, -sin*. Bu biçim birimleri arketiplerine göre sıralandığında geride diğer kiplerin kişi ekleri kalır.

	Tekil	Çoğul
1. kişi	<i>-am</i>	<i>-iğ</i>
2. kişi	<i>-n</i> <i>-sen</i>	<i>-n -iz</i> <i>-sin -iz</i>
3. kişi	<i>-dır</i>	<i>-(dır) -lar</i>

Görüldüğü gibi, Azerbaycan dilinde eylem çekimindeki kişi eklerinin yalnız bir kısmı iyelik ulamındaki kişi ekleri ile örtüşür. Bunlar birinci kişinin tekilini (*-im*), ikinci kişinin tekilini (*-in, -n*) ve çoğulunu (*-n, -iz*) bildiren biçim birimlerdir. Örneğin:

kitab-im, méşe-n, méşe-n-iz

dağıd-ım,   çağdı-n,   çağdı-n-ız

“Yarım biçim” adlandırılan bu eklerin ne iyelik, ne de predikativlik ulamında *men>-*ım*, *sen>-*n* değişmeleri şeklinde oluşmadığı açıktır. Bu eklerin önce iyelik ulamında *ıy biçim biriminden türediğini, daha sonradan ise örneksene ile predikativlik dizisine dahil olduğu düşünülebilir.

Predikativlikteki diğer kişi eklerinin oluşma yolu ise başka ilkeye dayanır. Bunu açıkça görmek için Karaçay – Balkar ve Azerbaycan dillerini karşılaştırmak yeterlidir. Örneğin:

(eski biçimi)	Karaçay – Balkar	Azerbaycan
<i>(mén)</i> <i>adam mén</i> > <i>adam-ma</i>		<i>adam-am</i>
<i>(sén)</i> <i>adam sén</i> > <i>adam-sa</i>		<i>adam-san</i>
<i>(o)</i> <i>adam dur</i> > <i>adam-dı</i>		<i>adam-dır</i>
<i>(biz)</i> <i>adam biz</i> > <i>adam-bız</i>		<i>adam-ığ//(bız)</i>
<i>(siz)</i> <i>adam siz</i> > <i>adam-sız</i>		<i>adam-sın-ız//(-sız)</i>
<i>(olar)</i> <i>adam dur (lar)</i> > <i>adam-dıla</i>		<i>adam-dır//-dırlar</i>

Görüldüğü gibi, Karaçay – Balkar dilinde “tam biçimler” (-*ma*, -*sa*, -*bız*, -*sız*) kişi zamirlerinden türemiştir ve Azerbaycan dilinde de -*san*, -*sınız* (<-*san*+*-ız*), -*dır* ekleri “sen” zamirinden ve “dur” eyleminden türemiştir. Demek ki, Azerbaycan dilinde eylem çekimindeki kişi eklerinin bir kısmı “sen işçi sen” modelinden, diğer kısmı ise iyelik dizisine örneksene ile oluşmuştur. İlginçtir ki, Gah bölgesinin İlisu kent şivesinde (Şireliyev, 1968, 245) bazı kipler hala da kişiler üzere sınıflanmıyor. Örneğin:

<i>mén//biz</i>	}	biler
<i>sen//siz</i>		
<i>ho//holar</i>		

Azerbaycan dilinde olduğu gibi, Karaçay – Balkar dilinde de “yarım biçimler” vardır: *çağdı-m*, *çağdı-n*, *çağdı-Ø*, *çağdı-k*, *çağdı-ğız*, *çağdı-la(r)*.

Çeşitli Türk dillerinde predikativliğin kişi eklerinin bu ikili özelliği, yani yarım ve tam biçimleri açıkça gösterir ki bu biçim birimler çeşitli yollarla türemiştir.

Azerbaycan dilinde kip//zaman ekleri ile kişi eklerinin birleşimi bir sıra biçim bilimsel ses bilimsel olay ortaya çıkarır. Örneğin;

-miş-san>mişan, -miş-sin-iz>-mişiniz>-mişiz

Görüldüğü gibi, biçim birimlerin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu tanınmaz derecede değişebilir, yani *alaçağam>alacam* tipli değişmelerde eylem çekiminin biçimsel ekleri biçim bilimsel ses bilimsel terkiibini değiştirir. Eklerin ses terkiibinin tanınmaz duruma gelmesinde yalnızca ünlüler arasında y türemesi olayı yeterlidir. Örneğin:

*al-ma(y)-a(y)-idi>(almayaydı>) al-mı-ya-ydı vb.

Çekim dizisinde *r//z* denkliği de kendini gösterir: *al-ar//al-ma-(a)z*. Genellikle, bu dizide *alsanız>alsaz* (diyalekte *alsoz*), *alasınız>alasız* biçiminde değişmeler de vardır ki, buradaki güçlü zayıflama biçim birim sınırını tamamen bozar: *al-sa-n-ız//al-sa-z, al-a-sın-ız//al-a-sız vb.*

Görüldüğü gibi, kip, zaman ve kişi eklerinin oluşma yolları ve onların işlendiği diziler biçim bilimsel ses bilimsel olaylarla zengindir.

SONUÇ

Önceki bölümlerde gözden geçirdiğimiz meseleler, özellikle eski diyalektlerin sınıflandırılması, fonetik ve biçimsel kuruluşun düzenlenme yolları, sözcük ve eklerin biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturumu, biçimsel ulam eklerinin biçimlenme yolları, eski dil ilişkilerini yansıtan denkliklerin ve alan karakterli izoglosların biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi açıkça gösterir ki, Azerbaycan dili uzun bir oluşum yolundan geçmiştir ve bu yolun bir bölümü milattan önceki Ön Azerbaycan diyalektlerinin payına düşerse diğer hissesi miladın başlangıcından itibaren çeşitli diyalektlerin birleşmesi ile oluşup erken, ilk, eski ve yeni tarihi aşamalarını artık müstakil geçiren Azerbaycan dilinin payına düşer.¹ Böyle bir oluşum yolundan geçen dil bilimsel kuruluşun düzenlenme imkanlarını ortaya çıkaran biçim bilimsel ses bilimsel araştırmanın ve genellikle Türkolojinin yeni alanı olan biçimsel ses bilgisi dalının verdiği ilk sonuçlar genel şekilde şöyle sıralanabilir:

0.1. Dilin belirli sistem karakteri taşıması görüşüne dayanan biçimsel ses bilgisi ilminin amacı bu sistem içerisindeki fonetik ve biçimsel kuruluşun karşılıklı ilişkisini incelemek ve bu ilişkiyi yaratan biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu tasvir etmektir.

Bükünlü yapıya sahip dille eklemeli dilin biçimsel ses bilgisi belirgin bir biçimde farklılık gösterir, bu dillerin biçim bilimsel ses bilimsel araştırmalarında uygulanan ölçüler de çoğu zaman örtüşmez. Bundan başka, Türk dilleri biçimsel ses bilgisinin kendine has özellikleri araştırma konusunu daha geniş ele almayı

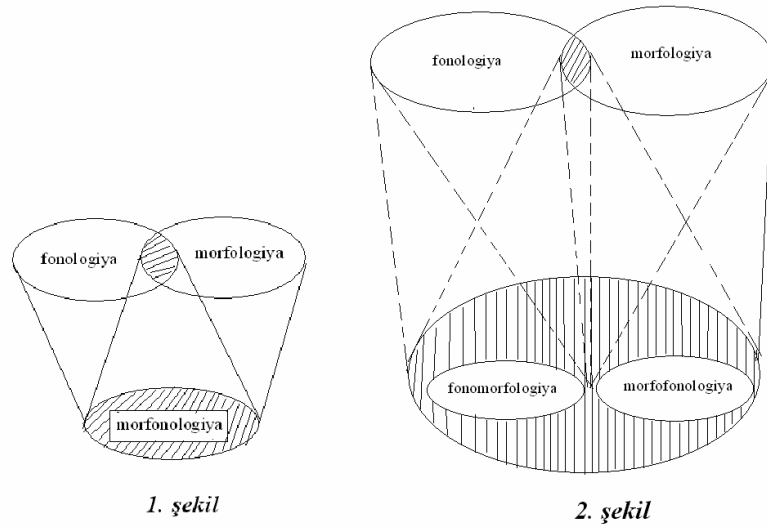
---

¹ Genellikle, Azerbaycan dilinin tarihinden söz ederken “Azerbaycan” sözcüğünün işlenmesi uygun değildir, çünkü belirli coğrafi arazi anlamında işlenen bu yer adının bütün olarak etnonim gibi verilmesi (Azerbaycan dili) suni olmakla beraber bazı karışıklıklar da yaratır. Bilimsel açıdan bu yer adının kaynağında yer alan etnonimlerden (*az*, *azer*) birini işletmek daha uygundur, çünkü ayrı ayrı tarihi devirlerde Kafkas’tan Altay’a kadar çeşitli yerlerde kendini gösteren *az* topluluklarının adı “Azerbaycan” yer adının kökeninde yer aldığı gibi, gırtlaksız ünlüye (*’a*) göre *azer//hez*er denliğini ortaya çıkaran ve *az-er* modeli ile oluşan *azer* etnonimi de bu yer adının ilk gövdesini teşkil eder. Bu nedenle de *az halğı* (Eski Türk abidelerinde bu etnonim *az budun*, yani “az halkı” şeklinde hatırlanır), *az dili*, yahut *azer halğı*, *azer dili* ifadeleri etnonim olarak daha uygundur.

gerektirir. Çünkü N. S. Trubetskoy'un ileri sürdüğü a) Biçim birimlerin fonoloji kuruluşu kuramı, b) Biçim birim birleşmelerinde ayrı ayrı biçim birimlerdeki düzenleyici ses değişimleri kuramı, c) Biçimsel görev taşıyan ses değişimleri kuramı ve bu genel kuramsal görüş esasında belirlediği biçimsel ses bilgisi bölümlerinin her üçü Azerbaycan dilinin biçimsel ses bilgisi için kendini doğrular, yalnız daha çok bükünlü dillere has olan üçüncü bölüm (serbest değişme) Türk dillerinde kendini düzensiz şekilde gösterir ve bu bölüm eş süremlilerde değil, art sürem bakımından ilgi çeker. Diğer bölümler ise hem eş süremlilerde biçimsel ses bilgisinin, hem de art süremlilerde biçimsel ses bilgisinin araştırma konusuna çevrilebilir.

0. 2. Biçimsel birimlerin (kök, gövde, ek) ses terkihi, ses dizimi özellikleri, hece kuruluşu, vurgusu, ses değişimleri, biçim birimsel değişimleri biçimsel ses bilgisinin araştırma konusudur. Bu meselelerin durağan durumu eş süremlilerde biçimsel ses bilgisinde, dinamik yapısı ise art süremlilerde biçimsel ses bilgisinde değerlendirilir. İlk deneme olan Azerbaycan dilinin biçim bilimsel ses bilimsel araştırmasında ikinci görünüşe daha çok yer verilmiş, hem de fonetik ve biçimsel birimlerin karşılıklı ilişkisi, fonetik ve biçimsel kuruluşun birbiriyle ilişkili oluşum yolları doğrultusunda biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun oluşum yolları, düzenlenme imkanları incelenmiştir.

Biçimsel ses bilgisinin araştırma konusu farklı bakış açılarıyla araştırılabilir. Burada ise konu daha çok genel olarak ele alınmıştır. Yani fono-morfolojiye ve morfo-fonolojiye ile eşanlamlı olarak kullanılan "biçimsel ses bilgisi (morfonolojiye)" terimini burada dilin fonetik ve biçimsel katının ilişkisini yansıtan izdüşümünü (biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu) bütün şekilde bildirir (s. 321, birinci şekil). Ses bilgisi ve biçim bilgisinin birleşiminde ortaya çıkan biçimsel ses bilgisini iki bölüme ayırmak mümkündür (s. 321, ikinci şekil). Ancak bu haliyle de gereğinden fazla karışık olan biçimsel ses bilgisi meselelerini ilk deneme olan bu eserde daha da karmaşıktırmamak için şimdilik değerlendirmeyi genel bir şekilde yapmak daha uygundur.

0. 3. Azərbaycan dilinin biçimsel ses bilgisini incelemek için seçilen karışık yöntemler tip bilimsel ve tarihi – karşılaştırmalı, iç yeniden oluşturma ve alan dilliliği yöntemlerini kapsar. Biçim bilimsel ses bilimsel olayların açıklanmasında onların eş sürem ve art sürem görünüşleri de dikkate alınmıştır, Burada yararlanılan biçim bilimsel ses bilimsel yorum yolları ise bütün olarak biçimsel ses bilgisi alanında yeni bir metodolojik bakış açısı ortaya çıkarmıştır.

0. 4. Metodolojik bakış açısı ile birlikte yeni kuramsal görüşü de oluşturan biçim bilimsel ses bilimsel araştırma hem pratik, hem de nazari önem taşır. Şöyle ki, türetme ve etimoloji sözlüklerin tertip olunmasından dil bilimin çeşitli dallarında kendini gösteren biçim bilimsel ses bilimsel olayların doğru açıklanabilmesine kadar olan meselelerin pratik önemi ne kadarsa, dilin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunun geçtiği oluşum yollarını izleyebilen biçimsel ses bilgisi ilminin nazari önemi de o kadar büyüktür. Çünkü biçimsel ses bilgisi üzerindeki araştırmalar sonucunda ortaya çıkan nazari görüş sadece Azərbaycan dilinin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşundaki sistemin yapısını değil, ayrıca Türk dillerinin eklemeli kuruluşundaki düzenlenme yollarını, bu dillerin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunda sabitlik yaratan ve onu yaşatan güçlerin sebebini açıklamak imkanına sahiptir.

1. 0. Biçimsel birimlerle karşılıklı ilişkide olan fonetik birimlerin bu ilişkideki işlevi biçimsel ses bilgisinde incelenir ve böyle işlev taşıyabilen fonetik faktörler biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun fonetik yönünü teşkil eder.

Azerbaycan dilinde ses birim dağılımı, hece, vurgu, ses olayları, ses uyumu kanunu ve ses yuvaları biçimsel ses bilgisinin fonetik kaynağı olup biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun fonetik yönünü yaratır.

1. 1. biçimsel ses bilgisinin fonetik kaynağında yer alan esas meselelerden biri de ses dizimidir. Mümkün dağılımlarla biçim bilimsel ses bilimsel değişmelerin karakterini belirleyen, değişmenin yönünü oluşum hattına yönelten ses dizimsel ölçü ve kurallardan biçim bilimsel ses bilimsel araştırmada kaynak olarak yararlanılır.

Azerbaycan dilindeki sözcük ve ek ses birim dağılımı genel ses dizimsel kurallara tabi olsa da, onların dizimsel ölçüleri arasında belirgin farklar vardır. Örneğin, bazı ses birimler sözcük başında bulunamadığı halde, ekin ilk sesi olarak bulunabilir.

Ses kuruluşu oluşumunu tamamladıkça ses dizimsel ölçüler de değişir, ancak esas dizimsel kanunlar koruyucu olup ses birim dağılımındaki düzenlenmeyi, ses dizimsel ölçülerin düzenlenmesini idare eder. ses birim dağılımının dinamik yapısı gösterir ki, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun eski aşamalarından söz ederken çağdaş ses dizimsel ölçüleri doğrudan geçmişe götürmek özünü doğru değildir.

1. 2. Sözcük ve biçim birimlerin hece kuruluşu, konuşma sırasında hece modellerinin dizimi, hecelenme sürecinde biçim birim sınırının bozulması gibi meseleler biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun fonetik yönünde önemli bir rol oynar.

Azerbaycan diline has (Türkçe kökenli) sözcük ve eklerin altı (V, VC, VCC, CV, CVC, CVCC) hece kuruluşu vardır ki, konuşma sırasında bunlardan ikisi (CV, CVC) daha çok kullanılır. Azerbaycan dilinin ses kuruluşundaki yapı hecelenme modellerinin simetrisi ile seçilir ve bu simetri biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun fonetik yönünde derin iz bırakır. Şöyle ki, alıntı sözcüklerin Azerbaycan dili için

yabancı olan hece kuruluşu bu simetriyi ne kadar bozsa da, yine hecelenme kanunları onu saklamaya çalışır.

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturmalar Türk dillerinde VCC ve CVCC hece kuruluşunun daha sonraları ek hesabına oluştuğunu ortaya çıkarır. Bu nedenle de Ana dilinin önceki dönemleri için dört (V, VC, CV, CVC) hece kuruluşu belirlenir. Eklemeli kuruluşa kadarki devirde ise bu hece kuruluşları tek heceli aşamayı yansıtır.

1. 3. Türk dillerinde vurgunun biçim bilimsel ses bilimsel işlevi bükünlü dillere oranla zayıf olsa da, onun ses dizimindeki yeri, anlam değiştirici işlevi biçimsel ses bilgisinin araştırma konusuna dahildir.

Azerbaycan dilinde vurgu bazı sözlerin sözcük türleri üzere ayrılaşmasını, sesteş biçim birimlerin birbirinden ayrılmasını temin eder. Ses birim dağılımındaki ikiz ünsüzlerin ortaya çıkması da (*doğğuz, yédđi*) vurgu ile ilgilidir.

Ana Türkçede eklemeliliğe kadarki tek heceli kuruluşa vurgudan değil, tonlardan söz etmek gerekir. Bu bakımdan A. M. Şerbak'ın "hece vurgusu" kuramı doğrulanır.

1. 4. Ses olayları N. S. Trubetskoy'un belirlediği biçimsel ses bilgisi bölümlerinden ikincisine ait olup biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun fonetik yönünde önemli bir yer tutar. Bir çok biçim bilimsel ses bilimsel olayın kaynağı olan ses olayları bazen fonetik kanun (örneğin, ötümsüzleşme, sızıcılaşma) seviyesine çıkar, Daha çok düzenleyici değişme şeklinde gerçekleşen ses olayları ortaya çıkardığı ses geçişleri, ses değişmeleri ile ses birim dağılımının düzenlenmesine, ses kuruluşunun tekmileşip oluşmasına sebep olur, sözcük ve ek biçim birimsel değişkelerini türetmekle semantik oluşumun malzemesini oluşturur.

Kanaat ilkesi, seslerin kuvvetlenme ve gerginliğini yitirme eğilimlerine bağlı ortaya çıkan ses hadiseleri biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşta nitelik ve çokluk değişmelerine sebep olur, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşta birbirine zıt olan olayları türetmekle oluşum sisteminin dinamiğini gerektirir. biçimsel ses bilgisinde

biri diğ erinin tersi olan ses olaylarından biri yaygın, diğ eri zayıf olur. Örneğ in, Azerbaycan dilinde ötümsüzleş me, sızıcılaş ma, ses düş mesi ses düş mesi olayları geniş yayıldığı halde, onların tersi olan ötümlüleş me, patlayıcılaş ma, ses türemesi olayları az yayılmış tır. Birbirinin tersine gerçekleş en ses olaylarındaki bu oran çeş itli dillerde farklılık gösterebilir ki, bu da her dilin kendine has biçim bilimsel ses bilimsel özelliğ idir. Örneğ in, Türk dillerinin çoğ unluğ unda *e* ile kullanılan sözcükler Azerbaycan dilinde genişleme ses olayı (*é>e*) ile, Tatar, Başkurt ve Hakas dillerinde ise daralma (*é>i*) ile düzenlenmiştir.

1. 5. Biçim birimlerin birleşmesini sağ layan, biçim birim yapısında biçim birimsel değ işkeler sırasını ortaya çıkaran, alıntı sözcüklerin dogma ses dizimine uydurulmasına yardım eden ses uyumu ve onun ses birim dağılımında sözcüğ ün seçilmesini, tanınmasını gerektiren uyuma göre oluş an değ işkeleri biçimsel ses bilgisinde incelenir.

Türk dillerinde vaktiyle benzeş me (asimilasyon) olayı olarak ortaya çıkan ses uyumu (sigarmonizm) daha sonraları biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşt a temel sistemlerden olan uyumsal değ işkeleri yaratmıştır. Benzeş menin ileri yönü uyum kanununu, geri yönü ise umlaut hadisesini ortaya çıkarmıştır, ancak Türk dillerinde umlaut oluş amamıştır, çünkü eklemeli kuruluş buna olanak vermemiştir. Geçmiş te Ana Türkçede kendini gösteren ablaut hadisesi ise uyum kanununun oluş umu ile dilden çıkmıştır, çünkü aynı biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşt a bu hadiseler bir arada yaş ayamaz.

Benzeş me olayı bütün dillere ait olup tip bilimsel nitelik taş ır, ancak ses uyumu hatta eklemeli kuruluş lu dillere has olsa da, yalnız Türk dillerinde oluş muştur. Türkolojide “ünsüz uyumu” ve “ünlü-ünsüz uyumu” adı ile verilen durumlar da benzeş me ses olayı ile ilgili olup ses uyuş umu ile ilişkili olmayan meselelerdendir.

1. 6. Biçim bilimsel ses bilimsel kuruluş un fonetik yönüne dahil olan ses yuvaları kanunundan biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluş turumda kaynak olarak geniş ölçüde yararlanılır. Doğ rudan ve dolaylı ses geç işlerinin yönüne ve genel

tip bilimsel kanunlara dayanarak belirlenmiş ses yuvaları dilde mümkün olan ve mümkün olmayan ses geçişlerini çeşitlendirmeye ve ses uygunlukları sistemini kurmaya yardım eder.

Çağdaş Azerbaycan dilinin ses kuruluşunda hem ünlü, hem de ünsüz sisteminin simetrik şebekesi vardır. Ses yuvalarının incelenmesi bu şebekelerde boş hanelerin tutulma sistemini göstermekle beraber, Azerbaycan dilinde ses birimler sisteminin oluşumundaki genel tipoloji ve ferdi kanuna uygunlukları da ortaya çıkarır.

Ses yuvaları biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun yapısını görmeye, ses kuruluşunun oluşum aşamalarını araştırmaya imkan sağlar. Eski Azerbaycan ve Ana Türkçe ses birimler sistemi ses yuvalarına dayanarak belirlenebilir. Ana Türkçede ve Azerbaycan dilinin bütün tarihi aşamalarında uzun ünlülerin bulunmadığı görüşü, ayrıca eski *Ø//k* diyalekt farkını ortaya çıkaran gırtlaksızlık kuramı bu araştırmada ses yuvalarına dayanarak söylenmiştir.

2. 0. biçimsel ses bilgisinin fonetik yönünü fonetik birimler teşkil ettiği kimi, biçimsel yönünü de biçimsel birimler, dilin biçimsel kuruluşu teşkil eder. Biçimsel ses bilgisi dilin biçimsel tipi ile yakından ilgilidir, çünkü biçimsel tipin sistemi dilin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşunu sınırlandıran sorumludur. biçimsel ses bilgisinde sözcüklerin, yapım ve çekim eklerinin ayrı ayrı sözcük türleri üzere biçim bilimsel ses bilimsel özellikleri araştırılır, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun sistemini gerektiren biçimsel yön incelenir.

2. 1. Ayrı ayrı sözcük türleri üzere tek heceli sözcüklerin biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi gösterir ki, çeşitli sözcük türlerinde en çok *CVC* hece kuruluşu kullanılır. Diğer hece tiplerinin isimlerde kullanım sıklığını azalan sıra ile dizersek, *VC*, *CVCC*, *VCC*, *CV* sıralaması elde edilecektir. Son hece kuruluşu bir iki sözcükte (*su*, *ğu*) kendini gösterir, *V* hece kuruluşu ise bulunmaz. Genellikle, bu hece kuruluşlu isim ve eylemler Türk dillerinin eski devri için karakteristiktir. Sıfatlarda *VC*, *CVCC* modelleri azdır, *CV*, *VCC* modelleri ise yoktur. Eylemlerde *VCC*, *CVCC*, *CV* hece kuruluşlu sözcükler az olsa da, *VC* hece modelleri diğerlerine oranla çoktur.

Zarflarda ise *VC*, *VCC* modelleriyle tek tek karşılaştırılır, ancak *CV*, *CVCC* modelleri işlenmez.

Bütün sözcük türleri üzere en çok işlenen *CVC* kuruluşlu sözcüklerin bir kısmında son ünsüzün ek olduğu ortaya çıkar. Aynı durum *VCC*, *CVCC* kuruluşlu sözcüklerin biçim bilimsel ses bilimsel incelemesinde de kendini gösterir.

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ile belirlenen köklerin bir kısmı ikili karakter taşır ki, bu da doğal bir durumdur, çünkü eskiye gittikçe ön biçimlerin hem ad hem eylem kökü olma durumları artar. Türkolojide, genel olarak, eylem – ad eşselsliliğinden söz edilirken “hangisi daha önce oluşmuştur?” sorusu problem olarak ele alınır. Biçim bilimsel ses bilimsel araştırma ise bu konuya farklı bir açıdan bakar. Şöyle ki, köklerdeki bu ikilik tek heceli kuruluşun eklemeli kuruluşu geçiş döneminin yadigarı olup ilk aşamalarda çoğunlukla sesteşlerin (ikili köklerin) ortaya çıkmasına sebep olmuş, sonraki oluşumda ise böyle sesteşler gitgide azalmıştır.

Dilin temel söz varlığına dahil olan zamir ve sayıların biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi gösterir ki, onların bir kısmı nostratik ilişki döneminin yadigarıdır. Şöyle ki, hatta tespit edilen arketiplerin bazıları eski ön Asya'nın ölü dilleri ile denklik oluşturur. Örneğin, kişi zamirleri Sümer zamirleri ile örtüşür, ya da *yéddi~şitta* sözcükleri Türk – Hurrit denkliği olarak dikkat çeker vb.

Kişi ve işaret zamirlerinin biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma *men, biz, bu* zamirlerinin ve *sen, siz, şu* zamirleri aynı yuvadan türediğini ve belirli bir dönemde ablautla farklılık gösterdiğini ortaya çıkarır. Eklemeli kuruluş biçimlendikçe ablautla ayrılan anlamlar çokluk bildiren *-z*, dönüşlülük bildiren *-n* elementi ile sağlamlaştırılmış, ablaut ise öz işlevini yitirmiştir:

*bv > bé ~ bi ~ bu (bén ~ biz ~ bu)

*sv > sé ~ si ~ su (sen ~ siz ~ şu)

Sayıların biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ise şu sayı köklerini ortaya çıkarmıştır:

1—bir, 2—yiğ, 3—yuç, 4—dor, 5—bé, 6—al,
7—d'é, 8—ség, 9—doğ, 10—on, 30—ot, 40—ğır,
50—él, 100—d'ü, 1000—bi, 10000—ti.

Bu köklere eklenen *-bé, -ş//l, -r//z, -ğ, -t* elementleri ise çokluk eklerinde de kendini gösterir. Sayıların belirlenmiş bütün ön biçimleri, örneğin, **d'ig-ir-bé* (20), **al-té-bé-ş* (60), **d'é-té-bé-ş* (70), **ség-iz-on* (80) vs. arketipler özel etimolojik incelemeye açıklanabilir.

2. 2. Biçimsel ulamların özelliklerinin izleyen biçim bilimsel ses bilimsel araştırma gösterir ki, bu ulamların bazısı birbiriyle ilişkili şekilde oluşmuştur ve böyle diyalektik ilişki onların biçimsel eklerinde gösterilmiştir. Örneğin, aşağıdaki biçimsel ulamların bazı ekleri örtüşür ve bunu bu biçim birimlerin ünsüzleri açıkça yansıtır:

kemiyet	<i>l</i>	<i>n</i>	<i>ş // s</i>	<i>r // z</i>	<i>t</i>	<i>ğ // k</i>	<i>b</i>
növ	<i>l</i>	<i>n</i>	<i>ş</i>	<i>r // z</i>	<i>t</i>	—	—
derece	<i>l</i>	<i>n</i>	<i>ş // s</i>	<i>r</i>	—	<i>t</i>	<i>ğ // k</i>
aitlik durumu	—	<i>n</i>	—	<i>s</i>	<i>r</i>	—	<i>t</i>
araç durumu	<i>l</i>	<i>n</i>	—	—	—	—	<i>b</i>
kişi zamiri	—	<i>n</i>	—	—	<i>r // z</i>	—	<i>ğ // k</i>

Aynı biçim birimin çeşitli biçimsel ulamların ekine çevrilmesi düzensiz bir şekilde değil, belirli kanuna uygunluk dahilinde gerçekleşmiştir. Örneğin, Ana Türkçede dönüşlü kişi zamiri olarak işlenmiş **iη* sözü *indi* zarfının kökünde kaldığı gibi, aşağıdaki biçimsel ulamların da ekine çevrilebilmiştir:

İyelik Durumu	<i>*-iη</i>
Araç Durumu	<i>*-nun//iη</i>
Belirtme Durumu	<i>*-iη</i>
İlgi Durumu	<i>*-iη</i>
Dönüşlü Çatı	<i>*in</i>

Aynı kaynaktan çıkıp biçimce değişen veya sesteşleşen biçim birimlerin çeşitli biçimsel ulamların ekine çevrilmesi biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşun gelişim sürecinde düzenlense de, çeşitli dil bilimsel yük taşıyan bazı biçim birimlerin genetik ilişkisi tam yitmemiştir ve bu ilişki biçim bilimsel ses bilimsel incelemede ortaya çıkar.

Biçim bilimsel ses bilimsel araştırma Azerbaycan dilinde şimdi aktif olarak işlenen çokluk ekleri ile birlikte, çeşitli sözcüklerin terkinde kalıplaşmış olarak kalan eski çokluk biçim birimlerini de ortaya çıkarır. Bu biçim birimlerden *-ar//er*, *-ba//bi* topluluk bildiren sözlerin ekleşmesi ile, *-lar* biçim birimi kaynaşma (*-la+-ar>lar*) ile oluşmuştur. Çokluk biçim birimlerinde geniş//dar ünlü denklığı de dikkat çeker: *-ba//bi*, *-an//ın*, *-la//lı*, *-at//it*. Sözü edilen eklerden başka, *-ız*, *-s//ş*, *-gil* de çokluk biçim birimleridir.

İyelik ulamının biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi birinci ve ikinci tekil kişilerde **(ı)η* ön biçimini ortaya çıkarır, bu kişilerin çoğulu ise bu ön biçime eklenen *-ız* çokluk eki ile (bazı Türk dillerinde *-ır*, *-it*, *-ar* eki ile) yapılır. Üçüncü kişinin iyelik ekinin ön biçimi ise **-ı*, **-sı* (Yakut dilinde **-ta*) şeklinde belirlenir.

Durum ulamının biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi şu ön biçimleri ortaya çıkarır: **-da* (bulunma durumu), **-da+-ın>*-dan//*-dın* (çıkma durumu), **-a//*ğa* (yönelme durumu), **-ın*, **-la*, **-bé* (araç durumu), **-ıη//*-ı* (belirtme durumu), **ıη* (ilgi durumu). Zarfların terkinde işlenen bulunma (*-da*), çıkma (*-dan*), birliktelik (*-nan*) durum ekleri yapım eki işlevi kazanmış, yönelme (*-ğarı*) ve araç (*-ın*) durumlarının ekleri ise arkaikleşmiştir.

Derece ulamının biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi azaltma derecesinin biçim birimlerinde kaynaşma olayının geniş bir şekilde yayıldığını, çoğaltma derecesinin biçim birimlerinde ise ikileme yapısının ve iç eklerin yaygın olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hem de anlaşılmıştır ki, Türkolojide derin kök salmış *ğap-ğara* tipli modellerin *ğara-ğara* tipli modellerden türediği görüşü yanlıştır, çünkü bu görüş iç ek gibi işlenen *b//p//m//s* elementlerinin nereden türediğini açıklayamaz. Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ise “s” ve “b” elementlerinin topluluk

bildiren biçim birimlerden türediğini ve topluluk bildiren **ba* biçim biriminin pekiştirme sağlayan *ba//bba//b//pa//m* vs. iç ek biçim birimsel değişkelerini ortaya çıkardığını açıkça gösterir.

Biçim bilimsel ses bilimsel araştırma Türkologların şu görüşünü doğrular ki, geçişli ve geçişsiz eylemlerin değişiklik göstermesi, çatı ulamında ayrı ayrı çatıların ayrılaşması eskiye gittikçe zayıflar. Dil bilimsel ulamların bu bölümlerinde de karşılıklı oluşum kendini gösterir. Şöyle ki, aktif ve pasif eylemler geçişli ve geçişsiz bölümler üzere ayrılaştıkça adlarda durum ekleri, eylemlerde ise çatı ekleri düzenlenmeye başlamıştır. Yeniden oluşturulan çatı eklerinin ünsüz elementleri şunlardır: *-n* (dönüşlülük), *-l* (edilgen), *-ş* (işteş), *-t//d*, *-z//r* (ettirgen). bu elementlerin bazısı eylem yapan eklere de getirilmiştir: *-la(n)*, *-la(ş)*, *-la(t)*.

Olumsuzluk ulamında *yox* ve değil sözcüklerinin aynı yuvadan türemesi, *ne* sözcüğünün Hint-Avrupa dillerinden alınması, *-ma* ekinin ise eski soru, şaşma bildiren **ba* sözcüğünden türemesi biçim bilimsel ses bilimsel incelemeyle ortaya çıkmıştır.

Aynı dizide işlenip çekim bildiren kip, zaman ve kişi ulamının biçim bilimsel ses bilimsel yorumu kişi eklerinin “yarım” ve “bütün” biçimlerini ortaya çıkarmış ve bunların ayrı ayrı oluşum yolundan geçtiğini açıklamıştır.

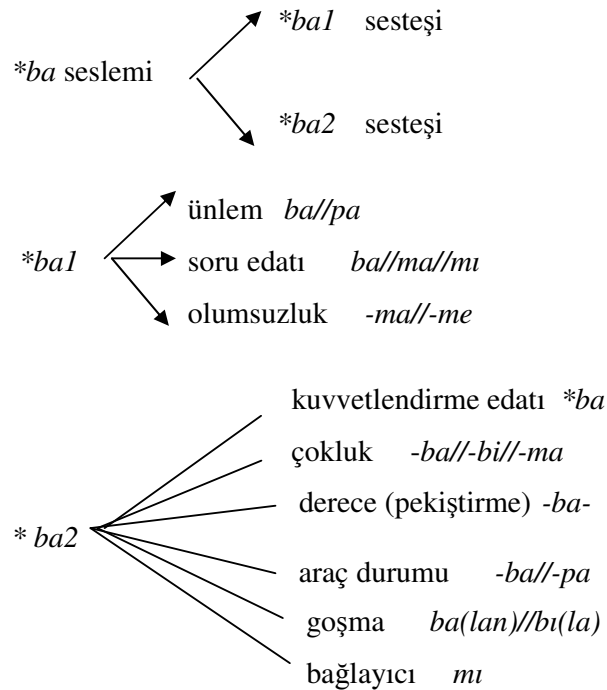
2. 3. Azerbaycan dilinin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşu üzerinde yapılan araştırma Türkolojide söylenen şu görüşü doğrular ki, Türk dillerinin eklemeli kuruluşu tek heceli kuruluştan doğmuştur. Geçiş aşamasının ilk dönemlerinde eklemeli tiple birlikte, bükünlülük belirtileri de ortaya çıkmış ve bunlardan ablaut oluşmasa da, kaynaşma uzun müddet devam etmiştir. Bir çok dil bilimsel anlamın aynı biçim birimde yansıtılması, yani bükün belirtisi şimdi de bazı eklerde kendini gösterir. Örneğin, *-dı* eki kip, zaman ve kişi anlamını taşır.

Ana Türkçede eklemeli tip baskınlaştıkça sözcüğün biçimsel terkihi düzenlenerek kök, ek ve gövde bölümleri üzere diziler yaratmıştır. Sözcük türleri üzere çeşitlenen köklerin biçim bilimsel ses bilimsel özelliği o kadar farklılık

göstermese de, bu köklerin gövdeler üzere türevsel dizisi biçim bilimsel ses bilimsel kurallar içerisinde düzenlenmiş, yapım ve çekim eklerinin kendine has biçim bilimsel ses bilimsel ölçüleri ortaya çıkmıştır.

Biçimsel birimlerin biçim bilimsel ses bilimsel olaylar sonucunda gerçekleşen anlamsal oluşumu iki yönde ilerlemiştir: anlamın kaybolması ve anlam dallanması. Birinci yön köklerde sözlüksel – dil bilgisel, eklerde dil bilgisel anlamın kaybolması ile, ikinci yön ise kök ve ek biçim birimsel değişkelerinin yeni semantik yakınlık üzere genişlemesi ve yeni biçimsel yük taşıyan birime çevrilmesi ile sonuçlanmıştır.

Tek heceli dönemden sonra günümüze kadarki oluşum esasen eklemeli kuruluş kanunları içerisinde gerçekleşmiştir. Aynı seslem daha sonraki oluşumda çeşitli ulam ekleri üzere ayrılaşmış ve bu süreç perakende şekilde değil, her hangi bir tek seslemin tonlarla farklılaşan anlam yakınlığının potansiyel imkanı hesabına belirli anlamlar üzere değişmeler şeklinde gerçekleşmiştir. Örneğin, tek heceli aşamadan eklemeliliğe geçiş döneminde **ba* sesleminden **ba1* ve **ba2* sesteşleri şeklinde ikili kök ortaya çıkmış, sonraki oluşum dönemlerinde ise bu sesteşler belirli biçimsel ulamlar üzere biçim bilimsel ses bilimsel ayrılaşma geçirmişler:

3. 0. biçimsel ses bilgisi, ses bilgisi ve biçim bilgisi ile yakından ilgili olduğu gibi, diğer dil bilim dalları ile de ilişkilidir. Söyleyiş ve yazım kurallarındaki biçim bilimsel ses bilimsel kurallar, sözlük bilimde ve lehçe bilimde bilgisi meseleleri, biçim bilimsel ses bilimsel yolla sözcük türetme ve etimolojinin biçim bilimsel ses bilimsel esası üzerinde yapılan araştırmanın genel sonuçları şöyle bir kanaat oluşturur ki, dilin dil bilimsel kuruluşundaki yapıyı açıp göstermek olanağına sahip olan bilgisi ayrı bir dil bilim ekolü olarak ele alınabilir.

3. 1. Çağdaş dilde söz sanatının zarıflığını korumakla pratik önem taşıyan söyleyiş kuralları dilin oluşum aşamalarında büyük rol oynar. Düzgün telaffuz kurallarını düzenleyen söyleyiş kuralları biçim bilimsel ses bilimsel biçimlerle karşılıklı ilişkidir. Şöyle ki, bir taraftan dilin biçim bilimsel ses bilimsel ölçüleri söyleyiş kurallarını gerektirir, diğer taraftan her bir söyleyiş yeniliği kurala çevrildikçe biçim bilimsel ses bilimsel ölçülerin oluşumunu temin eder.

Biçim bilimsel ses bilimsel ilkeye dayanan söyleyiş kuralları alıntı sözcüklerin benimseme yapısını yaratır ki, bu da girişim ve örnekleme olayları şeklinde kendini gösterir. Her iki durumda alıntı sözcüğün ses birim dağılımı dogma ses dizimsel ölçülere uydurulur.

Çağdaş dilde yazı sanatının zarıflığını koruyan yazım kurallarındaki biçim bilimsel ses bilimsel ölçülerin incelenmesi hem pratik, hem de kuramsal önem taşır. Şöyle ki, alfabeden düzgün yazı kurallarına kadar bir çok yazım meselesi biçimsel ses bilgisi ile yakından ilgilidir.

Biçim bilimsel ses bilimsel bakış açısı altında gözden geçirilen ses birimler sisteminin alfabedeki işaretleri şöyle bir netice ortaya çıkarır ki, Azerbaycan alfabesinin çağdaş durumu ideal alfabeğe yaklaşır. Bu alfabede artık yük olan kesme işaretini çıkarmakla ve yeri görünen “k” ses biriminin işaretini eklemekle ideal alfabeğe daha çok yaklaşılır.

Dilin oluşum eğilimlerine duyarlı olan yazım kuralları bu oluşuma ayak uydurabilmek için dildeki değişmeleri yansıtmaya çalışır. Böyle doğal uyumun sonucu olan fonetik, biçimsel ve biçim bilimsel ses bilimsel ilkelere dayanan yazım kurallarını ortaya çıkarır, ancak yazım genellikle koruyuculuğa da meyleder ve tarihsel-geleneksel yazılış kurallarını saklamaya çalışır. Yazımın bu i zıtlığı kanuna uygun bir durumdur ve onun biçimsel ses bilgisi açısından araştırılması çok ciddi bir bilimsel meseledir. Çünkü tecrübe gösterir ki, yazım dil dışı mesele olsa da, dilin oluşumuna doğrudan etki edebilir. Örneğin, son yarım asırda *ŋ* harfinin alfabeden çıkarılması şöyle sonuçlandı ki, şimdi bu harfin bildirdiği ses (sağır nun) ses birimler sisteminden çıkmak üzeredir. Ya da Arap dilinden alınmış bazı sözcüklerin kesme işaretiyle yazılışı onların dogma ses dizimine uydurulmasını engeller. Yazımda biçim bilimsel ses bilimsel ilkenin bozulma durumları daha çok dilin i oluşum kanunlarının dikkate alınmamasına bağlı olarak ortaya çıkar.

Dilin ses ve biçimsel kuruluşu arasındaki ilişkiyi inceleyen biçimsel ses bilgisi yazım kurallarını daha düzgün değerlendirebilir. Çağdaş dilde faaliyette olan biçim bilimsel ses bilimsel kurallar sözcük ve eklerin düzgün yazılışına yön verir, uyumuma göre seçilen değişkelerin yazılışı ve biçim birimsel değişkeler içerisinden sabit biçimlerin seçilmesi biçim bilimsel ses bilimsel ilkeye dayanır.

3. 2. Söz varlığının biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi bir çok bakımdan ilgi çeker. şöyle ki, sözcüğün ses yapısı (ses dizimi, hece kuruluşu, vurgusu vb.) ile birlikte, sözcüğün bazı anlam yönü de biçimsel ses bilgisi ile ilgilidir. Örneğin, anlam yitimi, çok anlamlılık ve sesteşleşme ile sonuçlanan ses değişmeleri biçim bilimsel ses bilimsel yorumla çözülür. Kavram bilimin esas sorunlarından olan nedenlilik ve nedensizlik meseleleri biçim bilimsel ses bilimsel bakış açısından daha belirgin bir şekilde seçilir, çünkü işaretin akustik ifadesi ile anlamı arasındaki ilişki fonosemantik mesele gibi doğrudan biçimsel ses bilgisinin araştırma konusuna dahildir. Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturumlar gösterir ki, dilde her iki ilkeye de (nedenlilik ve nedensizlik) izin verilir, ancak eskiye gittikçe nedenlilik, günümüze geldikçe ise nedensizlik güçlenir.

Söz varlığında sözcüklerin köken bakımından, ayrıca tematik gruplar üzere biçim bilimsel ses bilimsel incelemeden geçirilmesi etimolojik sözlüklerin hazırlanmasına yardım ettiği gibi, dogma ve alıntı sözcüklerin ses birim dağılımını belirlemeye, belirli bir dizi üzere işlenen biçim birimlerin karakterini belirlemeye ve dil dışı bilgiler içeren alıntıların dönemini ve alanını ortaya çıkarmaya olanak sağlar.

3. 3. Dilciliğin türetme alanı da biçimsel ses bilgisi ile yakından ilgilidir. Azerbaycan dilciliğinde “fonetik yolla sözcük türetme” başlığı ile verilen meseleler aslında sözcük türetiminin biçim bilimsel ses bilimsel ilkelerini içerir. Biçim bilimsel ses bilimsel yolla türetme süreci çeşitli şekillerde kendini gösterir. Hatta söz dizimsel yolla yeni sözcüklerin oluşması sürecinde de biçim bilimsel ses bilimsel ölçüler aktif olarak katılır. Örneğin, *Eli ağa>Elağa* tipli değişmelerde iki ünlünün yan yana gelmesine izin vermeyen ses dizimsel ölçü kendini gösterir, ya da fonetik değişikli biçimlere üstünlük verilmesi *bu gün>büyün* tipli değişmeleri ortaya çıkarır. Azerbaycan dilindeki biçim bilimsel ses bilimsel yolla türetme sisteminin incelenmesi gösterir ki, hem yeni sözcük köklerinin, hem de eklerin türemesi çeşitli biçim bilimsel ses bilimsel olaylarla ilgilidir.

İkileme modellerinde ikinci anlamsız bileşen birinci tarafın biçim bilimsel ses bilimsel varyantı olarak ortaya çıkar ve çeşitli biçim bilimsel ses bilimsel ilkeleri yansıtır. Birinci bileşenin geniş ünlüsü ikinci anlamsız bileşende (biçim bilimsel ses bilimsel varyantta) dar ünlüyle yer değişir, yani *a//u* değişmesi (ğarın-ğurun) gerçekleşir. Tekrar ile oluşan ikilemelerde biçim bilimsel ses bilimsel varyantın ortaya çıkmasında *-m-* iç eki iki şekilde kendini gösterir: ünlüyle başlayan sözcükle onun tekrar olunan varyantı arasına getirilir (*un-m-un, uşag-m-uşag*); ünsüzle başlayan sözcüğün tekrar olunan varyantında bu ünsüzü değişir (*su-mu, daş-maş*).

Aynı fonetik terkibe sahip sözcüklerin vurgu ile ayrılması de (*YALnız~yalNIZ, GELin~geLİN*) biçim bilimsel ses bilimsel kural olup türetmeye aktif olarak katılır.

Sözcük kökünde gerçekleşen ses değişmesi yeni biçim birimsel değişiklikleri ortaya çıkarır ve belirli dönemden sonra bu biçim birimsel değişiklikler yeni bir sözcük

olarak kullanılabilir. Örneğin, *yuharı*, *yohuş*, *yüksek* sözcüklerinin kökü *yuh//yoh//yük* biçim birimsel değişkelerini, ya da *bıçağ*, *biçin*, *mişar*, *buşgu* sözcüklerinin kökü *bıç//biç//miş//buş* biçim birimsel değişkelerini yansıtırsalar da, aynı yuvaya girerler.

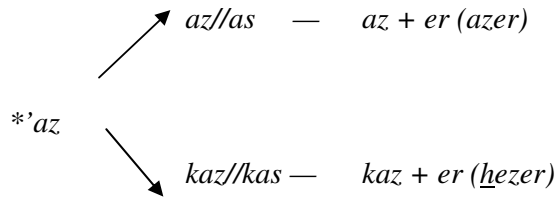
Eklerin oluşmasında kendini gösteren biçim bilimsel ses bilimsel yollardan biri sözcüklerin ekleşmesidir (*çağ>-çağ*, *irag>-rag*), ikincisi ise ortaya çıkan biçim birimsel değişkenin (*baş-la-//tap-da-*, *al-lat-//al-dat-*) yeni işlev kazanmasıdır (*gırıl-da-*, *vızıl-da-*), başka bir yol ise iki ekin kaynaşma şeklinde birleşmesidir (*-la+-ar*).

Yapım eklerinden bazılarının belirli bir dizi içerisinde biçim bilimsel ses bilimsel değerlendirmeden geçirilmesi onların köken birliğini ortaya çıkarır. Örneğin, eylemden ad yapan *-ı*, *-ın*, *-ğı*, *-ğın*, *-a*, *-an*, *-ga*, *-gan* eklerinin birçok ek biçim birimsel değişkeleri olsa da, onların *-(ğ)ı(n)* ve *-(ğ)a(n)* yuvalarında birleştiği görülür.

3. 4. Lehçe bilimde biçim bilimsel ses bilimsel meselelerin incelenmesi gösterir ki, diyalektler arasındaki ses uygunluklarını iki gruba ayırmak mümkündür: en eski ve sonraki diyalekt farkları şeklinde kendini gösteren ses denklikleri. Sonraki diyalekt farkları dilin iç oluşum yolları ile ilgili olup doğrudan ses geçişleri şeklinde ortaya çıkan ses uygunluklarını (*k//ç*, *s//ş*, *é//e* vs.) yansıtırsa, en eski diyalekt farkları artık Azerbaycan dilinde değil, Ana Türkçe döneminde ortaya çıkmış ve Ön Azerbaycan diyalektlerinin içinde Azerbaycan diline dahil olmuştur.

Biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma Azerbaycan dilinde çeşitli eski diyalekt basamaklarını ortaya çıkarır. Azerbaycan dilinin bazı diyalektleri yenilikleri yansıttığı gibi, bazı diyalektleri de eski katın özelliklerini koruması ile ayrılır, Biçim bilimsel ses bilimsel inceleme gösterir ki, Azerbaycan dilinin kaynağını oluşturan Ön Azerbaycan diyalektleri içerisinde Bulgar (Çuvaş?) elementlerini, yani *r//z*, *l//ş* denkliğindeki *r*, *l* elementlerini yansıtan diyalektler de olmuştur. Komşu halklarla ilişkide olan alt diyalektler de bir yönden Oğuz, diğer yönden Kıpçak unsurlarını yansıtır.

En eski diyalekt farklarını yansıtan sözcüklerin biçim bilimsel ses bilimsel incelemesi gösterir ki, böyle diyalekt farklarının Türkolojide doğrudan geçiş şeklinde ($r > z$, $z > r$, $l > \text{ş}$, $\text{ş} > l$, $d > y$, $y > d$) yorumlanması fikri derin kök salsa da, yanlıştır, çünkü bu diyalekt farkları Türk dillerinin en eski döneminde ortaya çıkmıştır. Biçim bilimsel ses bilimsel araştırma Türkolojide kaydolunmayan $\emptyset//k$ ve $k//s$ diyalekt denkliklerini de ortaya çıkarır ki, bunlar da en eski diyalekt farkı olarak dikkat çeker. Türk dillerinde böyle eski diyalekt farklarının ortaya çıkarılmasının büyük önemi vardır. Bu hem etimolojik araştırmalarda kaynak olur, hem de karanlık kalan ön biçimlerin düzgün açıklanmasına imkan verir. Örneğin, $\emptyset//k$ diyalekt farkı esasında $azer//\underline{h}ezer$ denklikleri aynı yuvaya girer:²

Artık bu yuvadan türeyen $kaz//kas$ kökünün etnonim türeten $-pi$, $-it$, $-ağ$, $-er$ biçim birimleri ile ortaya çıkan $kaspi$, $kasit$, $kasağ$, $kazax$, $kazer//\underline{h}ezer$ etnonimlerindeki biçimlerinin açıklaması zor değildir.

3. 5. Etimoloji sözlüklerinin düzenlenmesinde biçim bilimsel ses bilimsel yeniden oluşturma ile belirlenen ön biçimlerin büyük önemi vardır. Etimolojinin esas biçim bilimsel ses bilimsel kaynağı kök ve eklerin yeniden oluşturmunda yararlanılan biçim birim ve ses yuvalarıdır. Etimolojide yararlanılan biçim bilimsel ses bilimsel ölçü ve kurallar hem tip bilimsel ve uluslar arası nitelik taşıyan kurallara, hem de incelenen dilin biçim bilimsel ses bilimsel kuruluşundaki ferdi özelliklere dayanır.

² Azerbaycan'a akın eden Pompey'in yolunu betimleyen senetlerde *Kaspi* sözcüğünün *Hospii* (Caspiae), *Aspi//haspi* şeklinde verilmesi (VDİ, 1939, No: 4, 74, 81) tesadüfi, ya da harf hatası değildir, çünkü Hazar devletindeki bölgelerden biri—Aktaş çayının kolu olan Yarıgsu üzerinde yükselen müdafaa kalesi *Azar//Hazar-kala* varyantları ile işlenmiş (Pletieva 1978, 44), Strabon (XI, 14, 3) ise Araz çayı yakınında *Azer* etnik yer adını göstermiştir.

Etimolojinin biçim bilimsel ses bilimsel temelini oluşturan meselelerin incelenmesi gösterir ki, aynı yuvaya giren sözcük ve ek varyantlarının biçim birimsel değişkelerinin sayısı belirli bir hat içerisinde olduğu gibi, her bir ses yuvası da belirli bir çizgi içerisinde gerçekleşen ses geçişlerini yansıtır. Biçimsel ses bilgisinin belirlediği ses uygunlukları etimolojik araştırmanın dayanak noktasına çevrilir, biçim bilimsel ses bilimsel kuruluştaki dinamik yapının kanuna uygunlukları etimolojik yorumu doğru yöne yöneltilir.

KISALTMALAR

ADOL	Azərbaycan dilinin orfografiya lüğəti. Bakı, 1975.
ADD	Avtoreferat doktorskoy dissertatsii.
ADDL	Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
ADS	Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov. Azərbaycan dilinin semasnologiyası. Bakı, 1979.
AKD	Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii.
ACA	Azərbaycanın coğrafi adları, Bakı, 1972.
AFM	Azərbaycan filologiyası məsələləri. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1-ci burahılış, 1983; 2-ci burahılış, 1984.
VDİ	Bestnik drevney istorii. M.
VSOG	Boprosı sostavleniya opisatel'nıh grammatik. M., 1961.
VT	Boprosı tyurkologii. Taşkent, 1965; Bakı, 1971.
VTYA	Boprosı tyurkskogo yazıkoznaniya. Kazan, 1976.
VYA	Boprosı yazıkoznaniya. M.
GSBLYA	Grammatika sovremen'nogo başkirkского literaturnogo yazıka. M., 1981.
GSYALYA	Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazıka. Fonetika i morfologiya. M., 1982.
GTYA	Grammatika turkmenskogo yazıka, ç. I, Aşhabad, 1970.

- GHYA Grammatika hakasskogo yazıka. M., 1975.
- DTS Drevnetyurkskiy slovar'. L., 1969.
- İDM İstoriya drevnego mira. Paniyaya drevnost', t. I, M., 1982.
- İLUSV İstoriya lingvistiçeskih uçeniy. Srednevekoviy Bostok. L., 1981.
- İPVF İssledovaniya po Vostoçnoy filologii. M., 1974.
- İPSGTYA İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov. M., I t. fonétika, 1955; II t., morfologiya, 1956.
- İRLTYA İstoriçeskoe razvitie leksiki tyurkskih yazıkov. M., 1961.
- İTMGYA İstoriko – tipologiçeskaya morfologiya germanskih yazıkov. M., I t., 1977; II t., 1977; III t., 1978.
- İUVİ İstoriya Uzbekistana v istoçnikah. Taşkent, 1984.
- KDG Kitabi-Dede Gorğud. Bakı, 1962.
- KK Codex Cumanicus. Edited by G. Kuu. (With the prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti). Budapest, 1981.
- KYUL-TEPE Klinopisnie teksti iz Kyul', - tepe. M, 1968.
- MAD Müasir Azərbaycan Dili – "Elm" Neşriyatı, Bakı, 1980.
- PİSİİKYA Materialı pyatoy regional'noy nayçnoy sessni po istoriko-sravnitel'nomy izüçeniyu iberiysko – kavkazskih Yazıkov. Ordjonikidze, 1977.
- ME maladşaya edda. L. 1970.

MK	Mahmud Kaşğariy. Turkiy suzlar devoni (divonu lugotit türk). Taşkent I t, 1960, II t, 1961, III t, 1963, İndeks 1967.
MSS	Morfolojiçeskaya struktura slov v yazıkah različnih Tipov. M-L., 1963.
OİYA	Osnovı iranskogo yazıkoznaniya. Drevneiranskie yaziki. M. 1979; Sredneiranskie yaziki. M., 1981.
OPİL	Oçerki po istorii lingvistiki, M., 1975.
OSA	Onomastika Sredney Azii. M., 1978.
OFUYA	Osnovı finno-ugorskogo yazıkoznaniya. Voprosı proishojdeniya i razvitiya finno – ugorskih yazıkov, M., 1974.
PİPDV	Poezya i proza Drevnego Vostoka. M., 1984.
PSL	Problemi strukturnoy lingvistiki M.
SİBYA	Slovyanskoe i Balkanskoe Yazıkoznaniya. Problemi morfonologii. M., 1981.
SİGTYA	Sravnitel'no – istoriçeskaya grammatika tyurskih yazıkov. fonetika. M., 1984.
SİİTYA	Struktura i istoriya Tyurkskih Yazıkov. M., 1971.
SSTMYA	Sravnitel'nyy slovar' tunguso – monçjurskih yazıkov. L., I t., 1975; II t., 1977.
ST	Sovetskaya Tyurkologiya. Baku.
TDVDP	Türkmen dilinin ve dialektologiyasının problemları, Aşgabat, 1973.

- Tİ Tyurkologiçeskie issledovaniya. M. – L. 1963, M., 1976.
- TİPEİ Teoriya i praktika etimologiçeskih issledovaniy. M., 1985.
- TMYAİF Tyurko-mongol'skie yazıkoznanie i fol'kloristika. M., 1960.
- TS Tyurkologiçeskiy sbornik. M. 1966; 1978.
- HPİDV Hrestomatiya po istorii drevnego Vostoka. M., ç. I, 1980; ç. II, 1980.
- EO Etniçeskaya onomastika. M., 1984.
- ESRYA Etimologiçeskiy slovar' russkogo yazıka, t. II. vip. 8. M., 1982.
- ESSYA Etimologiçeskiy slovar' slavyanskih yazıkov. M.
- ESTYA E. V. Sevortyan. Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov. M. I. t, 1974; II t., 1978; III t., 1980.
- YAAİA Yazaki Azii i Afriki t. III, M., 1979.

KAYNAKÇA

- ABAEV B. İ. Osetinskiy yazık i fol'klar, t. I, M., 1949.
- ABAEV V. İ. Skifskiy yazık. – OİYA, 1979.
- ABDULLAYEV E. Z. Türk dillerinde yönlük hal şekilçisinin menşeyi hakkında. – “ADU-nun elmi eserleri, dil ve edebiyat Seriyası”, 1969, No 3–4.
- ABDULLAYEV E. Z. Azerbaycan dilinde r~z münasibeti. – AFM, 1984.
- ABDULLAYEV K. Tedgigatçı mövgeyi ve dil abidesinin öyrenilmesi. – AFM, 1984.
- ABULADZE TS. A. Tyurkskiy leksiçeskiy material v slovare Sulhan–Saba orbheliani “Kartuli–Leksikoni”. AKD. Tbilisi, 1964.
- ADİLOV M. İ. Azerbaycan dilinde teglidi sözler. Bakı, 1979.
- AZİZOV Z. İ. Garmoniya glasnih v dialektah n govorah azerbaydjanskogo yazıka. AKD, Bakı, 1974.
- AYVAZYAN K. B. “İstoriya tarona” i armyanskaya literatura IV– VII Vekov. Erevan, 1976.
- AYLYAROV Ş. S. Voprosı singarmonizma v sovremennom turretskom yazıke. AKD, M., 1974.
- AKBAEV Ş. H. K. Voprosu o proishojdenii possessivnih affiksov v tyurkskih yazıkah. – Tİ, 1976.
- ALEKPEROV A. K. Fonematıçeskaya sistema sovremennogo azerbaydjanskogo yazıka. Baku, 1971.
- ALEKPEROV A. K. Leksiçeskoe znaçenie v semiologiçeskoj strukture slova. – ST, 1976, No: 2.
- ALEKPEROV A. K. Leksiçeskaya semantika prostih glagolov v sovremennom azerbaydjanskom yazıke. Baku, 1983.
- ALEKPEROV A. K. retsenziya na knigu “oçerki po morfonologii azerbaydjanskogo yazıka”. – ST, 1986, No:1.
- ALİZADE A. Dj. Kategoriya çisla v azerbaydjanskom yazıke. AKD, Baku, 1966.

- AMANJOLOV A. S. “Şumero” – tyurkskie sootvetstviya i izobrazitelnie logogrammi. – sprache, geschichte und kultur der sltaischnen völker. Akademie-verlag. Berlin, 1974.
- AMANJOLOV A. S. K genezisu tyurkskih run. –VYA, 1978, No: 2.
- ANDREYEV N. D. Ranne-indoevropskiy prayazık. L., 1986.
- ARONSOV G. Morfonologiya bolgarskogo slovoizmeneniya. M., 1974.
- ASLONOV A. Müasir azerbaycan dilinde grammatik kategoriyalar. Bakı, 1985.
- ASLANOV V. İ. O putyah ustanovleniya pervıchnıh korney slov s neproduktivnimi affiksami v tyurkskih yazıkah – voprosı azerbaydjanskogo yazıkoznaniya. Baku, 1967.
- ASLONOV V. I. İstoriçeskaya leksikologiya azerbaydjanskogo yazıka. ADD, Baku, 1973.
- AHMANOVA O. S. Slovar’ lingvistiçeskih terminov. M. 1969.
- AHMEDOV T. Neketorie drevnetyurkskie slova v tatskom yazıke. –ST, 1971, No: 6.
- AHMETYANOV R. G. Sravnitel’noe issledovanie tatarskogo i çuvaşskogo yazıkov. M., 1978.
- AHUNDOV A. A. Azerbaycan dilinin fonemler sistemi. Bakı, 1973.
- AHUNDOV A. A. Azerbaycan dilinin fonetikasi. Bakı 1984.
- AÇARYAN. –
- AŞURBEYLİ S. Gosudarstvo şirvanşahov. Baku, 1983.
- BAGRAMYAN. –“İstoriko – filologiçeskiy jurnal. AN Arm. SSR” No: 1. 64), Erevan, 1974.
- BAGIROV G. Azerbaycan dilinde fe’llerin leksik – semantik inkişafı. Bakı, 1971.
- BANGUOGLU Tahsin. Türk grameri. Sesbilgisi. Ankara. 1959.
- BARTOLD V. V. Soçineniya. t. V. M., 1968.
- BASKAKOV N. A. Vvedenie b izuçenie tyurkskih yazıkov. M., 1969.
- BASKAKOV N. A. İstoriko – tipologiçeskaya morfologiya tyurkskih yazıkov. M., 1979.

- BASKAKOV N. A. Altayskaya sem'ya yazıkov ı ee izuçenie. M., 1981.
- BERTAGAEV T. A. Singarmonizm, udarenie i izmenenie zvukovogo sostava slova. –VYA, 1968, No: 2.
- BERİŞTEYN S. B. Oçerk sravnitel'noy grammatiki slavyanskih yazıkov. Çeredovaniya, imennie osnovı, M., 1974.
- BENDEROĞLU A. Irak türkmen dili (Dil bilgisi ve karşılaştırma). 1976.
- BLAGOVA G. F. Tyurkskoe skloneniye v areal'no – istoričeskom osveş'enii, M., 1982.
- BLAŞKOVİÇ Y. Toponimi starotyurkskogo proishojdeniya v territorii slavakii. – VYA, 1972, No: 6.
- BLUMFİLD L. Yazık. M., 1968.
- BOGORODİTSKIY V. A. Vvdenie v tatarskoe yazıkaznanie. Kazan, 1953.
- BUDAGOVA Z. İ. K. İstorii azerbaydjansko – armayanskih yazıkovih kontaktov. – Dokladi mejdunarodnogo simpoziuma po armyanskomu yazıkoznaniyu. Erevan, 1984.
- VARBOT J. J. Praslavyanskaya morfologiya, slovoobrazovanie i etimologiya. M., 1984.
- VASİLEV D. D. Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runiçeskiy pis'mennosti aziatskogo areala (Opit sistematizatsii). M., 1983.
- VEYSOV B. Çeredovanie zvukov – odin iz vidov slovoobrazovaniya. AKD, Aşhabad, 1974.
- VİNOGRADOV V. A. Singarmonizm i fonologiya slova. AKD, M., 1966.
- VİNOGRADOV V. A. K İnterperetatsii singarmonizma kak morfonologiçeskogo Yavleniya. – PSL – 1971, M., 1972.
- VORONİN S.V. Osnovı fonosemantiki. L., 1982.
- GADJİEVA N. Z. Gluhoe naçalo slova v tyurkskom prayazıke. – ST, 1973 No: 4.
- GADJİEVA N. Z. K. İstarii anlauta v tyurkskih yazıkah. – Tİ, 1976.
- GADJİEVA N. Z. Tyurkoyazıçme arealı kavkaza. M., 1979.
- GADJİEVA T. İ. O proishojdenii geminat v tyurkskih yazıkah. – ST, 1971. No: 6.

GERODOT. İstariya v devyati knigah. L., 1972.

GIORGADZE G. G. K voprosu o lokalizatsii i yazikovoy strukture kaskskih etniçeskikh i georgafiçeskikh nazvaniy. – Peredneaziatskiy sbornik – voprosı hettologii i Hurritologii. M., 1961.

GUKASYAN V. Vzaimootnoşeniya azerbaydjanskogo i udinskogo yazıkov. ADD, Baku, 1973.

GUKASYAN V. Drevnie tyurkizmi v udinskom yazıke. – “İzv. AN Azerb. SSR, seriya literaturı, yazıka i iskusstıva”, 1978, No: 2.

GULAKYAN B. S. O Sootnoşenii fonetiçeskogo i fonologiçeskogo slogov v armyanskom yazıke. – PSL – 1971, M., 1972.

GURBANOV A. M. Müasir azerbaycan edebi dili. Bakı, 1967.

DESNİTSKAYA A. V. Sravnitel’noe yazıkoznanie i istoriya yazıkov. L., 1984.

DEMİRÇİZADE E. M. Azerbaycan dilinin tarihi. 1 c., Bakı, 1947.

DEMİRÇİZADE E. M. Müasir azerbaycan dili. 1. Hisse, Bakı, 1972.

DEMİRÇİZADE E. M. Azerbaycan edebi dilinin tarihi. 1. Hisse, Bakı, 1979.

DJAVADOV A. M. Poryadok yazıkovıh edinits. ADD, Baku, 1975.

DJALİLOV F. A. Morfonologiçeskaya tipologiya – AFM, 1984.

DJNKİYA M. S. Struktura slovoform turetskogo yazıka. Tbilisi, 1980.

DMİTRİEV N. K. Stroy tyurkskih yazıkov. M., 1962.

DONDUA K. D. Stati po obşçemu i kavkazskomu yazıkoznaniyu. L., 1975.

DULZON A. P. Pratyurkskie formanti glagolnogo ditsa. – TI, 1976.

DYAKONOV İ. M. İstoriya midi. M. –L., 1956.

DYAKONOV İ. M. Şumerskiy yazık. –YAAİA, 1979.

DIYAKONOV İ. M. K drevenevostoçnomu substratu v armyanskom yazıke. – “İstoriko – filologiçeskiy jurnal AN Arm. SSR”. 1981, No: 1.

EGOROV N. İ. Çuvaşskaya dialektologiya i etimologiya. – TİPEİ, 1985.

ERGİN Muharrem. Türk dil bilgisi. Sofya, 1967.

ELİZADE A. Azərbaycan dilinin yazılı abidelerində sayların ifadə olunmasına dair (Miqdar Sayları). –“Azərbaycan dilçiliyi məsələləri”. Bakı, 1967.

ELİZADE Z. E. Müasir azərbaycan dilində model sözlər. Bakı, 1965.

ELİZADE S. G. Türk dilində ilkin köklər və onların derivatları –“Türk dillərinin leksik – morfoloji quruluşu”. (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), ADU-nun nəşri, 1981.

ELİZADE S. G. Orta əsrlərdə azərbaycan yazı dili. Bakı, 1985.

EFENDİZADE E. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, 1975.

EHMEDOV T. M. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, 1985.

YUSİFOV M. İ. İhtisarlər və dil sistemi. –“ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat Seriyası”, 1974, No: 2.

YUSİFOV M. İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1984.

ZAKİEV M. Z. O Tyurkskoy morfonologii. – ST, 1984, No: 1.

ZAKİEV M. Z. Ob İzuçenii drevnih tyurkov i ih yazıkov. – Tyurkskoe yazıkoznanie (materialı III vsesoyuznoy tyurkologičeskoy konferentsii). Taşkənt, 1985.

ZAKİEV M. Z. Morfonologiya turında. –“sovet məktəbə”, Kazan, 1983, No: 6.

ZEYNOLOV F. R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.

ZEMSKAYA E. A. Sovremenniy russkiy yazık, slovoobrazovanie. M., 1973.

ZOLHOEV V. İ. Fonologiya i morfonologiya agglyutativnih yazıkov. Novosibirsk, 1980.

İVANOV V ya ç. Vs. ob otnoşenii hattstogo yazıka s severopadiokavkazskim. – Drevnyaya anatoliya. M., 1985.

İLLİÇ –SVİTİÇ V. M. Opıt sıravneniya nostratiçeskikh yazıkov. Sravnitel’niy slovar’. M., 1971.

İLİNA N. E. Morfonologiya glagola v sovremennom russkom yazıke. M., 1980.

İOANN – İoann de galonifontibus. Svedeniya o narodah kavkaza, (1404 g.), Baku, 1980.

İSLAMOV M. İ. Drevnie formı liçnih mestoimeniy v dialektah i azərbaydjanskogo yazıka. –ST, 1972, No: 3.

İSLAMOV M. İ. Mestoimeniya v dialektah i govorah azerbaydjanskogo yazıka. ADD, Bakü, 1973.

İSHAKOV F. G., PALMBAH A. A. Berlie glasnie v tatarskom i nkotorih drugih tyurkskih yazıkah. –İPSGTYA, 1955.

İSHAKOV F. G. İmya prilagatel'noe. Çislitel'noe. Mestoimeniya. – İPSGTYA, 1956.

KALANKATUATSİ Movses. İstoriya stranı aluank. (Perevod s drevnearmyanskogo, predislovie i kommentariy Ş.V. Smbatyana). Erevan, 1984.

KAPANTSYAN Gr. Hayasa – Kolibel' armyan. etnogenez armyan i ih naçal'naya istoriya. Erevan, 1947.

KİLANAVA B. İ. K Etnogenezisu gruzin. (Rol' faktov indoevropeyskih i tyurkskih yazıkov v izučenii etnonimov *kartveli, egri, iberi, kolhi*). – AFM, 1983.

KONDRATOV A. M. Kniga o bukve. M., 1975.

KONONOV A. N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka. M. – L, 1956.

KONONOV A. N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. M. –L., 1960.

KONONOV A. N. O Fuzii ve tyurkskih yazıkah. – SİİTYA.

KORMUŞİN İ. V. Kauzativnie formı glagola v altayskih yazıkah. – Oçerki po morfologii altayskih yazıkov, L., 1978.

KORMUŞİN İ. V. Sistemi vremen glagola v altayskih yazıkah. M., 1984.

KORNİLOV G. E. İmitativi v çuvaşskom yazıke. Çeboksarı, 1984.

KOROGLI H. G. Vzaimosvyazi eposa narodov sredney azii, irana i azerbaydjana. M., 1983.

KORTLANDT F. Praindoevropeyskie glottalizovannie smıçnie. (Sravnitel'no – istoričeskie danie). – VYA, 1985, 4.

KUBRYAKOVA E. S., PANKRATS YU. G. Morfonologiya v opisaniı yazıkov. M., 1983.

KUBRYAKOVA E. S. Osnovı morfonologiçeskogo analiza. M., 1974.

KURANYAN A. A. Tyurkskie liçnie imena v udinskoy antroponimiçeskoj sisteme. AKD, Baku, 1984.

KURİLOVIÇ E. O metodah vnutrenney rekonstruktsii. – Novoe v lingvistike, IV t. M., 1965.

KURTENE 1963 –Bodyen de Kurtene. İzbrannie trudi po obščemu yazıkoznaniyu. M., 1963.

KUSİMOVA T. H. Drevnebaşkirskie antroponimi. AKD, Ufa, 1975.

KREYNOVIÇ E. A. Ob odnoy tyurko – paleoaziatskoj yazıkovoy paralelli. – Turcologika, L., 1976.

LAYONZ – Lyons L. Phonemic and non–phonemic phonology: some typological reflections. – IYAL, v. 28, 1962, No:2.

LEVİTSKAYA L. S. İstoriçeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıka. M., 1976.

LEVİTSKIY V. V. Zvukosimvolizm v lingvistike i psiholingvistike. – “Filologiçeskie nauki”, 1975, No: 4.

LİPİN L. A. Akkadskiy (Vavilono – Assiriyskiy) yazık. Vıp. II. slovar’. L., 1957.

LOPATİN V. V. Russkaya slovoobrazovatel’naya morfemika. M., 1977.

LOPATİN V. V., ULUHANOV İ. S. K sootnoşeniyu edinitı slovoobrazovaniya i morfonologii. – edinitı raznih urovney grammatiçeskogo stroya i ih vzaimodeystvie. M., 1969.

MAYZEL S. S. Puti razvitiya kornevogo fonda semitskih yazıkov. M., 1983.

MAYTİNSKAYA K. E. Mestoimeniya v yazıkah raznik sistem. M., 1969.

MAYTİNSKAYA K. E. İstoriko – sopostavitel’naya morfologiya finno – ugorskih yazıkov. M., 1979.

MAKAEV E. A., KUBRYAKOVA E. S. O statuse morfonologii i edinitı ee opisaniya. – edinitı raznih urovney grammatiçeskogo stroya i ih vzaimodeystvie. M., 1969.

MALOV S. E. Pamyatniki drevnetyurkskoj pis’mennosti. M. – L., 1951.

MALOV S. E. Pamyatniki drevnetyurkskoj pis’mennosti mongolii i kirgizii. M. – L., 1959.

MAMEDOV A. M. Tyurkskie soglasnie: anlaut i kombinatorika. Baku, 1985.

MAMEDOV N. H. Otrojenie drevnetyurkskih leksiçeskix elementov v talışskom yazıke. –ST, 1980, No: 3.

MARKOVİN V. İ. Dolmeni zapadnogo kavkaza. M., 1978.

MARR N. YA. Rasselenie yazıkov i narodov i vopros o prarodine turetskih yazıkov. –“Pod znamenem marksizma”, M., 1927, No: 6, İyun.

MARTİNE A. Prinsip ekonomii v fonetiçeskix izmeneniyah (Problemi diahroniçeskoj fonologii). M., 1960.

MAHMUDOV M. A. Razrabotka sistemi formal'nogo morfologiçeskogo snaliza tyurkskoj slovformı. AKD, Baku, 1982.

MEYE A. Vvedenie v sravnitel'noe izuçenie indoevropejskih yazıkov. M. – L., 1938.

MEYE A. Sravnitel'nyj metod v istoriçeskom yazıkoznanii. M., 1954.

MELİKİŞVİLİ G. A. Spicok tsarej drevnej kartli (İberii). – kul'turnoe nasledie vostoka. L., 1985.

MELNİKOV G. P. Neskol'ko “poçemu” iz oblasti azerbaydjanskogo vokalizma. – VT, 1971.

MELNİÇUK A. S. Koren' *kes- i ego raznovidnosti v leksike slavyanskih i drugih indoevropejskih yazıkov. –Etimologiya – 1966”, M., 1968.

MEŞANİNOV İ. İ. Annotirovannıj slovar' urartskogo (biaynskogo) yazıka. L., 1978.

MELİKOV İ. Hatt – ümumtürk dil paralelleri. –AFM, 1984.

MEMMEDOV Y. G. Orhon – yenisey abidelerinde adlar. 1, Bakı, 1979, II, 1981.

MEMMEDOV İ., CELİLOV F. Azerbaycan dilinde asemantik morfemler. – Dilçilik coğrafiyası, tarihi dialektologiya ve türk dillerinin tarihi problemleri. (Elmi eserlerin tematik mecmuesi). – ADU- nun Neşri, 1982.

MİRZEYEV H. İ. Müasir azerbaycan dilinde te'sirli ve te'sirsiz fe'eller. Bakı, 1979.

MİRZEZADE H. İ. Azerbaycan dilinin tarihi morfologiyası. Bakı, 1962.

MOLÇANOVA O. T. Toponimiçeskiy slovar' gornogo altay. Gorno – altaysk, 1979.

MUSAEV K. M. Grammatika karaimskogo yazıka. M., 1964.

- MUSAEV K. M. Leksikologiya tyurkskih yazıkov. M., 1984.
- MUHAMMEDOVA Z. B. Opıt issledovaniya çislitel'nih v istoričeskom plane. – Türkmen dilinin tarihinden dernev. I t. Aşgabad, 1973.
- NAGAEV A. A. Çeredovanie zvukov kak sredstvo slovoobrazovaniya (na materiale uzbekskogo i nekotorih drugih tyurkskih yazıkov). AKD, Samarkand, 1969.
- NEMÇENKO V. N. Sovremenniy russkiy yazık slovoobrazovanie. M., 1984.
- NOVRUZOV M. Mekani hallar. – AFM, 1984.
- PAVLOV İ. P. Kratkiy oçerk morfonologii sovremennogo çuvaşskogo yazıka. – Çuvaşskiy yazık, literatura i fol'klor. Sb. statay, vip. 4. CNİİ, 1974.
- PIZANI V. K. İndoevropeyskoy probleme. –VYA, 1966.No: 4.
- PİNES V. YA. O Modelirovonii strukturi glagol'nih form v tyurkskih yazıkah. –ST, 1971, No: 3.
- PLETNEVA – Pletnjova S. A. Die chasaren. Mittelalterliches reich an don und wolga, kocehler 8c amelang. Leipzig, 1978.
- PLOTKİN V. YA. Evolyutsiya fonologiçeskih sistem. M., 1982.
- POGREBOVA M. N. Pamyatniki skifskoy kul'turi v zakavkaz'e. – kavkaz i srednyaya aziya v drevnosti i srednevekov'e. M., 1981.
- POKROVSKAYA L. A. Grammatika gagauzskogo yazıka. M., 1964.
- POLIVANOV E. D. Stat'i po obşçemu yazıkoznaniyu. M., 1968.
- POTSELUYEVSKIY A. P. İzbrannie trudi. Aşhabad. 1975.
- PRAJSKIY Lingvistiçeskiy krujok. M., 1967.
- RADLOV –W. Raloff. Alttürkische studien. V. – izv. AN VI seriya, 1911. No: 6.
- RAMSTEDT G. İ. Vvedenie v altayskoe yazıkoznanie. M., 1957.
- REDKİN V. A., SAHAROV A. L. Morfonema i morfonologiçeskiy slovar' russkogo yazıka. – sktual'nie problemi uçeбноy leksikografii. M., 1977.
- RYASYANEN M. Materialı po istoričeskoj fonetike tyurkskih yazıkov. M., 1955.
- RYASYANEN – Martti Resenen. Versuch eines etymologischen wörterbuchs der türksprachen. Helsinki, 1969.

- RASSADİN V. İ. Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveşçenii. M., 1978.
- REFORMATSKİY A. A. O sootnoşenii fonetiki i grammatiki (morfologii) –voprosi grammatičeskogo stroya. M., 1955.
- REFORMATSKİY A. A. İerarhiya fonologiçeskih edinits i yavleniya singlarizma. – issledovaniya po fonologii. M., 1966.
- REFORMATSKİY A. A. Fonologiçeskie etyudi. M., 1975.
- REFORMATSKİY A. A. Oçerki po fonologii, morfonologii i morfologii. M., 1979.
- RADJABOV A. A. Zalogi glagola v yazıke orhono – eniseyskih pamyatnikov. Baku, 1982.
- REHİMOV M. Ş. Azərbaycan dilinde fe'l şekillerinin formalaşma tarihi. Bakı, 1965.
- SADIHOV B. P. Ob odnom drevnem affikse roditel'nogo padeja v ayrumskom govore azerbaydjanskogo yazıka. – ST, 1974, No: 4.
- SALİHOVA D. A. Morfonologiçeskaya sistema sovremennogo tatarskogo literaturnogo yazıka. AKD, Kazan, 1986.
- SEVORTYAN E. V. Affiksı glagoloobrazovaniya v azerbaydjanskom yazıke. M., 1962.
- SEVORTYAN E. V. Affiksi immenogo slovoobrazovaniya v azerbaydjanskom yazıke. M., 1966.
- SEVORTYAN E. V. O sluçayah padeniya naçal'nih soglaspih v tyurkskih yazıkah. – Turcologica, L., 1976.
- SAVÇENKO A. N. Sravnitel'naya grammatika indo – evropeyskih yazıkov. M., 1974.
- SEYİDOV M. M. Azərbaycan mifik tefekkürünün kaynakları. Bakı, 1983.
- SEYİDOV M. M. Azərbaycan halgının soykökünü düşünerken. –“Ulduz”, No: 12, 1985.
- SEYİDOV Y. M. Azərbaycan edebi dilinde söz birleşmeleri. Bakı, 1966.
- SEMERENİ O. Vvedeniye v sravnitel'noe yazıkoznanie. M., 1980.
- SEREBRENNİKOV B. A. O nekotoryh çastnih detalyah protşçessa obrazovaniya affiksa mnojestvennogo çısla –lar tyurkskih yazıkoh. –ST, 1970 No:1.

SEREBRENNIKOV B. A. K probleme proishojdeniya prityyajatel'nyh suffiksov v tyurkskih i uralskih yazıkah. – Fonetika, fonologiyai grammatika. M., 1971.

SEREBRENNIKOV B. A. K istorii suffiksa denominativ'nyh glagolov *-la* v tyurkskih yazıkah. –ST, 1972, No: 5.

SEREBRENNIKOV B. A. Veroyatnostnie obosnovaniya v komparativistike. M., 1974.

SEREBRENNIKOV B. A. K probleme proishojdeniya affiksov stradatel'nogo zaloga *-l-, -il- //-il-, -n-, -in-// -in-* v tyurkskih yazıkah. –ST, 1976, No: 2.

SEREBRENNIKOV B. A. – GADJIYEVA N. Z. Sravnitel'no – istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov. Baku, 1979.

SEREBRENNIKOV B. A. Yavlyutsya li tyurko – mongol'skie paralelli sredstvom pronikoveniya v glubini, istorii tyurkskih yazıkov?. –ST, 1980 No: 6.

SERGEEV V. İ. Genesis i semantika formanta mnojestvennosti *-sem* v çuvaşskom yazıke. –ST, 1972, No: 3.

SİDOROV E. İ. Etnonim *Saha*. –EO. 1984.

SİMOKATTA FEOFİLAKT, istoriya. M., 1957.

SOLNTSEV V. M. Yazık kak sistemno – strukturnoe obrazovanie. M., 1977.

SOSSYUR –Ferdinand de Sossyur. Trudi po yazıkoznaniyu. M., 1977.

SULEYMENOV O. Az i ya. Alma – Ata, 1975.

TAĞIZADE Z. H. Fonologiya ile morfologiyanın garşılığlı elagesine dair (Morfonologiya). – “V. İ. Lenin ad. API'nin elmi eserleri, XI seriya”, 1967, No: 6.

TAĞIYEV B. M. Azerbaycan dilinde sifetin azaltma derecesi. – Azerbaycan dilçiliyi meseleleri. Bakı, 1967.

TARASENKO R. F. Kategoriya prinadlejnosti v tyurkskih yazıkah. İPVF, 1974.

TENİŞEV E. R., TODAEVA B. H. Yazık jeltih uygurov. M., 1966.

TENİŞEV. E. R. Stroy Sarıg – Yugurskogo yazıka. M., 1976.

TENİŞEV .E. R. Stroy salarskogo yazıka. M., 1976a.

TENİŞEV E. R. O Tyurkizmah v sel'kupskom yazıke. –Altaica (permanent) international altaistic confereñse XIX). Helsinki 1977.

- TENİŞEV E. R. Tyurkskie “odin”, “dva”, “tri”, – TS. 1978.
- TEHOV B. V. Skifi i tsentral’nyy kavkaz v VII – VI vv. do n. e. M., 1980.
- TRUBETSKOY N. S. Osnovi fonologii. M., 1960.
- TRUBETSKOY N. S. Nekotore soobrajeniya otnositel’no morfonologii. –prajskiy lingvističeskiy krujok. M., 1967.
- TRUBETSKOY V. V. Bahtıyarı. –Etniçeskie protsessı i sostav naseleniya v stranah peredney azii. M. –L., 1963.
- TUMANYAN D. G. Armyanskiy yazık – sravnitel’no – istoriçeskoe izuçenie yazıkov raznih sistem. sovremennoe sostoyanie i problemi. M., 1981.
- ULAŞİN –Ulaszyn N. Laut, Rhonema, morphonema. TSLR, 4, 1931.
- FASMER M. Etimologiçeskiy slovar’ russkogo yazıka. M., t. I, 1964; t. II, 1967; t. III, 1971; T. IV, 1973.
- HASLEV –Marianne Haslev. Morfo – fonemikk. Synkrone og diakrone aspekter. Oslo, 1972.
- HÜBŞMANN – N. Hübschman. die altarmenschen ortsnamen. mit enier karte. Strassburg, 1904.
- HESENOV G. M. Sözlerin Morfoloji ve Funksiyonel Tehlili. – Azerbaycan Dilçiliyi Meseleleri. (Elmi Eserlerin Tematik Mecmuesi). ADU-nun Neşri, 1981.
- HESENOV H. E. Müasir azerbaycan dilinde sözlerin strukturası ve formaları. Bakı, 1985.
- HÜSEYNZADE M. H. Müasir azerbaycan dili. Morfonologiya. Bakı, 1983.
- HABİÇEV M. A. K gidronimike karaçaya i balkarii. Nalçık, 1982.
- HARİTONOV L. N. Tipı glagol’noy osnovı v yakutskom yazıke. M. –L., 1954.
- HATTORİ S. Naçal’nie vzrıvne v protomongolskom yazıke i ih dal’neyşee raziitie. –İPVF 1974.
- HATTORİ S. O formirovanii tatarskogo i çuvaşskogo yazıkov. –VYA, 1980, No: 3.
- HORENATSİ – “İstoriya armenii” moiseya horenskogo (perevod s armyanskogo i obyasnienie n. emina). M., 1958.
- ÇEYF – Uolles L. Çeyf. Znaçenie i struktura yazıka. M., 1975.

ÇERKASSKIY M. A. Tyurkskiy vokalizm i singlarmonizm. M., 1965.

ÇURGANOVA V. G. Oçerki ruskoy morfonologii. M., 1973.

CELİLOV F. A. Azərbaycan dilinde cingiltili samitlerin karlaşması. – “ADU-nun elmi eserleri, dil ve edebiyat seriyası”, 1975, No: 3.

CELİLOV F. A. Azərbaycan dili morfonologiyasının be’zi meseleleri. – Azərbaycan dilinin grammatik gurluşu meseleleri. (Elmi eserlerin tematik mecmuesi), ADU-nun Neşri, 1982.

CELİLOV F. A. Azərbaycan dilinin morfonoloji gurluşu barede geydler. – Azərbaycan dilinin leksik – semantik gurluşu meseleleri. (Elmi eserlerin tematik Mecmuesi), ADU-nun neşri, 1982 a.

CELİLOV F. A. Azərbaycan dilinin ses gurluşu. Bakı, 1983.

CELİLOV F. A. Azərbaycan dilinde al köklü sözler. – AFM, 1983 a.

CELİLOV F. A. Türk dillerinde tekhecalı fe’lerin morfonologiyası, – Mügayiseli-tarihi türkologiyanın aktual problemleri. (Elmi eserlerin tematik mecmuesi). ADU-nun Neşri, 1984.

CELİLOV F. A. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerkler. Bakı, 1985.

CELİLOV F. A. Orfografiyada morfonoloji ölçüler. –Nitg medeniyeti meseleleri. (Elmi eserlerin tematik mecmuesi), ADU-nun neşri, 1985 a.

CELİLOV F. A. Türk dillerinin fonotaktikasını. –Kontrastiv fonetika. – (Elmi eserlerin tematik mecmuesi), ADU-nun Neşri, 1986.

CELİLOV F. A. Köktürkçede be’zi dialekt hüsusiyetleri. –Türk dillerinin tarihi ve dialektologiyası problemleri. (Elmi eserlerin tematik mecmuesi), ADU-nun neşri, 1986 a.

CAFEROV S. A. Türk dillerinde şekilcilerin töreme yolları. – “ADU-nun elmi eserleri, dil ve edebiyat seriyası”, 1975, No: 6.

CAFEROV S. A. Azərbaycan dilinde sözyaradıcılığı. Bakı, 1960.

CAFEROV S. A. Müasir azerbaycan dili. Leksika, Bakı, 1982.

ŞAGİROV A. K. Etimologičeskiy slovar’ adıgskih (çerkesskih) yazıkov. M., 1977.

ŞİRALİEV M. Ş. O tvoritel’nom padeje. – ST, 1980, No: 6.

ŞİRALİEV M. Ş. Zekonomernosti razvitiya azerbayjanskogo yazıka. –ST, 1985, No: 5.

ŞİRALİEV M. Ş. Dialekti i govori azerbaydjanskogo yazıka. Baku, 1983.

ŞİRALİYEV M. Ş. Azerbaycan dialektologiyasının esasları. Bakı, 1968.

ŞÜKÜROV E. C., MEHERREMOV A. M. Gedim türk yazılı abidelerinin dili. Bakı, 1976.

ŞÇERBAK A. M. Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov. L., 1970.

ŞÇERBAK A. M. Oçerki po sravnitel'nay morfologii tyurkskih yazıkov. (İmya), L., 1977.

ŞÇERBAK A. M. Oçerki po sravnitel'nay morfologii tyurkskih yazıkov. (Glagol), L., 1981.

ŞÇERBAK A. M. O nostratiçeskih issledovaniyah s pozitsii tyurkologa. –VYA, 1984, No: 6.

YULDAŞEV A. A. Svedeniya po fonomorfologii. –GSBLYA, 1981.

YUSIFOV YU. B. O yazıkah drevneyşih nasel'nikov azerbaydjana. – AFM, 1983.

YUSIFOV YU. B. Rannie kontakti mesopotamii s severo – vostoçnimi stranami (priurmiyskaya zona). –VDİ, 1987, No: 1.

YAKOBSON –R. Jakobson. Russian conjugation. “Word”, Vol 4, No: 3, 1948.

YAKOBSON R. Tipologiçeskie issledovaniya i ih vklad v sravnitel'no – istoriçeskoe yazıkoznanie. –Novoe v lingvistike, III t., M., 1963.

YAMPOLSKİY Z. İ. Drevnyaya albaniya III-I vv. do n. e. Baku, 1962.

SONUÇ

Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesinin en yakın akrabalarındandır. Genel dil bilimsel nitelikler açısından büyük benzerlikler gösterebilir de bu iki lehçenin bazı ayrılıklarının bulunması da doğaldır. Biçim bilgisi ve ses bilgisi birbirinden bağımsız olarak ele alındığında kök ve eklerin birleşiminde oluşan durumlar açıklanamamaktadır. Biçimsel ses bilgisi açısından bakıldığında benzer ve farklı özelliklerin daha açık bir şekilde anlaşılabilirdiği görülür. Celilov'un çalışması Türkiye Türkçesinin biçimsel ses bilgisinin incelenmesinde kaynak olacaktır.

Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde kök ve ek birleşimi, türetme sistemi, ses olayları vb. birçok durumda benzerliklerin yanı sıra farklı özellikler de görülür. Eklerin köklere getirilmesi genel olarak ses uyumu, değişiklerin sayısı gibi niteliklerle düzenlense de birleşim sırasında kalın sıra ve ince sıra ünlülü biçimbirimlerin seçimi kök ya da gövdenin seslerine göre belirlenmektedir. Sondaki sesin özelliği, seslerin çevrelerinde bulunan diğer sesleri etkilemeleri biçimsel ses bilgisinde farklı özelliklerin gerçekleşmesine neden olur. Ayrıca Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde sözcük köklerinin ses dizimi özelliklerinin ayrılması da köklere getirilecek biçimbirimsel deşikelerin seçiminde etkilidir.

Türetme sistemi açısından incelendiğinde farklı yapım ekleriyle aynı anlamlı sözcükler türetilirdiği gibi her iki lehçede ortak kullanılan kökler de işlevlik ve türetme gücü açısından farklılık gösterebilmektedir: *TT. ayaklanmak, AT. ayağlaşmağ, ayağlanmağ,*

KAYNAKÇA

- ABDULLAYEV, Elövset Z.
 1992 “Kongreye Katılan Konuklar Adına Prof. Dr. Elövset Zakiroğlu Abdullayev’in Konuşması”, **Türk Dili**, 491, 352-353.
- 1996 **Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları.**
 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ADALI, Oya
 1979 **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler.**
 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Doğan
 2000 **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I, II, III.**
 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, D.-N. ATABAY, S. ÖZEL, A. ÇAM, N. PİRALİ
 1978. **Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi.**
 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSU, B. T.- A. TARİKOĞLU, E. GEMALMAZ
 2004 **Türkçe Sözlük’ün Ters Dizimi.**
 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- ALTAYLI, Seyfettin,
 1994 **Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I – II.**
 İstanbul: MEB Yayınları, Sözlük Dizisi.
- BANGUOĞLU, Tahsin
 1959 **Türk Grameri Sesbilgisi.**
 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROV, S.
 1980 **Azerbaycan Dilinde Söz Yaradıcılığı.**
 Bakü.
- CELİLOV, Firidun
 1988 **Azerbaycan Dili Morfonologiyası.**

Bakü: Maarif Neşriyatı.

1985 **Azerbaycan Dili Morfonologiyasından Oçerkler.**
Bakü: ADÜ Neşri.

2000 **Azer Halgı (Seçme Yazılar).**
Bakı: Ağrıdağ Neşriyyatı.

DEMİRCAN, Ömer

2001 **Türkçenin Ses Dizimi.**
İstanbul: Der Yayınları.

2005 **Türkiye Türkçesinde Kök - Ek Bileşmeleri.**
İstanbul:Papatya Yayıncılık.

EKER, Süer

2002 **Çağdaş Türk dili**
Ankara: Grafiker Yayınları, 2. baskı.

ERCİLASUN, Ahmet B.

1993 **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri.**
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

1995 "Lâtin Alfabetesi Konusunda Gelişmeler",
Türk Dili, 523, Temmuz, 738.

ERGİN, Muharrem

1981 **Azeri Türkçesi.**
İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, İkinci baskı, VII-XII.

1999 **Türk Dil Bilgisi.**
İstanbul: Bayrak Yayınları.

DOERFER, Gerhard

1992 "İran'daki Türk Dilleri Üzerine Göttingen'de Yapılan Araştırmalar
Üzerine", **Türk Dili**, 489, 264-266.

HUDİYEV, Nizami.

1995 **Azerbaycan Edebi Dili Tarihi**, Bakı:
Maarif Neşriyyatı.

- HACIYEV, T. İ. – K. N. VELİYEV
 1983 **Azerbaycan Dili Tarihi Oçerkler ve Materialler** (Bitirme tezi: Türkan Atıcı, Dokuz Eylül Üniv., İzmir, 1990).
 Bakı: Maarif Neriyatı.
- İMER, Kamile
 1976 **Türkiye Türkçesinde Kökler.**
 Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- JYRKANKALLIO, P., A. d. BENNİGSEN, G. HAZAI, F. WENDT ve K. H. MENGES
 1992 **Türk Lehçeleri ve Edebiyatları.** (Çev. Kemal Aytaç).
 Ankara: Gündoğan Yayınları.
- KARAHAN, Leyla
 1996 **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması.**
 Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- KAYDAROV, A. Tuganbayulı-Meyirbek ORAZOV
 1999 **Türklük Bilgisine Giriş** (akt: Vahit Türk), İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- MUSTAFAYEV E. – V. G. ŞÇERBİNİN
 1972 **Rusça – Türkçe Sözlük**
 Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya Yayınevi.
- NASKALI, Emine Gürsoy
 1997 **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu.**
 Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- SARAY, Mehmet
 1993 **Azerbaycan Türkleri Tarihi**
 İstanbul: Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarih Serisi – 1.
- SAUSSURE, Ferdinand De
 1976 **Genel Dilbilim Dersleri 1.** (Çev. Berke Vardar).
 Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- 1978 **Genel Dilbilim Dersleri 2.** (Çev. Berke Vardar).
 Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

ŞİMŞİR, Bilal N.

- 1991 **Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe**
Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, Talat

- 1997 **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı.** (Yay: Mehmet Ölmez).
Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 19, Simurg Yayınevi.

- 2005 "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi" **Makaleler 3 Çağdaş Türk Dilleri** (yay. E. Yılmaz-N. Demir), Grafiker Yayınları, Ankara.
s. 360-386.

ÜÇÖK, Necip

- 1947 **Genel Dilbilim (LENGÜİSTİK).**
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları.

- 1951 **Genel Fonetik (Ana Çizgileri).**
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları.

ÜSTÜNOVA, Kerime

- 2000 "Türkiye Türkçesi – Azerbaycan Türkçesi Dil Bilgisi Terimleri",
Türk Dünyası Araştırmaları, S. 126, s. 183-224.

VARDAR, B., N. GÜZ, E. HUBER, O. SENEMOĞLU ve E. ÖZTOKAT

- 1998 **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü.**
İstanbul: ABC Kitabevi.

VARDAR, Berke

- 1982 **Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri.**
Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

ZEYNALOV, Ferhat

- 1993 **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi.** (Çev. Yusuf Gedikli).
İstanbul: Cem Yayınevi.

Azerbaycan Dilinin Orfografiya Lüğeti, Elm Neşriyatı, Bakı, 1975.

Türkçe Sözlük 1-2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Yazım Kılavuzu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

КИРИШ

Сон иллэр мұхтәлиф дилләрин морфонологиясына аид жазылан әсәрләр бу дилчилик бөлмәсинин кәрәклијини бүтүн чылапагығы илә көстәрди. Дилин морфоложи гурулушундакы механизми ачамаг, дил системинин гәдим дөврүнә енимәк, онун дахили инкишаф тенденсјаларыны үзә чыхармаг имканына малик олан морфонологиянын өјрәнилмәси Азәрбајчан дилчилијинин гаршысында дуран ән актуал проблемләрдәндир.

Морфонологи јозумла алынан нәтичәләр тәкчә Азәрбајчан дилинин дејил, башга түрк дилләринин тарихинә дә јени бахышла јанашмаға имкан верир. Түрк дилләри системинин нечә мин ил әввәл алдығы вәзијәтдә позулмадан давам етмәси (С. Е. Малов, Н. Ј. Марр) вә үмуми инкишаф тенденсјалары әсасында букунку вәзијәтә кәлиб чатмасы морфонологи јозумда даһа ајдын көрүнүр. Нәтта Азәрбајчан дилинин морфонологиясы үзәриндә апарылан илкин мүшаһидәләр әсасында сөјләнен фикирләр белә үмуми дилчилик әһәмијјәти кәсб едә билдир (Александров, 1986, 102).

Морфонологи тәдгигатын нәзәри әһәмијјәти илә јанашы, практик әһәмијјәти дә шәксиздир. Белә ки, морфонологи өлчү вә гәјдаларын өјрәнилмәси диахроник фонология, диалектология вә етимология саһәләриндә апарылан ахтарышларда ачар кими истифадә олулан гаунаујунлуғлары ортаја чыхардыр. Орфоепија вә орфографиядан тутмуш, лексика вә сөзјарадычылығына гәдәр мұхтәлиф дилчилик бөлмәләриндә морфонологи «лабораториядан» истифадә олуноур. Етимологи јуғәтләрин һазырланмасында да морфонологиянын практик әһәмијјәти инкар едилмәздир. Белә ки, морфонологияда мүүјјәнләшдирилминш реконструкция сынағлары, архетипләрин бәрпа јоллары, хүсусилә «сәс јуварлары» етимологи ахтарышларда ачара чеврилир, чүнки морфонологи бахыш буцағындан дилин гәтларарасы әлағәсинин динамик вәзијјәти үзә чыхыр, фонетик вә морфо-

Рәјчиләр: **Ә. М. ЧАВАДОВ**
филология сәмләри доктору,

Ј. Г. МӘММӘДОВ
филология сәмләри вәмизәли

Елми редактору: **А. Г. ӘЛӘКБӘРОВ**
филология сәмләри доктору.

Чәлилов Ф. А.

Ч.69 Азәрбајчан дилинин морфонологиясы.
Алг мәктәпләр үчүн дәрс вәсанғи. Азәрбајчан
дилиндә, Бақы, «Маариф» нәшријјаты, 1988,
285 сәһ.

Китабда Азәрбајчан дилинин морфонология мәсәләләри, морфонологиянын динамик гәтләри илә әлағәси, морфонология реконструкция усуллари вә етимологи ахтарыш јоллары шәриј едилдир. Бурада Азәрбајчан дили илә јанашы, түрк дилләри вә диқәр дилләрини материалы да морфонологи тәһлилә чәлб олунамушдур.

Али мәктәб тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулан бу китабдан мүәллим, аспирант вә елми ишчиләр дә истифадә едә билерләр.

4602010000—9

79—88

81.2 Аз

М (52—88

ISBN 5—556—00002—6

© «Маариф» нәшријјаты, 1988

ложи ваһидләрнн гаршылыгы инкишаф јоллары ајдын көрүнүр.

Морфоолокија али мөктөб төлөбөлөри үчүн она көрө кәрәкли фөндир ки, дилин механизминн өјрөнмөк вә дикәр дилчилик бөлмөләринн дәриндән мәннмсәмәк үчүн өзөсиз материал верир. Неч дө тәсадүфи дејил ки, сон илләрдә јазылан грамматика китабларында морфоолокијаја хусуси бөлмә ајрылыр.

Дилчилик тарихиндә Н. С. Трубетскоја гәдәр неч ким морфоолокијадан ајрыча дилчилик бөлмәси кими бәһс етмәмншдир. Она көрә дө бу вә ја дикәр морфооложи һадисә фонетика вә ја морфоолокија бөлмәсиндә шәрһ олунмушдур. Догрудур, бу шәрһләрдә морфооложи һадисәләрин эсл маһијәти, онун гатларарасы функција-сы, фонетик вә морфооложи системин инкишафындакы ролу ачылмамышдыр, ләкин грамматик гурулушун мүрәккәб системиндә морфоолокија мәсәләләринин (мүх-тәлиф адлар алтында олса да) нәзәри чәлб етмәси вә онлар һаггында фикир сөјләнмәсинин өзү дө морфооложи мушаһидәләрин тарихи бахымындан мараглыдыр.

Һинд дилчилијиндә морфоолокијанын илк вә һәм дө даһијанә јозумларыны ерамыздан өзвөл Панини вермишдир. Онун сәккиз бөлмәдән ибарәт олан грамматика трактатларында морфооложи ганунлара (prathjāhāra, savarjā) кенш јер верилмиш, фонем дистрибуцијасыны әкс етдирән фонотактика гәјдалары, сыфыр морфем анлајышы, дахили флексија (vrddhi, guṇa), морфем го-вущуғундакы дөјишмә (sandhi), фонотактикадан асылы олан вә сәс дөјишмәси шәклиндә баш верән морфем ал-тернасијасы (өвәзләнмәси) тәсвир олунмушдур. Умумиј-јәглә, фонетика илә морфоолокијанын әлағәси үзәриндә гурулан Панини грамматикасындакы морфоолокија мәсәләләринин јозуму һәтта мүасир морфоологун белә һәсәд апарачағы сәвијјәдәдир вә чох тәәсүф ки, морфооложи фикир тарихиндән бәһс едән дилчиләрнн неч бири бу бөјүк дилчинн адыны чәкмәмншдир.

Антик дөвр дилчилијиндә көк вә шәкилчиләрнн фонетик тәркибинә әһәмијјәт верилмәдији үчүн сонралар латын грамматикасы схемләринн муһафизә едән һинд-авропа дилчилији дө кечән әсрә гәдәр морфооложи јо-зумлардан јан өтмүшдур.

Бодуен де Куртене полјак дилиндә јаздығы «Фоне-тик алтернасијалар нәзәријјәси» (1894) адлы әсәриндә сәс әвәзләнмәләринн морфооложи маһијјәт дашыдығыны

элими шәкилдә әсәсләндирди. Илк дөфә фонетика илә морфоолокијанын әлағәси бу әсәрдә һөллини тапды. Дил-дәки алтернасијалары мәнтинги бахымдан тәсниф едән тәдғигатчы онлары үч әсәс група бөлдү: а) јаранмагда олан (зарождajúщися), б) фәалијјәтдә олан (живые), в) сөнән (угасшие) алтернасијалар (Куртене, 1963, 285). Бу бөлкү сәс әвәзләнмәләринн диакроник маһијјәтинн ачмаға јардым едир. Алимин хидмәти һәм дө бундадыр ки, фонетик алтернасијанын морфооложи ролуну, семан-тик функцијасыны ача билмишдир вә бу күн бәзи дил-чиләрнн ишләтдији «морфонем» аиламына уғун кәлән «алтернант» аиламыны дилчилијә кәтирмишдир. Онун төләбәси Н. В. Крушевскинн дө алтернасијалар үзә-риндә мараглы мушаһидәләри олмушдур.

Дилчилик элиминн корифеләриндән олан Фердинанд де Сөссур «морфоолокија» термининн ишләтмәсә дө, морфоолокија мәсәләләриндән кенш бәһс етмишдир (Сөссур, 1977, 86—88, 186—194). Мәсәлән, «сәсләрнн нитг зәнчириндә өјрәннлмәсинн вачиблији» башлығы илә верилән бөлмәдә фонотактика, хусусилә фонем дис-трибуцијасынын өјрәннлмә әһәмијјәти өн плана чәкил-миш, «фонетик төкамулүн грамматик нәтичәләри» адлы бөлмәдә исе мүрәккәб сөзләрин морфооложи гурулушунун фонетик дөјишмә илә позулмасы, семантик шәхәләнмәдә фонетик дөјишмәнин ролу, регулар фонетик дөјишмәләр шәклиндә өзүнү көстәрән әвәзләнмәләрин «алтернасија» (чередование) ады илә фәргләндирилмәси вә алтернаси-јанын фонетик дејил, грамматик һадисә олмасы, алтер-насија вә грамматик әлағә мәсәләси, алтернасија ганун-лары шәрһ олунмушдур ки, бу мәсәләләрин һамасы бирбаша морфоолокијанын предметинә дахилдир.

Әкәр Н. С. Трубетскоја гәдәрки дилчиләр алтернаси-ја нәзәријјәси илә мәншул олурдуларса, Н. С. Трубетској бу нәзәријјәдәки раснонал тохумлары чешидләјиб өзү-нүн даһијанә консенсијасыны гура билди. Бу консепси-јада өнчә алтернасијанын асылы вә сәрбәст нөвләри кәскин шәкилдә фәргләндирилди вә һәр ики алтернасија нөвү илә јанашы, морфемләрин морфооложи гурулушу да морфоолокијанын әсәс бөлмәси кими мүүјјәнләш-дирилди. Тәдғигатчы «морфоолокијаја даир бәзи фикирләр» адлы мәғаләсиндә морфемләрин фооло-жи гурулушуну биринчи бөлмә, морфем говушма-ларында ајры-ајры морфемләрдәки комбинатор сәс дө-јишмәләринн иккинчи бөлмә, морфооложи вәзифә да-

шаран сөз өзгөчөлүктөрүнүн исе үчүнчү бөлмө шөклүндө фөргөлдөүрүб, морфологикалыктын үч бөлмөдөн ибарат олдугуну көстөрдү (Трубетској, 1967, 115—118).

Н. С. Трубетској адыны чөкдүмүз мөгалөдө ирәли сүрдүү нөзөри фикирләрини сонралар жаздыгы «Рус дилини морфологикалык системасы» (1934) адылы эсәриндө практик шөклдө һөјәтә кечирди. Синхрония бахымдан дән жазылан бу тәдгигат ишиндө морфеми фонетик тәркиби, комбинагатор дәрһәмә кими мәсәләләрә аз јер берилсә дә, әсәс ағырлыг јүкү морфологикалык өзгөчөлүктөрүнүн сәс өзгөчөлүктөрүнүн дүшмүшдүр. Үмүмийәтлә, бу әсәр сонралар рус вә диакр тәдгигат ишләрини ортаја чык-полоккасына анд хөјәтә тәдгигат ишләрини ортаја чык-масына сәбәб олмушдур (Якобсон, 1948; Реформатский, 1955; 1966; 1975; Релькин, 1966; Макаев, Кубрякова, 1969; Бернштейн, 1974; Аронсон, 1974; Чурганова, 1973; Лопатин, Улуханов, 1980; Ильина, 1980; СНБЯ, 1981; Варбот, 1984 вә с.).

Н. С. Трубетскојун морфологикалык сәһәсиндәки хид-мәти бу дәрһәмәләрлә битмир, о, морфологикалыкны грамматиканын бөлмәси кими мөһүмләшдирмиш вә ону фонетика вә морфологикалыкны араһәмәлә јерләшдирмишдир. Доғрудур, ишид-аврона дилчлигиндә, хусусилә славян дилчлигиндә Н. С. Трубетскојун нөзәри фикирләр вә тәһлил методикасы үзәриндә кәдәи мубәһисәләр һәлә дә давам едир вә тәдгигатчынын үмүмдилчлик көрүшләр вә славян дилләр призмасындан тәфтин олунур, ләкин Азәрбајҗан дили морфологикалыкны тәдгигат бөјүк дилчлини үмүми мүддәәләрини тәсдиг едир.

Морфологикалык мәсәләләри харичи дилчиләри эсә-ләриндә мөхтәһлиф әһәһәтлә шәрһ олунур ки, бу дә һәмин тәдгигатчыларын мәнәуб олдуғу бу вә ја диакр дилчлик мөктәбни көрүшләр вә бағдыр. Мәсәләи, Л. Блум-филд фонетик вә автоматик өзгөчөлүктәри регулјар вә иррегулјар шөклдә баш вәрән грамматик өзгөчөлүктә-рә гаршы гөјүр, ејни морфологикалык категорияны мөхтә-һлиф шөклчиләрини формал өзгөчөлүктә адалдырар, фо-нөм өзгөчөлүктәри парадигмасына анд фонемләрдән би-рини (әсәс алтернанты) сечиб ону «морфологикалык» кими тәдгигат едир. Ејни принцип Ј. Најдаһын эсәрләриндә дә өзүнү көстөрир, ләкин о, фонөм өзгөчөлүктәрини даһа чөх алломорфлар үзә шәрһ едир. Алломорф аңлајышы һ. Глиссонун консепсиясында да өи планә чөкилди.

Ч. Ноккет дилини морфологикалык системини «грамматик вә

фонетик системасы бир бүтөвә бағлајан код» кими гижмәт-ләндирди. З. Харрис исе морфологикалыкны аңлајышыны сим-воллар үзә ајдылашдырмаға чалышдыгы үчүн онун тәдгигатчында фонологикалык вә морфологикалык транскрип-сиялар үст-үстә дүшмүшдүр.¹ Харичи дилчиләрдән М. һас-ләвин морфологикалык мәсәләләрини синхрон вә диахрон бахымдан шәрһ етдији эсәрини хусуси гөјд етмәк иста-һиләри, чүнки бурада морфологикалык һәһәсләр чөх вахт-тинологикалык бахымдан јөзүлдүр. Бурада түрк дили факт-ларына да јер верилмишдир. Мәсәләи, илтисағи техника, сәс ујушмасы гануну, шөклчли (ләр) морфемләрин ал-ломорфуну ортаја чыхаран парадигма, чолуғ-чолуғ, чо-чуғ-мочуғ, китаб-китаб типли редупликация вә сәһәр мә-сәләләр типологикалык әһәһәтлә тәһлил олунмушдур (Һас-ләв, 1972, 28, 43—44, 54, 105 вә с.). Китабда фонотакти-ка, мәһсуллар вә гөјри-мәһсуллар сәс өзгөчөлүктәри, реконструкция мәсәләләри дә арашдырылмышдыр; мор-фологикалык јөзүм синхрония вә диахрония бахымдан верилмишдир ки, бу дә бизим сечдигимиз тәһлил үсулу-на ујун кәлир.

Сон илләр керман дилләрини морфологикалыкны аңд совет дилчиләрини чөх марағлы тәдгигатлары нәшр олунмушдур. «Керман дилләрини тарихи-типологикалык мор-фологикалык» адылы үч чилдлик китабын мөһүмләшдир коллек-тив, демәк олар ки, бүтөв тәһлил принципни морфоло-гикалык јөзүмләр үзә гурмушдур (ИТМГЯ, I—II, 1977; III, 1978). «Аңд категориялык парадигмасынын фонемор-фологикалык» адылан биринчи китабда морфологика-лыкны предмет, тәһлил методу кениш шәрһ едилмишдир (ИТМГЯ, I, 1977, 13—145).

Африка дилләр вә морфологикалыкны флектив хусу-сийәти морфологикалык јөзүмдә тәһлил олунур. В. Г. Чур-ганованын јаздыгына көрә, харичи дилчликдә бу әһәһәт-лә тәдгигат ишләр вәрдыр (Чурганова, 1973, 5). һәмин сәһәдә совет дилчиләри дә мөһүм тәдгигат ишләр вә-рәмишләр. Мөһүмләшдир коллектив тәрәфиндән јазылан «Мор-фологикалык и морфологикалык классов слов в языках Африки» (М., 1979) вә «Классы слов в языках Африки» (М., 1984) адылы китабларда ад вә фәһәт категорияларынын бәзи мәсәләләри морфологикалык сүзкәчдәи кечирилмишдир.

Семит дилләрини морфологикалыкны да морфоло-гикалык

¹ Мөхтәһлиф морфологикалык јөзүмләр бәрәдә һовард Аронсон ке-нини мөһүмләшдир (Аронсон, 1974).

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Кириш	3
I бөлмә	
Морфонологияның нәзәри мәсәләләри	11
II бөлмә	
Морфонологияның дигичлик бөлмәләри илә эләгән	43
1. Морфонологияның фонетик базасы	44
2. Орфоэпия вә орфографияда морфонология гәҗ-далар	75
3. Морфонологияның морфологика базасы	85
4. Лексикологияда морфонология мәсәләләри	93
5. Морфонология юлла сөзјарадычылығы	98
6. Диалектологияда морфонология мәсәләләри	107
7. Етимологияның морфонология өсәсы	126
III бөлмә	
Иитг инсәләринин морфонологиясы	138
1. Иисмин морфонологиясы	138
2. Сифәтин морфонологиясы	148
3. Әвәзлјин морфонологиясы	153
4. Сајын морфонологиясы	161
5. Феллин морфонологиясы	173
6. Зәрфин морфонологиясы	183
IV бөлмә	
Морфологика категорияларын морфонологиясы	188
1. Көмвјјәт категориясы	189
2. Мөксубијјәт категориясы	203
3. Гәл категориясы	211
4. Дәрәчә категориясы	225
5. Нөв категориясы	236
6. Инкарлыг категориясы	245
7. Модаллыг, заман вә шөхә категориясы	250
Нәтичә	256
Ихтисарлар	273
Әдәбијјат	275

Редакция мүдирі *И. А. Аббасов*
 Нәшријјат редактору *С. А. Асламова*
 Чилдинин рәссамы *Ф. М. Әфәндијев*
 Бәлтин редактору *А. А. Әләкбаров*
 Техники редактору *Б. Ә. Кәримова*
 Корректорлары *Б. М. Әлишәди, А. М. Әһмедова*

ИБ—3667

Җыгылмага верилмин 8. 03. 87. Чала ишләлдимин 12. 01. 88. Кәтәп форматы 81x108/16. Мәтбәә кәгызы № 2. Әдәби гәриптур. Җүксәк чәп. Физики чәп нәрәти 9. Шәрти ч. а. 15,12. Шәрти рәнк-сәттик 15,33. Улот нәшр. нәрәти 15,4. Тиражи 3000. Сифарш № 1043. Чилдә гилмәтн 1 миң. 10 гәл.

Азәрбәјҗән ССР Дәвләт Нәшријјат, Полиграфия вә Китаб Тичәраты Ишләри Комитәсинин "Мәариф" нәшријјаты, Баку 370111, Ә. Тагиләлә күчәсин, № 4.

Азәрбәјҗән ССР Дәвләт Нәшријјат, Полиграфия вә Китаб Тичәраты Ишләри Комитәсинин Мәдбуәт нәшрәтләг сәнәјә бәрәндји "Гызыл Шәрт" мәтбәәси, Баку, Б. Асламов күчәси, 80.

Азәрбәјҗәнликкә госудәрствәннә издәләрствәннә үчәбән-пәдәгогикәскә әдәбияты "Мәариф" г. Баку, ул. А. Тагиләлә № 4.

Производственное объединение по печати, типографии "Красный Восток" г. Баку, ул. Ази Асланова, № 80.

0746217496